

กัมภีร์

สุไพศาลังการนิสสัยะ

ฉบับคู่มือ

สำนักศาสนศึกษา

วัดหาดใหญ่สีตาราม

สงขลา

ชื่อหนังสือ คัมภีร์สุโขทัยอักษรนิสสยะ
ฉบับคู่มือ ให้ประกาศการเรียน (สำหรับวัดหาดใหญ่สิตาราม)
ผู้เรียบเรียง คณะลูกศิษย์วัดท่ามะโอ
ผู้พิมพ์ใหม่ พระมหาสมชัย รตนภาโณ
ที่ปรึกษา พระอาจารย์มหาสมโภชน์ กิจจสารโ (อาจารย์ใหญ่)
พระอาจารย์มหาอุดร อนุตฺตโร (อาจารย์สอน)
สถานที่พิมพ์ วัดหาดใหญ่สิตาราม
ถ.สนามบิน ต. ควนลัง
อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา ๙๐๑๑๐
โทร. (๐๗๔) ๒๕๑๓๗๒
พิมพ์เสร็จ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๓

คำนำ

คัมภีร์อสังการะ หรือ สุตฺราสังการนิสสยะ นี้ เป็นตำราที่แสดงถึงความงามทางภาษา ข้อความ คำพูดให้ดูดี มีความงดงามเหมาะสมเป็นที่นิยมยกย่อง

คัมภีร์สุตฺราสังการะ รัตนาทฺยท่านพระสังฆรักขิตมหาสาภิเถระชาวลังกา (สังฆราชาชาวลังกา) ประพันธ์เป็นคาถาท้งหมด ๓๖๗ คาถา

เนื้อหาของคัมภีร์แบ่งออกเป็น ๕ ปริเฉท

๑ โทสวโพธะ อธิบายเรื่องลักษณะที่เป็นโทษของคำ
ของความ และของประโยค

๒ โทสบริหารวโพธะ อธิบายเรื่องวิธีการแก้ไขโทษ ต่าง ๆ นั้น

๓ คุณวโพธะ อธิบายเรื่องคุณของการใช้ศัพท์และอรรถ

๔ อัถถาลังการวโพธะ อธิบายเรื่องการตกแต่งความหมายใน
รูปแบบต่าง ๆ

๕ สภาวรสวโพธะ อธิบายเรื่องภาวะและรส ของวรรณคดี

ผู้ศึกษาคัมภีร์นี้แตกฉาน จะได้ประโยชน์คือ

(๑) สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการพิจารณา หรือให้คำแนะนำเกี่ยวกับข้อความคำพูด หรือวรรณกรรมทั้งหลายได้ว่ามีความเหมาะสมงดงาม หรือควรจะปรับปรุงแก้ไขอย่างไร

(๒) มีความรัก ความซาบซึ้งในภาษาบาลีเข้าถึงอรรถรส ของวรรณคดีบาลี และวรรณคดีอื่น ๆ

คัมภีร์อสังการนิสสยะนี้ คณะศิษย์วัดหาดใหญ่สิตาราม ได้รวบรวม
คำแปลคำอธิบายมาจากสมุดบันทึกการเรียน การสอนของศิษย์วัดท่ามะโอ
หลายรูป และคัมภีร์อสังการฎีกา ที่พระคันธสาราภิวังสะ ศิษย์วัดท่ามะโอ
ได้แปลไว้ โดยยังคงสำนวนตามต้นฉบับเดิม เพราะมีเวลาในการจัดทำน้อย
ต้องการให้เสร็จทันในปีการศึกษา ๒๕๕๓ หวังว่าจะได้ตรวจทาน และ
แก้ไขข้อที่ผิด และสำนวนอีกครั้งเมื่อสอนจบ.

พระมหาสมโภชน์ กิจจสาโร

(อาจารย์ใหญ่)

สารบัญ
 ประเภทที่หนึ่ง
 แสดงโทษ

นอบน้อมพระรัตนตรัย	๑
เหตุที่เขียนคัมภีร์	๑๐
ต้องการให้ผู้รู้ภาษามคธได้เรียนอสังการ	๑๗
โทษของผู้ไม่ศึกษาเล่าเรียน	๑๘
ชักชวนให้เรียนกับครูบาอาจารย์	๒๑
ให้กำลังใจแก่ผู้มีศรัทธาน้อย	๒๓
ประเภทของพันธะ	๒๗
พันธ ๓ ปชช ๔	๒๘
คชช ๒ คชช ๔	๒๙
ประโยชน์ของอสังการ	๓๐
คำยำเตือนให้ประดับ	๓๑
อยากประดับเป็นต้องเรียนกับครู	๓๓
ชี้แจงชื่อของคัมภีร์	๓๔
อสังการะ ๒	๓๖
ประเภทของประพันธอีก	๓๖
คำเตือนให้เว้นจากโทษ	๓๘
พึงเว้นจากโทษ	๓๙
มีคุณเพราะปราศจากโทษ	๔๐

ทิสาวโพธ ปฏิญญา	๔๒
โทษมี ๓	๔๓
ปทโทษ ๘ ประการ	๔๓
วากยโทษ ๙ ประการ	๔๕
วากยตตโทษ ๖ ประการ	๔๗
ปทโทษ ๘	
๑. วิรุทธตตบุตรโทษ	๔๙
ปริจเฉทที่สอง	
การแก้โทษ	
ปฏิญญา	
แก้ วิรุทธตตบุตรโทษ คาถาที่ ๒๑	๕๒
๒. กฤตตตโทษ	๕๕
แก้ อธฺยตตโทษ	๕๗
๓. กิลิฏฐโทษ	๕๗
แก้กิลิฏฐโทษ คาถา ๒๓	๕๙
ยมกาทิกิลิฏฐโทษ	๖๑
ยมกที่ไม่มีโทษ	๖๒
ลักษณะและประเภทของยมก	๖๓
บทที่ซ้ำกัน ๔	๖๔
คพฺพเตตฺยวมก มี ๓	๖๕
อพฺยเปต ปจฺมทฺตฺยปาทาทิยมก	๖๗
อพฺยเปต ปจฺมทฺตฺยตตฺยปาทาทิยมก	๖๗
อพฺยเปต จตฺกุกปาทาทิยมก	๖๘

คำชี้แจงสรุปเรื่องของยมก	๖๙
ปะเหฬี	๗๐
ปะเหฬีใช้ใน ๔ กาล	๗๑
คำสั่ง	๗๒
๔. วิโรธโทส	๗๓
แก้ เทสวิโรธโทส	๗๓
แก้ กาลวิโรธโทส	๗๔
แก้ กลาววิโรธโทส	๗๕
แก้ โลกวิโรธโทส	๗๖
แก้ ฌายวิโรธโทส	๗๗
แก้ อาคมวิโรธโทส	๗๘
๕. เนยยโทส	๗๙
แก้เนยยโทส	๘๐
คำเตือนไม่ให้ใช้เนยยโทส	๘๓
๖. วิเสสนาเปกขโทส	๘๔
แก้วิเสสนาเปกขโทส	๘๕
๗. หีนตถโทส	๘๗
แก้หีนตถโทส	๘๗
๘. อนตถโทส	๘๘
แก้อนตถโทส	๘๙
	วากยโทส ๙
๑. เอกตถโทส มี ๒	
๑.๑ สทกเอกตถโทส	๙๐

๑.๒	อดุดเอกตุตโทส	๙๑
	แก้ เอกตุตโทส	๙๑
	เวลาใช้อาเมทิต	๙๒
๒.	ภคฺครีตโทส	๙๓
	แก้ภคฺครีตโทส	๙๔
๓.	พฺยาก็ณฺณโทส	๙๕
	แก้ พฺยาก็ณฺณโทส	๙๗
๔.	คามฺมโทส	๙๙
	ปทสนฺฐานคามฺมโทส	๑๐๐
	แก้ คามฺมโทส	๑๐๑
๕.	ยติหีนโทส	๑๐๓
	การตัดยติทั้งฎกและฆิต	๑๐๕
	วิธีการอ่านตັดบท ๓	๑๐๖
	วิธีอ่านอุปลัคค์และนิบาต	๑๐๘
	ลบสระไปหน้าไม่ลบไปหลัง	๑๐๘
	การอ่านตัวอาทส, อุปลัคค์, นิบาต	๑๐๙
	ตัวอย่างที่ฆิตคือตองโทษ	๑๑๐
	แก้ ยติหีนโทส	๑๑๑
๖.	กมฺจฺจตุตโทส	๑๑๑
	แก้ กมฺจฺจตุตโทส	๑๑๓
๗.	อติวุตฺตโทส	๑๑๓
	แก้ อติวุตฺตโทส	๑๑๔

๘. อเปิดตฤโทส	๑๑๖
แก้ อเปิดตฤโทส	๑๑๗
๙. พนธมฺรุตโทส	๑๑๘
แก้ พนธมฺรุตโทส	๑๑๙

วากยตฤโทส มี ๖

คำปฎิญาและชี้แจง	๑๒๑
๑. อปกุมโทส	๑๒๒
แก้ อปกุมโทส	๑๒๓
คำชี้แจงของอปกุมโทส	๑๒๓
ข้ามลำดับไม่ต้องโทษ	๑๒๔
๒. โอจิตยหีนโทส	๑๒๕
แก้ โอจิตยหีนโทส	๑๒๗
คำเตือน	๑๒๘
คำแนะนำ	๑๒๙
๓. ภคฺคริตโทส	๑๓๑
แก้ ภคฺคริตโทส	๑๓๒
๔. สลฺลยโทส	๑๓๕
แก้ สลฺลยโทส	๑๓๖
พูดเป็นปริศนาไม่ต้องโทษ	๑๓๗
ปริศนา (ปะเหลี)	๑๓๘
๕. คามมโทส	๑๔๐
แก้ คามมโทส	๑๔๑

จ

ปริเฉทที่สาม
แสดงเรื่องคุณ

อนุสนธิ และ ปฎิถนภา	๑๔๖
สหุทาลงการ อุทเทส	
สัททาลังการ หรือ คุณ ๑๐	๑๔๗
ประโยชน์ของสัททาลังการ	๑๔๘
สหุทาลงการ นินุทเทส	
๑. ปสทาคุณ (คุณที่นำเลื่อมใส)	๑๕๐
๒. โหชคุณ (คุณที่อรรอย) มี ๒	๑๕๓
๒.๑ สหุทโหชคุณ	๑๕๔
๒.๒ อตถโหชคุณ มี ๒	๑๕๕
อตถสมาสปทาภิเธยยวิสยโหชคุณ	๑๕๖
อตถพยาสปทาภิเธยยวิสยโหชคุณ	๑๕๘
๓. มจรูตาคคุณ (คุณที่หวาน) มี ๒	๑๖๐
๓.๑ ปทาสตติมจรูตาคคุณ	๑๖๑
๓.๒ อนุปุปาสมจรูตาคคุณ	๑๖๓
การใช้อักษรขำ พระบาลี และ ภาษาไทย	๑๖๓,๑๖๔
๔. สมตาคคุณ (คุณที่มีเสียงเสมอกัน) มี ๓	๑๖๗
๔.๑ เกวลมทุสมตาคคุณ	๑๖๘
๔.๒ เกวลนุฏสมตาคคุณ	๑๖๙
๔.๓ มิสสกสมตาคคุณ	๑๗๐

๕. สุขุมลดาคุณ (คุณที่มีคำพูดอ่อน ๆ)	๑๗๑
สุขุมลดาคุณที่สมบุรณ์	๑๗๔
อดดสุขุมลดาคุณ	๑๗๖
๖. สลเลศคุณ (คุณที่ดลดกัน)	๑๗๙
๗. อุทการดาคุณ (คุณที่แสดงคุณพลเคษ)	๑๘๔
๘. กนดลคุณ (คุณที่น่าชอบใจ)	๑๘๖
๙. อดดพยดลคุณ (คุณที่มีคำพูดปรากฎซัด)	๑๘๘
๑๐. สมธลคุณ (เป็นชวลิตของประพันธ์)	
สมธล อุทเทส	๑๘๙
สมธลคุณ ๗ ประการ	๑๙๒
๑. ปาณลธมสมธลคุณ	๑๙๓
๒. รุปธมสมธลคุณ	๑๙๕
๓. รสธมสมธลคุณ	๑๙๖
๔. ทรรธมสมธลคุณ	๑๙๘
๕. กตดธมสมธลคุณ	๒๐๐
๖. กลลนสธธมสมธลคุณ	๒๐๑
รูปธมสมธลคุณอลลกอย่างหนึ่ง	๒๐๔
ค่านะนำ	๒๐๕
สลลณณากกตด	๒๐๗
ผู้ควรได้รับเกยรตเป็นนกกวี	

ช

ปริเฉทที่สี่.

แสดงอรรถาธิบาย	๒๐๙
คำชักชวน และรับรอง	๒๐๙
ประเภทของอรรถาธิบาย	๒๑๐
อรรถาธิบาย ๒ ประการ	๒๑๘
๑. สภาววัตถุอรรถาธิบาย มี ๕	๒๑๑
๑.๑ ทพพสภาววัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๒
๑.๒ ชาตีสภาววัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๓
๑.๓ คุณสภาววัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๓
๑.๔ กิริยาสภาววัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๔
๑.๕ นามสภาววัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๔
๒. วงกวัตถุอรรถาธิบาย มี ๓๕ ประการ	๒๑๕
๑ อติสยวัตถุอรรถาธิบาย มี ๒	๒๑๘
โลกียาติสยวัตถุอรรถาธิบาย	๒๑๙
โลกาตริกนตคตติสยวัตถุอรรถาธิบาย	๒๒๐
๒ อุปมาอรรถาธิบาย มี ๓	๒๒๑
๒.๑ สหทุกคมมุปมา มี ๓	๒๒๓
สมาสสหทุกคมมุปมาที่ ๑	๒๒๓
ปัจจัยสหทุกคมมุปมา ที่ ๒	๒๒๔
อวาทิสหทุกคมมุปมา ที่ ๓ มี ๕๒	๒๒๖

ณ

อิวาทิสททคมมุปมา มี ๑๑	๒๒๙
ธมฺโฆปมา ที่ ๑.	๒๓๐
ธมฺมทึโนปมา ที่ ๒	๒๓๑
วิปริโตปมา ที่ ๓	๒๓๑
อณฺณมณฺโฆปมา ที่ ๔	๒๓๒
อพฺภุโตปมา ที่ ๕	๒๓๒
สิเลโสปมา ที่ ๖	๒๓๓
สนฺดาโนปมา ที่ ๗	๒๓๕
นินฺโทปมา ที่ ๘	๒๓๖
ปฏฺิเสโรปมา ที่ ๙	๒๓๗
อสาธารโณปมา ที่ ๑๐	๒๓๘
อภฺุโตปมา ที่ ๑๑	๒๓๙
๒.๒ อตฺถคมมุปมา มี ๔	๒๔๑
สรุโปปมา ที่ ๑	๒๔๒
ปริกฺขโปปมา ที่ ๒	๒๔๕
สํสโยปมา ที่ ๓	๒๔๕
ปติวตฺตฺุปมา ที่ ๔	๒๔๗
๒.๓ วากฺยตฺถวิสยฺุปมา มี ๒	๒๔๘
อิวฺยตฺตฺ ที่ ๑	๒๔๘
อิวฺยตฺตฺวากฺยตฺถโณปมา ที่ ๒	๒๕๑
๖. ทฎฺจาลงฺกติโทส คาถาที่ ๖๖	
อุปมาทฺุสน อุปมาที่ทําลายอลังการะ มี ๗ ประการ	๒๕๓

ญ

๓. รูปกลงการ มี ๒	๒๖๒
๓.๑ อเสสวตถุวิสัยรูปก มี ๓	๒๗๑
อเสสวตถุวิสัยสมาสรูปก ที่ ๑	๒๖๔
อเสสวตถุวิสัยสมาสรูปก ที่ ๒	๒๖๕
อเสสวตถุวิสัยสมาสสมาสรูปก ที่ ๓	๒๖๗
๓.๒ เอกเทศวิวดิรูปก มี ๓	๒๖๘
เอกเทศวิวดิสมาสรูปก ที่ ๑	๒๖๘
เอกเทศวิวดิสมาสรูปก ที่ ๒	๒๖๙
เอกเทศวิวดิสมาสสมาสรูปก ที่ ๓	๒๗๐
รูปกที่ต้องโทษและไม่ต้องโทษ	๒๗๔
อุปมาและรูปกที่หาที่สุดมิได้	๒๗๕
๔. อวตุตติอลงการ	๒๗๖
๔.๑ อตถาวตุตติอลงการ	๒๗๗
๔.๒ ปทาวตุตติอลงการ	๒๗๗
๔.๓ อุกยาวตุตติอลงการ	๒๗๘
๕. ทีปอลงการ มี ๓	๒๗๙
๕.๑ อาทิตีปอลงการ	๒๘๑
๕.๒ มชฺฌเมทีปอลงการ	๒๘๒
๕.๓ อนุตทีปอลงการ	๒๘๓
ภลาทีปอลงการ	๒๘๔

๖. อักษรย่อการ มี ๓	๒๘๗
๖.๑ อักษรย่อการ	๒๘๘
๖.๒ วัตถุประสงค์การ	๒๙๐
๖.๓ อนาคตการ	๒๙๐
๗. อุดมการณ์การ มี ๔	๒๙๒
๗.๑ ทิ รหิตสหประชาชาติ	๒๙๓
๗.๒ ทิ สหิตสหประชาชาติ	๒๙๔
๗.๓ ทิ รหิตวิเสสกิจ	๒๙๕
๗.๔ ทิ สหิตวิเสสกิจ	๒๙๗
๘. พยัคฆ์การ มี ๔	๒๙๘
๘.๑ วัตถุประสงค์การ	๓๐๐
๘.๒ วัตถุประสงค์การ	๓๐๑
๘.๓ วัตถุประสงค์การ	๓๐๒
๘.๔ วัตถุประสงค์การ	๓๐๓
๙. วิชาการการ มี ๒	๓๐๔
๙.๑ การพัฒนวิชาการ	๓๐๕
๙.๒ สภาวิชาการ	๓๐๖
๑๐. เหตุการ มี ๕	๓๐๗
๑๐.๑ ภารกิจการเหตุ	๓๐๘
๑๐.๒ ภารกิจการเหตุ	๓๑๐
๑๐.๓ ภารกิจการเหตุ	๓๑๑
๑๐.๔ วัตถุประสงค์การเหตุ	๓๑๒
๑๐.๕ วัตถุประสงค์การเหตุ	๓๑๓

๖

๑๑. กมอลงการ	๓๑๔
๑๒. ปียตรอลงการ	๓๑๗
๑๓. ลมาสวุตติอลงการ มี ๒	๓๑๘
๑๓.๑ ยภันนวุเสสนลมาสวุตติ	๓๒๐
๑๓.๒ ภินนาภินนวุเสสนลมาสวุตติ	๓๒๑
๑๔. ปริกปฺปนาลอลงการ มี ๔	๓๒๔
๑๔.๑ อูปมาพฺภนฺตรปริกปฺปนา	๓๒๕
๑๔.๒ กิริยาปริกปฺปนา	๓๒๖
๑๔.๓ คุณปริกปฺปนา	๓๒๖
๑๔.๔ คมมปริกปฺปนา	๓๒๘
๑๕. สมาริตอลงการ	๓๒๙
๑๖. ปรียายวุตติอลงการ	๓๓๑
๑๗. พุพฺพชวณฺณอลงการ	๓๓๒
๑๘. วิเสสวุตติอลงการ มี ๔	๓๓๔
๑๘.๑ ทพฺพวิเสสวุตติอลงการ	๓๓๕
๑๘.๒ กิริยาวิเสสวุตติอลงการ	๓๓๖
๑๘.๓ ชาติวิเสสวุตติอลงการ	๓๓๗
๑๘.๔ คุเณวิเสสวุตติอลงการ	๓๓๘
๑๙. รุฬุหาลงการอลงการ	๓๓๙
๒๐. ฆีเลสลอลงการ มี ๓	๓๔๑
๒๐.๑ อภินนปทวากฺขสิเลส	๓๔๒
๒๐.๒ ภินนปทวากฺขสิเลส	๓๔๔
๒๐.๓ ภินนาภินนปทวากฺขสิเลส	๓๔๖

ศิลปะอลงการ อีกร ๘

๒๐.๑	วิรุฑกมมุติเลศ	๓๕๐	
๒๐.๒	อวิรุฑกมมุติเลศ	๓๕๑	
๒๐.๓	อภิณนกมมุติเลศ	๓๕๒	
๒๐.๔	นิยฆานตุติเลศ	๓๕๒	
๒๐.๕	นิยฆกเชปติเลศ	๓๕๔	
๒๐.๖	อวิโรธิติเลศ	๓๕๔	
๒๐.๗	วิโรธิติเลศ ๗	๓๕๖	
๒๐.๘	โงจิตยยุติสมโปสภปทชติเลศ	๓๕๘	
๒๑.	ตุลยโยคิตาอลงการ	๓๕๙	
๒๒.	นิทสฺสนอลงการ มี ๒	๓๖๑	
	๒๒.๑	อสนตผลนินทสฺสน	๓๖๒
	๒๒.๒	สนตผลนินทสฺสน	๓๖๓
๒๓.	มหนตตอลงการ มี ๒	๓๖๔	
	๒๓.๑	วิภูติมหนตต	๓๖๕
	๒๓.๒	อธิปฺปายมหนตต	๓๖๖
๒๔.	วณฺจนอลงการ มี ๒	๓๖๗	
	๒๔.๑	อสฆวณฺจนอลงการ	๓๖๘
	๒๔.๒	สฆวณฺจนอลงการ	๓๖๙
๒๕.	อปฺปกตตุติอลงการ	๓๗๐	

ด

๒๖. เอกสารลือลงการ มี ๒	๓๗๒
๒๖.๑ วิธีเอกสารลือลงการ	๓๗๓
๒๖.๒ นิเสธเอกสารลือลงการ	๓๗๔
๒๗. อณุมมณณวิภูสนอลงการ	๓๗๕
๒๘. สหตุตติอลงการ มี ๒	๓๗๗
๒๘.๑ กิริยาสหตุตติอลงการ	๓๗๘
๒๘.๒ คุณสหตุตติอลงการ	๓๗๙
๒๙. วิโรธิตอลงการ	๓๘๐
๓๐. ปรีวตุตติอลงการ	๓๘๑
๓๑. ภมาลงการ	๓๘๓
๓๒. ภาวอลงการ	๓๘๔
๓๓. มิสสลอลงการ มี ๒	๓๘๖
๓๓.๑ บงคังคิภาวมิสล	๓๘๘
๓๓.๒ สทิสพลภาวมิสล	๓๘๘
๓๔. อาสีอลงการ	๓๙๐
๓๕. รสีคอลงการ	๓๙๐

ปริเฉทที่ ๕

แสดงเวียงภาวะและรส

ภาวรสโพธ แกลงภาวะ และ รส	๓๙๔
ภาวอลงการ มี ๓	๓๙๖
๑. จายีภาวอลงการ มี ๙	๓๙๖

๒. พุทธจริยาภาวอลงการ มี ๓๓	๓๙๘
๓. สادتติกาภาวอลงการ มี ๘	๔๐๐
จายีภาว เป็น พุทธจริยาภาวได้	๔๐๒
วิภาวและอนภาว	๔๐๓
คำชี้แนะ	๔๐๕
สภาวะของ สادتติกาภาว	๔๐๖
ลักษณะของรส	๔๐๗
สภาพของรส	๔๐๘
ประเภทของรส ๙ ประการ	๔๐๘
แสดง จายีภาว และ รติจายีภาว ที่ ๑	๔๑๐
เหตุเกิดและประเภทของ สิ่งคารรส	๔๑๑
หาสจายีภาว ที่ ๒	๔๑๓
ลักษณะของหาส	๔๑๕
โสภจายีภาว ที่ ๓	๔๑๖
โกธจายีภาว ที่ ๔	๔๑๘
อุสสาหจายีภาว ที่ ๕	๔๒๐
ภยจายีภาว ที่ ๖	๔๒๒
ซิคฺจมาจายีภาว ที่ ๗	๔๒๓
วิมฺหจายีภาว ที่ ๘	๔๒๕
สมจายีภาวະ ที่ ๙	๔๒๖

ปเหฺลึ ๑๖ ประการ	๔๓๐
๑. สมากดาปเหฺลึ	๔๓๑
๒. วณจิตาปเหฺลึ	๔๓๓
๓. อุกกนดาปเหฺลึ	๔๓๔
๔. ปมุสลิตาปเหฺลึ	๔๓๖
๕. สمانรูปาปเหฺลึ	๔๓๗
๖. ผรฺสาปเหฺลึ	๔๓๙
๗. สงฺขยาตาปเหฺลึ	๔๔๒
๘. ปกปปีดาปเหฺลึ	๔๔๔
๙. นามนุตลิกาปเหฺลึ	๔๔๖
๑๐. นิฎดาปเหฺลึ	๔๔๗
๑๑. สمانสททาปเหฺลึ	๔๔๙
๑๒. สมมุหฺหาปเหฺลึ	๔๕๐
๑๓. ปาลิหาริกีปเหฺลึ	๔๕๒
๑๔. เอกจจนนาปเหฺลึ	๔๕๓
๑๕. อุกยจจนนาปเหฺลึ	๔๕๕
๑๖. สํกัณณาปเหฺลึ	๔๕๘

.....จบ.....

สุโฆธาลังการนิสสยะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

๑. ปริเฉทที่หนึ่ง - แสดงโทษ

นอบน้อมพระรัตนตรัย

๑. มุณินทวทนมุโภช- คพุกสมภวสุนฺทรี,
สรณํ ปาณินํ วาณิ มยฺหํ ปิณยตฺ มนํ.

วาณิ อ. พระปริยัติสัทธรรม มุณินท-สุนฺทรี อั้งดงาม
ผ่องอำไพเพราะเป็นไป(อยู่)ในห้องแห่งบงกช(ดอกบัว)คือพระโอรุ์
ของพระจอมมุนี สรณํ อันเป็นที่พึ่ง ปาณินํ ของสัตว์ ท. มนํ
ของจงยั้งใจ มยฺหํ ของข้าพเจ้า ปิณยตฺ ให้อ้อมเอิบด้วยเถิด.

อีกอย่างหนึ่ง

วาณิ อ. สรัสสตีเทพธิดา มุณินท-สุนฺทรี อันดี เพราะอยู่
ในห้องแห่งดอกบัวเพียงดังพระโอรุ์ของพระพรหม สรณํ
เป็นที่พึ่ง ปาณินํ ของสัตว์ ท. มนํ ยั้งใจ มยฺหํ ของข้าพเจ้า
ปิณยตฺ จงให้ยินดีเทอญ.

พระสังฆรักขิตมหาสามิเถร ประสงค์จะกระทำการนอบน้อม ต่อ
พระรัตนตรัยซึ่งประดุจดั่งอิฏฐูเทวดา(เทวดาที่เคารพบูชา) เพื่อรักษา
ประเพณีของสัตบุรุษชาวพุทธและเพื่อให้รจนาคัมภีร์สำเร็จได้โดย
ปราศจากอันตราย จึงกล่าวคาถานี้

ประเพณีการเขียนปณาม พระคันถรจนอาจารย์ มักจะกระทำการนอบน้อมต่อบุคคลที่ตนเองเคารพบูชาในเบื้องต้นของคัมภีร์ที่รจนารขึ้น

บุคคลผู้รจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มักจะกระทำความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย

บุคคลผู้รจนาคัมภีร์คณิตศาสตร์ มักจะกระทำความนอบน้อมต่อพระชนกภูมิร ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นเทพเจ้าแห่งคณิตศาสตร์

บุคคลผู้รจนาคัมภีร์ฉันท มักจะกระทำความนอบน้อมต่อพระคิเวเจ้าซึ่งกล่าวว่าเป็นเทพเจ้าแห่งฉันทศาสตร์ (อีกคือ สนังคภูมิรพรมผู้แสดงธรรมอยู่ที่ดาวดึงส์)

บุคคลผู้รจนาคัมภีร์กาพย์ กลอน อลังการะ มักจะกระทำความนอบน้อมต่อพระนางสร้สวดี ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นเทพธิดาผู้มีความเฉลียวฉลาดในการประพันธ์กาพย์ กลอน โคลง ฉันท ดนตรี ซึ่งพระนางเทพธิดาผู้นี้ได้รับการขนานนามว่าเป็นวาจาเทวี คือ เจ้าแม่แห่งคำพูดและวาจิสสรเทวี เทพธิดาผู้ยิ่งใหญ่ในคำพูด

เนื้อความที่บุคคลผู้นับถือศาสนาอื่นจากพระพุทธศาสนาระบุถึงชื่อว่า ปรัปักข์ หมายถึงฝ่ายตรงข้าม (พระนางเทพธิดาสร้สวดี, พระพรหมฯ), เนื้อความที่ชาวพุทธระบุถึงในพระพุทธศาสนาชื่อว่า สกปักข์ หมายถึงฝ่ายตน (พระรัตนตรัย)

การกระทำปณามทั้ง ๒ ฝ่าย ถึงแม้คันถรจนอาจารย์ จะควรทำความนอบน้อมตามสมควรต่อคัมภีร์ที่ตนเองจะรจนาก็ตาม, แต่เพราะพระนางสร้สวดีเป็นเทพธิดาซึ่งเรียกว่า อิกฐูเทวดา (เทพธิดาที่เคารพบูชา) สำหรับชาวฮินดู แต่สำหรับภิกษุในพระพุทธศาสนา หาใช้อิกฐูเทวดาไม่

อภิญญาในพระพุทธศาสนา คือ พระรัตนตรัยเท่านั้น จึงไม่สมควรที่จะกระทำความมอบน้อมต่อพระนางสร้อยศรีวิไลโดยตรง จึงรจนาคาถาแรกขึ้นเป็น ลีลาสังการะ ซึ่งมีความหมาย ๒ อย่าง โดยอาจบ่งถึงพระนางสร้อยศรีวิไลได้ สำหรับนักศึกษาผู้ไม่ใช่ชาวพุทธและบ่งถึงพระรัตนตรัยสำหรับนักศึกษาผู้เป็นชาวพุทธ

ในคาถานี้ ตามความประสงค์ของพระคณิศรจนาคารย์ระบุถึงพระสังฆกรรมของพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียว แต่ทว่าเพื่อให้เข้ากับประเพณีนิยมของฝ่ายคัมภีร์อสังการะในสันสกฤต จึงได้ใช้ วาณี ศัพท์ ที่สามารถกล่าวถึงพระนางสร้อยศรีวิไลได้ โดยไม่ใช่ศัพท์ว่า สรณํ ปาณินิ ธมฺโม เพื่อให้หมายถึงพระนางเทพธิดาตนนั้น ตามความเชื่อถือของบุคคลผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ และหมายถึงพระสังฆกรรมตามความเชื่อถือของพระสาวกซึ่งถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง

ในคัมภีร์กัณฑ์อาทาส ซึ่งเป็นคัมภีร์อ้างอิงของคัมภีร์สุโธธาสังการะนี้ อาจารย์ทัตติผู้เป็นคณิศรจนาคารย์ได้กล่าวอ้อนวอนพระนางสร้อยศรีวิไลเทพธิดาไว้ ในคาถารัมภคาถา ว่า

จตุมฺมุขมุขมุโภช-

วนหํสวธู มม

มานเส รมตํ นิจจํ

สพฺพสุกฺกา สรฺสฺสตี^๑

สรสฺสตี อ.พระนางเทพธิดาสร้อยศรีวิไล จตุมฺมุขมุขมุโภชวนหํสวธู ผู้เป็นดุจหงส์ขาในกอดอกบัวอันประดุจดั่งพระโอษฐ์

^๑ กพฺยา.๑/๑

ของพระพรหม สพุพสุกกา มีผิวพรรณขาวผุดผ่องโดยประการ
ทั้งปวง รมตัม ขอจจรีนรมย์ นิจจัม เป็นนิตยฺ มานเส ในจิต
มม ของข้าพเจ้า เทอญ.

พระนางเทพธิดาสรัสวดี มีความหมายว่า เทพธิดาผู้ประทับอยู่
ที่สระน้ำโดยมาจากวิเคราะหฺว่า

สโร เอติสุสา อตถิติ สรสฺสตี (ในภาษาสันสกฤตใช้เป็น สรสฺวตี
มาจาก สรสฺ ศัพท์+มตฺบุ ปัจจย, อาเทศ ม เป็น ว ลง อี ปัจจยในภาษา
บาลีใช้ ส แทน ว เป็นรูป สรสฺสตี) กล่าวกันว่าพระนางเป็นเทพธิดา
ที่มีผิวพรรณขาวสะอาดประทับอยู่ในแท่นดอกบัวณทริก(ดอกบัวขาวที่บาน
ในเวลาค่ำ เมื่อได้รับแสงจันทร์) ที่สามารถทำให้สำเร็จประโยชน์ต่างๆ ได้

การนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย คันถารัมภคาคานี้ ถึงแม้จะกล่าว
ในลักษณะแสดงความปรารถนา โดยปรารถนาให้พระสัทธรรมจงทำให้
จิตใจเอิบอิม แต่พระคันถรจนาจารย์หาได้ระบุถึงความปรารถนาคือฉันทะไม่
โดยยังระบุถึงความเลื่อมใสในพระสัทธรรมซึ่งได้แก่มโนปณาม (ความ
นอบน้อมทางใจ) โดยอ้อมอีกด้วย เพราะคัมภีร์อสังการะนี้ได้เขียนขึ้น
โดยอาศัยคัมภีร์อสังการะสันสกฤต คือ คัมภีร์กัพยาทาสะเป็นหลัก และ
คัมภีร์นั้น ก็ได้แสดงถึงอาสีสะ(ความปรารถนา) ในคันถารัมภคาคา ดังนั้น
จึงได้แต่งคันถารัมภคาคาให้สอดคล้องกับคันถารัมภคาคาที่เขียนไว้ใน
คัมภีร์นั้น ที่แท้แล้วตามประสงค์ของพระคันถรจนาจารย์แล้ว ท่านประสงค์
ถึงความเลื่อมใสในพระสัทธรรม ซึ่งได้แก่กุศลเจตนา(เจตนาที่ประกอบ
ด้วยกุศลจิต)

การแสดงความปรารถนาซึ่งหมายถึงฉันทะนี้ หาใช่ประเพณี

ของสัตว์บุรุษชาวพุทธและไม่อาจก่อให้เกิดบุญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งที่สามารถทำให้รจนาคัมภีร์ได้สำเร็จโดยปราศจากอันตรายได้ เพราะตามหลักพุทธศาสนานั้น ชาวพุทธไม่สามารถบำเพ็ญกุศลได้ด้วยความปรารถนา หรืออ้อนวอนทวยเทพแต่อย่างใด แต่สามารถบำเพ็ญกุศลได้ด้วยเจตนาที่เป็นกุศลอันเกิดขึ้นพร้อมกับกายกรรม วจีกรรม หรือมโนกรรมเท่านั้น

อนึ่งถึงแม้ว่าคณกรรณจารย์จะแสดงถึงความเลื่อมใสในพระสัทธรรมเพียงอย่างเดียวโดยตรงด้วยบทว่า วาณิ (พระพุทธรังษี-พระสัทธรรม) แต่ก็ยังแสดงถึงความเลื่อมใสต่อพระพุทธรังษีผู้ทรงประทานพระสัทธรรมรวมทั้งพระสงฆ์ผู้เป็นอริยบุคคลผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบบรรลุถึงพระสัทธรรมนั้นโดย อวินาภวานัย (นัยที่ไม่แยกจากกัน) ดังบาลีว่า

โส ปน ธมฺมปฺปสาโท ตทวินาภวโโต พุทฺธสฺสเมสุปิ สิทธิโธติ
รตนตฺตยวสยํ ปณามํ วงฺกวุตฺตติยา ทสฺเสติ.^๖

พระนางเทพธิดาสวรรค์มีความงดงามกว่าเทพธิดาดนอื่น ๆ เพราะเหตุที่พระนางหาได้เกิดขึ้นบนปราสาทไม้ แต่พระนางผุดเกิดขึ้นและประทับอยู่ในแท่นดอกบัวซึ่งงดงามเปรียบเสมือนกับพระโอษฐ์ของพระพรหม บางแห่งกล่าวว่า ประทับบนหลังนกยูง บางแห่งก็ว่าใช้หงส์เป็นพาหนะ กล่าวกันว่าเป็นชายาของพระพรหมจึงเรียกว่า พระหราหมี

พระสัทธรรมของพระพุทธรังษีมีความไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลางที่สุด ดังที่กล่าวว่า อาทิกุลยาณํ (ศีล) มชฺเชกกุลยาณํ (สมาธิ) ปริโยสานกุลยาณํ (ปัญญา). เพราะเหตุที่เกิดขึ้นจากพระโอษฐ์

^๖ อภินว.ฎี. ๔

ของพระจอมมุนี หาใช้สิ่งที่เกิดขึ้นจากศาสตร์อื่นมีปุราณกัศสปะไม่แท้ที่จริง
 ธรรมะของศาสตร์เหล่านั้นเป็นธรรมะที่เกิดจากการคิดค้นแต่ธรรมะ
 ของพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นจากปฏิเวธญาณ(ปัญญาแทงตลอด)

วามณี เป็นอิตถิลิงค์ศัพท์ที่กล่าวอรรถ ๒ อย่างคือ พระพุทธดำรัส
 (พระสัทธรรม) และ เทพธิดาสรัสวดี โดยมีวิเคราะห์ว่า วณฺธิ สหฺทหายตฺติ
 วามณี (วณ+อิ+อี) ในคัมภีร์โถมนิธิ แยกเป็น วณ ธาตุ+อินฺ ปัจจัย+หฺที่(อี)
 อิตถิโซตคปัจจัย แต่ในภาษาบาลีไม่มีรูปที่ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตรว่า
 มฺนาที่หฺ จิ และลง อี ปัจจัยต่อท้ายอีก เช่น โโพธิ ศัพท์ สามารถเป็นได้ทั้ง
 ปุงลิงค์และอิตถิลิงค์ได้ด้วย อิ ปัจจัยเพียงอย่างเดียว ดังนั้นจึงวิเคราะห์ว่า
 วายเต สหฺทหายเตติ วามณี^๖ (วา+ยุ+อี)

ความเป็นโอจิตยคุณของ มุนินฺท ศัพท์ถึงแม้ว่าบรรยายศัพท์ต่างๆ
 ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าจะมีอยู่มากมายก็ตาม แต่พระคันถรจนอาจารย์ได้ใช้
 มุนินฺท ศัพท์ ในคานานี้ก็เพื่อให้เกิดโอจิตยคุณ (คุณคือความเหมาะสม)
 ต่อเนื้อความที่กล่าวไว้ในคานานี้ เนื่องจากบุคคลผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระมุนี
 เหล่าอื่นผู้รู้แจ้งโลกทั้ง ๒ ได้ จึงจะสามารถทำให้บุคคลอื่นอิมเอิบใจได้
 ดังนั้น มุนินฺท ศัพท์ จึงเหมาะสมกับกิริยาว่า “มนฺ ปิณยตฺ” โดยเข้าถึง
 ความเป็น โอจิตยคุณได้ นอกจากนั้น มุนินฺท ศัพท์ ยังเหมาะสมกับบท
 ต่างๆ คือ อมฺโภษ, สุนฺทรี, สรณฺ เพราะเหตุที่พระโอษฐ์ของพระจอมมุนี
 ซึ่งบริบูรณ์ด้วยเกียรติคุณที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น จึงจะเหมือนกับ ดอกบัวได้
 (อมฺโภษตุลฺยา)พระดำรัสที่เกิดขึ้นในพระโอษฐ์ของพระองค์จึงเป็นสิ่งที่ไพเราะ
 (สฺนฺทรีตฺต) ดังนั้น จึงสามารถเป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ได้ (สรณฺตฺต)

^๖ ธาน.ภี. ๑๐๕

สนฺเตสุปี อณฺเณสุ ชินปริยาเยสุ มฺุณินฺทสทฺโท
อิจฺจมโนสมฺปิณฺนอมุโกชฺดลฺยตาสนฺทริตฺตสฺรณตฺตสงฺฆาदानํ
อดถนฺตรานํ โอิจฺฉยํ โปเสตีติ ปยุตฺโต.^๔

ความเป็นสฺรณะของวาณิ ตามปรปักขันย วาณิ ศัพท์ที่หมายถึง
เทพธิดาสวรรค์เป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ เพราะสามารถก่อให้เกิดคุณสมบัติ
พิเศษมีปฏิภาณได้ ส่วน วาณิ ศัพท์ที่หมายถึงพระสัทธรรมเป็นที่พึ่ง
ของเหล่าสัตว์ได้เพราะสามารถห้ามอุปสรรคอันตรายต่าง ๆ และก่อให้เกิด
ประโยชน์สุข รวมทั้งความไพบูลย์ต่างๆ

ตฺโตวายํ สรณํ ปาณินํ สดฺदानํ ปฏิภาณาทิกฺุณวิเส
สํวาทฺตมตฺตเดเน ปฏิสรณญฺุตา เทวตา. วาจา ปน สพฺพุปทฺทว-
นิวารเณน สพฺพหิตสุขสมฺปทาสมฺปทาเนนจฺจนฺตปฏิสรณญฺุตา.^๕

นปฺงสกลิงคฺิเน สรณ ศัพท์ โดยปกติแล้ว วิเสสนะศัพท์ต้อง
คล้ายคลึงคลึงสังขยาและวิภัตติของวิเสสยะศัพท์อย่างแน่นอน เพราะ
เหตุที่เป็นศัพท์ขยายความจึงจำเป็นต้องมีลิงคฺตามวิเสสยะศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์
ที่ถูกขยายนั้น

วิเสสเย ทิสฺสุมานา ยา ลิงคฺสงฺขยาวิภตฺติโย
ตฺตุยาธิกรเณ ภิชฺโย กตฺตพฺพทา ตา วิเสสเน.^๖

ลิงคฺ สังขยา และวิภัตติที่พบในวิเสสยะศัพท์โดยมากต้องคล้ายคลึงตาม
วิเสสนะศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกัน

^๔ อภินว.ฎี ๗ ^๕ ปุราณ.ฎี ๓ ^๖ เกทจินดา.๑๙๔

วิเคราะห์ตามปรักขันัย

วิ. อุโภ โลเก มุนาติ ชานาติติ มุนิ,

วิ. อินุทติ ปรมิสสรียํ ปวดุเตติ สพุพตถาติ อินุโท,

วิ. มุนิ จ โส อินุโท จาติ มุนินุโท. หมายถึง พระพรหม.

วิ. วทติ เอเตนาติ วทนํ. หมายถึง พระโอรุขุ,

วิ. มุนินุทสส วทนํ มุนินุทวทนํ. หมายถึงพระโอรุขุของพระพรหม,

วิ. มุนินุทวทนํ วียาติ มุนินุทวทนํ. หมายถึงแท่นดอกบัว,

วิ. อมภลสิ ชาตํ อมโภษํ. หมายถึง ดอกบัว,

วิ. มุนินุทวทนํ อมโภษํ มุนินุทวทนมุโภษํ. หมายถึงห้อง(สามัญ),

วิ. คพุโพ วียาติ คพุโภ. หมายถึงแท่นดอกบัวประดุดังพระโอรุขุ

ของพระพรหม,

วิ. มุนินุทวทนมุโภษคพุภเส สมภโว มุนินุทวทนมุโภษคพุภสมภโว
กิริยาการเกิดขึ้น ณ แท่นแห่งดอกบัวประดุดังพระโอรุขุ ของพระพรหม,

วิ. มุนินุทวทนมุโภษคพุภสมภเวณ สุนุทรี มุนินุทวทนมุโภษ-
คพุภสมภวสุนุทรี . เทพธิดาสรัสวดีที่งดงาม เพราะบังเกิด ณ แท่นแห่ง
ดอกบัวประดุดังพระโอรุขุของพระพรหม

วิเคราะห์ตามสกปักข์

วิ. อุโภ โลเก มุนนติ ชานนติติ มุนิ หมายถึง มุนี ๔ ประเภท
คือ อคาริยมุนี, อนาคาริยมุนี, เสขมุนี, อเสขมุนี.

วิ. อินุทติ ปรมิสสรียํ ปวดุเตติ สพุพตถาติ อินุโท. บุคคล
ผู้ยิ่งใหญ่(สามัญ).

วิ. มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท. หมายถึง พระจอมมุนี.

วิ. มุนินฺทวทนสงฺชาตํ อมฺโภชํ มุนินฺทวทนมฺโภชํ. ดอกบัว
กล่าวคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี (วิ.อื่นจากนี้ ฟังทราบตามปรักขัญย์
ที่กล่าวมาแล้ว).

สรณํ บทในคาถานี้เป็นวิเสสนะของ วาณิ แต่ไม่เปลี่ยนเป็น
อิตถิลิงค์ตามวาณิศัพท์ เพราะสรณํ บทเป็นนิจฺจนบุสกลิงค์แน่นอน
เพราะฉะนั้นใน อลังการะฎีกาใหม่จึงกล่าวว่า

“วาณิย วิเสสนตฺเตปิ เอกนฺตฺนบุสฺกตฺตา สรณสทฺทสฺส
น ลิงฺคปริวตฺตนาโว”

ครั้งเมื่อความเป็นวิเสสนะของวาณิศัพท์แม้มืออยู่ อ.การเปลี่ยนแปลง
เป็นอิตถิลิงค์ว่า สรณา ย่อมไม่มี เพราะความที่แห่ง สรณศัพท์เป็นบุ
สกลิงค์แน่นอน คาถานี้บริบูรณ์ด้วยอลังการะคุณครบทั้ง ๑๐ ประการคือ

๑. ปสาทคุณ	๒. โขชคุณ
๓. มธฺรตาคคุณ	๔. สมตาคคุณ
๕. สฺขุมาลตาคคุณ	๖. สิลเสศคุณ
๗. อุทฺทารตาคคุณ	๘. กนฺตฺติคุณ
๙. อตฺถพฺยตฺติคุณ	๑๐. สฺมาธิคุณ.

เป็นเหตุให้รู้ถึงคุณความสามารถของผู้รจนาคัมภีร์นี้ อีกทั้งท่าน
ยังเลือกเอา วาณิ บทมาเป็นกัตตนาในที่นี้ ก็เพื่อจะให้เป็นทีชอบใจแก่ชน
ทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายที่ศึกษาเลื่อมใสอยู่ในพระพุทธศาสนา และชาวบ้าน
ที่ไม่ได้ศึกษาในพระพุทธศาสนา ที่ยังผูกใจเชื่ออยู่ในเทวดาต่างๆ

เพราะวาทินี บทหมายถึงพระสักกธรรมก็ได้ หรือหมายถึง สรสฺสูติ (สรสฺสูวตี) เทพธิดา ที่คนในสมัยนั้นเชื่อกันว่าเกิดในดอกบัว เพราะฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้ชนทั้งสองฝ่ายสนใจที่จะศึกษาคัมภีร์นี้.

เหตุที่เขียนคัมภีร์

๒. รามสมุมมา'ทฺย'ลฺงการา สนฺติ สนฺโต ปฺรฺธาตนา,

ตถาปิ ตฺว พฺนฺเชนฺติ สฺฤทฺธมาคฺธิกา น เต.

ราม-ลฺงการา อ.คัมภีร์อฺลฺงการะมีคัมภีร์ราม สมุมเป็นต้น ท. สนฺโต อํนงดงาม ปฺรฺธาตนา สนฺติ มีอยู่ก่อน กิณฺจาปิ แม็กิจริง ตถาปิ ถึงอย่างนั้น สฺฤทฺธมาคฺธิกา อ.ชน ท. ผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวน วพฺนฺเชนฺติ ย่อมไม่สามารถใช้ (ไม่เข้าใจ) เต (ราม-การะ) ซึ่งคัมภีร์อฺลฺงการะ มี ราม สมุม เป็นต้นเหล่านั้น.

หลังจากที่คณกรรณาจารย์ได้แสดงนอบน้อมพระรัตนตรัย เพื่อแสดงข้อประพฤติของสัตว์บุรุษ และเพื่อให้รจนาคัมภีร์ได้สำเร็จ โดยปราศจากอันตรายด้วยปฐมคาถาแล้ว บัดนี้ประสงค์จะปฏิเสธบุคคลผู้คัดค้านการรจนาคัมภีร์ จึงได้กล่าวคาถานี้ขึ้น

การทํากิตี การพุดกิตี ซึ่งเป็นการทํและพุดที่ซ้ํากับสิ่งของ หรือ คำพุดที่มีอยู่แล้วท่านกล่าวว่าเป็นโทษ เรียกว่า ปฺนฺรฺตฺติโทส

เพราะฉะนั้นท่านจึงเขียนคาถานี้ขึ้นเพื่อป้องกันคำครหาของบุคคลบางคนทีประสงค์จะคัดค้านการรจนาคัมภีร์อฺลฺงการะใหม่ขึ้น เนื่องจากมีคัมภีร์อฺลฺงการะสันสกฤตมากมาย เช่น ราม สัมมะ, กัพฺยาทาสะเป็นต้น

ดังนั้นจึงไม่ควรที่จะรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นซึ่งเปรียบเหมือนการบดผงที่ได้บดไว้แล้ว
ที่แท้แล้วถึงมีคัมภีร์หรือลงการะสันสกฤตมากมาย ที่บูรพาจารย์ได้รจนามาไว้
ด้วยภาษาสันสกฤตและเป็นคัมภีร์ที่ดีเยี่ยมบริบูรณ์ก็ตาม แต่นักศึกษาผู้รู้
ภาษามคธอย่างเดียวไม่สามารถศึกษาค้นคว้าคัมภีร์หรือลงการะเหล่านั้นได้
เพราะเหตุนั้นคณฺรจนาจารย์จึงได้รจนาคัมภีร์สุโพธาลังการนี้ขึ้นด้วย
ภาษามคธ เพื่อต้องการให้คนที่ไม่เข้าใจภาษาสันสกฤต ได้มีโอกาส
เรียนรู้้อลงการะบ้าง.

คำว่า ราม เป็นชื่อของคณฺรจนาจารย์ ส่วนคำว่า สมฺม เป็น
คุณพิเศษของบุคคลชั้นวรรณะพราหมณ์ ในภาษาสันสกฤต ใช้เป็นบทว่า
ศฺรมนฺ ซึ่งมีความหมาย ๓ อย่างคือ

๑. ความสุข (สุข)

๒. บุคคลผู้มีความสุข(สุขวนฺต)

๓. ตำแหน่งพิเศษของพราหมณ์(พฺราหฺมโณปาทิ)

ในที่นี้ ศัพท์ว่า สมฺม เป็นไปในอรรถคือตำแหน่งพิเศษของพราหมณ์
เพราะประสงค์จะยกย่องอาจารย์รามะพร้อมกับตำแหน่งพิเศษของท่าน
เช่นเดียวกับที่คณฺรจนาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ หิโตปเทศ มีนามว่า วิณฺหุ ได้
เรียกตนเองว่า สิณฺหุสมฺม ในเมืองไทย เราเรียกบุคคลผู้สอบ ป.ธ. ๓ ได้ ว่า
มหา หรือที่ประเทศสหภาพพม่าเรียกบุคคลผู้ได้รับตำแหน่งธรรมาจารย์ะ
ของสํมาคม เอกชนว่า อภิวิส เพื่อแสดงตำแหน่งพิเศษของบุคคลนั้น ๆ

รามสมฺมทฺยาลงฺการา อลงการะในที่นี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ
เครื่องประดับ ได้แก่ สัททาลังการะ (เครื่องประดับศัพท์) อัดถาลังการะ
(เครื่องประดับอรรถ) ตามปฐมนัย หรือหมายถึงคัมภีร์หรือลงการะที่ว่า
ด้วยเรื่องสัททาลังการะและอัดถาลังการะเหล่านั้นตามทุตินัย

อลงการา ภูสาวิเสสา, พนธาลงการปฏิปาทกตเถน
 ลงการขยา คนถวิเสสา วา.”

ศัพท์ ๒ คือ รามสมมาทิ และ อลงการ วิเคราะห์ได้เป็น ๒ นัย คือ

๑. ตปุริสสมาส วิ.ว่า รามสมมาทโย จ เต อลงการา. หมายถึง
 เครื่องประดับหรือคัมภีร์อสังการะสันสกฤตของบูรพาจารย์ มีอาจารย์
 รามสัมมะ เป็นชื่อของบูรพาจารย์เหล่านั้น

๒. กัมมธารยสมาส วิ. ว่า รามสมมาทโย จ เต อลงการา จาติ
 รามสมมาทยลงการา หมายถึงเครื่องประดับหรือคัมภีร์อสังการะสันสกฤต
 ที่มี ชื่อว่า รามสัมมะ นัยนี้เป็น อุปะจารตุล (เนื้อความที่ได้รับโดยอ้อม)
 เพราะชื่อว่า รามสัมมะ ฯลฯ เป็นชื่อของบูรพาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อย่างแท้จริง
 แต่กลายเป็นเหตุในการตั้งชื่อเพราะเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับบุคคลเหล่านั้น
 ประดุจดั่งคัมภีร์ยาชื่อว่า พิมพิสาร ได้รับการขนานนามนี้ขึ้นโดยอาศัยชื่อ
 ของบุคคลผู้รจนาที่มีนามว่า พิมพิสาร และคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์
 ได้รับการขนานนามนี้ขึ้นโดยอาศัยชื่อของพระคันทกรจนาจารย์ คือ
 อาจารย์กัจจายนเถระ

รามสมมาทินิ นามสมมปุปุฏตีนิ ปุพฺพจาจริยานิ, ราม-
 สมมาทโย วา ตํ สมฺพนฺธโต, ภวติ हि ตํ สมฺพนฺธโต ยถา กิณฺจิจิ
 เวชฺชสตถิ “พิมพิสารโรติ.”

สนฺโต ใน อภินว.ฎี. หน้า ๘ ข ๒ สนฺโต ว่า วิณฺญฺหิ ปสฺตถตฺตา

” ปฺราณ.ฎี. ๘ ” ปฺราณ.ฎี. ๘

โสภณา แสดงอรรถ ปสตุถ ของ สนุต ศัพท์ในบรรดาอรรถของ สนุต ศัพท์มีอรรถ อจฺจิต (บูชา), วิชฺชฆาน (มีอยู่) เป็นศัพท์ ที่มาจาก อสุ ธาตุ+อนต ปัจจัย แจกเหมือน คจฺจนต ศัพท์ เพราะในที่นี้เป็นพหูพจน์ ถึงแม้ว่า อสุ ธาตุจะกล่าวอรรถคือ ภาว (เป็นไปในความมี ความเป็น) ก็ตาม แต่ในที่นี้ยังกล่าวอรรถคือ ปสตุถ ได้ ตามปริภาสาที่นิยมใช้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ต่างๆ ว่า ธาตุนํ อเนกตฺถตฺตา (เพราะเหตุที่หมู่อัตุมีเนื้อความมากมาย)

ปุราตนา หลัง ปุรา นิบาต ลง ตน ปัจจัย โดย วิ.ว่า ปุรา ภาว ปุราตนา หมายถึง เครื่องประดับหรือคัมภีร์อั้งการะที่เกิดขึ้นในกาลก่อน ลง ตน ปัจจัยด้วยโมคคัลลานสูตรว่า ปุราโต โฉ จ.^๔ หรือ กัจจายนสูตรว่า ยทนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ.^๕

ตลาปี ตฺ, ตฺ ศัพท์ เป็นปทบูรณนิบาต ไม่มีความหมายพิเศษ ในฐานที่มี ตลาปี ศัพท์ ประโยคหน้าจำเป็นต้องประกอบด้วย กิณฺจาปี ศัพท์ หากไม่ประกอบโดยตรงจำเป็นต้องใส่เข้ามาในเวลาแปล เพื่อให้ได้ความหมายสมบูรณ์ ดังนั้น ใน อภินว.ฎ. จึงชี้ว่า สนฺติ กิณฺจาปี วิชฺชชฺนฺติ ประโยคหน้าที่ประกอบด้วย กิณฺจาปี ศัพท์ เป็นอนุคคหัตตชตฺกนิบาต (นิบาตที่ส่งถึงเนื้อความที่เป็นสภาพยกย่อง) ประโยคที่ประกอบด้วย ตลาปี ศัพท์ เรียกว่า ประโยค ตลาปี ศัพท์ เป็น ครหัตตชตฺกนิบาต (นิบาตที่ส่งถึงเนื้อความอันนำดาหนิ) หรือ อรุจิสฺสุยฺตฺกนิบาต (นิบาตที่ส่งถึงเนื้อความที่ไม่นำพอใจของประโยคหน้า) ในคานานี้ได้กล่าวยกย่องก่อนว่า

^๔ โมค. ๔/๒๒

^๕ กจ. ๓๙๑

ถึงแม้ว่าจะมีคัมภีร์อสังการะสันสกฤตที่ดีเลิศมากมายก็จริง และดีเดียนว่า แต่ทว่าในภายหลังพุทธมาคธิบุคคลไม่สามารถศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์อสังการะเหล่านั้นได้

น วพณฺชนฺติ ในคัมภีร์ธาตูกถาว่า วพฺชิ - วลฺชิ ปริโณคฺ (เป็นไปในการใช้สอย) เป็นภวาทิคนิกธาดู เมื่อลงนิคคหิตอาคม และอาเทศ เป็นณ จึงต้องสำเร็จรูปเป็น วพณฺชนฺติ คำว่า ใช้สอย ไม่ได้หมายถึงไม่สามารถประดับตกแต่งเครื่องประดับคือ สัททาลังการะ. ในบทประพันธ์ของตนได้ตามปฐมนัย หรือ ไม่อาจศึกษาเล่าเรียนและทรงจำคัมภีร์อสังการะสันสกฤตได้ตามทุติยนัย

น วพณฺชนฺติ ปสาธนฺวเสน อุกฺคฺพณฺธารณาทิวเสน น เสวนฺติ.^{๑๑}

วิ. มคฺเธสุ ภฺวา มาคธา. หมายถึงภาษาที่เกิด ในแคว้นมคธ (หรือ)

วิ. มคฺเธสุ วิทิตา มาคธา. หมายถึง ภาษาที่ปรากฏในแคว้นมคธ ในที่นี้ ลง ณ ปัจจัย ในอรรถ ภว และ วิทิต ด้วยสูตร ณ ธาคา ตสฺเสทฺหมณฺณตฺเถสุ จ.^{๑๒}

วิ. มาคธา เอเตสํ อตฺถิตี มาคธิกา บุคฺคฺลผู้มี (รัฐ)ภาษามคธ

หรือ มาคฺเธสุ นิยฺตุตา มาคธิกา. หมายถึง บุคฺคฺลผู้ประกอบในภาษามคธ ในที่นี้ลง อิก ปัจจัยในอรรถ อสฺสฺตฺถิ และ นิยฺตุต ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ซาตาทินมิมียา จ.^{๑๓}

^{๑๑} อภินว.ภี. ๙ ^{๑๒} กจ. ๓๔๒ ^{๑๓} กจ. ๓๔๓

วิ. สุทฺธา จ เต มาคธิกา จาติ สุทฺธมาคธิกา บุคคลผู้รู้ภาษามคธอันบริสุทฺธิ์ หรือบุคคลผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียว ในที่นี้ สุทฺธ คัพฺพท มื่อรรต ๒ อย่างคือ วิสุทฺธ (บริสุทฺธิ์) และอสมมุสิสฺส (ไม่ปะปนกัน = อย่างเดียว)

สุทฺธา จ สกฺกญาทีภาสิตกาลุสียาภาเวน วิสุทฺธา, อสมมุสิสฺสา วา อปริจิตตดา เต มาคธิกา จาติ สุทฺธมาคธิกา.”

ในที่นี้ สุทฺธ คัพฺพท เป็นวิเสสนะของ มาคธิก คัพฺพท จึงหมายถึง บุคคลผู้รู้ภาษามคธอันบริสุทฺธิ์หรือหมายถึงบุคคลผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียว อนึ่ง สุทฺธ คัพฺพท อาจเป็นวิเสสนะของ มาคธ คัพฺพทได้ โดยวิเคราะห์ว่า

สุทฺธา มาคธา สุทฺธมาคธา. หมายถึง ภาษามคธอันบริสุทฺธิ์ หรือภาษามคธอย่างเดียว และ วิเคราะห์ต่อไปว่า

สุทฺธมาคธา เอเตสํ สนฺตติ สุทฺธมาคธิกา

หรือ สุทฺธมาคเธสฺส นียุตตา สุทฺธมาคธิกา.

ก่อนสมัยพระพุทธเจ้าจะทรงตรัสรู้ นั้น ได้มีคัมภีร์หรือลังการะ ที่รจนาด้วยภาษามคธมากมาย แต่หลังจากนั้นได้ถูกเปลี่ยนจากภาษามคธ เป็นภาษาสันสกฤตและพระธรรมวินัยก็ได้ถูกเปลี่ยนเป็นภาษาสันสกฤต เช่นเดียวกันในราวหลังพุทธศักราช ๑๐๐๐ ตั้งแต่นั้นมา คัมภีร์อลังการะ ที่บริสุทฺธิ์ก็กลายเป็นสิ่งที่มีมลทิน, เพราะภาษาสันสกฤตนั้นถือว่าเป็นภาษา ที่เป็นมลทิน เพราะเหตุที่จารึกสิ่งที่ไม่ใช่พระธรรมวินัยไว้.

^{๑๔} ปุราณ.ฎี. ๘

ดังนั้นสำหรับบุคคลผู้รู้ภาษามคธอันบริสุทธิ์จึงไม่ประสงค์ที่จะศึกษา
เล่าเรียนคัมภีร์อสังการะสันสกฤตเหล่านั้น

สุทุมมาคธิกา อตตโน ปริสุทฐภาเวน ปุพฺเพ โสภานาปิ
เต อลงฺการา อิทานิ มลคฺคหิตถาวปฺปตฺตา “กั เตหิ มลคฺ-
คฺคหิตเตหิ อมฺหาทิสานํ สุทฺธสฺตฺตานนฺตฺติ น วพฺพชฺชนฺตฺติ.”^{๑๔}

ความประสงค์ในการอธิบายเรื่องนี้ คำที่กล่าวว่า บุคคลผู้รู้ภาษามคธ
อันบริสุทธิ์ไม่ประสงค์จะศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์อสังการะสันสกฤต ซึ่งถือว่า
มีมลทินเป็นความประสงค์ของบัณฑิตที่ไม่ได้กล่าวชี้แจงไว้อย่างเปิดเผย
แต่สามารถรู้ได้ด้วยการอนุมาน ดังนั้นโบราณจารย์ได้กล่าวคาถาไว้ว่า

ปติยมานํ ปน กิณฺจิจิ วฺตุถุ อตฺถเว วาณีสฺส มหากวีณํ

ยํ ตํ ปลิตฺถาวยวตฺริตฺต- มาภาติ ลาวณฺยมิวงฺคนาส

บุคคลอาจอนุมานรู้ได้ถึงเนื้อความ (ที่แอบแฝง) อย่างใด อย่างหนึ่ง
ในคำพูดของมหากวี เนื้อความที่รู้ได้นั้นเป็นส่วนที่เกิน มากกว่าศัพท์ที่ใช้
เป็นจุดตั้งความงามที่เกินกว่าส่วนปกติในหญิงสาวทั้งหลาย

ข้อควรรู้ แคว้นมคธเป็นแคว้นใหญ่แคว้นหนึ่งในสมัยพุทธกาล
เป็นสถานที่บำเพ็ญทุกกรกิริยาจนกระทั่งบรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ
และเป็นสถานที่ประทับของพระพุทธองค์ นานกว่าแคว้นอื่นๆ ตั้งอยู่
ทางฝั่งทิศใต้อันเป็นด้านขวาของแม่น้ำคงคาทิศเหนือมีแคว้นวัชชีเป็นขอบเขต
ทิศตะวันออกติดกับแคว้นอังคะ และ ทิศตะวันตกติดกับแคว้นกาสิ
(แคว้นแคว้นของพุทธองค์)

^{๑๔} ปฺราณ.ฎิ. ๙

ต้องการให้ผู้รู้ภาษามคธได้เรียนอสังการะ

๓. เตนะ'ปิ นาม โดเสยย เมเตลงการวชฺชิตะ,
อนรุเปนา'ลงการะ เน'สเมโส ปริสฺสโม.

เตน เพราะเหตุนั้น เอโส ปริสฺสโม อ.ความคิดพยายามนี้
อโหสิ ได้มีแล้ว (จิณฺดเนน) ด้วยความคิดว่า อหิ อ.เรา เอเต
ยังบุคคลผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวนี่ อลงการวชฺชิตะ ผู้ถูก
คัมภีร์อสังการะสันสกฤตวันแล้ว (คือไม่สามารถรู้สังการะ เพราะ
ไม่เข้าใจภาษาสันสกฤต) โดเสยยฺ พึงให้ยินดี อลงการเน กับ
อสังการะภาษามคธ อนรุเปน อันสมควร เอส แก่ผู้รู้ภาษามคธ
อย่างเดียวนี่ อปิ นาม (สาธุ วุต) ก็จะเป็นดี.

คาถานี้เป็นการแสดงความประสงค์ของผู้จนาว่า ต้องการให้ผู้
ชำนาญภาษามคธได้เรียนรู้อสังการะพร้อมกับบอกถึงชื่อคัมภีร์ด้วยศัพท์ว่า
อลงการเน.

อสังการะ มี ๒ ประการ คือ เครื่องประดับกายมีแหวนและกำไล
เป็นต้นท่านเรียกว่า อสังการะ อีกอย่างหนึ่งศัพท์และอรรถ (เนื้อความ
ที่ท่านผูกขึ้นแต่งขึ้นให้สัมพันธ์กันไพเราะสละสลวย) ก็ชื่อว่า อสังการะ
เพราะเป็นเครื่องประดับ โคลง กาพย์ กลอน เพลง และนวนิยาย
เป็นต้นให้ไพเราะ อีกทั้งมีเนื้อความจับใจของผู้ที่ได้อ่าน ได้ฟังมีวิเคราะห์ว่า

“อลงฺกโรนฺติ อตฺตภาวํ อเนนาติ อลงฺกาโร. อํภรณํ เกยฺยราที.

ย่อมประดับอวดภาพด้วยเครื่องประดับนี้ เพราะเหตุนี้ เครื่องประดับ
นี้ ชื่อว่า อสังการะ คือเครื่องประดับมีกำไลต้นแขน เป็นต้น.

“อลงกโรหฤติ พนธสรীর อเนนาติ อลงกาโร”

ย่อมประดับซึ่งสรีระแห่งประพันธ์(มีโคลงเป็นต้น)ด้วยศัพท์และอรรถ (เนื้อความ) นี้ เพราะเหตุนั้น ศัพท์และอรรถนั้น ชื่อว่า อลงการะ เพราะ เป็นเครื่องประดับ. วิ. สฎจุ พุชฌตติ สุโพโธ. ย่อมรู้ด้วยดี ชื่อว่า สุโพธะ

วิ. สมมา พุชฌนติ ทวิรูปการา อลงการา อเนนาติ สุโพโธ.

วิ. สุโพโธ จ โส อลงกาโร จาติ สุไพธาลงกาโร ได้แก่คัมภีร์

ดังนั้น เนื้อความ คือสัททาลังการและอรรถาลังการ จึงเป็น เนื้อความ โดยตรง (มุขยตถ) ของ อลงการ ศัพท์ในคานานี้ นอกจากนั้นแล้ว อลงการ ศัพท์ยังกล่าวถึงบทประพันธ์มีโคลงกลอนเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของอลังการะทั้ง ๒ อย่าง โดยฐานอุปจาร (กล่าวถึงฐานนี้ คืออลังการะ, แต่หมายถึงฐานะ คือ บทประพันธ์) และหมายถึงคัมภีร์สุไพธาลังการะที่แสดงถึงอลังการะเหล่านั้น โดยผลอุปจาร (กล่าวถึงผลคืออลังการะ, แต่หมายถึงเหตุคือคัมภีร์)

โทษของผู้ไม่ศึกษาเล่าเรียน

๔. เยสํ น สญจิตา ปญญา เนกสตุถนุโตโรจิตา,

สมโหมพพาทตา เวเต นาวพุชฌนติ กิณฺจึ ปี.

ปญญา อ. สุตมยปัญญา อเนก-โรจิตา อันถูกสั่งสมไว้ ในคัมภีร์ต่างๆ คือคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นต้น เยสํ อันชน ท. เหล่าใด น สญจิตา ไม่สั่งสมไว้แล้ว (ไม่เรียน) เอเต อ. ชน ท. เหล่านั้น สมโหม-ดาว เป็นผู้ถูกโมหะเบียดเบียน (ครอบงำ) แล้วนั้นเที่ยว หูตวา เป็นแล้ว นาวพุชฌนติ ย่อมไม่รู้ กิณฺจึ ซึ่งคุณอันควรประพฤติและโทษอันควรเว้น.

คาถานี้ แสดงโทษของการไม่ได้ศึกษาคัมภีร์ คือ ผู้มิได้สั่งสมความรู้มาจากคัมภีร์ต่างๆ มีพระไตรปิฎก ไวยากรณ์เป็นต้น (ความรู้ในที่นี้ หมายถึง สุตมยปัญญา) บุคคลเหล่านั้นไม่รู้เรื่องอะไรเลยไม่รู้จักการจำแนกคุณและโทษได้ สมกับคาถาอันบัณฑิต แต่กาลก่อนกล่าวไว้ว่า

คุณโทษสมสตุถถนุญ

ชโน วิชชเต ถถ

อธิการโ กิมนุสส

รูปเกโท ปลทธิยิ^๑

ชโน อสตุถถนุญ อ.ชนผู้ไม่เรียนรู้ในคัมภีร์ วิชชเต ย่อมจำแนก คุณโทษ ซึ่งคุณและโทษ ถถ ได้อย่างไร อธิการโ อ.สิ่งของ ก็ โหติ มีประโยชน์อะไร อนุสส แก่คนตาบอด รูปเกโท ปลทธิยิ ในการรู้ว่า เป็นสีขาและสีแดงเป็นต้น.

ข้อควรจำ คัมภีร์อสังการะนี้ก็นับเนื่องเข้าไปในคัมภีร์เช่นกัน (สตุถถนุ) เพราะฉะนั้น พระอาจารย์สังฆรักขิตจึงซักชวนนักศึกษาว่า “ต้องเรียนคัมภีร์นี้ด้วย” คือ เป็น อุยโยชนคาถา คาถาสำหรับเชิญชวน

วิ. สญจียเตติ สญจิดา ย่อมสะสม เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สญจิดา.

วิ. ปกาเรน ชานาติติ ปณณา. ย่อมรู้โดยประการต่างๆ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปณณา.

วิ. สพุเท จ อตุเถ จ สาสติ อาจิกุขติ เอเตนาคิ สตุถถ. ย่อมสั่งสม (ย่อมบอก) ซึ่งศัพท์ ท. ด้วย ซึ่งอรรถ ท. ด้วย ด้วยคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สัตถะ.

^๑ กายยาทา. ๑/๘

สตถุ ศัพท์ แปลได้ ๒ อย่าง คือ อาวุธก็ได้ คัมภีร์ก็ได้
ในอภิธานนัปปทีปิกา แสดงอรรถไว้ว่า

สตถุ อาวุธคนุเถสุ โลहे สตถุโต จ สญจเย.

สตถุ อ.สตถุ ศัพท์นบุงสกสิงค์ ลียา ย่อมเป็นไป อาวุธ-
คนุเถสุ ในอาวุธ และคัมภีร์ ท. ด้วย โลहे ในเหล็กด้วย สตถุโต
อ.สตถุ ศัพท์บุงสิงค์ ลียา ย่อมเป็นไป สญจเย ในหมู่.

อนฺตร ในที่นี้มีอรรถว่า อญฺญ (อื่น) ในคัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา
คาถาที่ ๘๐๒ แสดงอรรถไว้ว่า

อนฺตรํ มชฺฌวตฺถญฺญ ชโนกาโสธิเหตุสุ

พฺยวธาเน วินฺตฺเถ จ เภเท จิตฺเต มนฺสยฺปิ.

อนฺตรํ อ.อนฺตร ศัพท์ ลียา ย่อมเป็นไป มชฺฌวตฺถญฺญ-
ชโนกาโสธิเหตุสุ ในท่ามกลางผ้า, อื่น, ชั่วขณะ, โอกาส,
เขตแดน, และ เหตุ ท. ด้วย พฺยวธาเน ในการกั้น ด้วย, วินฺตฺเถ
จ ในอรรถคือเว้นด้วย เภเท ในพิเศษด้วย, จิตฺเต ในรูด้วย, มนฺสิ
ไนใจด้วย.

วิ. อนฺกานิ สตฺถนฺตรานิ อนฺกสตฺถนฺตรานิ. อ.คัมภีร์อื่น ท.
เป็นอันมาก ชื่อว่า อนฺกสตฺถนฺตร.

วิ. อนฺกสตฺถนฺตรเสสุ อุจฺจิตา อนฺกสตฺถนฺตรโรจฺจิตา อ.การสั่งสม
(การเรียน, ฟัง, ทรงไว้) ในคัมภีร์อื่นเป็นอันมาก ชื่อว่า อนฺกสตฺถนฺตรโรจฺจิตา.

ชักชวนให้เรียนกับครูบาอาจารย์

๕. ก็ เตหิ ปาทสุสฺสุสา เยสํ นตฺถิ ครุณิ'ห,
 เย ตปฺปาทรชฺชิกฺขณฺณา เตว สาธู วิเวกิโน.

ปาทสุสฺสุสา อ.การตั้งใจเรียนในที่ไกลเท่า **ครุณ** ของครู ท. นตฺถิ ย่อมไม่มี เยสํ แก่ชน ท. เหล่าใด อธิ ในโลกนี้ ก็ อ.ประโยชน์ อะไร เตหิ ด้วยชน ท. เหล่านั้น เย สาธู อ.สาธุชน ท. เหล่าใด ตปฺปา-กิกฺขณฺณา ผู้แปดเปื้อนด้วยธุลีที่เท้าของครูอาจารย์เหล่านั้น เตว อ.ชน ท. เหล่านั้น สาธู เป็นคนดี หุตฺวา เป็นแล้ว วิเวกิโน เป็นผู้ฉลาดรู้จักจำแนกคุณและโทษ ภวนฺติ ย่อมเป็น.

ก็ เตหิ ปาทสุสฺสุสา มาจาก โสตุมิจฺจฺจา สฺสุสฺสุสา (สุ+ส+อ) หมายความว่า ความปรารถนาสดับตรับฟัง ในที่นี้หมายถึงการปรนนิบัติรับใช้ โดยการณูปจาร (กล่าวถึงเหตุคือความปรารถนาสดับตรับฟัง แต่หมายถึงผลคือการปรนนิบัติรับใช้)

วิ. ปาทสุ สฺสุสฺสุสา ปาทสุสฺสุสา หมายถึงการปรนนิบัติรับใช้ไกลเท่า ตปฺปาทรชฺชิกฺขณฺณา มาจาก เตสํ ปาทา ตปฺปาทา ได้แก่ เท้า ของครูเหล่านั้น

วิ. ตปฺปาเทสุ รชา ตปฺปาทรชา ธุลีที่เท้าของครูเหล่านั้น

วิ. ตปฺปาทรชฺชิ โอิกฺขณฺณา ตปฺปาทรชฺชิกฺขณฺณา บุคคลที่เกลือกกลั้ว ด้วยธุลีคือการศึกษาเล่าเรียนไกลเท่าของครูนั้น

คาถานี้แสดงว่า ถ้าไม่ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์ต่างๆ ก็จะไม่สามารถ

จำแนกคุณและโทษได้ แต่ถ้าศึกษาเล่าเรียน ก็จะสามารถจำแนกคุณ และโทษได้อย่างถูกต้อง

อนึ่ง การศึกษาเล่าเรียนนั้น จำเป็นที่จะต้องศึกษาในสำนักของ ครูอาจารย์ที่แตกฉานเชี่ยวชาญในคัมภีร์ต่างๆ เพราะเหตุที่ บุคคลผู้ที่จะเป็นครูอาจารย์ของตนได้นั้น ควรเป็นผู้มีความรู้สูงกว่าตนเอง หากบุคคลคบหาคนที่ทรามกว่าตนเอง ก็จะทำให้ตนเองพลอยเสื่อมลง ถ้าคบหาคนที่เสมอกัน ถึงแม้จะไม่เสื่อม แต่ก็ไม่อาจเจริญรุ่งเรืองโดยพลัน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

นิหิยติ ปุริโส นิหีนเสวี

น จ หาเยถ กทาจิ ดุลยเสวี

เสฏฐมฺปนมํ อุเทติ ชิปปิ

ตสฺมาตฺตโน อุตฺตริตฺรํ ภเชถ."

บุคคลผู้คบหาคนที่ดกต่ำกว่าตน ก็พลอยตกต่ำไปด้วย หากคบ บุคคลผู้เสมอดน ก็จะไม่ตกต่ำ ส่วนบุคคลผู้คบหากับคนที่ประเสริฐกว่า ก็ย่อมเจริญรุ่งเรืองโดยพลัน เพราะเหตุนั้น ขอให้พวกท่านจงคบหาคนที่ประเสริฐกว่าตนเองเถิด.

สาธู วิเวกิโน มาจาก อตุเถ สาธเนตฺติติ สาธู สัตบุรุษ,

วิ. วิวิญจตฺติติ วิเวโก บุคคลที่ประกอบด้วยปัญญาญาณ

กาลานี้ ยังแสดงถึงการชักชวนสาธุชนโดยอ้อมว่า การได้รับ

ปัญญาญาณที่สามารถจำแนกคุณและโทษได้ ก็เพราะศึกษาเล่าเรียน จากบุคคลผู้แตกฉานเชี่ยวชาญเท่านั้น ดังนั้น ขอให้สาธุชนจงปรนนิบัติ รัปใช้ครูอาจารย์โดยเคารพเถิด.

ในคาถาที่ ๔-๕ นี้เป็นอุบายสอนคาถา การกล่าวชักชวน(โดยอ้อม) คือชักชวนผู้มีเจตนาแรงกล้าอยู่แล้วว่า ถ้าไม่เรียน ก็จะไม่รู้คุณและโทษ เหมือนบุรุษตาบอดได้ภรรยาสวย ก็ไม่ได้ชื่นชมความงามของภรรยา และเมื่อเรียนก็ต้องเรียนมากๆ เรียนให้จบพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆด้วย และต้องมีครูบาอาจารย์แนะนำคอยพรั้าสอน จึงจะแตกฉานชำนาญได้ บางคนฟังแล้วท้อแท้ใจกลัวเรียนไม่ไหว ดังนั้นท่านจึงชวนผู้มีศรัทธาน้อย ต่อไปอีกสองคาถาว่า

ให้กำลังใจแก่ผู้มีศรัทธาน้อย

๖. กพฺพนาฏกนิภูชิตต- เนตตจิตตดา กวิชฺชนา,
 ยํ กิณฺจิจิ รจยนฺเตตํ น วิมฺหยกรํ ปรี.
๗. เตเยว ปฏฺฐิกาวนฺโต โสว พนฺโธ สวิมฺหโย,
 เยน โตเสนฺติ วิณฺญ เย ตตถ ปยุ'วิหิตาทธา.

กวิชฺชนา อ.กวีชน ท. กพฺพ-จิตตดา ผู้มีตาและใจอันตนตั้งไว้ ในคัมภีร์กาพย์และคัมภีร์นาฏกะ(พ็อนรำ) รจยนฺติ ย่อมรจนายั กิณฺจิจิ ซึ่งประพันธ์คือ กาพย์ กลอน เพลง และคาถาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เอตํ อ.ประพันธ์นั้น น วิมฺหยกรํ ไม่กระทำให้ซึ่งความอัศจรรย์ ปรี อย่างยิ่ง (จริง ๆ).

เย อ.ชน ท. เหล่าใด อวิหิตาทธา ผู้ไม่มีความเอื้อเพื่อ (ไม่เรียน)อันตนกระทำไว้ตลอดในคัมภีร์กาพย์และคัมภีร์นาฏกะท. เหล่านั้น สมานาปิ แม้มืออยู่ วิญญู ยังบัณฑิต ท. โดเสนุติ ย่อมให้ยินดี เยน ด้วยประพันธ์ใด เอเต เอว อ.ชน ท. เหล่านั้น เท่านั้น ปฏิภาวนุโต เป็นผู้ปฏิบัติภาวนา ย่อมเป็น โสว พนุโร อ.ประพันธ์ที่บุคคลนั้นรจนาแล้วนั้น สวิมฺหโย เป็น ประพันธ์เป็นไปกับด้วยความพิศวง.

กพฺพ หมายถึง คัมภีร์สำหรับรจนากาพย์.

วิ. กวิโน อิทิ กพฺพ. หมายถึงคัมภีร์กาพย์สั้นต่างๆ คือ มุตตกะ (กาพย์ที่ประพันธ์ด้วยคาถาเดียว), กลกะ (กาพย์ที่ประพันธ์ด้วยสองถึง ห้าคาถา) และ มหากาพย์ที่ประพันธ์ด้วยร้อยกรองหรือร้อยแก้วอย่าง เดียวหรือทั้งสองอย่างผสมกัน.

นาฏก หมายถึง คัมภีร์สำหรับแสดงวิธีฟ้อนรำ.

วิ. นฏติติ นาฏโก. หมายถึง นักฟ้อนรำ,

วิ. นาฏกสฺส อิทิ นาฏก. การฟ้อนรำ, การขับร้องโดยตรง

แต่ในที่นี้หมายถึงคัมภีร์นาฏศิลป์ต่างๆที่แสดงการฟ้อนรำเหล่านั้น มี นาคนนท, มหานาฏก โดยอ้อม

วิ. เนตฺตณฺจ จิตฺตณฺจ เนตฺตจิตฺตํ หมายถึง ดวงตาและจิต,

วิ. นิคุชิตฺตํ เนตฺตจิตฺตํ เยหิ เต นิคุชิตฺตเนตฺตจิตฺตา บุคคล ผู้มีดวงตาและจิตอันตนวางไว้แล้ว.

กพพนาฏเกสุ นิกขิตตเนตตจิตตดา กพพนาฏกนิกขิตตเนตตจิตตดา
บุคคลผู้มีดวงตาและจิตอันตนวางไว้แล้วในคัมภีร์ภาพย์และคัมภีร์นาฏศิลป์

วิ. ปฏิภาวนุโต ปฏิภาตติ ปฏิภา ปฏิภาณปัญญาที่มีมาแต่เกิด,

วิ. ปฏิภา เอเตส อตถิติ ปฏิภาวนุโต หมายถึง บุคคลผู้
เพียบพร้อมด้วยปฏิภาณปัญญา,

วิ. พชฺฌเตติ พนุโธ บทประพันธ์ ๓ ประเภท คือ ปชชชะ (ร้อยกรอง),
คชชะ (ร้อยแก้ว), วิมิสสะ (บทประพันธ์ที่ผสมร้อยกรอง และร้อยแก้ว).

วิ. วิมฺหย โกรตติ วิมฺหยกริ. การทำความประหลาดใจ.

วิ. วิมฺหียเตติ วิมฺหโย สิ่งที่น่าอัศจรรย์,

วิ. สห วิมฺหเยน วตตตติ สวิมฺหโย บทประพันธ์ที่ประกอบ
ด้วยความน่าอัศจรรย์.

วิ. วิหิตโ อาทโร วิหิตาทโร ความเอือเพื่ออันตนกระทำแล้ว,

วิ. นตฺถิ วิหิตาทโร เยสนฺติ อวิหิตาทรา ผู้ไม่กระทำความเอือเพื่อ
สองคาถานี้มีเนื้อความว่าผู้ที่เรียนคัมภีร์ภาพย์และคัมภีร์นาฏกเป็นต้น
เรียนมาด้วยความลำบากเมื่อจบมาแล้วเขาสามารถเขียนประพันธ์ต่าง ๆ
ได้เช่นปี่ดูแล้วไม่น่าแปลกอะไร (ไม่น่าอัศจรรย์เลยแม้แต่นิดเดียว) แต่
ถ้าหากผู้ไม่ได้เรียนคัมภีร์ เหล่านั้น แล้วเป็นผู้สามารถเขียนประพันธ์คาถา
ภาพย์ กลอน เพลงได้ บุคคลเช่นนี้แหละถึงจะน่าอัศจรรย์ยิ่ง. ถ้าท่าน
ทั้งหลายต้องการทำความแปลกใจให้เกิดขึ้นแก่ชาวโลกละก็ต้อง
มาเรียนคัมภีร์น้อย ๆ นี้แล้ว ก็จะสามารถทำได้โดยไม่ยาก.

บุคคลที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์กาพย์และคัมภีร์นาฏศิลป์ แต่สามารถเป็นนักกวีได้ เพราะเคยสั่งสมบุญญาธิการมาแต่ชาติก่อนดุจดั่ง พระวังคีศเถระ ส่วนบุคคลอื่นจากนั้น ต้องประกอบด้วยองค์ของนักกวี ๓ ประการคือ

๑. ความมีปฏิภาณปัญญา = สหชาติปัญญา ที่ติดตัวมาแต่เกิด
๒. ความบริบูรณ์ด้วยการสดับ
๓. ความอดสาหะไม่ย่อท้อ

เหตุในการรจนาทะพันธ์ได้มี ๓ ประการ คือ

๑. ปฏิภาณปัญญาที่สำเร็จโดยธรรมชาติ
๒. การสดับเป็นอันมากอันปราศจากมลทิน
๓. ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน

ส่วนบุคคลผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์คุณเหล่านี้ สามารถเป็นนักกวีได้ หากประกอบด้วยองค์คุณเพียง ๒ ประการคือ การสดับครบฟัง ๑, ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน ๑, ถึงแม้ว่าจะปราศจากปฏิภาณปัญญาที่เคยสั่งสมมาก่อน และขาดความพากเพียรในการศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์สันสกฤตต่างๆ ก็ตาม แต่หากเพียรศึกษาคัมภีร์สุโฆธาสังการะนี้ ก็สามารถเป็นนักกวี ที่รจนาทะพันธ์ที่วิญญูชนยกย่องสรรเสริญได้

ถึงแม้จะปราศจากการอบรมสั่งสมในชาติปางก่อนและปฏิภาณปัญญาที่น่าอัศจรรย์อันสามารถนำคุณคือความวิจิตรมาให้ก็ตามแต่คำพูดคือคัมภีร์สุโฆธาสังการะที่บุคคลสั่งสมโดยการสดับและความพากเพียรไม่ย่อท้อ ก็สามารถอนุเคราะห์ เกื้อกูลให้เป็นนักกวีได้อย่างแน่นอน.

ประเภทของพันธะ

๘. พนุโร จ นาม สหุตตถา สหิตา โทสวชฺชิตา,
 ปชฺช คชฺช วิมิสฺसानิ เกเทนายิ ติธา ภเว.

สหุตตถา อ.ศัพท์และอรรถ ท. โทสวชฺชิตา อันเว้นจากโทษ
 สหิตา อันเป็นไปพร้อมกับความสัมพันธ์กัน พนุโร นาม ชื่อว่า
 พนุธ ด้วย อัย อ.พันธะนี้ ติธา มี ๓ อย่าง เกเทน โดยประเภท
 ปชฺช-सानิ แห่งปชฺชพนุธ คชฺชพนุธ และวิมิสฺสพนุธ ภเว ย่อมมี.

การประกอบศัพท์เข้าด้วยกันและศัพท์เหล่านั้นต้องเว้นจากโทษ
 คำหยาบคาย ลามก เป็นต้น และมีเนื้อความเกี่ยวเนื่อง สัมพันธ์กันด้วย
 ไม่มีโทษด้วย ชื่อว่า พนุธ

๑. หากอุทาหรณ์เหล่านี้ เรียงศัพท์ไว้ดีและมีเนื้อความสละสลวยดี
 มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกันแต่มีโทษ ก็ยังไม่จัดเป็นประพันธ์ เช่น

อุ. อคฺคินา รุกฺขํ สิญฺจติ. รดต้นไม้ด้วยไฟ,

อุ. อุทเกน ภตฺตํ ปจติ. หุงข้าวด้วยน้ำ,

อุ. สุราปาโน สกฺโก ภวิสฺสติ. ผู้ดื่มสุราจะเป็นพระอินทร์ เป็นต้น

๒. บางครั้งไม่มีโทษแต่เนื้อความไม่ประกอบกันก็ไม่จัดเป็น
 ประพันธ์เช่น

พฺพุโร ทสฺพลี สดฺถา สพฺพณฺณญฺ ทฺวิปฺทฺตฺตโม

แปลว่า พระพุทธเจ้าทั้งหมด,

อุ. จกฺขุ รูปํ ทส ทาฬิมฺ. ตา รูป ลิป ต้นทับทิม เป็นต้น

๓. ถ้าไม่มีโทษด้วยเนื้อความประกอบกันด้วย ก็จัดเป็นประพันธ์ เช่น

อุ. พุทฺธํ วนฺทามิ สาทรํ. ข้าพเจ้าย่อมกราบไหว้พระพุทธเจ้าโดยเคารพ.

พจนฺ มี ๓ อย่าง

๑. ปชฺชพจนฺ คือประพันธ์ที่ท่านเขียนด้วยคาถาอย่างเดียว เช่น มงฺคฺลสฺสฺตฺต, เมตฺตสฺสฺตฺต เป็นต้น. (หมายเอากลอนภาษาไทยด้วย)

๒. คชฺชพจนฺ คือประพันธ์ที่ท่านเขียนด้วยร้อยแก้วไม่มีคาถา เช่น วนฺยปาราชิกเวรณฺชกณฺช เป็นต้น. (ไม่มีกลอน เป็นร้อยแก้วล้วน ๆ)

๓. วิมิสฺสพจนฺ คือประพันธ์ที่ท่านเขียนด้วยคาถาและ จุณฺณนิย ผสมกัน เช่น ธชคฺคฺสฺสฺตฺต เป็นต้น.

ใน ปชฺช และคชฺช ทั้งสองนั้น ท่านยังจำแนกออกไปอีกอย่างละ ๔.

ปชฺช ๔ อย่าง

๑. มุตฺตคปชฺช เรื่อง ๑ หนึ่งท่านประพันธ์เพียงคาถาเดียวจบ เช่น ชาตคคาถากิตฺติ เถรคาถา เถรีคาถากิตฺติ ที่เป็นเอกนิบาต

มโนปฺพพวงฺคมา ธมฺมา มโน เสฏฺฐา มโนมยาฯ

๒. กุลลคปชฺช เรื่อง ๑ หนึ่งท่านประพันธ์ด้วยคาถาดังแต่ ๒-๕ คาถาจึงจบ และมีกิริยาตัวเดียวกัน เช่น คาถาในทูกนิบาต ชาตค ถึง ปญจกนิบาตชาตค.

๓. โกสปชฺช คาถาที่ท่านประพันธ์ด้วยเนื้อความหลาย ๆ อย่าง และมีกิริยาต่างกัน เช่น คัมภีร์อภิธานบุปฺพิกา คัมภีร์เอกขุรโกส อมรโกส เป็นต้น. (โกสปชฺช คาถาที่เป็นคลังแห่งศัพท์ ต่อจากอภิธานสุจิ).

๔. สัมมาตปชฺช เรื่องๆเดียวประพันธ์ด้วยคาถามากและมีกิริยา
ต่างกัน เช่น ชาตกก็ดี เถรคาถา เถรีคาถา ในฉกุกนิပါတ.(ปชฺช ๔ มุ, กุ, โภ, ส)

คชฺช ๒

๑. อาชฺชยายิกา เขียนประวัติที่เป็นจริง.
๒. กถา เขียนประวัติเรื่องราวที่ไม่เป็นจริง.

คชฺช ๔ อย่าง

๑. มุตฺตคคชฺช ประพันธ์ด้วยบทร้อยแก้วล้วนๆ ไม่มีบทสมาส.
๒. มุตฺตคณฺธิคชฺช ประพันธ์ด้วยบทร้อยแก้วล้วนๆ ประกอบ
ด้วยบาทคาถา.
๓. อุกฺกหิปายคชฺช ประพันธ์ด้วยบทร้อยแก้วล้วนๆ ที่มีบท
สมาสมาก.
๔. จุนฺนคชฺช ประพันธ์ด้วยบทร้อยแก้วล้วนๆ ที่มีบท
สมาสนิดหน่อย. (คชฺช ๔ มุ, มุ, อุ, จุน)

คาถา ๒ อย่างและประโยชน์ของอลังการะ

๙. นิพนฺโธ จา'นิพนฺโธ จ ปุณ ทฺวิธา นิรุปปเต,
 ตํ ตุ ปาเปนฺตฺยลงฺการา วินฺทณียตฺรตฺตณฺิ.

ปชฺชพฺนฺโธ อ.คาถาประพันธ์ นิรุปปเต ย่อมถูกแสดงให้ปรากฏ ทฺวิธา โดย ๒ ประการ ปุณ อีก อิติ คือ นิพนฺโธ จ อ.นิพนฺธด้วย อนิพนฺโธ จ อ.อนิพนฺธด้วย ตฺ จะกล่าวต่อไป ลงฺการา อ.สัททาลังการะและอิตฺถาลังการะ ท. ตํ ยังประพันธ์ทั้งสองอย่างนั้น ปาเปนฺติ ย่อมให้ถึง วินฺท-ตณฺิ ซึ่งความน่าขอบใจอย่างยิ่ง.

คาถาประพันธ์ อีก ๒ อย่าง คือ

๑. วิ. นิรฺนตฺรํ พฺนฺโธ นิพนฺโธ. ประพันธ์ติดต่อกัน คือเรื่องที่รจนาขึ้นด้วยคาถาหลายคาถาติดต่อกันเช่น ทีปวีส มหาวีส มโหสธชาดก เป็นต้น (ปชฺชพฺนฺธ ทั้ง ๔ ผสมกัน เรียกว่า นิพนฺธ)

๒. วิ. น นิพนฺโธ อนิพนฺโธ. ประพันธ์ที่ไม่ติดต่อกัน คือ ประพันธ์ที่รจนาด้วยคาถาเพียงคาถาเดียวจบ เช่น เอกนิบาตชาดก เอกนิบาตเถรคาถา เอกนิบาตเถรีคาถา และเรื่องในธรรมบทบางเรื่องที่รจนาด้วยคาถาเดียวจบ ชื่อว่า อนิพนฺธ (ต้องประพันธ์ ด้วยมุตตกปชฺช อย่างเดียว ห้ามผสมกับ กุลฺลกปชฺชเป็นต้น)

และประพันธ์ที่ประกอบด้วยเครื่องประดับ คือ สัททาลังการะ และอิตฺถาลังการะ ก็เป็นที่น่าทศนาพึงใจของบัณฑิต เหมือนกับหญิงสาว

เมื่อประดับตกแต่งเรียบร้อยแล้ว ก็เป็นที่ดึงดูดจิตใจของคนหนุ่มทั่วไป.

วิ. อติสเยน วินุทนีโย วินุทนียตโร ประพันธ์อันวิญญูชนพึง
ยินดีอย่างยิ่ง.

วิ. วินุทนียตรสุส ภาโว วินุทนียตรตุนันิ คุณที่ไพเราะจับใจ
เมื่อไรประดับ ก็ไร้งาม.

คำยำเตือนให้ประดับ

๑๐. อนุวชฺชํ มุขมฺโภช มนวชฺชา จ ภารตี,
อลงกตา ว โสภนฺเต ก็ นฺ เต นิรลงกตา.

มุขมฺโภชํ อ.ดอกบัวกล่าวคือใบหน้า อนุวชฺชํ อันปราศ
จากโทษ(สิ่วฝါ) จ ด้วย ภารตี อ.ประพันธ์ อนุวชฺชา อันปราศ
จากโทษ จ ด้วย อลงกตา ว อันถูกประดับตกแต่งแล้วนั้นเทียบ
โสภนฺเต ย่อมงดงาม เต อ.ใบหน้าและประพันธ์ ท. เหล่านั้น
นิรลงกตา อันไม่ถูกประดับตกแต่งแล้ว สมานา มีอยู่ ก็ นฺ
โสภนฺเต จะงามได้อย่างไรเล่า น โสภนฺเต เอว ย่อมไม่งามแน่ ๆ.

คาถานี้แสดงถึงใบหน้าของหญิงสาวผู้ปราศจากสิ่ว ฝါ ราศี ก็
นับว่าสวยงามแล้ว แต่ยังไม่พอ ถ้าได้ประดับตกแต่ง คือ เขียนหน้า ทาปาก
ปะแป้ง แต่งตัวเรียบร้อยแล้ว ก็จะงามยิ่งขึ้น

และการเขียนเรื่องต่างๆ หรือบทประพันธ์ที่ไม่มีโทษ ก็น่าอ่าน
และเพราะจับใจอยู่แล้ว แต่ว่าประพันธ์ถ้าได้ตกแต่งด้วยอลังการคุณต่างๆ

ก็จะทำให้ประพจน์นั้นสวยงาม ไพเราะยิ่งขึ้น และจับจิต จับใจของผู้อ่านได้
แน่นอนทีเดียว

ใบหน้าของหญิงสาวก็ดี บทประพจน์ก็ดี ถ้าไม่ประดับตกแต่ง
ก็ไม่งามเท่าที่ควร(คือ งามธรรมดา)

อรรถของ อลั ศัพท์ อภิธาน แสดงไว้ว่า

ภูสเน วารณ จาลั วุจเจเต ปริยตติยั.

อลั ศัพท์เป็นไปในการประดับ ในการห้ามและในความสามารถ,
อลั ศัพท์ ในที่นี้ หมายถึงเอาอรรถ ภูสน อรรถว่าประดับ.

วิ. วชชียเตติ วชชั, วชชเมว อวชชั หมายถึง โทษ,

วิ. นตฺถิ อวชชั ยสฺสาติ อนวชชั ดอกบัว คือ ดวงพักตร์
ที่ปราศจากโทษ,

วิ. มุขเมว อมุโข มุขมุโข หมายถึง ดอกบัวคือดวงพักตร์
หรือดวงพักตร์ที่ประดุจดั่งดอกบัว เพราะงดงามโดยสัจฐานผิวพรรณ
และปราศจากโทษมี ลิว ฝ้า.

วิ. ภรตฺติติ ภรตฺติ หมายถึง คำพูด(บทประพจน์) คำพูดในที่นี้
หมายถึงบทและวากยะทั้ง ๒ อย่าง และยังหมายถึงเนื้อความของบท
และวากยะเหล่านั้นโดยอ้อม (อเภโทปจาร กล่าวถึงเนื้อความที่ต่างกัน
ให้ประดุจไม่ต่างกัน)

อยากประดับเป็นต้องเรียนกับครู

๑๑. วินา ครูปเทส ตั พาลอ'ลลुकตุ มิจจติ,
สมปุปุณ น วิญญูหิ หสสุภาวู กถุ นุ โส.

โย พาลอ อ.บุคคลผู้ไม่ฉลาดในการประดับตกแต่งกายหรือประพันธ์ใด วินา เว้นแล้ว ครูปเทส ซึ่งคำแนะนำของอาจารย์ผู้ชำนาญ อิจจติ ย่อมปรารถนา อลลुकตุ เพื่อทำการประดับตกแต่ง ตั ซึ่งกายหรือประพันธ์นั้น โส พาลอ อ.บุคคลผู้ไม่ฉลาดในการประดับตกแต่งนั้น น สมปุปุณ ไม่ฟังถึง วิญญูหิ หสสุภาวู ซึ่งความเป็นผู้อันวิญญูชน ท. ฟังหัวเราะ กถุ นุ ได้อย่างไรเล่า สมปุปุณาคติ เอว ย่อมถึงแน่.

หญิงสาว ที่ไม่ได้ศึกษาวิธีแต่งหน้าทาปากเป็นต้น จากครูอาจารย์ เมื่อแต่งแล้วกับเป็นสภาพที่น่าขบขันของผู้ที่ได้พบเห็น ฉนใดผู้แต่งประพันธ์ ไม่ศึกษาวิธีกับครูบาอาจารย์ ก็จะถูกหัวเราะ เหมือนกันฉนนั.

ดังนั้น ถ้าอยากประดับตกแต่งใบหน้า หรือแต่งบทประพันธ์ และไม่อยากให้คนอื่นหัวเราะ ก็ควรรับคำแนะนำจากอาจารย์เสียก่อน คือให้เชื่อและทำตามคัมภีร์อสังการะนี้ พระอาจารย์สังขรักขิตบอกหรือชักชวนให้เรียนอสังการะโดยอ้อม

วิ. อุปทิสฺสติ อเนนาติ อุปเทโส หมายถึง คำชี้แนะ.

วิ. ครุณู อุปเทโส ครูปเทโส ได้แก่คำชี้แนะของครูผู้เชี่ยวชาญในการประดับใบหน้าและบทประพันธ์.

วิ. หลีตพฺโพติ หลฺโส หมายถึง บุคคลผู้นำเย้ยหยัน.

วิ. หลฺสสฺส ภาวิ หลฺสภาวิ ความเป็นบุคคลที่น่าเย้ยหยันคือ กิริยาความอับอาย.

ชี้แจงชื่อของคัมภีร์

๑๒. คนฺโถปิ กวิวจาน มลฺงการปฺปกาสโก,
ยาติ ตพฺพจนียตฺตํ ตพฺโพหารูปจารโต.

คนฺโถปิ อ.คัมภีร์ด้วย อลงการปฺปกาสโก อันแสดง ซึ่งอลงการะ กวิวจานํ แห่งคำพูดของนักกวีคือประพันธ์ ท. ยาติ ย่อมถึง ตพฺพจนียตฺตํ ซึ่งความเป็นแห่ง อลงการ ศัพท์นั้นฟังกล่าว ตพฺโพหารูปจารโต โดยอเภทูปจาร (ความไม่ต่างกัน) และ ผลูปจาร (เป็นเหตุ) อันยกขึ้นซึ่งอลงการะคือ สัททาลังการะ และ อัดถาลังการะ อันเป็นผลนั้น.

ท่านได้กล่าวมาแล้วว่า ศัพท์และอรรถชื่อว่า เป็น อลงการะเช่นนี้ เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะศัพท์และอรรถ เป็นเครื่องประดับของบท ประพันธ์ แต่ในคานานี้กลับกล่าวว่า คัมภีร์ก็ชื่อว่า อลงการะได้ การกล่าว เช่นนี้เป็นการกล่าวโดยอ้อม เพราะคัมภีร์เป็นสถานที่แสดงสภาพ ของสัททาลังการะและอัดถาลังการะให้นักศึกษาได้เข้าใจ.

อรรถก็ดี ศัพท์ก็ดี เป็นอลงการะได้ด้วย อเภทูปจาร (มีศัพท์ จึงมีอรรถได้) ที่ท่านเขียนคัมภีร์นี้ได้ เพราะอาศัยสัททาลังการะและ อัดถาลังการะ จึงเขียนคัมภีร์นี้ได้ ความสามารถเป็นเหตุ ความสำเร็จเป็นผล สถานที่แสดงศัพท์ และอรรถ จึงชื่อว่า อลงการะ

ต้นไม่เกิดจากเมล็ด อสังการะเกิดจากสติปัญญา และคำพูดของนักกวี เปรียบเทียบ เรื่องพระอภัยมณีเป็นผลมาจาก สุนทรภู่ ๆ เป็นเหตุ เรื่องพระอภัยมณี = อสังการะ, สุนทรภู่ = คำพูดของนักกวี

วิ. คนเถติ อตถ์ เอเตนาติ คนโถ, คนถึยเตติ คนโถ หมายถึง คัมภีร์ (หมู่ประโยคที่รวมกันอยู่),

วิ. กวตติติ กวี นักกวีผู้แตกฉานในการประพันธ์กาพย์ กลอน เป็นต้น

วิ. กวินน์ วาจา กวีวาจา คำพูดคือบทประพันธ์ของนักกวี โดยตรงและยังหมายถึงเนื้อความของบทประพันธ์เหล่านั้นโดยอ้อม (การอุปจาร) กล่าวถึงเหตุ คือบทประพันธ์ แต่หมายถึงผลคือเนื้อความของบทประพันธ์เหล่านั้น)

วิ. อลงุโรโรติ เอเตหิติ อลงุการา หมายถึง สัททาลังการะ (เครื่องประดับศัพท์) และอัตถาลังการะ (เครื่องประดับวรรด).

วิ. ปกาเสตติติ ปกาสะโก หมายถึง คัมภีร์.

วิ. อลงุการาน์ ปกาสะโก อลงุการปุกาสะโก คัมภีร์ ที่แสดงอสังการะ ทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น.

วิ. ตสฺส โวหาโร ตพฺโพหาโร อลงุการ ศัพท์อันเป็นชื่อของเครื่องประดับนั้น,

วิ. ตพฺโพหารสฺส อุปจาโร ตพฺโพหารูปจาโร การกล่าวถึงอลงุการ ศัพท์อันเป็นชื่อของเครื่องประดับ (อีกอย่างหนึ่งคือ)

วิ. ตสฺมี โวหาโร ตพฺโพหาโร ชื่อในเครื่องประดับ.

วิ. ตพฺโพหารสฺส อุปจาโร ตพฺโพหารูปจาโร การกล่าวถึงชื่อ (ว่าอสังการะ) ในเครื่องประดับนั้น

อสังการะ ๒

๑. สหุทาลงการ อสังการะโดยศัพท์ ศัพท์ที่เว้นจากโทษ

๒. อุตถาลงการ อสังการะโดยอรรถเป็นอสังการะโดยตรง
(ศัพท์เหมือนช้าง อรรถให้รู้ว่าช้างนี้ตัวใหญ่ มีวง มีงา เป็นต้น)

บอกประเภทของประพันธ์อีก

๑๓. ทวิรูปการา อลงการา ตตถ สหุทตถเภทโต
สหุทตถา พนธนา มา ว ตัสซชิตตทาวลิตฺติ.

ตตถ ในคัมภีร์อสังการะนั้น อลงการา อ.อสังการะ ท.
ทวิรูปการา มี ๒ อย่าง สหุทตถเภทโต โดยประเภทแห่งสังการ
สังการะและอรรถสังการะ สหุทตถา อ.ศัพท์และอรรถ ท. ตัสซชิต-
ตทาวลิตฺติ อันเป็นลำดับของศัพท์และอรรถนั้น อันถูกตบแต่งด้วย
สังการสังการะและอรรถสังการะนั้นนั้นแหละ พนธนา มา ว ชื่อว่า
พันธะ แล.

คานานี้บอกว่า ศัพท์และอรรถที่ถูกตบแต่งแล้วด้วยสังการ
สังการะและอรรถสังการะคือเอาศัพท์ที่เหมาะสมมาเรียงกัน ให้สัมพันธ์กัน ประงให้ตี
เรียกว่า พันธ.

ในคัมภีร์อสังการะนี้ มีอสังการะ ๒ ประเภท คือสังการสังการะ
(เครื่องประดับศัพท์) และอรรถสังการะ(เครื่องประดับอรรถ) ศัพท์และ
อรรถเหล่านั้นที่ได้รับการประดับด้วยอสังการะเหล่านั้น จึงได้นามว่า

บทประพันธ์ ส่วนศัพท์และอรรถที่ปราศจากอสังการะ ไม่ถือว่าเป็น
บทประพันธ์ เช่น ศัพท์(บท,ประโยค) ต่างๆ มี บุรีโส มัคค์ คจจติ.
เป็นลำดับศัพท์ธรรมดา ไม่ได้รับการประดับด้วยสัททาลังการะและ
เนื้อความว่า บุรุษไปสู่หนทาง ก็เป็นลำดับเนื้อความธรรมดา ไม่ได้รับ
การประดับด้วยอสังการะเช่นกัน

ดังนั้นศัพท์และอรรถเช่นนี้ จึงไม่เรียกว่าเป็นบทประพันธ์อย่างแท้จริง
ในที่นี้บทประพันธ์ที่คณกรณาจารย์ประสงค์ หมายถึงลำดับศัพท์และ
อรรถที่ได้รับการประดับด้วยอสังการะทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น.

วิ. พชมเดติ พนุโธ หมายถึง บทประพันธ์.

วิ. พนุโธ อิติ นามิ ยสุสาดิ พนุณามา ลำดับศัพท์และอรรถ
ที่ได้รับนามว่าบทประพันธ์.

วิ. เตหิ สชชิตา ตสชชิตา ลำดับศัพท์และอรรถที่ถูกประดับ
ด้วยสัททาลังการะและอสังการะเหล่านั้น.

วิ. เตส อวารลิ ตทวารลิ มหากาพย์และกาพย์สั้น (กาพย์ที่ประพันธ์
ด้วยมุตตะกะ อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น)

วิ. ตสชชิตา จ สา ตทวารลิ จาติ ตสชชิตตทวารลิ ลำดับศัพท์
และอรรถนั้นที่ถูกประดับด้วยสัททาลังการะและอสังการะเหล่านั้น.

หมายเหตุ ถึงแม้คณกรณาจารย์ได้กล่าวลักษณะของบท ประพันธ์
ด้วยคาถาที่ ๘ ว่า พนุโธ จ นาม แล้วก็ตาม แต่ยังคงกล่าว ลักษณะของบท
ประพันธ์ซ้ำอีกในคาถานี้เนื่องจากประสงค์จะแสดงถึงประเภทของอสังการะ
และลักษณะบทประพันธ์อันเป็นที่ตั้ง ของอสังการะเหล่านั้นร่วมกัน
เพราะเหตุนี้ คณกรณาจารย์ จึงไม่ต้อง ปุณรุตติโทษ (โทษคือการกล่าวซ้ำ)
แต่อย่างใด.

คำเตือนให้เว้นจากโทษ

๑๔. คุณาลงการสยุดตา อปี โทสลวงกิดา

ปัสลียา น วิญญูหิ สา กณฺณา วิย ตาทิสี.

สา สทฺทตถาวลิตฺถ อ. ประพันธ์อันเป็นลำดับของศัพท์และ
อรรถนั้น คุณา-สยุดตา เป็นของประกอบด้วยคุณคือ สัททาลังการ
และอรรถาลังการะ สมานา อปี แม้มืออยู่ โทสลวงกิดา อ. ประพันธ์
อันถูกจดจำด้วยโทษนิดหน่อย วิญญูหิ อันบัณฑิต ท. น. ปัสลียา
ไม่พึงสรรเสริญ กณฺณา วิย เพียงดั่งเด็กสาว ตาทิสี ผู้มีการประดับ
ตบแต่งแล้ว แต่มีใฝ่ฝ้ออันเล็กน้อย ก็ไม่เป็นที่ยินดีของชน ท.

ประพันธ์ถึงจะประดับด้วยสัททาลังการะและอรรถาลังการะแล้วก็ตาม
ถ้าหากยังมีศัพท์หรืออรรถ อันมีโทษเพียงเล็กน้อย ก็ยังไม่ได้ชื่อว่าเป็น
ประพันธ์ที่ดี เหมือนหญิงสาวถึงจะประดับจนสวยพริ้งสักเพียงใด แต่
หน้ายังมีสิ่วฝ้าเป็นต้นเม้น้อย ก็ไม่เป็นที่ปรารถนาของคนหนุ่มฉันทันนั้น.

ในคานานี้ศัพท์ว่า คุณาลงการ มีความหมายว่า คุณศัพท์ หมายถึงเอา
สทฺทาลงการ อลงการศัพท์หมายถึงเอา อตถาลงการ.

อปี คุณ หมายถึง สัททาลังการะที่จะแสดงในปริเฉทที่ ๓, อลงการ
หมายถึง อตถาลังการะ ที่จะแสดงในปริเฉทที่ ๔.

วิ. คุณโณ จ อลงกาโร จ คุณาลงการา หมายถึง สัททาลังการะ
และอตถาลังการะ.

วิ. คุณาลงการาเรหิ สยุดตา คุณาลงการสยุดตา ลำดับแห่งศัพท์
และอรรถที่ประกอบด้วยสัททาลังการะและอตถาลังการะ.

อปี ศัพท์ในที่นี้ อนุคฺคหฺตฺถชฺตคฺ (นิบาตที่สองถึงเนื้อความยกย่อง)
เพราะยกย่องบทประพันธ์ที่ประกอบด้วยอลงัการะเหล่านั้น

วิ. โทเสตฺติ โทโส โทษต่าง ๆ คือ ปทโทษ, วากยโทษ, และวากยัตถโทษ
ที่ทำลายบทประพันธ์.

วิ. โทโส จ โส ลโว จาติ โทสลโว โทษเล็กน้อย.

วิ. โทสลเวน องฺกิตา โทสลวงฺกิตา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถ
ซึ่งถูกกำหนดด้วยโทษเล็กน้อย.

วิ. กณฺฐา วิย ตาทิสฺสึ, สา วิย ทิสฺสฺตฺติ ตาทิสฺสึ, ต ศัพท์ในที่นี้
หมายถึง ลำดับแห่งศัพท์และอรรถที่ประกอบด้วยอลงัการะ ทั้ง ๒ ประการ
แต่ยังมีโทษที่น่าดำหนิมิ ลิว, ฝเ, ฝเา.

พึงเว้นจากโทษ

๑๕. เตน โทสนิราโส ว มหุสฺสาเหน สาธิโย,
นิทุโทสา สพฺพธา สายํ สคฺฌา น ภเวยฺย กิ.

เตน เพราะเหตุนั้น โทสนิราโส ว อ.การเว้นจากโทษเท่านั้น
สาธิโย อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จ มหุสฺสาเหน ด้วยความพยายามยิ่ง
สายํ สดฺทุกฺตฺถาวลฺลิ อ.ประพันธ์อันเป็นลำดับของศัพท์และอรรถนั้น
นิทุโทสา อันปราศจากโทษ สพฺพธา โดยประการทั้งปวง สคฺฌา
เป็นประพันธ์อันมีคุณ กิ น ภเวยฺย ไม่พึงเป็นหรือ ภาวติเขว
ย่อมเป็นนั่นเทียว.

ท่านกล่าวว่า ให้พยายามเว้นจากโทษในการประพันธ์ เพราะเมื่อเว้นจากโทษแล้วก็ชื่อว่ามิคุณ คือ สัททาลังการะอยู่แล้ว เหมือนหญิงสาวที่มีใบหน้ามีผิวเนียน ถึงไม่แต่งก็สวยอยู่แล้ว.

วิ. นรสนํ นิราโส การสละ, ทุสฺสนเดติ โทสา ได้แก่ปทโทษ.

วิ. โทสานํ นิราโส โทสนิราโส การสละโทษต่างๆ มีปทโทษ.

วิ. อุตฺสหนํ อุตฺสหาโ หมายถึง ความเพียร (สามัญ)

วิ. มหนฺโต จ โส อุตฺสหาโ จาติ มหุตฺสหาโ การสละโทษอันวิญญูชนพึงให้สำเร็จ.

วิ. นตฺถิ โทสา เอตฺสสาติ นิทฺโทสา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถที่ไม่มีโทษ หรือ นิคฺคตา โทเสหิ นิทฺโทสา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถอันปราศจากโทษ.

วิ. สห คฺุณฺหิ ยา วตฺตตฺติติ สฺคฺุณา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถอันเป็นไปกับด้วยคุณต่างๆ คือ สัททาลังการะและอรรถาลังการะ.

มีคุณเพราะปราศจากโทษ

๑๖. สา ลงฺการวิยฺตุตาปี คฺุณฺยตุตา มโนหฺรา,
นิทฺโทสา โทสรหิตา คฺุณฺยตุตา วฐฺ วิย.

สา อาวลิ อ. ประพันธ์นั้น ลงฺการวิยฺตุตาปี แม้ไม่ประกอบด้วยอรรถาลังการะ คฺุณฺยตุตา ก็ประกอบด้วยคุณคือ สัททาลังการะ นิทฺโทสา ไม่มีโทษ มโนหฺรา เป็นที่ชอบใจ(ยึดเหนี่ยวใจ) ของบัณฑิตได้ โหติ ย่อมเป็น วฐฺ วิย รวากะหญิงสาว ลงฺการ-

วิยุดดาปิ แม้ไม่ได้แต่งตัว โทสรหิตา ผู้เว้นจากโทษมีสิ่วผ้า เป็นต้น คุณยุดดา ประกอบด้วยคุณมีความประพฤติดี เป็นต้น มโนหรา เป็นที่พึงใจของสาธุชน.

คานานี้บอกว่า บทประพันธ์ที่ยังไม่ได้ตกแต่งอันปราศจากโทษ มี ปทโทษ เป็นต้น ประกอบด้วยสัททาลังการะ(เครื่องประดับศัพท์) สามารถดึงดูดจิตใจของกวีชนได้ ถึงแม้จะไม่ประกอบด้วยอรรถาลังการะ ก็ตามเปรียบเสมือนหญิงสาวผู้มีหน้าตาดีปราศจากโทษมี สิ่ว, ไผ่, ผ้า มีมารยาทดี มีสรีระอันงดงามตามธรรมชาติ สามารถจูงใจผู้พบเห็นได้ ถึงแม้จะไม่ประดับตกแต่งด้วยเครื่องประดับต่างๆ ก็ตาม(ยังใจของชนทั่วไปให้หลงติดได้แน่นอน) เช่นว่า ไก่งามเพราะขน คนงามเพราะแต่ง.

วิ. น. ยุดดา วิยุดดา. อลงกาเรหิ วิยุดดา อลงการวิยุดดา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถอันไม่ประกอบด้วยอรรถาลังการะ. อลงการ ศัพท์ในบทนี้ กล่าวถึง อรรถาลังการะเท่านั้น.

วิ. มนั หรตติ มโนหรา ลำดับแห่งศัพท์และอรรถอันดึงดูดจิตใจได้.

จบ คนถารมก

โทสาวโพธ ปฏินญา

๑๗. ปเท วากเย ตทตเถ จ โทสา เย วิวิธา มตา,
โส'ทาหรณ เมเตสํ ลกฺขณํ กถยามย'หิ.

เย โทสา อ.โทษ ท. เหล่าใด วิวิธา อันมีประเภทต่าง ๆ
ปเท ในบทด้วย วากเย ในวากยะด้วย ตทตเถ ในอรรถของวากยะ
ด้วย มตา อันนัักศึกษาพึงทราบ อหิ อ.เรา กถยามิ จะกล่าว
ลกฺขณํ ซึ่งสูตร โสทาหรณํ อันเป็นไปกับด้วยอุทาหรณ์ เอเตสํ
แห่งโทษ ท. เหล่านั้น.

ปชฺชเต อตุโธ อเนนาติ ปทํ หมายถึง บท ๔ บทคือ นาม, อุปัสัคค์,
นิบาต, และอาชยาด.

ปทโทส มี ๔

๑. ในบทนาม.	๒. ในบทอาชยาด.
๓. ในบทอุปัสัคค์.	๔. ในบทนิบาต.

วิ. ทุสฺสนฺติ รสา อลงฺการา จ เอเตหิติ โทสา โทษต่าง ๆ ที่
ทำลายรสชาติและอลังการต่าง ๆ ของบทประพันธ์.

วิ. ปเท โทสา ปทโทสา หมายถึง โทษต่างๆ ในบท.

วิ. วุจฺเจติ วากฺยํ ประโยค. วิ. วากฺเย โทสา วากฺยโทสา
โทษต่างๆ ในประโยค.

วิ. วากฺยสฺส อตุโธ วากฺยตุโธ เนื้อความของประโยค.

วิ. วากฺยตุเถ โทโส วากฺยตุเถโทโส โทษในเนื้อความของประโยค.

โทษมี ๓ คือ

๑. โทษในบท(ปทโทษ) มี ๘ ๒. โทษในประโยค(วากยโทษ) มี ๙

๓. โทษในเนื้อความของประโยค(วากยตตโทษ) มี ๖

วิ. อุทฺธริตฺวา อหริยเตติ อุทาหรณํ. ถูกยกขึ้นจากพระบาลี
แล้วนำมา ชื่อว่า อุทาหรณ.

วิ. สห อุทาหรณเหติ ยํ วตตติติ โสทาหรณํ ศัพท์ที่เป็นไปกับ
ด้วยอุทาหรณ ชื่อว่า โสทาหรณ.

วิ. ลกฺขียเต อนเนาติ ลกฺขณํ. ย่อมถูกจดจำด้วยสูตรนี้ ชื่อว่า
สูตรเป็นเครื่องจดจำอุทาหรณ.

.....

หัวข้อของปทโทษ

๑๘. วิรุฑฺถตฺตนฺตรา’ธฺยตฺถ กิลฺิฏฺจฺจานิ วิโรธิ จ

เนยฺยํ วิเสสนาเปกฺขํ หีนตฺถก มนตฺถกํ.

อิติ อิเม โทสา อ.โทษ ท. เหล่านี้คือ วิรุฑ-จฺจานิ
อ.วิรุฑตฺตนฺตราโทษ อธฺยตฺถโทษ กิลฺิฏฺจโทษ ท.ด้วย วิโรธิ จ
อ.วิโรธิโทษด้วย เนยฺยํ อ.เนยฺยโทษด้วย วิเสสนาเปกฺขํ
อ.วิเสสนาเปกฺขโทษด้วย หีนตฺถกํ.หีนตฺถโทษด้วย อนตฺถโทษ ด้วย
โทสา เป็นโทษ ปทานํ ของบท ท. โหนฺติ ย่อมเป็น.

ปทโทสมมี ๘ คือ

๑. วิรุทธตถุณทรโทส บทที่มีอรรถอื่นปรากฏ(อรรถอื่นแย้ง)

อุ. เมโฆ วิสโท สุขเย ชนฺ.

๒. อรุษตถุโทส มีบทวิเสสณะเกินตัว (มีอรรถเกิน)

อุ. โภภาสิตา เสสทิโส ชชฺไซโตยฺ วิราชเด.

๓. กิลฺลิจฺจโทส บทที่แยกธาตุปัจจัยได้ยาก (บทเคราะห์มอง)

อุ. ตายโสยมาลิงคฺยเด ปิยา.

๔. วิโรธิโทส ผิดต่อสถานที่เป็นต้น มี ๖ ประการ(ผิดต่อโลก)

อุ. ดอกกุหลาบเกิดในน้ำ เป็นต้น.

๕. เนยฺยโทส ต้องใส่บทเหตุเข้ามา เนื้อความจึงปรากฏชัด(ยังมีความต้องเติม)

อุ. สพฺพาปิ ธวลา ทิสา โรจนติ รตฺติยฺ.

๖. วิเสสนาเปกฺขโทส ต้องใส่วิเสสณะเข้ามา เนื้อความจึงจะชัด

อุ. ตํ โส ภิกฺขโย ปสฺสตี จกฺขนา.

๗. หีนตถุโทส บทวิเสสณะทำให้บทวิเสสยะต่ำลง(มีอรรถทราวม)

อุ. นิปฺปฏิกตชชฺไซโต สมฺเทติ ทิวากโร.

๘. อนตถุโทส บทที่ไม่มีอรรถ.

อุ. หิ วนฺเท พุทฺธสฺส ปาทปงฺเธรหฺ ปิ จ.

วิเคราะห์ อธิโก อตฺถเณนาติ อธิกตถฺ วิเสสณะที่มีเนื้อความเกินไปไม่เหมาะสมกับวิเสสณะบท.

วิ. กิลิสฺสติ อตุโธ เอเตนาคิ กิลิฏฺจํ บทที่เป็นเหตุให้เนื้อความ
เศร้าหมอง เพราะเป็นบทที่รู้ยาก โดยลึงค์, ธาตุ, วิภคติ, ปัจจัย.

วิ. วิรุชฺฌนํ วิโรโธ หมายถึง กิริยาความขัดแย้ง.

วิ. วิโรโธ ยสฺส อตุถิติ วิโรโธ บทที่มีความขัดแย้งกับสิ่งต่างๆ มี
สถานที่, เวลา, ความเหมาะสม.

วิ. นียติ อวุดโต เหตุ เอตุถาคิ เนยฺยํ บทเหตุที่ใส่เข้ามา
เพราะไม่แสดงเหตุไว้โดยตรง.

วิ. วิเสสเน อเปกฺขา ยสฺสาคิ วิเสสนาเปกฺขา วิเสสยะบทที่มี
การมองหาวิเสสนะบท เพราะไม่แสดงวิเสสนะบทไว้โดยตรง.

วิ. หิโน วิเสสยสฺส อตุโธ เยนาคิ หินฺนตุถํ วิเสสนะบทที่มีอรรถด่า.

วิ. นตฺถิ อตุโธ ยสฺสาคิ อนตฺถกํ นิบาตบทที่ไม่กล่าวอรรถอย่างใด
อย่างหนึ่ง เพียงทำให้บทเต็มเท่านั้น.

หัวข้อของวากยโทส

๑๙. โทสา ปทานวากฺยาน เมกตฺถํ ภคฺคฺรีติกํ,
ตถา พุยาภิณฺณคามฺมานิ ยติหิณํ กมฺจจฺจตุํ,
อติวุดฺตม'เปตฺตตุถํ สพนฺธมฺรุตฺตํ ตถา.

อิมเม โทสา อ.โทษ ท. เหล่านี้ อิติ คือ เอกตฺถํ อ.เอกตฺถโทส
ด้วย ภคฺคฺรีติกํ อ.ภคฺคฺรีติโทสด้วย ตถา นอกจากนั้น พุยาภิณฺณ-
คามฺมานิ อ.พุยาภิณฺณโทสและคามมโทสด้วย ยติหิณํ อ.ยติหิณ
โทสด้วย กมฺจจฺจตุํ อ.กมฺจจฺจตุโทสด้วย อติวุดฺตํ อ.อติวุดฺตโทสด้วย

อเปตตถ์ อ.อเปตตถ์โทสด้วย พนุธมฺรุตส์ อ.พนุธมฺรุตโทสด้วย
โทสา เป็นโทษ วากฺยานํ ของวากยะ ท. ภวฺนฺติ ย่อมเป็น.

วากฺยโทส ๙ ประการ

๑. เอกตถ์โทส	มีอรรถซ้ำกัน (มีอรรถเดียวกัน)
๒. ภคฺครีติโทส	หักลำดับศัพท์นาม.
๓. พุยาภิณฺณโทส	สัมพันธ์ไกลกัน (สับสน)
๔. ความมโทส	ใช้คำไม่สุภาพ (ไม่เพราะ)
๕. ยติหีนโทส	ตัดยติผิด (ตัดบทผิด เว้นวรรคผิด)
๖. กมฺจฺจฺตโทส	ขอผิดลำดับ (ลำดับคลาดเคลื่อน)
๗. อติวฺจฺจฺตโทส	เกินความเป็นจริง (พูดเกินไป)
๘. อเปตตถ์โทส	ไม่สัมพันธ์กันและไร้สาระ (ปราศจากอรรถ)
๙. พนุธมฺรุตโทส	ใช้อักษรเสียงแข็งมาก คือ ธนิตอักษรมาก
(สัมพันธ์หลายเรื่องความไม่สนิท)

วิ. เอโก อตุโธ ยสุสชาติ เอกตถ์ ประโยคที่มีเนื้อความซ้ำกัน
โดยถึงแม้ว่าจะมีบทมากมาย ในคัมภีร์อลังการะสันสกฤต เรียกว่า
ปนุรุตติโทษ (โทษเพราะการกล่าวซ้ำ).

วิ. ภคฺคา รีติ ยสุสชาติ ภคฺครีติ ประโยคที่ผิดลำดับบทต่างๆ มี
ศัพท์นาม ที่กล่าวไว้ในประโยค.

วิ. วิสุ วิสุ อภิณฺณ พุยาภิณฺณ ประโยคที่มีบทสับสน มีสัมพันธ์
ที่ห่างไกล ยากต่อความเข้าใจ.

วิ. คาเม ภโว คามุโม หมายถึง คำหยาบคาย.

วิ. คามุโม วิทยาติ คามุมนิ ประโยคที่มีความหยาบคาย เหมือน คำหยาบ.

วิ. ยติ หินา เอตถาติ ยติหิโน ประโยคที่ผิดยติที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฉันท.

วิ. กมโต จุดํ กมจจุดํ ประโยคที่ผิดลำดับโวหารที่ชาวโลกนิยมใช้.

วิ. อติทุกุมม วุดตุํ อติวุดตุํ ประโยคที่กล่าวเกินความเป็นจริง โดยการโอ้อวดสิ่งที่ไม่จริง.

วิ. อตถโต อเปตุํ อเปตตุํ ประโยคที่ไม่มีเนื้อความรวม.

วิ. พนฺธเ ฉรุสํ ยตถาติ พนฺธฉรุสํ ประโยคที่มีเสียงหยาบ เพราะประกอบด้วยฉนิตยักษรมากมาย.

หัวข้อของวากยตุลโทส

๒๐. อปกุโม จิตฺยหิโน ภคฺครีติ สสํสยํ,

คามุมนิ พุฏฺจาลงฺกตฺติติ โทสา วากยตุลฺนิสฺสิตา.

ตถา อื่นจากนั้น อิเม โทสา อ.โทษ ท. เหล่านี้ อิติ คือ อปกุโม อ.อปกุโมโสด้วย โอจิตฺยหิโน อ.โอจิตฺยหิโนโทสด้วย ภคฺครีติ อ.ภคฺครีติโทสด้วย สสํสยํ อ.สสํสยโทสด้วย คามุมนิ อ.คามุมนิโทสด้วย พุฏฺจาลงฺกตฺติ อ.พุฏฺจาลงฺกตฺติโทสด้วย โทสา เป็นโทษ วากยตุลฺนิสฺสิตา อันอาศัยในอรรถของวากยะ ภาวนฺติ ย่อมเป็น.

วากยดุฎโทส ๖

๑. อปกุทมโทส โทษที่ผิดลำดับเหตุและผล (ปราศ จากลำดับ)
 ๒. โอจิตยหีนโทส โทษที่พุดยกตัวเองไม่น่าเชื่อ (กลอนพาไป)
 ๓. ภคฺครีดิโทส โทษที่หักลำดับของวิภัติ.
 ๔. สสฺสยโทส โทษ มี ๒ เนื้อความน่าสงสัยแต่ไม่ตรงกันข้าม.
 ๕. คามุมโทส โทษที่มีเนื้อความไม่สละสลวย(กำกวม ซ่อนเร้น)
 ๖. ทฎฺจาลงกติโทส โทษที่เสียอสังการะ(ไม่เกลี้ยงเกลา)
- วิ. อปกโต กโม ยสุมา ตํ อปกุทมํ เนื้อความของประโยคที่มีลำดับหน้าและลำดับหลังไม่สม่ำเสมอ.
- วิ. โอจิตยํ หีนํ ยตุถ ตํ โอจิตยหีนํ เนื้อความของประโยคที่ไม่เหมาะสม.
- วิ. ภคฺคา รีดิ ยตุถ ตํ ภคฺครีดิ เนื้อความของประโยคที่เสียลำดับวิภัติ.
- วิ. สห สสฺเสน วตุตตีติ สสฺสยํ เนื้อความของประโยคที่น่าสงสัย เพราะมีเนื้อความสับสน.
- วิ. คามเ ภโว คามโม หมายถึง คำหยาบคาย.
- วิ. คามโม วียาติ คามมํ เนื้อความของประโยคที่มีความหยาบคาย เหมือนคำหยาบ.
- วิ. ทฎฺจา อลงกติ ยตุถาติ ทฎฺจาลงกติ เนื้อความของประโยคที่ทำลายอสังการะ.

หมายเหตุ วิเคราะห์ต่างๆ ที่แสดงไว้เหล่านี้มาจาก ปุราณ.ฎี.
และอภิวน.ฎี.

วิรุทธตถุณฺดรโทส (มีอรรถที่ขัดกับความประสงค์)

๒๑. วิรุทธตถุณฺดรํ ตํ หิ ยสฺส'ณฺณตฺโต วิรุชฺฌติ,
อธิปฺเปเต ยถา เมโฆ วิสโท สุขเย ชนํ.

หิ จะกล่าวโดยพิศดาร อณฺณตฺโต อ.เนื้อความอันอื่นจาก
เนื้อความที่ปรารณาจะกล่าว ยสฺส แห่งบทใด วิรุชฺฌติ ย่อมตรง
กันข้าม อธิปฺเปเต ในเนื้อความที่ปรารณาจะกล่าว ตํ อ.บทนั้น
วิรุทธตถุณฺดรํ ชื่อว่าบทอันมีวิรุทธตถุณฺดรโทส ยถา อ.อุทาหรณ์
“เมโฆ วิสโท สุขเย ชนํ” เมโฆ อ.เมฆ วิสโท อันให้ซึ่งน้ำ ชนํ
ยังหมู่ชน(ชาวนา) สุขเย ย่อมให้เป็นสุข (อรรถที่ผู้แต่งประสงค์)

เมโฆ อ.เมฆ วิสโท อันหลังซึ่งพิษ ชนํ ยังชาวนา สุขเย
ย่อมให้เป็นสุข (อรรถที่ผู้แต่งไม่ประสงค์)

วิส ศัพท์ในบทว่า วิสโท ในอุทาหรณ์ว่า “วิสโท เมโฆ ชนํ สุขเย”
มีอรรถ ๒ อย่างคือ น้ำ, และพิษ ในอรรถทั้งสองนั้น อรรถพิษชาวโลก
รู้จักมากกว่า แต่ในที่นี้ผู้เขียนหมายเอาอรรถน้ำ ดังนั้นอรรถพิษจึงเป็น
อรรถที่ตรงกันข้ามกับความปรารณาของผู้เขียน เพราะฉะนั้น วิสทศัพท์
จึงเป็น วิรุทธตถุณฺดรโทส.

วิ. อนุตโร อตุโถ อตุณุตโร. อรรถอื่น.

วิ. วิรุโธ อตุณุตโร ยสุสชาติ วิรุฑตุณุตโร บทอันมีเนื้อความอื่น
ที่ขัดแย้งกับเนื้อความที่ประสงค์.

บทว่า สุขเย -สุข+ณฺย ปัจจัย ลง ติ วิภัตติอาชฺยาต แล้วเอา ติ เป็น
เอ สำเร็จเป็น สุขเย.

บท หรือ ประโยค ที่แสดงเนื้อความให้ปรากฏชัดชื่อว่า อนุวาท,
ส่วนบทหรือประโยคที่ถูกแสดงให้ปรากฏชัดด้วยอนุวาท นั้น ชื่อว่า วิธิ,

ในคานานี้ ประโยคว่า ยสุส อณฺณตุโถ อธิปฺเปเต วิรุชฺฌติ ชื่อว่า
อนุวาท เพราะแสดงเนื้อความของบทว่า ตํ วิรุฑตุณุตโร ให้ปรากฏชัด
ส่วนบทว่า ตํ วิรุฑตุณุตโร ชื่อว่า เพราะถูกแสดง ให้ปรากฏชัดด้วย
อนุวาท นั้น, อนุวาท หมายถึง วิเสสนะ (คำขยาย), วิธิ หมายถึง วิเสสยะ
(คำถูกขยาย) เช่น ประโยคว่า โย กุณฺหฺลิสฺส เทวทฺตฺโต บุคคลใดมีดุมหู
บุคคลนั้นคือเทวทตต์ ประโยคว่า โย กุณฺหฺลิสฺส ชื่อว่า อนุวาท (คำขยาย)
เพราะขยายเทวทตต์ว่า คนมีดุมหูคือเทวทตต์นั่นเอง ประโยคว่า สฺส
เทวทฺตฺโต ชื่อว่า วิธิ (คำที่ถูกขยาย) เพราะถูกขยายด้วยประโยคหน้านั้น.

ตํ หีติ โยชิตตฺตฺตา ยสุส อณฺณตุโถ อธิปฺเปเต วิรุชฺฌติตี
ลกฺขณํ ปสฺสิทฺธภาเวน อนุวาทิตฺวา ตํ วิรุฑตุณุตฺตรนฺติ
อนุวาทิตพฺพอปฺปสฺสิทฺธวิรุฑตุณุตฺตรํ วิธียเต ยถา กุณฺหฺลิสฺส
เทวทฺตฺโตตี.^{๑๔}

^{๑๔} อภินว.ฎี. ๔๗

๒. ปริจเฉทที่สอง

เว้นโทษแล้วนำมาซึ่งคุณ*

ปฎิญา

๖๘. กทาจิ กวิโกสลลา วิโรโธ สกโล ปยุย,
โทสสงขย มติกกมุม คุณวีถิ วิคาหเต.

อัย วิโรโธ อ.โทษนี้ สกโลปิ แม้ทั้งปวง อตติกมุม
ก้าวล่วงแล้ว โทสสงขย ซึ่งการนับว่าโทษ วิคาหเต ย่อมถึง
คุณวีถิ ซึ่งทางคือสภาพแห่งคุณ กวิโกสลลา เพราะความชำนาญ
ของนักกวี กทาจิ ในกาลบางครั้งว ยโต เพราะเหตุใด.

ศัพท์ที่เป็นโทษ แต่เราหาวิเสสนะมาแก้ก็เว้นจากโทษได้ เมื่อเว้น
จากโทษแล้ว ก็มีคุณ เพราะความชำนาญของนักกวี ถ้าหนักมาก
ก็แก้ไม่ได้เหมือนกัน

๖๙. เตน วุดฺตวิโรธาน มวิโรโธ ยถา ลียา,
ตถา โทสปริหารา วโพโธ ทานิ นียเต.

เตน เพราะเหตุนั้น อวิโรโธ อ.ความไม่มีโทษ วุดฺตวิโรธาน
แห่งโทษอันถูกกล่าวแล้ว ท. ลียา ฟิงมี โทสปริหาราวโพโธ
อ.กัณฑ์ที่ให้อำนาจการแก้โทษ ยถา นียมาเน ครั้นเมื่อนำไปโดย
อาการใดแล้วไม่มีโทษ มया อันเรา นียเต จะนำมา อิทานิ
ในกาลนี้ ตถา โดยอาการนั้น.

* จะบอกโทษในปริจเฉทที่ ๑ และการแก้โทษในปริจเฉทที่ ๒ ไปพร้อมกันเลย

ตตถ วิรุฑตถนุตรสุส ปรีหาโร ยถา

ตตถ บรรดาการชำระโทษ ท. เหล่านั้น ปรีหาโร อ.การเว้น
แล้วนำมา (ชำระ) วิรุฑตถนุตรสุส แห่งวิรุฑัตถันตรโทษ ยถา
คืออะไร?

แก้วิรุฑัตถันตรโทษ

(แก้โทษที่มีเนื้อความตรงกันข้าม)

๗๐. วินุฑนุตฺ ปากสาลินํ สาลินํ ทสฺสนา สุขํ,

ตํ กถํ นาม เมโฆยํ วิสโท สุขเย ชนํ.

อัย เมโฆ อ.เมฆนี้ วิสโท ผู้ให้ซึ่งน้ำ ตํ ชนํ ยังชนชาวนานั้น
วินุฑนุตฺ ผู้เสวยอยู่ สุขํ ซึ่งความสุขใจ ทสฺสนา เพราะเห็น สาลินํ
ซึ่งข้าวสาลี ท. ปากสาลินํ อันสุกเหลืองอร่าม สุขเย ย่อมให้เป็นผู้สุข
กถํ นาม ได้อย่างไร? น สุขยติเอว ย่อมให้สุขไม่ได้แน่นอน.

วิสท ศัพท์ ในที่นี้ถึงจะเอาอรรถนําก็มีค่าเท่ากับอรรถพิช
เพราะว่าชาวนากำลังมีความสุข เพราะเห็นข้าวสาลีแก่ ถึงเวลาเก็บเกี่ยว
ฝนตกมาในเวลานั้นก็ทำให้ข้าวเปียกพิชตกลงมากก็ทำให้ข้าวเสียเพราะฉะนั้น
จะเป็นอรรถไหนก็ทำให้ชาวนาเป็นสุขไม่ได้ ดังนั้นในคานานี้ศัพท์ที่
แก้โทษคือบทว่า กถํ นาม ซึ่งเป็น ปุจฉาจากศัพท์ แสดงลักษณะคำถาม
จึงทำให้ บทว่า วิสโท ไม่ต้องวิรุฑัตถันตรโทษ

สาลี ศัพท์กล่าวอรรถ ๒ ประการคือ ยุตฺต (ประกอบ) มนุญญ
(เพลิดเพลิน)

วิ. ปาเกน สาลี ปากสาลี หมายถึง ประกอบด้วยการตรวงหรือ
 เพลิดเพลินเพราะการตรวง.

ยถา วา อีกอย่างหนึ่ง

๗๑. วินายโกปิ นาโคสิ โคตโมปิ มหามติ,
 ปณฺโฑปิ รสาเปโต จิตฺตา เม สามิ เต คติ.

สามิ ข้าแต่เจ้านาย ตูว์ อ.ท่าน วินายโกปิ แม่เป็นครุช
 นาโค เป็นนาค อสิ ย่อมเป็น โคตโมปิ แม่เป็นวัวเลยยิ่งกว่า
 มหามติ เป็นผู้มึปัญญามาก อสิ ย่อมเป็น ปณฺโฑปิ แม่เป็นอาหาร
 ประณีต รสาเปโต ปราศจากรส อสิ ย่อมเป็น คติ อ.ความเป็นไป
 เต ของท่าน จิตฺตา นำอัศจรรย์ เม แก่ข้าพเจ้า (ต้องโทษเพราะ
 ผิดสภาพ).

แปลที่ถูกต่องคือ สามิ ข้าแต่พระพุทธเจ้า ตูว์ อ.พระองค์
 วินายโก เป็นผู้สั่งสอนสัตว์ นาโคปิ เป็นผู้ไม่มีกิเลสหนักเที่ยว อสิ
 ย่อมเป็น โคตโมปิ เป็นผู้เกิดในตระกูลโคตมนั้นเที่ยว มหามติ
 มีปัญญามาก ปณฺโฑปิ เป็นผู้ประณีตนั้นเที่ยว รสาเปโต
 ปราศจากรสงามคุณมีความรักเป็นต้น คติ อ.ความเป็นไป เต
 ของพระองค์ จิตฺตา นำอัศจรรย์ เม แก่ข้าพระองค์ (ไม่ต้องโทษ
 เพราะไม่ผิดสภาพ).

คาถานี้เป็นปเหฬี คือผู้เขียนต้องการให้คิด จึงใช้เนื้อความลวงไว้
 เพื่อให้เข้าใจผิดเรียกว่า วญฺจิตาปเหฬี ผู้ที่ไม่เข้าใจแปลก็มีโทษ ส่วนผู้รู้
 ว่าเป็นปเหฬีก็แปลได้ถูกต้องไม่มีโทษ อีกอย่างหนึ่งการดัดบทผิด ก็
 ทำให้ต้องโทษได้เช่น “อิมา อนจฺจริยา คาถาโย ปุพฺพเพ อสฺสตุปุพฺพา

ปฏิภัส" (พระบาลี) คาถาทิ้งหลายเหล่านี้ ไม่เคยได้ยินแล้วในกาลก่อน
ปรากฏแล้ว นำอัศจรรย์ ๆ ๆ.

ในที่นี้บอกว่า อนจจริยา ตัดบทได้ ๒ อย่างคือ อนุ+อจจริยา
(นำอัศจรรย์ ๆ) และ น+อจจริยา (ไม่นำอัศจรรย์) หากตัดอย่างหลังก็
ผิดความจริงไป เพราะสิ่งที่ไม่เคยได้ยิน หรือไม่เคยมีมาก่อน แล้วว่ามีขึ้น
เป็นที่น่าแปลก แต่กลับบอกว่าไม่น่าแปลก เช่นนี้จึงต้องโทษ.

ตัวอย่าง ปเหณี ในภาษาไทย เช่น อะไรเอ่ย เขาซื้อหนุมานเขาพาหนุไป
เขาแก้ผ้าหนุ แล้วเขาก็ถูก็โถ พอหน้าหนุไหล พอหนุผอมลง เขาก็ทิ้งหนุไป.
(ตอบว่า สบู่)

ปฐมนัย วิ. วินิ นายโก วินายโก หมายถึง ครุฑ (ผู้นำแหงนก).

วิ. นคจจตติ นโค ปราสาทที่เคลื่อนไหวไม่ได้,

วิ. อโค วียาติ นาโค หมายถึง นาค,

วิ. คนุหนิ อติสโย โคตโม วัฬผู้ประเสริฐสุด,

วิ. มหตี มติ ยสุสาติ มหามติ ผู้มีปัญญามาก,

วิ. ปธานัน ณีโต ปณีโต ผู้ประณีต (ผู้นำไปสู่ความเป็นประธาน),

วิ. รโส อเปโต รสาเปโต ผู้ปราศจากรสมีสึงการรส(รสรัก)เป็นต้น.

ทุติยนัย วิ. สดเต วินตตีติ วินายโก พระพุทธเจ้า(ผู้สั่งสอนสัตว์),

วิ. นดุถิ อาคุ อสุสาติ นาโค ผู้ไม่มีกุศล,

วิ. โคตมสุส อปัจจัน โคตโม บุคคลผู้เป็นโคตมโคตร,

วิ. มหตี มติ อสุสาติ มหามติ บุคคลผู้มีปัญญามาก,

วิ. ปธานัน ณีโต ปณีโต ผู้ประณีต,

วิ. รสโต อเปโต รสาเปโต ผู้ปราศจากกามรส.

อรรถยตุลโทส

บทวิเสสณะมีอรรถเกินวิเสสยะ

๒๒. วิเสสยมธิกั เยนนา- อรรถยตุลเมตัม ภเว ยถา,
โสภาสิตาเสสทิสโส ขชุไซโตยัม วิราชาเต.

วิเสสยัม อ.บทวิเสสยะ อธิกั อันเกินไปโดยอรรถ(มีอรรถเกินไป) เยน เพราะบทวิเสสณะใด เอตัม อ.บทวิเสสณะนั้น อรรถยตุล เป็นบทมี อรรถยตุลโทส ภเว ย่อมเป็น ยถา อ.อุทาหรณ์ “โสภาสิตาเสสทิสโส ขชุไซโตยัม วิราชาเต”. อยัม ขชุไซโต อ.หึ่งห้อยนี้ โสภาสิตาเสสทิสโส ผู้มีทศทั้งปวงอันตนให้สว่างแล้ว วิราชาเต ย่อมรุ่งเรือง.

วิเสสณะบท ที่มีเนื้อความยิ่งเกินกว่าปกติ ขยายบทวิเสสยะ ไม่เหมาะสมต่อความเป็นจริง ชื่อว่า อรรถยตุลโทส (โทสที่มีเนื้อความยิ่งเกิน) ในที่นี้บทว่า โสภาสิตาเสสทิสโส (ส่องทศทั้งปวง ให้สว่างไสว) เป็นบทวิเสสณะของ ขชุไซโต และกล่าวเนื้อความ ยิ่งเกินปกติ ว่า แสงของ หึ่งห้อยทำทศทั้งปวงให้สว่าง เช่นนี้เกินความเป็นจริงของหึ่งห้อยไม่เหมาะสม แต่เหมาะสมกับวิเสสยะบทคือดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์มากกว่า ดังนั้นจึงเป็น อรรถยตุลโทส เพราะการกล่าวเกินความจริง

อุ. ใน บาลี ว่า

โกยัม พินทุสุสโร วคฺคฺ สุรวนฺदानมฺมุตฺตโม,
อจฺจุโต ชมฺพฺสาชาย โมรรุฉาโปว กุชฺติ.^{๑๔}

^{๑๔}

ข.ชา.๒๗/๑๓๐/๙๒

อัย อ.เจ้านกน้อยนี้ พินทุสุโสโร มีเสียงกลมกล่อม วคฺคุ มีเสียงนำยินดี อุดฺโตโม สูงสุด สรวนฺदानํ กวํานก ท. ตัวมีเสียงไพเราะ อจฺจุโต เกาะอยู่ ชมฺพุสาชาย บนกึ่งต้นหว้า กุชฺติ ผู้ชั้นอยู่(อาชฺยาตีใช้เป็นนาม) โมรจฺจาโปว เพียงดั่งนกยุงน้อย โโก เป็นนกอะไรหนอ.

(ตั้งแต่ โภยฺ ถึง โมรจฺจาโปว เว้น อจฺจุโต ชมฺพุสาชาย เป็นโทษ) หมาจึงจอกเห็นอีกากินลูกหว้าอยู่ ประสงค์จะขอลูกหว้า นั้น เพื่อให้อีกาพึงพอใจต่อการให้ลูกหว้า จึงกล่าวคาถานี้ขึ้น เพื่อยกยออีกาด่วนั้น.

พินทุสุโส (ผู้มีเสียงกลมกล่อม) วคฺคุ (ผู้มีเสียงไพเราะ) และ อุดฺโตโม (ผู้เสียงประเสริฐสุด) ไม่เหมาะต่ออีกา แต่กลับเหมาะสมกับนกยุง, นกเขา ดังนั้น บทเหล่านี้จึงเป็น อัธยัตถโทษ

ตัวอย่างในภาษาไทยเช่น คน ๆ หนึ่งมีเงินอยู่ ๑๐๐ บาท แต่พูดว่า ผมเป็นเจ้าของทรัพย์เจดีย์ และเงินที่เหลือก็จะซื้อรถเบนซ์ถวายอีกสักคันหนึ่ง เช่นนี้ วิเสสนะก็เกินวิเสสยะ. (ธิดาของคนจัณฑาล สวยมาก ยังกะนางฟ้าจำแลง)

อีกอย่างหนึ่ง อย่างเราเห็นสาว ๆ ชาวบ้านธรรมดาเดินมา พูดอ้อขึ้นว่า โอ้โฮ สวยยังกะนางงามจักรวาล หรือ นางฟ้ายังอาย เธอเป็นหนึ่งในโลกาทีเดียว เช่นนี้เป็น อัธยัตถโทษ

อธฺยตฺถสฺส ยถา

การแก้อัธยตฺถโทษ

๗๒. ถถ ตาทิกฺขณาภาเว โลกํ โดเสติ ทุชฺชโน,
โสภาสิตาเสสทิสฺโส ชฺชโชโต นาม กิ ภเว.

ทุชฺชโน อ.ทรชน (คนชั่ว) โลกํ ยังหมฺขุน โดเสติ ย่อมให้ยินดี ถถ ได้อย่างไร ตาทิกฺขณาภาเว เพราะความไม่มีแห่งตาทิกฺขณ น โดเสติ เอว ย่อมให้ยินดีไม่ได้นั้นเทียว ชฺชโชโต นาม ชื่อ อ.หิงห้อย โสภาสิตาเสสทิสฺโส ผู้มีทิกทั้งสิ้นอันตนให้สว่างอยู่ กิ ภเว เป็นได้อย่างไร น ภวติ เอว เป็นไม่ได้นั้นเทียว.

ตาทิกฺขณ คือ ความไม่หวั่นไหวในอิฏฺฐารมณฺ์และอนิฏฺฐารมณฺ์ (พระอรหันต์) คนชั่วไม่สามารถทำให้ชาวโลกเสื่อมใสในตนเองได้ เพราะไม่มีคุณที่น่าเสื่อมใสจันใด หิงห้อยมีแสงน้อยก็ไม่สามารถทำให้โลกให้สว่างได้จันนั้น ดังนั้นในที่นี้บพว่า ถถ ตาทิกฺขณาภาเว และบพว่า กิ ภเว จึงเป็นบพแก้โทษ. (เหมือนคำว่า คนขึ้นต้นไม้เร็วกว่ากระรอก แก้วว่า เพราะมนต์ดุกแก)

กิลิฏฺฐโทส

บพที่รู้orroได้ยาก

๒๓. ยสฺสตฺถถาวคโม ทุกฺโข ปกตฺยาทิวิภาคโต,
กิลิฏฺฐํ ตํ ยถา ตาย โสยมาลิจฺจุยเต ปิยา.

อดถาวคโม อ.การรูซึ่งอรรถ ทุกฺโข ยาก ปกตฺยาทวิภาคโต
 โดยการจำแนกซึ่งปกติคือลิงค์และธาตุเป็นต้น ยสฺส แห่งบทใด
 อดฺธิ มีอยู่ ตํ อ.บทนั้น กิลฺกฺจํ ชื่อว่าบทอันมี กิลฺกฺจโทส ยถา
 อ.อุทาหรณ์ “ตาย โสยมาลฺงฺคฺยเต ปิยา” โส อยํ อ.บุรุษนั้น ตาย
 ปิยา อันภรรยาที่รักกัน อาลฺงฺคฺยเต ย่อมกอด.

บทใดมี ธาตุ ปัจจัย และวิภคฺติ อันรู้ได้ยาก เหมือนกับกระจก
 เป็อนฝุ่นละอองสองหน้าเห็นไม่ชัด บทนั้นชื่อว่า กิลฺกฺจโทส.

อาทิ ศัพท์ใน ปกตฺยาทวิ หมายถึงปัจจัยและอาเทศ (อภินิว.ฎี.๕๙)
 ปกติ หมายถึงศัพท์ของรูปสำเร็จ เช่น ลิงค์เป็นศัพท์เดิมของนามบท,
 ธาตุ เป็นศัพท์เดิมของอาชยาดบทและกิตบท, ส่วนปัจจัยหมายถึง
 ศัพท์ที่ลงหลังปกติศัพท์ ในที่นี้ หมายถึง วิภคฺติและปัจจัย เช่น วิภคฺติ
 นามลงหลังลิงค์ วิภคฺติอาชยาดลงหลังธาตุ ตัทธิตปัจจัยลงหลังลิงค์ และ
 กิตปัจจัยลงหลังธาตุ

ปกติ ลิงฺคธาเดว

วิภคฺติปัจจัยา ปน

ปัจจัยโย เกจิ สุยาทฺยนต-

ตฺยาทฺยสฺตฺตา ปกติติ จ.^{๖๐}

ปิยา ศัพท์ในประโยคว่า ตาย โสยํ อาลฺงฺคฺยเต ปิยา เป็นบท
 อนภินิหิตกตฺตา (อันเป็นกัมมวาจก) เป็นบทที่ต้องโทษ เพราะเข้าใจยาก
 โดยการแยกธาตุปัจจัย เนื่องจากบทว่า

^{๖๐} เกทจินดา

ปิยา มาจาก ปี ธาตุ ดบุบเน ในอรรถอิม หรือ ปี ธาตุ ถิย ใน
ความยินดี วิ. ปินาดีติ ปี. ปี+อ+อิ อิตถิลิงค์ ปียตีติ ปี ปี+อิ+ย+เต+นา
วิภคติ เอา นา เป็น ยา รู้ได้ยากจึงชื่อว่า กิลิฏฐโทษ

อุ. ภูบาล ตว เญจติ อติโลจนสมภูตไซติอุคคุมภาสิภิสทิส
อดยนติ โสภเต.

ดูก่อนพระเจ้าแผ่นดิน กิริยาอาการ ของท่านสวยงามมาก
เหมือนกับดอกโกมุท. ในที่นี้บ่นว่า “อติโลจนสมภูตไซติอุคคุมภาสิภิ” นี้
ได้แก่ดอกบัวอย่างเดียว ดังนั้นจึงเป็นบทรู้ได้ยาก.

ปิยา ในคานานำไปใช้เป็น ปเหลสิ จึงพันโทษได้ โสย ในฐานะที่มี
สัพพนาม ๒ ตัวเช่นนี้ต้องแปลเพียงตัวหน้าเท่านั้น เนื่องจากตัว
หน้าเป็นประธาน เป็นสิ่งที่ผู้กล่าวประสงค์ ส่วนสัพพนาม ตัวหลังเป็นเพียง
วาจาสิลิลูฐะ เท่านั้น เพื่อให้คำพูดสละ สลวยขึ้นดังมี ปริภาสาว่า “ทวิสุ
สพพนาเมสุ ปุพพเมว ปธาน.”^{๒๐}

แก้กิลิฏฐโทษ

๗๓. ปเหลิกาย มารุพฺหา น หิ ทฺฐจฺจา กิลิฏฐตา,

ปิยา สุขาลิงคิตํ ก มาลิงคฺติ นฺ โน อิติ.

กิลิฏฐตาอ.ความเป็นแห่งบทเศร้าหมองคือรู้ได้ยากอารุพฺหา
อันถูกยกขึ้น ปเหลิกาย ในปเหลสิ น หิ ทฺฐจฺจา ไม่ต้องโทษนั้นเกี่ยว

^{๒๐} อภินว.ฎี.๑/๖๔

อุทาหรณ์ อ.อุทาหรณ์ว่า “ปียา สุขาลิงคิต์ กมาลึงคิติ นุ โจน”.
 สุข์ อ.ความสุข โจน อาลึงคิติ นุ ย่อมไม่รัดรั้งละหรือ กั ซึ่งใคร
 ปียา อาลึงคิต์ อันภรรยารักกอดแล้ว.

บทว่า ปียา ในคาคานี้เป็นบทที่แยกธาตุปัจจัยได้ยากจึงเป็นโทษ
 แต่ในที่นี้ท่านต้องการให้คิดคือนำมาใช้เป็นปเลลีจึงพ้นโทษหมายความว่า
 ปียานี้แปลว่า รัก เท่านั้น ไม่มีแปลว่า ภรรยา โดยกำรนำมาวิเคราะห์ใหม่ว่า
 ปิเนตติปิ. (ปิ+ณ) ยา อ.หญิงใด สามิ ยังสามิ ปิเนติ ย่อมให้เอิบอิม (รัก)
 อิติ เพราะเหตุ นั้น สา อ.หญิงนั้น ปิ ชื่อว่า ปิ หญิงผู้ยังสามิให้เอิบอิม
 ได้แก่ภรรยา. ปิ+นา ตติยวิภตติ. เอา นา เป็น ยา แล้วรัสสะ อี เป็น อี
 สำเร็จรูปเป็น ปียา และในคาคานี้รู้ได้ง่ายว่า ปียา บทนี้หมายถึงภรรยา
 เพราะกล่าววว่า ความสุขจะไม่ประทับใจใครเมื่อ ..กอด. มีเนื้อความบังคับ
 อยู่เช่นนี้ จึงไม่มีโทษ ไม่ต้องโทษ เพราะเป็นปเลลี.

บทใดบทหนึ่งยกขึ้นในปเลลีแล้ว บทนั้นก็ไม่มีเป็น กิลิฏฐโทษ
 เพราะต้องให้คนอื่นเขาหลง ในคาคานี้ บทว่า ปียา เป็น ปเลลี.

ปเหพิกา (ป+หิล+ณว+อา) หิล หาวกรณ (ในการกระทำซึ่ง
 ความสนุกสนาน) วิ. ปกาเรน หิลนุติ เอตยาติ ปเหพิกา ปริศนาเป็น
 เครื่องสนุกสนานโดยประการต่างๆ

บัณฑิตมักประกอบปเลลีในฐานะ ๓ ประการคือ

๑. กีฬาโคญุจิโมท การแสดงออกซึ่งความขบขันในการเล่น
๒. อาภิญณมนุذن ในการปรึกษาผู้รู้ปเลลีในที่มีบุคคลมากมาย
๓. พรพฺยาโมหน ทำให้ บุคคลอื่นสับสน.

เมื่อแก้ กิลิฏฐโทษ แล้ว ก็กลับเป็น ปสาทคุณ

ยมกาทิกิลิฏฺฐโทส

๒๔. ยัม กิลิฏฺฐปทํ มนุทา ภิเธยฺยํ ยมกาทิกํ,
กิลิฏฺฐปทโทเสว ตมปิ อนฺโต กรียติ.

ยัม ยมกาทิกํ อ.บทยมกเป็นต้นใด กิลิฏฺฐปทํ มีบทอันมี
อรรถศรั้าหมองคือคนสามัญแปลไม่ออก มนุทาภิเธยฺยํ มีอรรถ
น้อย อตฺถิ มีอยู่ ตปิ อ.บทยมกเป็นต้นเมื่อนั้น อนฺโต กรียติ
ย่อมถูกกระทำภายใน คือ เป็นกิลิฏฺฐโทส กิลิฏฺฐปทโทเสว ใน
กิลิฏฺฐปทโทส นั้นเทียว.

ยมก คือบทซ้ำกันอย่างน้อย ๒ บท เช่น กมลํ กมลํ เป็นต้น, และ
ต้องมีอรรถต่างกัน จึงจะไม่ใช่กิลิฏฺฐโทส เช่น ตถาคโต โย กรุณาโร กรโ.
ถ้าหากบทซ้ำกันและอรรถก็เหมือนกันจัดเป็น กิลิฏฺฐโทส.

อาทิ ศัพท์ ในบทว่า ยมกาทิกิ หมายถึงเอา ปเหสี คือกลบท หรือ
ปริศนา ทางภาคอีสานเรียกว่า ฃญา สำหรับทายเล่นเพื่อความสนุกสนาน
“มีม้าตัวหนึ่งวิ่งหนีเจ้าของด้วยความเร็ว ทำอย่างไร ม้าจึงจะกลับมา?”

ยมกและปเหสีที่ประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ ความมีบท
หม่นหมอง (รู้ยาก) และมีเนื้อความน้อย เป็นสิ่งที่นักกวีไม่ปรารถนา
นับว่าเป็นกิลิฏฺฐโทสเช่นกัน

วิ. กิลิสฺสนตฺติติ กิลิฏฺฐาณิ หมายถึง บทอันหม่นหมอง.

วิ. กิลิฏฺฐาณิ ปทานิ ยสฺสาติ กิลิฏฺฐปทํ บทที่มียมก ที่มีบทอัน
หม่นหมอง.

วิ. อภิธิยเตติ อภิเธยฺโย บทที่มียมก ที่มีเนื้อความน้อย.

ยมกที่ไม่มีโทษ

๒๕. ปตีสทฺทฺทฺจิตฺ สิริฎฺจปทสนฺธิกํ
 ปสาทคฺคุณสฺยุดฺตํ ยมกํ มตเมหิสี.

ยมกํ อ.ยมกะ ปสาทคฺคุณสฺยุดฺตํ อันประกอบด้วยปสาทคฺคุณ
 ปตีสทฺทฺทฺจิตฺ คืออุกรรณาด้วยศัพท์อันรู้ได้ง่าย สิริฎฺจปทสนฺธิกํ
 อันมีการสัมพันธ์บทอันไม่ไกล คือสนธิอันสละสลวย อิทิสํ
 อันเช่นนี้ มตฺ อันบัณฑิตปรารณาแล้ว คือยอมรับรู้.

ยมกที่ถูกลักษณะ ๒

๑. บทยมกต้องใช้ศัพท์ที่คนนิยม รู้จักมาก.
๒. ต้องมีสัมพันธ์บทไม่ไกลกัน.

มี ๒ อย่างนี้ที่ชื่อว่ายมกอันประกอบด้วยประสาทคฺคุณ ซึ่งต่างจาก
 วิชา (คำซ้ำ) เพราะวิชาซ้ำกันทั้งบททั้งอรรถ เช่น สປไป สປไป (งู งู)

วิ. ปตฺยฺนเด ปตฺตีตา (ปติ+อิ+ต) ปตฺตีตา สทฺทฺทา ปตฺตีตสทฺทา
 หมายถึง ศัพท์ (ปาฏิปทิก) ที่ปรากฏชัดที่แท้แล้ว เนื้อความที่ปรากฏชัด
 เพราะเหตุที่มีการจำแนกปกติ ปัจจัยและการทำตัวมีความง่ายตายจึงชื่อว่า
 เป็นสิ่งที่ปรากฏชัด.

แต่ในที่ยังได้กล่าวถึงศัพท์ว่าเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดโดยอ้อม เพราะ
 อาศัยเนื้อความนั้น(ผลุปจาร กล่าวถึงผล คือ อรรถ, แต่หมายถึงเหตุ คือ
 ศัพท์)ทั้ง ๒ อย่างไว้ หาได้หมายถึง สระและพยัญชนะเพียงอย่างเดียวไม่.

วิ. สิริสฺสนฺตฺตี สิริฎฺจา อันสละสลวย

วิ. ปาทานํ สนฺธโน ปทสนฺธโย สัมพันธํแห่งบท,

วิ. สิลิฏฺฐา ปทสนฺธโย อสฺสชาติ สิลิฏฺฐปทสนฺธิกิํ ยมกที่มีสัมพันธ
แห่งบทอันสละสลวย. สัมพันธบทในที่นี้หมายถึงความสัมพันธโดยเป็นกัตตา
กิริยาของบทต่างๆ ในประโยคสัมพันธของบทต่างๆ เหล่านั้น หากมีความ
ห่างกันจนเกินประมาณ ถือว่าเป็น สิลิฏฺฐโทษ ในที่นี้กล่าวถึงยมกที่มี
ความสัมพันธของบทอันไม่ห่างกันนักมีความแนบชิดของบทมากที่สุด.

ลักษณะและประเภทของยมก

๒๖. อพฺยุเปตํ พฺยุเปตณฺณ มาวฺจฺจเนกวณฺณชํ,
ยมกํ ตณฺจ ปาทานํ มาทิมชฺฌนฺตโคจฺรํ.

ยมกํ อ.ยมกะ อาวฺจฺจเนกวณฺณชํ อันเกิดด้วยอักษรมาก
เพราะสวด ๒ ครั้ง ติธา มี ๓ อย่าง อิติ คือ อพฺยุเปตํ อ.อพฺยุเปต
ยมกด้วย พฺยุเปตํ อ.พฺยุเปตยมกด้วย อณฺณํ อ.อุภยมิสฺสทยมก
อันอื่นจากยมกทั้งสองนั้นด้วย จ นอกจากนั้น ตํ อ.ยมก ๓ อย่าง
นั้น อาทิมชฺฌนฺตโคจฺรํ มีที่ตั้งอยู่คือในเบื้องต้น ท่ามกลาง
และ ที่สุด ปาทานํ ของบาทคาถา ท. โหติ ย่อมมี.

ประเภทของยมก มี ๓

๑. อพฺยุเปตยมก บทซ้ำกันไม่มีบทอื่นคั่นในระหว่าง. อุ.สุขนา สุขนา

๒. พฺยุเปตยมก บทซ้ำกันที่มีบทอื่นคั่นในระหว่าง.

อุ. ปิเยน วจฺสา สพฺเพ ปิเยนาปฺปิยภาณิโน

ปาทานเต ชิโน กาสิ โส ธมฺโม หนฺตฺโย ปิยํ.

ในที่นี้มี ปิเยน สองบท เรียกว่า อาวุตเนกวรรณ (มีอักษรมาก เพราะถูกสวดบ่อยๆ) อ. สุขนา สพุเพ สุขนา.

๓. อุภยเปตยมก บทซ้ำกันที่มีบทอื่นคั่นบ้างไม่คั่นบ้างมีได้ตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป ในบทเดียวกันไม่มี (ผสมกันทั้งสองอย่าง)

อ. สมลั สมลั กตตุดี สุจิรั สุจิรั ขเย
 สุจิรั สุจิรั คนุถั สมลั สมลั ภิโย.

อนึ่ง ยมกทั้ง ๓ ประเภทเหล่านั้น ตามสถานที่ตั้ง คือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่ สุดของบาทคาถา ดังนั้น จึงมีชื่อต่างๆ กัน คือ ๑. ปาทาทิยมก, ๒. ปาทมชฌยมก, ๓. ปาทนุตยมก.

บทที่ซ้ำกันมี ๔

๑. ยมก คือบทซ้ำกันมีวรรคต่างกัน

อ. สุขนา'สุขนา สพุเพ.

ภาษาไทยว่า สองแสนสอง, คนสวย ก็สวยจริงๆ

๒. วิจฉา คือบทซ้ำกัน วรรคเหมือนกัน

อ. คาเม คาเม ชลั อตุถิ นำมีอยู่ทุก ๆ บ้าน.

๓. อาเมหิต คือบทซ้ำกัน วรรคเหมือนกัน

อ. สปุโป สปุโป ุง ๆ.

๔. อาภิกุขณณ คือบทกิริยา ซ้ำกัน

อ. ภูตวา ภูตวา คจจติ กินแล้วๆ ไป, ธเม ธเม เป่าๆ.

๖. วิสทิเสน (วณฺเณน) อเปตฺ ฺ พุยเปตฺ ยมกอันถูกอักษรที่ไม่เหมือนกันคั่นกลาง.

และยมนี่ตั้งอยู่ในเบื้องต้นแรกของบาทคาถา จึงได้ชื่อว่าอพยเปต ปรมปาทาที ยมก. ถ้าหากมีบทอื่นมาคั่น ในระหว่างเช่น สุขนา สพุเพ สุขนา เช่นนี้ก็ เป็นอพยเปต ยมก ไป.

อพยเปต ปรมปาทาทียมก

๑. เรียกว่า ยมก เพราะมีบทซ้ำกัน.
๒. ตั้งอยู่ในบาทที่หนึ่ง เรียกว่า ปรมปาทาที.
๓. ไม่มีบทอื่นคั่น เรียกว่า อพยเปต.

บทว่า สุขนาสุขนา ในคาถานี้เป็นบทคู่ที่มีสระและวิภัติเหมือนกันทั้งหมด และมีเนื้อความแตกต่างกัน จึงเรียกว่า ยมก, เนื่องจากบทนี้ไม่ถูกบทอื่นคั่นกลางและเป็นเบื้องต้นของบาทคาถาแรก ดังนั้น จึงเรียกว่า อพยเปตยมก (บทว่า สุขนาสุขนา แยกสนธิเป็น สุขนา+อสุขนา)

คุณณาปี วิเวกิโน คุณ ในที่นี้ หมายถึง คุณงามความดีมีศีลของสัตว์บุรุษ และคุณที่ไม่ดีงามมีการฆ่าสัตว์ของสัตว์บุรุษ,

วิ. วิวิจจนํ วิเวโก ความแตกต่างกัน,

วิ. วิเวโก เยสํ อตถิติ วิเวกิโน ชนผู้มีความแตกต่างกัน, อปี ศัพท์มีอรรถ สัมภาวนา โดยยกย่องความแตกต่างของชนเหล่านั้น

อวิเวกิชนนุติเก, วิ. วิวิจจนํ วิเวโก กิริยาความแตกต่างกันโดยตรง แต่หมายถึงปัญญาซึ่งเป็นเครื่องจำแนกโดยอ้อม(ฐานูปจาร กล่าวถึงฐานะคือความแตกต่างกัน แต่หมายถึง ฐานี คือปัญญาเครื่องจำแนก)

วิ. วิเวโก เยสํ อตถิติ วิเวกํ ชนผู้มีปัญญาจำแนก,

ชนนุติเก แยกสนธิเป็น ชน+อนุติเก อนุติก ศัพท์เป็นไวพจน์ของศัพท์ที่ถูกกล่าวอรรถไกล้ มี สนุติก สมีป.

อพยเปต ปจรมหุติยปาทาเทียมก

๒๘. กุสลา'กุสลา สพฺเพ ปพลา'ปพลา ถวา,
โน ยาดา ยาว'โหสิตฺตํ สุขทฺทฺขบุปฺทา สियฺ.

สพฺเพ อ.สภาวธรรม ท. ทังปวง กุสลา คือ อ.กุศล ท. ปพลา
วา อันมีกำลังด้วย อถ นอกจากนั้น อกุสลา คือ อ.อกุศล ท.
อปพลา วา อันไม่มีกำลังด้วย โน ยาดา ย่อมไม่ถึง โหสิตฺตํ
ซึ่งความเป็นอโหสิกรรม(ไม่ส่งผล) ยาว เพียงใด สุขทฺทฺขบุปฺทา
เป็นธรรมชาติให้ซึ่งความสุขความทุกซ์ สियฺ ย่อมเป็น ดาว เพียงนั้น.

ตัวอย่างยมก ๓

“กุสลา'กุสลา” สพฺเพ “ปพลา ปพลา” = อพยเปตยมก.

กุสลา “สพฺเพ” กุสลา ปพลา “ถวา” ปพลา = พยเปตยมก.

กุสลา กุสลา “สพฺเพ” ปพลา “ถวา” ปพลา = อุกฺขมิสฺสทฺกยมก.

อพยเปตปจรมหุติยตติยปาทาเทียมก

๒๙. สาทรํ สา ทริ หนฺตุ วิหิตา วิหิตา มยา,
วฺนฺทนา วฺนฺทนามาน ภาชเน รตนตฺตये.

ยา วฺนฺทนา อ.การกราบไหว้ใด รตนตฺตये ในพระรัตนตรัย
วฺนฺทนามานภาชเน อันเป็นที่ตั้งแห่งการกราบไหว้ ความยินดี
และชอบ มยา อันข้าพเจ้า วิหิตา (ตัวหน้า) กระทำแล้ว สาทรํ
อันเป็นไปกับด้วยความเคารพ สา วฺนฺทนา อ.การกราบไหว้นั้น

วิหิตา (ตัวหลัง) อันเกื้อกูลโดยพิเศษจากการออกไปจากวัฏฏทุกข์
 หนตุ ของงทำลาย ทร์ ซึ่งความเร่าร้อนอันเป็นไปในกาย และ
 ในจิต (ของข้าพเจ้า).

สาทรฺ บทแรกเป็นบทเดียว สาทรฺ บทหลังมี ๒ บท คือ สา+ทรฺ,
 วิหิตา บทแรกเป็นบทเดียวมาจาก วิปฺพุพ ธา ธาตุ, วิหิตา บทหลัง มี ๒
 บทคือ วิ-หิตา.

อพยเปต จตุกกปาทาเทียมก

๓๐. กมลํ ก'มลํ กตตุํ วนโท วนโท'มฺพฺร,

สุคโต สุคโต โลกํ สหิตํ สหิตํ กรํ.

กมลํ อ.ดอกบัว โหติ ย่อมมี อลํ กตตุํ เพื่อประดับ กํ ซึ่งนำ
 วนโท อ.เมฆผู้ให้ซึ่งน้ำ อวนโท ผู้ให้ซึ่งการรักษา (ฝนรักษาข้าว
 ไม่ให้เหี่ยวเฉา) โหติ ย่อมมี อลงกตตุํ เพื่อประดับ อมฺพฺร
 ซึ่งท้องฟ้า โส สุคโต อ.พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้น สุคโต ผู้มีการ
 กล่าวโดยดี กรํ ผู้ทรงกระทำอยู่ หิตํ ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล สหิตํ
 อันเป็นไปพร้อมกันคือความบริบูรณ์ โหติ ย่อมมี อลงกตตุํ
 เพื่อประดับ โลกํ ซึ่งโลกทั้ง ๓.

กมลํ บทแรกเป็นบทเดียว กมลํ บทหลังตัดบทเป็น กํ อลํ, วนโท
 บทแรกเป็น วนโท เมฆผู้ให้ น้ำ บทหลังเป็น อวนโท ผู้รักษา สุคโต บท
 แรกแปลว่า พระพุทธรูปเจ้า มาจาก สุ-คฺมุ ธาตุ คฺติมิหิ อรรถว่าไป ต บัจจย,
 สุคโต บทหลัง แปลว่าผู้กล่าวไพเราะ มาจาก สุ-คฺท ธาตุ วิตฺติยํ วาจา

อรรถวาทกล่าว ต ปัจจัย, สหิตฺ บทรากมาจาก สห-อิ+ต ปัจจัย แปลว่า
ไปพร้อมกัน หรือบริบูรณ์, บทหลังมาจาก ส+หิตฺ ส มาจาก โส เป็น
วิเสสนะ ของ ตถาคโต, หิตฺ แปลว่า ประโยชน์เกื้อกูล.

คำชี้แจงสรุปเรื่องของยมก

๓๑. อพฺยเปตาทิยมกสฺ- เส'โส เลโส นิตฺสฺสฺสฺโต,
เอญฺยานิ'มาเย'ว ทิสฺสา- ย'ญฺยานิ ยมกานิ ปี.

เอโส เลโส อ.อุทาหรณ์จำนวนน้อยนี้ อพฺยเปตาทิยมกสฺส
แห่งอพฺยเปตาทิยมก มยา อันเรา นิตฺสฺสฺสฺโต แสดงแล้ว อญฺยานิ
ยมกานิปี แม้ อ.ยมก ท. เหล่าอื่น เอญฺยานิ อันนักศึกษาพึงทราบ
อิมายเว ทิสาย ตามนัยนี้นั้นเกี่ยว.

เรื่องยมกมีมาก แต่นักศึกษาจะรู้ได้ตามลักษณะที่แสดงมาเป็น
ตัวอย่างนี้แล้ว (ทิสฺสฺสฺสฺติ ทิสฺสา ถูกแสดง(ชี้) อิมาย นเยน ทิสาย ด้วยนัย
ที่ถูกแสดงมาแล้วนี้).

ยมกมีมากเพราะการผสมกัน

๓๒. อจฺจนฺตพฺทโว เตสํ เกทา สมฺเกทโยนิโย,
ตถาปี เกจิ สฺกุรา เกจิ อจฺจนฺตทฺกุกรา.

เกทา อ.ประเภท ท. อจฺจนฺตพฺทโว สมฺเกทโยนิโย อันเป็น
เหตุคือการผสมกันมากเกินไป เตสํ แห่งยมก ท.เหล่านั้น ตถาปี
แม้บรรดาประเภทอันมากเกินไป ท. เหล่านั้น เกจิ อ.ยมก ท.

บางประเภท สุกฺรา ถูกกระทำได้โดยง่าย เกจิ อ.ยมก ท.
บางประเภท อัจจนุตทุกฺกรา ถูกกระทำได้ยากเหลือเกิน.

เหตุที่ไม่แสดงยมกให้ครบ เพราะว่ายมก ก็เกิดขึ้นด้วยการผสมกัน
ระหว่าง อพฺยเปต และอุภยเปตมิสฺสยกยมก บางอย่างง่าย บางอย่างยาก
ดังนั้น จึงไม่แสดงให้ครบ.

ยมกที่ผสมกัน เช่น ปาทาทิ อนุตานิ คือ ตั้งอยู่เบื้องแรกของบาท
คาถาบ้าง ที่สุดของบาทคาถาบ้าง และพฺยเปต ยังผสมกับ อพฺยเปต เป็นต้น
ดังนั้นจึงมียมก เกิดขึ้นจำนวนมาก.

ปเหฬี

๓๓. ยมกํ ตํ ปเหฬี จ เนกนุตมจฺรานิ วิติ,

อุปกฺขิยฺนฺติ สพฺพานิ สิสฺสเขตฺทภยา มยา.

ตํ ยมกํ จ อ.ยมกนัันด้วย สา ปเหฬี จ อ.ปเหฬีนั้นด้วย
เนกนุตมจฺรานิ โหติ เป็นสิ่งดีโดยแท้หามิได้ อิติ เพราะเหตุนั้น
สพฺพานิ อ.ยมกและปเหฬี ท. ทั้งปวง มยา อันเรา(สัมภุชิต)
อุปกฺขิยฺนฺติ ย่อมวางเฉยเสีย สิสฺสเขตฺทภยา เพราะภัยคือความ
เหน้อยของศิษย์.

ยมกก็ดี ปเหฬีก็ดี ยังมีอีกมาก แต่กลัวลูกศิษย์จะเหน้อยจึงแสดง
พอเป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อย อีกอย่างหนึ่ง ยมกก็ไม่มี ในพระไตรปิฎก
โดยตรง มีอยู่ในคัมภีร์อื่น ๆ ส่วนปเหฬีในพระบาลี มีมากเช่นใน พระวินัย
ปริวารวคฺค เสทโฆจนคาถาทั้งหมด เป็น ปเหฬี.

อิดิ ศัพท์สัมพันธ์เข้า เขตบาท เหนือเพราะไม่ดี ไม่อร่อย.

วิ. ปหิสยติ คุยหตติ ปเหลิ. ป-หิล หาวกรณ (การกระทำให้หลง)+ณ. อ.เนื้อความย่ออมถูกซ่อน (ถูกปกปิด, ทำให้หลง) เพราะเหตุนี้ขึ้นชื่อว่า ปเหลิ.

ปเหลินีท่านใช้ใน ๔ กาล คือ

๑. ในกาลเล่น
๒. ในเวลาทากันสนุกสนาน
๓. ในเวลาที่จะปรึกษากับเพื่อนในที่มีคนมาก
๔. ในเวลาที่ต้องการให้คนเข้าใจผิด.

ตัวอย่างที่พระราชารองกรุงศรีอยุธยา ถามปัญหาเจ้าเมืองเชียงใหม่ ด้วยคาถา ๓ บาท ให้ตอบมาหนึ่งบาทว่า

อฏฺรเม กิติโส จนโท ทฎฺจฺจฺติ กเรยฺย กิ,
สพฺพตฺถ ปุชิตฺ โโก นุ อทุคฺฉิ ชเหยยฺย ปณฺทิตฺ.

พระจันทร์ในวัน ๘ ค่ำเป็นอย่างไร, ฟังกระทำอย่างไรกะหญิงชั่ว, ใครถูกบูชาในที่ทุกสถาน, ตอบว่า ครึ่ง, ฟังทั้ง, บัณฑิต.

ปเหลิ มีมาก มีถึง ๑๖ ประเภท มีชื่อต่างกัน มีลักษณะต่างกัน ทำนองคล้ายกลอน ที่เรียกว่า กลบทของไทย เช่น อะไรเอ๋ย? “เขาพาหนูไป เขาแก้ผ้าหนู เขาดูเขาไถ จนน้ำหนูไหล เขาทิ้งหนูไป” กลอนแบบนี้ชวนหลงจริง ๆ คนมาอ่านจะเข้าใจว่า ผู้หญิงคนนี้ ถูกข่มขืนแน่ ๆ (ตอบ ข้าวโหด เขาไม่จะทำขนม)

ตัวอย่างที่เป็นบาลี

จตุทฺทิสสา มุขา พทุธา จตฺตาโร สินฺธุวา หยา

ปริภุณฺชนติ นิกฺขิตฺตํ ตินฺม มชฺฌเณ ยถาสุขํ.

ม้าสินธพ ๔ ตัว เขาผูกหันหน้าไป ๔ ทิศ พวกมันกินหญ้าที่เขา
ทอดไว้ตรงกลางตามสบาย บทนี้เป็น ปเหสี หรือ ปเหล็กา ก็เรียก
มีชื่อเฉพาะว่า สมมุฑฺหา ตรงกันกับ ชวนให้หลง. (ผูกหันหน้าเข้าหากัน)

วิ. สิสฺसानํ เขโท สิสฺสเขโท หมายถึง ความลำบากของศิษย์,

วิ. สิสฺสเขโทเยว ภยํ สิสฺสเขทภยา ความกลัวกลัวกล่าวคือความ
ลำบากของศิษย์.

อีกอย่างหนึ่ง วิ. สิสฺสเขโต อุปฺปนฺนํ ภยํ สิสฺสเขทภยํ ความ
กลัวอันเกิดขึ้นโดยความลำบากของศิษย์.

คำสั่ง

๗๔. ยมเก โน ปโยเชยฺย กิลฺิฏฺฐจฺปท'มิจฺฉิตฺเต,

ตโต ยมกม'ณฺณํ ตุ สพฺพเมตฺตํ มยํ วยิ.

กวี อ.นักกวี โน ปโยเชยฺย ไม่ควรประกอบ กิลฺิฏฺฐจฺปท'
ซึ่งบทอันรู้ได้ยาก ยมเก ในยมกะ อิจฺฉิตฺเต อันน่าปรารถนา ตุ
ส่วนว่า สพฺพํ ยมกํ อ.ยมกทั้งปวง อณฺณํ อันอื่น ตโต จากยมก
อันประกอบด้วย กิลฺิฏฺฐโทสนันฺ เอตฺตํ มยํ วยิ เป็นเพียงดัง
ถูกกระทำด้วยกิลฺิฏฺฐโทสนันฺ โทติ ย่อมเป็น.

อาจารย์สังฆรักขิตสั่งว่า อย่าใช้บทที่คนเข้าใจยาก(กิลฺยฺจโทส) มาเขียนเป็นยมก(บทซ้ำ) เพราะถ้าใช้แล้ว ยมกนั้นถึงจะดีอย่างไร ก็จะต้อง กิลฺยฺจโทส ไป.

วิโรธโทส

(พูดผิดต่อความเป็นจริง)

๓๔. เทสกาลกลาโลก- ฅายาคมวิโรธ ยํ
 ตํ วิโรธปทํ เจต- ฅุทาทรรณโต ฅฎฺฐํ.

ยํ อ.บทใด เทสกาลกลาโลกฅายาคมวิโรธ อันผิดกับสถานที่, ผิดกับกาลเวลา, ผิดกับศิลปะ ๖๒ อย่างมีการร้องเพลงและเดินรำเป็นต้น, ผิดกับโลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์, ผิดต่อความสมควร, ผิดต่อคัมภีร์คือพระไตรปิฎกและพระเวท, ตํ อ.บทนั้น วิโรธปทํ ชื่อว่า บทอันมี วิโรธโทส จ พึงทราบ ฅตํ อ.บทอันมี วิโรธโทสนี้ ฅฎฺฐํ ปราบกฏแล้ว ฅุทาทรรณโต โดยอุทาทรรณ.

วิโรธโทสคือ การใช้คำพูดที่ผิดกับสภาพความเป็นจริง ๖ ประการคือ

๑. เทสวิโรธโทส ผิดสถานที่. เช่น ปลาเที่ยวไปบนบก, กุหลาบเกิดในน้ำ, บัวเกิดบนบก เป็นต้น

แก้เทสวิโรธโทส

๗๕. โฟธิสตตฺตปฺปภาเวน ฅเลปิ ชลชานนฺย'หุ',
 นฺุทนฺุทานิ'ว สฺุจิริรา ฅวาสกฺุเลสํ ตฺหิ ชล.

ชลชานิ อ.ดอกไม้ ท. อันเกิดในน้ำ นฺุทนฺุทานิ อิว รวากะว่า

บรรเทาอยู่ สุจिरา วาสกุลเสถ์ ซึ่งความเหนื่อย (เปื้อ) เพราะการอยู่นานเหลือเกิน ดหิ ซเล ในน้ำนั้น อเหตุได้มีแล้ว ฤเลปี แม้นบกโพธิสตัดปภาเวน เพราะอาณาภาของพระโพธิสัตว์.

คานานี้ แก่ เทสิโรธิโทษ คือ ดอกบัวตามธรรมดาแล้วเกิดในน้ำไม่เกิดบนบกเลย แต่เพราะอาณาภาของพระโพธิสัตว์ ดอกบัวจึงมาเกิดบนบกได้.

วิ. สุฏฐุ จิริ์ สุจิริ์ กิริยาความเนิ่นนานยิ่งนัก,

วิ. อวารสน์ อวาโส การอยู่,

วิ. สุจิริ์ อวาโส สุจिरาวาโส การอยู่อย่างเนิ่นนานยิ่ง,

วิ. กิลิสสน์ กุเลโส ความเปื้อหน่าย,

วิ. สุจिरาวาเสน กุเลโส สุจिरาวาสกุลเสถ์ ความเปื้อหน่ายเพราะการอยู่อย่างเนิ่นนานยิ่ง.

๒. กาลวิโรธิโทษ ผิดกาลเวลา เช่น พระอาทิตย์ขึ้นเวลาเย็น, พระบิณฑบาตรกลางคืน, หิมะตกในฤดูฝน, ดอกโกมุท(ดอกบัวขาว)บานในเวลากลางวัน, ลมพัดมาทำให้ดอกไม้บานพร้อมกันทั้งสามฤดู เป็นต้น

แก้กาลวิโรธิโทษ

๗๖. มหานุภาวปิสุโน มุณีโน มนุฑ มารุโต,

สพฺโพตฺตกม'ยั วายิ ธุนนุโต กุสุมฺ สม่.

อัย มนุฑ์ อารุโต อ.ลมเบา ๆ นี้ ธุนนุโต เกลี่ยอยู่ กุสุมฺ ซึ่งดอกไม้ สพฺโพตฺกั อ้นบานในฤดูทั้งปวง มหานุภาวปิสุโน

แสดงอยู่ซึ่งอาณาภาพอันยิ่งใหญ่ มุนิโน ของสุเมธบัณฑิต วายิ
 พัดแล้ว สม์ เสมอ.

ลมเบา ๆ พัดมาครั้งเดียว ทำเอาดอกไม้ที่บ้านในฤดูทั้งปวง(ทั้ง ๓
 ฤดู) กลับมากองเป็นที่นั่งได้ พุดเช่นนี้ผิดกาล เพราะดอกไม้ต่างละฤดูกัน
 จะบานพร้อมกันได้อย่างไร แก้วว่า ได้ เพราะอาณาภาพของพระโพธิสัตว์.

วิ. ปิสตติ ปิสฺโน ลมที่แสดง,

วิ. มหานุภาว ปิสฺโน มหานุภาวปิสฺโน ลมที่แสดงอยู่ซึ่งอาณาภาพ
 อันใหญ่หลวง.

วิ. สพฺพา อุดฺโย สพฺพอุดฺโย ฤดูกาลทั้งปวง,

วิ. สพฺโพตฺตฺสฺ วิภกฺสนฺตฺ สพฺโพตฺตฺกํ ดอกไม้อันบานอยู่ในฤดูทั้งปวง.

หมายเหตุ มุนิ คัพท ใน มุนิโน กล่าวถึง พระโพธิสัตว์ ในขณะที่เป็น
 สุเมธดาบส หรือหมายถึง พระจอมมุนิ ในขณะบรรลพพระสัมพันธัญญะ.

๓. กลาวโรธิโทส ผิดศิลปะ. มี นจจกลา, คีตกลา เช่น งาน
 แต่งงานบรรเลงเพลงธรรณีกรรแสง, เสียงพิณที่บรรเลงผิดจังหวะฟังเพราะดี
 ทำให้คนชอบใจเป็นต้น

แก้กลาวโรธิโทส

๗๗. นิมุคฺคฺมนโส พุทฺธ- คฺเณ ปญฺจสิขสฺส ปิ,

ตนฺติสฺสรวิโรโธ โส น สมฺปิเณติ กํ ชนํ.

โส ตนฺติสฺสรวิโรโธ อ.การผิดพลาดซึ่งเสียงแห่งสายพิณนั้น
 ปญฺจสิขสฺส ปิ แม่แห่งปัญจสิขเทพบุตร นิมุคฺคฺมนโส ผู้มีใจอัน

ตีมาแล้ว พุทฺธคุณ ในพระคุณของพระพุทฺธเจ้า กัม ชนฺ ยังชนโร
น สมฺปิเนติ ย่อมไม่เหยียนดีได้อย่างไร สมฺปิเนติเอว ย่อมไม่เหยียนดีแท้.

นักดนตรีบรรเลงเพลงผิดจังหวะไม่เป็นทำนอง แต่ทำให้ผู้ฟังชอบใจ
การกล่าวเช่นนี้เป็นโทษ แต่แก้ว่า เพราะผู้ฟังรู้ว่าเขาปล่อยใจไปในธรรม
ของพระพุทฺธเจ้า จึงทำให้บรรเลงผิดเช่นนี้ผู้ฟังก็กลับชอบใจได้ว่า คนนี้
มีจิตใจอยู่กับธรรม.

หมายเหตุ บุคคลผู้ติดพันรับอารมณ์ คือ บัญญัติอันเป็น
เรื่องราวทำนองแห่งการติดพันนั้น แต่ขณะที่ปัญญาสิทธิเทพบุตร ระลึกถึง
พระพุทฺธคุณทำให้เกิดความผิดพลาดในการติดพัน เพราะคุณของ
พระพุทฺธเจ้าเป็นปรมัตถ์.

หมายเหตุ กลา หมายถึง หัตถศิลป์ ๖๔ ประเภท มีการพ้อนรำ
และขับร้องเป็นต้น ส่วน วาหศิลป์ ที่ใช้พูดเป็นหลัก เรียกว่า วิชชา.

๔. โลกวิโรธโทส ผิดปกติของโลก. เช่น สร้างบ้านด้วยแก่น
มะละกอ, พระจันทร์ร้อน, ไฟเย็นกว่าไม้จันทร์เป็นต้น.

แก้โลกวิโรธโทส

๗๘. คณเย จกุกวามฺ โส จนุทนาย ปิ สีดล,
สมฺโพธิสตุตทหโย ปทิตตุงคารปุริตฺ.

โส อ.พระโพธิสัตว์พระองค์นั้น สมฺโพธิสตุตทหโย ผู้มีพระ
หฤทัยอันตรึงไว้แล้วในสัพพัญญุตญาณคณเย ย่อมทรงนับ(คำนึงถึง)
จกุกวามฺ ซึ่งจักรวาล ปทิตตุงคารปุริตฺ อันเต็มด้วยถ่านเพลิง

อันลูกโหลง สีดลั ว่าเย็น จนุทนายปี แมกว่าจันท์(แก่นจันท์).

อธิบาย ความคิดว่า จักรวาลที่เต็มด้วยถ่านเพลิงอันลูกโหลง
เย็นกว่าไม้จันท์ในคำพูดว่า “คุณเย จุกวาทัง โส จนุทนายปี สีดลั
ปทิตตุงคารปุริต” ถึงแม้จะเป็นโลกวิโรธโทส เพราะตรงกันข้ามกับสิ่งที่
ชาวโลกรู้จักกันดีก็ตาม แต่บทว่า สมุโพธิสตุตทโย เป็นบทที่แก้โทษดังกล่าว
เพราะพระโพธิสัตว์ที่มีพระหฤทัยตราตรึงในพระสัพพัญญุตญาณนั้น
ย่อมสามารถดำริได้เช่นนั้น

วิ. สมุชตตี สตุตฺ หัวใจที่ตราตรึง,

วิ. สตุตฺ จ ตํ ททญจาดิ สตุตทหัย หัวใจที่ตราตรึง,

วิ. สมุโพธิยํ สตุตทหัย ยสุสาดิ สมุโพธิสตุตทโย พระโพธิสัตว์
ผู้มีพระหฤทัยที่ตราตรึงในพระสัพพัญญุตญาณ.

วิ. ปทิตตานิ จ ตานิ อุงคารานิ จาดิ ปทิตตุงคารานิ ถ่านเพลิง
อันลูกโหลง.

ปทิตตุงคารเหหิ ปุริตฺ จักรวาลอันเต็มด้วยถ่านเพลิงอันลูกโหลงนั้น.

๕. ฌายวิโรธโทส ผิดต่อความสมควร. เช่น ถินมิทุธ เป็นรูปธรรม
เพราะต้นไม้ยังนอนหลับในเวลาเย็นได้ หรือ พระใช้หิว คนขาดวินวิงเร็ว
เป็นต้น

แก้ฌายวิโรธโทส

๗๙. ปริจจตุตทโกวปี ตว'- มุปนิตทโก อสิ,

อจินตุยคุณสาราย นโม เต มุณีปุงคว.

มุนิปุงคว ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ตวั อ.พระองค์
 บริจจตุตถโวปี แม้เป็นผู้มีสุคติภพ และทุกคติภพสละแล้ว สมานโ
 มีอยู่ อุปนิตถโว เป็นผู้มียภพอันนำมาให้แก่สัตว์ อสิ ย่อมเป็น
 ตสุมา เพราะเหตุนั้น นโม อ.ความนอบน้อม อตุลฺลุ ของจะมี เต
 แต่พระองค์ อจินตฺยคุณสाराย เพราะมีสาระแห่งคุณอันใครๆ คิดไม่ถึง.

การกล่าวว่า คนไม่มีเงินให้เงินแก่ยาก จะเป็นไปได้อย่างไร
 เพราะตัวเองไม่มี จะเอาอะไรไปให้ผู้อื่น เหมือนกับพระพุทธเจ้าเป็นผู้ไม่
 มีภพชาติแต่สามารถให้สุคติภพแก่สัตว์โลกได้ก็เช่นกัน เป็นไปไม่ได้จึงแก้วว่า
 เพราะอำนาจของพระพุทธเจ้าไม่มีใครสามารถคิดได้ว่ามีเท่าไร.

อุ.คำไทยว่า ชายโสดเป็นหมอเสน่ห์ เช่นนี้เป็น ญาญวิโรธโทษ
 เพราะเขามียาเสน่ห์ จะอยู่เป็นโสดได้อย่างไร แก้วว่าได้เพราะเขาตั้งใจจะบวช
 (หรือเขาเป็นชั้นที่).

๖. อาคมวิโรธโทส ผิดต่อคำสอน. เช่น กินเหล้ากับไก่จะได้
 ไปสวรรค์, กินเหล้ากับเบ็ดจะสำเร็จพระนิพพาน, การถวายทานไม่มีผล
 เป็นต้น.

แก้าคมวิโรธโทส

๘๐. เนวา'ลปติ เกนาปี วจิวฺลตฺตติโต ยติ,
 สมฺปชานมฺสาวาทา มุเสยฺยา'ปตฺตติทุกฺกฏฺ.

ยติ อ. พระภิกษุ เนว อาลปติ ย่อมไม่พูดอะไร ๆ เกนาปี แม้
 กับด้วยใคร ๆ ภิญจาปี แม้ก็จริง ตถา ถึงอย่างนั้น มุเสยฺย พึงต้อง
 อาปตฺตติทุกฺกฏฺ ซึ่งอาบัติทุกกฏ สมฺปชานมฺสาวาทา เพราะรู้อยู่

กล่าวคำเท็จ ปวดตา อันเกิดขึ้น วจีวิณฑตุโต เพราะวจีวิญญูติ.

การพูดขัดต่อคัมภีร์ มีพระไตรปิฎกเป็นต้นเรียกว่า อาคมวิโรธโทส พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่า “สมุปชานมุสวาเท ปาจิตตีย์” ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะรู้ยู่กล่าวเท็จ แต่มีคนมากกล่าวว่า ภิกษุรู้ยู่กล่าวคำเท็จ ต้องอาบัติทุกกฏ เช่นนี้เป็น อาคมวิโรธโทส แต่แก้ว่าเป็นทุกกฏ เฉพาะในขณะฟังพระปาติโมกข์.

มีอาบติดู้อยู่ไม่ได้แสดงผู้สวดถามก็ยังไม่ตอบ เช่นนี้ต้องอาบัติทุกกฏ ไม่ขัดต่อคำของพระพุทธเจ้า.

ในนิทานุทเทสกล่าวว่า “สนฺติ อापตฺตี นาวิกเรยฺย สมุปชานมุสวาทสฺส โหติ”. ภิกษุไม่ทำให้แจ้งซึ่งอาบัติที่ปรากฏชัด ต้องอาบัติ เพราะสัมปชานมุสวาททุกกฏ. ดังนั้น พระภิกษุผู้หนึ่งเฉยไม่กล่าวว่า ตนเองต้องอาบัติทั้ง ๆ ที่ยังมีอาบติดูอยู่ จึงต้องอาบัติทุกกฏ เพราะวจีวิญญูติ ดังกล่าว.

วิ. สมุปชานนฺติ สมุปชาโน ภิกษุผู้รู้ยู่,

วิ. สมุปชานนฺตสฺส มุสวาโท สมุปชานมุสวาโท การกล่าวซึ่งคำเท็จของภิกษุผู้รู้ยู่.

วิ. อापตฺติเยว ทุกฺกฏํ อापตฺติทุกฺกฏํ อาบัติทุกกฏ.

เนยฺยโทส

คำพูดคลุมเคลือ

๓๕. ย ทปฺปตีตมานีย- วตฺตพฺพํ เนยฺย มาหุ ต,
ยถา สพฺพปาปิ ธวลา ทิสสา โรจนฺติ รตฺติยํ.

ยํ อ.บทโต อปฺปติตํ ฐิตํ ยากคือความไม่ขัด อาเนยฺย วตฺตพฺพํ
 พึงนำมาซึ่งบทอื่นแล้วกล่าว กวโย อ.นํกวี ท. อาหุ กล่าวแล้ว ตํ
 ซึ่งบทนั้น เนยฺยํ ว่าบทอันมีเนยฺยโทส ยถา อ.อุททาหรณ์ “สพฺพปาปี
 ธวลา ทิสสา โรจนฺติ รตฺติยํ”. ทิสสา อ.ทิส ท. สพฺพปาปี แม้ทั้งปวง
 ธวลา เป็นสภาพขาว หุตฺวา เป็นแล้ว โรจนฺติ ย่อมงดงาม รตฺติยํ
 ในราตรี.

ในอุททาหรณ์นี้ ธวลา ความขาว เป็นบทคุณวิเสสณะของทิส แต่ไม่
 บอกเหตุว่า ขาวเพราะอะไร ดังนั้น บท ธวลา จึงต้องเนยฺยโทส เพราะต้อง
 บอกเหตุอีกว่า ขาวเพราะแสงจันทร์ หรือรัศมีของพระพุทฺธเจ้า.

ดังเช่นว่าสาวงามแต่งงานกับชายแก่เช่นนี้ชวนให้ถามว่าเพราะเหตุไร?
 หรือเมื่อมีเสียงเคาะประตู จึงถามว่า ใครนั่น ตอบว่า ผมเอง คำว่า ผมเองนี้
 เป็นเนยฺยโทส เพราะความยังไม่ขัดไม่ว่าใคร ต้องใส่ชื่อเข้ามาจึงรู้ได้
 ดังอุททาหรณ์ในพระบาลีว่า “อตุถิ นาม दात सुतिनु अग्निहोत्रिणि गुण्मास्
 परिणुचिस्सलि”. พ่อสุทิน มีอยู่มีใช้หรือ ท่านจะฉันทนสมสค่างคินทำไม่.
 บทว่า อตุถิ นาม เป็นเนยฺยโทส เพราะไม่รู้ว่าจะไรมีอยู่.

หากต้องการไม่ให้มีโทษต้องพูดว่า “อตุถิ นาม दात सुतिनु
 अग्निहोत्रिणि”. พ่อสุทินทรัพย์ของพวกเราอยู่มีใช้หรือ.

แก้เนยฺยโทส

๘๑. มรีจिज्जन्ना'เลप- ลากา สีตมรีจिโน,
 อิมา สพฺพปาปี ธวลา ทิสสา โรจนฺติ นิพฺภรํ.

อิมา อ.ทิส ท. เหล่านี้ สพฺพปาปี แม้ทั้งปวง ธวลา เป็นสภาพ
 ขาว หุตฺวา เป็นแล้ว โรจนฺติ ย่อมงดงาม นิพฺภรํ เหลือเกิน

มรีจิจนุหนาเลปลาภา เพราะการได้ซึ่งการฉาบทาด้วยจันท์คือ
แสงสว่าง สีดมรีจิโน แห่งดวงจันท์อันมีรัศมีเย็น (หลีกเลียงโทษ
ด้วยการบอกถึงเหตุว่าขาว เพราะแสงจันท์).

ในคำว่า ทิศทั้งปวงเป็นสีขาว ศัพท์ว่า ธวลา คล้ายจะเป็นเนยโยท
แต่กลับไม่เป็นโทษเช่นนั้น เพราะแสดงเหตุแห่งความเป็นสีขาวด้วยบทว่า
สีดมรีจิโน มรีจิจนุหนาเลปลาภา โดยกล่าวว่า ทิศทั้งปวงเป็นสีขาวได้
เพราะได้รับแสงจันท์

วิ. สีดมา มรีจิ สีดมรีจิ ดวงจันท์ที่มีรัศมีอันเย็นฉ่ำ,

วิ. มรีจิสงฺขาคิ จนฺทนิ มรีจิจนฺทนิ จันท์กล่าวคือ รัศมี,

วิ. มรีจิจนุหนาสฺส อาเลโป มรีจิจนุหนาเลโป การลูบไล้ด้วยจันท์
กล่าวคือรัศมี,

วิ. มรีจิจนุหนาเลปสฺส ลาโภ มรีจิจนุหนาเลปลาภา การได้ซึ่งการ
ลูบไล้ด้วยจันท์กล่าวคือรัศมี.

หมายเหตุ คำตอบแห่งเนยโยท แห่งคานานี้เป็นคำตอบ แห่ง
สัททเนยโยท โทษที่ควรนำเนื้อความเข้ามาโดยศัพท์.

แก่นเนยโยท อีกอย่างหนึ่ง

๘๒. มโนนุรฺยุชโน มารง- คนาสิงคารวิพฺภโม,

ชีเนนา'สมนุญฺญาโต มารสฺส หทยานโล.

มารงคนาสิงคารวิพฺภโม อ.การเข้ายวนอันถูกกระทำด้วย
สิงคารรสของธิดามาร มโน นุรฺยุชโน อันยังใจของผู้พบเห็นให้ยินดี

ซิเนน อันพระพุทเจ้า อสมนุญญาโตไม่ทรงอนุญาต (ไม่ยินดี) แล้ว
หทยานโล เป็นไฟโคกในดวงใจ มารสส ของพญามาร อโหสิ
ได้เป็นแล้ว.

พญามารสู้กับพระพุทเจ้าโดยสงธิดาไปประเล้าประโลม ไม่มีศัพท์
บอกไว้โดยตรงว่าพญามารแพ้ เพียงแต่บอกว่าพญามารร้อนใจหรือ
เดือดดาลใจด้วยศัพท์ว่า หทยานโล (ผลของความแพ้) ทำให้รู้ได้ว่า ธิดา
พญามารแพ้ (เป็นเหตุให้พญามารร้อนใจ)

ฉะนั้น การกล่าวให้รู้เนื้อความโดยอ้อม คือกล่าวถึงผลไม่บอก
เหตุเช่นนี้ไม่ต้องเนยโทษ ท่านเรียกว่า วังกุตติ.

อุ.พระบาลี ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคฺ. (สุดตโสฆชาติก)
พระเจ้าสุดตโสฆพูดกับปริสาทโจรว่า เราต้องการเห็นท่านมีอายุร้อยปี
ไม่มีโรค. เป็นคำพูดขอชีวิตโดยอ้อม เพราะพระองค์มีอายุมากกว่าหาก
ปริสาทโจรมีอายุร้อยกว่า พระองค์ก็ต้องมีอายุมากกว่านั้น. มีเนื้อความ
โดยตรงว่า เธออย่าฆ่าเราเลย ในบทว่า ปสฺเสยฺย ลบนิคฺคหิตที่ ปสฺเสยฺย
เพื่อรักษาฉันท.

อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่ง

ปสฺเสยฺยยาม มหาเถรํ	สาสนานุคฺคหํ นรํ
นิโรคํ นิพฺภยํ สฺนตํ	ชีวนตํ สฺรโทสฺตํ.

เนยโทษ กับ อัดถพยัตติคุณ ตรงกันข้ามกัน ถ้า เนยโทษไม่มี ก็มี
อัดถพยัตติคุณ. บอกโดยตรงว่า เราปรารถนาเห็นพระมหาเถระมีอายุ
๑๐๐ ปี บอกโดยอ้อมว่า เราต้องการมีอายุ ๑๐๐ ปี ถ้ามีอายุไม่ถึงร้อยปี
ก็เห็นไม่ได้ ดังนั้นจึงเป็น อัดถพยัตติคุณ.

- วิ. อนุรุธชยตีติ อนุรุธชโน สิ่งที่ทำให้กำหนด,
- วิ. มโนนุรุธชโน สิ่งที่ยังใจให้กำหนด,
- วิ. มารุสส อองคณา มารุงคณา เทพธิดาแห่งมาร,
- วิ. มารุงคณานํ สิงคาโร มารุงคณาสิงคาโร การประเล้าประโลม
แห่งเทพธิดาของมาร,
- วิ. มารุงคณาสิงคาเรน กโต วิพุกโม มารุงคณาสิงคารวิพุกโม
การยั่วชวนที่อุกกระทำแล้วโดยการประเล้าประโลมแห่งเทพธิดาของมาร.

คำเตือนไม่ให้ใช้เนยยโทส

๓๖. เนทิสํ พหุ มณฺณนฺติ สพฺเพ สพฺพตฺถ วิญญฺโน,
ทูลลภา'วคฺติ สทฺท- สามตฺถยวิลฺลฺลมิณี.

วิญญฺโน อ.บัณฑิต ท. สพฺเพ ทั้งปวง น พหุ มณฺณนฺติ
ย่อมไม่นิยมเลย อิทิสํ ซึ่งบทอันมีเนยยโทสเช่นนี้ สพฺพตฺถ ใน
ประพันธ์ ท.ทั้งปวง อวคฺติ อ.การรู้ซึ่งอรรถ สทฺทสามตฺถยวิลฺลฺลมิณี
อันมีการกล่าวล่วง(คือเว้น)ซึ่งศัพท์ที่กล่าวโดยตรงและความสามารถ
แห่งการกล่าวอรรถแล้วเป็นไป ทูลลภา รู้ได้ยาก.

ประพันธ์ต่างๆ เราจะรู้เนื้อความได้ก็ต่อต้องอาศัยศัพท์ และ
เนื้อความ ของประโยค เพราะฉะนั้น การพูดโดยไม่มีศัพท์ให้รู้เนื้อความ
โดยตรงก็ดี ไม่มีเนื้อความของประโยคให้รู้ความก็ดี จึงเป็นเนยยโทษ
เมื่อไม่รู้เนื้อความก็ไม่เกิดประโยชน์ต่อผู้ฟังผู้อ่าน ดังนั้นจึงควรเว้น
เนยยโทษ เสีย.

อนึ่งการรู้เนื้อความนั้นมี ๒ ประการ คือ

๑. การรู้เนื้อความโดยตรงจากศัพท์ที่ประกอบ

๒. การรู้เนื้อความโดยอ้อมจากความเหมาะสม (นยะ, อุปะการะ) ของศัพท์ที่ประกอบนั้น

ดังนั้น การรู้เนื้อความที่เพิ่มบทเข้ามาโดยไม่ประกอบด้วยศัพท์หรือความเหมาะสม จึงเป็นเนยยโทษ ที่นักกวีไม่สรรเสริญ เพราะผู้แต่งเท่านั้นที่รู้เนื้อความที่ตนประสงค์แต่เพียงผู้เดียว.

หมายเหตุ บทว่า พหุมนุณฺติ มาจาก พหุมาน ศัพท์ (มาน ธาตุ+ณฺย+อนฺติ) ณฺย ปัจจัยลงในอรรถคือ กโรณฺติ ด้วยสูตรว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ (กจฺร) ตามสัททตตะ แปลว่า ย่อมไม่กระทำให้ความนับถืออันมาก, ในที่นี้แปลตาม อธิปายัตตะ ว่า ย่อมไม่สรรเสริญ.

วิ. น ลพฺกเตติ ทูลลภา การรู้เนื้อความที่บุคคลอื่น ไม่ได้รับ,

วิ. อาคจฺฉียเตติ อวคฺติ การรู้เนื้อความ,

วิ. สทฺโท จ สามตฺถิยญจ สทฺทสามตฺถิยํ ศัพท์และความเหมาะสมอันเป็นความสามารถแห่งศัพท์,

วิ. วิลิจฺมยติ สีเลนาคิ วิลิจฺฉินิ, สทฺทสามตฺถิยํ วิลิจฺฉินิ สทฺทสามตฺถิยวิลิจฺฉินิ หมายถึง การรู้เนื้อความที่มักล่วงศัพท์และความเหมาะสมอันเป็นความสามารถแห่งศัพท์.

อุ. วิเสสนาเปกฺขโทส (ขาดบทขยาย)

๓๗. ลียา วิเสสนาเปกฺขํ ยํ ตํ ปตฺวา วิเสสนํ,

สาตถกํ ตํ ยถา ตํ โส ภิกฺขโย ปสฺสตี จกฺขุณา.

ยํ อ.บทวิเสสยะใด ปตฺวา ถึงแล้ว (ได้แล้ว) วิเสสนํ ซึ่งบทวิเสสนะ สาตฺถกํ จึงมีเนื้อความชัดเจน ตํ อ.บทวิเสสยะนั้น วิเสสนาเปกฺขํ ชื่อว่าบทอันมีวิเสสนาเปกฺขโทส ลียา ย่อมเป็นยถา อ.อุทาหรณ์ “ตํ โส ภียโย ปสฺสติ จกฺขุนา”. โส อ.บุรุษนั้น ปสฺสติ ย่อมดู ตํ ซึ่งบุคคลนั้น จกฺขุนา ด้วยตา ภียโย โดยมาก.

ในอุทาหรณ์นี้ บทว่า จกฺขุนา เป็นบทที่ต้องโทษเพราะไม่มี บทขยายว่า ตาอะไร เช่น ปสาเทน ตาอันเลื่อมใส, รตฺเตน ตาอันยินดี, หรือ ปิเยน ตาอันแสดงความรัก.

หมายความว่าบทใดที่มีเนื้อความปรากฏอยู่โดยไม่ต้อง การบทขยาย เช่น ดูก็รู้แล้วว่าต้องใช้ตาดูแน่ๆ เพราะสิ่งอื่นดูไม่ได้ เช่นนี้แล้วยังใส่บทขยายเข้ามาก็ต้องโทษ เช่นพูดถึงถ่านแล้วยังขยายอีกว่า สีดำ ทั้งที่ชาวโลกก็รู้กันอยู่ว่าถ่านดำแต่ถ้าบทใดต้องการบทวิเสสนะ(บทขยาย)แล้วไม่ใส่เข้ามา ก็ต้อง วิเสสนาเปกฺขโทส.

ดังนั้นจะแก้โทษ ก็ต้องหลีกเลี่ยงโทษด้วยการใส่บทวิเสสนะ ของ จกฺขุนา ว่า โภธปาฏฺฐลฺภเตน (จากคคาถาที่ ๘๓) เข้ามา แปลว่า(มอง) ด้วยตา อันแดงกล้าเพราะความโกรธ.

แก้ วิเสสนาเปกฺขโทส

๘๓. อปฺยาตาปฺราธมฺปิ อยํ เวรီ ชนํ ชโน,

 โภธปาฏฺฐลฺภเตน ภียโย ปสฺสติ จกฺขุนา.

 อยํ เวรီ ชโน อ.ชนผู้เป็นคู่เวรกันนี้ ปสฺสติ ย่อมมอง ชน

ซึ่งชนผู้เป็นศัตรู อปยาตาปราชญ์ แม้ปราศจากโทษ จกขุณา
ด้วยตา โภธปาฏลภูเตน อันแดงกล้าเพราะความโกรธ ภิชฺโย
โดยมาก.

บทมี ๒ ชนิด คือ

๑. บทบางบทต้องอาศัยบทวิเสสนะจึงจะมีเนื้อความชัดเจน.

๒. บทบางบทไม่ต้องอาศัยบทวิเสสนะก็มีเนื้อความชัดเจนแล้ว.

และบทที่ไม่ต้องการวิเสสนะแต่เรากลับใส่บทวิเสสนะเข้าไปอีก
ก็เป็นอันต้องโทษ เช่นกล่าวว่ มอง (ปสุสติ) ก็รู้ได้แล้วว่าต้องใช้ตาแน่
ในที่นี้กลับใส่บทว่า จกขุณา มองด้วยตา เช่นนี้ทำให้น่าถามต่อไปว่า ตา อะไร
(ต้องโทษ) ดังนั้นจึงต้องหลีกเลี่ยงโทษด้วยการใส่บทวิเสสนะของ จกขุณาว่า
มองด้วยตา ถลิ่งโกรธ.

เช่นพระพุทธเจ้าตรัสว่า โภ เอตถ ใครอยู่ในที่นั้น. อหิ ราชุโล
ภนฺเต. สามเนรราชุหลทูลว่า กระผมราชุหลครับ. ตรงกับคำในภาษาไทย
ที่มักใช้กันจนเคยชิน เช่น ในขณะที่เราอยู่ภายในห้องมีเสียงเคาะประตู
จึงถามว่า ใครๆ จะมีเสียงตอบว่า ผมเอง เช่นนี้ต้องโทษเพราะผมในที่นี้
มองหาบทวิเสสนะ ด้วยขยายอีกว่า ผมคือใคร ดังนั้นจึงต้องหลีกเลี่ยง
โทษโดยตอบว่า ผมเด็กชายแดงครับ ก็เป็นอันพ้นโทษเพราะ ผม เป็น
บทวิเสสนะ เด็กชายแดง เป็นบทวิเสสยะ ขยายคำว่า ผม ให้มีความชัดเจนขึ้น.

วิ. อปยาโต อปราโธ อสฺมาติ อปยาตาปราโธ ชนผู้มีโทษอัน
ปราศจากแล้ว.

วิ. ปาฏลํ ภูตํ ปาฏลภูตํ ดวงตาอันมีสีแดงกล้า.

วิ. โภเธน ปาฏลภูตํ โภธปาฏลภูตํ ดวงตาอันมีสีแดงกล้า
เพราะความโกรธ.

อุ. หีนตฺถโทส

(บทวิเสสณะทำให้บทวิเสสยะต่ำลง)

๓๘. หีนํ กเร วิเสสยํ ยํ ตํ หีนตฺถํ ภเว ยถา,
 นิปฺปภิกตชฺชโชโต สมฺมุเทติ ทิวากโร.

ย่อ. บทวิเสสณะใด กเร ย่อมกระทำ วิเสสยํ ซึ่งบทวิเสสยะ หีนํ ให้เลว (ต่ำลง) ตอ. บทวิเสสณะนั้น หีนตฺถํ เป็นบทอันต้องหีนตฺถโทส ภเว ย่อมเป็น ยถา อ. อุทาหรณ์ “นิปฺปภิกตชฺชโชโต สมฺมุเทติ ทิวากโร”. ทิวากโร อ. พระอาทิตย์ นิปฺปภิกตชฺชโชโต ผู้มีหิ้งห้อย อันตนกระทำไปปราศจากแสงแล้ว สมฺมุเทติ ย่อมขึ้นไป.

บทวิเสสยะคือ ทิวากร พระอาทิตย์นี้สามารถส่องแสงทำลาย ความมืดและแสงอื่นๆ ได้ถึง ๓ ทวีป แต่ถูกบทวิเสสณะคือ นิปฺปภิกต- ชฺชโชโต กล่าวความสามารถว่า ทำลายแสงหิ้งห้อยได้ เหมือนกับพูดว่า อาจารย์ของเรามีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก สามารถสอน ก ไก่ ถึง ฮ นกฮูก ได้เก่งจริง ๆ.

แก้ หีนตฺถโทส

๘๘. อปฺปกาณมฺปิ ปาปานํ ปภาวํ นาสเย พุโร,
 อปิ นิปฺปภาตานิโต- ชฺชโชโต โหติ ภาณฺมุมา.

พุโร อ. บัณฑิต ปภาวํ ยังอำนาจ ปาปานํ แห่งอกุศล กรรมบถ ท. อปฺปกาณมฺปิ แม้น้อย นาสเย พึงให้ฉิบหายไป ภาณฺมุมา อ. พระอาทิตย์ อปิ นิปฺปภาตานิโตชฺชโชโต แม้เป็นผู้ มีหิ้งห้อยอันตนนำไปปราศจากแสงแล้ว โหติ ย่อมเป็น.

บัณฑิตเมื่อละอกุศล ก็ละไม่ให้เหลือแม้แต่น้อย พระอาทิตย์ก็เช่นกัน เมื่อขึ้นมาก็ทำลายความมืดและแสงอื่น ๆ ก็ไม่เหลือแม้แสงหิ่งห้อยในคานานี้ บทว่า นิปุปภานินิตชชโชโต คล้ายกับจะต้องหีนัตตโทษก็ตาม แต่ก็ไม่ต้องโทษเช่นนั้น เพราะเนื้อความของประโยคนี้อีกว่าขึ้น เพื่อให้ดวงอาทิตย์มีอำนาจมากขึ้น บทว่า อปุปกานมุปี ปาปานํ ปกาโว นาสเย พุโธ เป็นอุปมาช่วยให้ดวงอาทิตย์ที่สามารถทำลายแสงแห่งหิ่งห้อยได้เป็นสิ่งที่มีความเพิ่มขึ้น ดังนั้น อปี ศัพท์ใช้ในอรรถ ครหา ในที่นี้จึงเป็นตัวแก่โทษ.

วิ. นตฺถิ ปภา เยสนฺติ นิปุปภา หิงห้อยที่ไม่มีรัศมี,

วิ. นิปุปภานํ ภาโว นิปุปภاتا ความไม่มีรัศมี,

วิ. นิปุปภาดํ อานิตา ชชโชตา เยนาคิ นิปุปภานินิตชชโชโต ดวงอาทิตย์อันมีหิ่งห้อยที่นำมาสู่ความไม่มีรัศมี.

อุ. อนตฺถุโทส (บทไม่มีอรรถ)

๓๙. ปาทปุรณมตฺตํ ยํ อนตฺถุมิติ ตํ มตฺ,

ยถา หิ วนฺเท พุทฺธสฺส ปาทปงฺเกรฺหํ ปี จ.

ยํ อ. บทใด ปาทปุรณมตฺตํ เป็นบทให้เต็มบาทคาถาเท่านั้น โหติ ย่อมเป็น ตํ อ. บทอันไม่มีอรรถนั้น มตฺ อ้นนักศึกษ ฟังทราบ อนตฺถํ อิติ ว่า เป็นบทอันต้องอนตฺถุโทส ยถา อ. อุทาหรณ์ “หิ วนฺเท พุทฺธสฺส ปาทปงฺเกรฺหํ ปี จ”. อหํ อ. ข้าพเจ้า วนฺเท (วนฺทามิ) ย่อมกราบไหว้ ปาทปงฺเกรฺหํ ซึ่ง ดอกบัวคือคู่พระบาท พุทฺธสฺส ของพระพุทฺธเจ้า.

บทว่า หิ กิตฺติ ปิ กิตฺติ จ กิตฺติ เป็นบทต้องอนตฺถโทส เพราะไม่มี อรรถ เป็นเพียงปทปุรณะเท่านั้น(ทำบทให้เต็ม).

แก้ อนตฺถโทส

๘๕. น ปาทปุรณตฺถาย ปทํ โยเชยฺย กตฺถจฺจิ,
ยถา วนฺเท มุนินฺทสฺส ปาทปงฺเกรฺหํ วรํ.

กวิชนฺ อ.กวิชน น ปโยเชยฺย ไม่ควรประกอบ ปทํ ซึ่งบท กตฺถจฺจิ ในประพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ปาทปุรณตฺถาย เพื่อประโยชน์การยังบาทคาถาให้เต็ม ยถา เช่น “วนฺเท มุนินฺทสฺส ปาทปงฺเกรฺหํ วรํ”. อหํ อ.ข้าพเจ้า วนฺเท (วนฺทามิ) ย่อมกราบไหว้ ปาทปงฺเกรฺหํ ซึ่งดอกบัวคือคู่พระบาท วรํ อันประเสริฐ มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนี.

ในที่นี้บทว่า วรํ ซึ่งมีอรรถก็ทำให้โทษหายไป.

เมื่อศัพท์ไม่เต็มบาทคาถาต้องใช้ปัจจัยสกกดฺด เช่น มย, ก, และ อีย ปัจจัยเป็นต้น เช่น ทานํ เป็น ทานมยํ, หรือใช้ศัพท์ที่เป็นสกกดฺด เช่น ชาต ศัพท์ รูป ศัพท์ เช่น ธมฺโม เป็น ธมฺมชาโต เป็นต้น.

จบ ปทโทส

วากยโทส นิตุเทศ

(บทที่ทำให้อรรถของวากยะเสียไป)

สทฺทเอกตฺถโทส

(ศัพท์เหมือนกันอรรถเหมือนกัน)

๔๐. สทฺทโต อตฺถโต วุตฺตํ ยตฺถ ภิยโยปิ วุจฺจติ,
ตฺวเมกตฺถํ ยถาภาติ วาริทฺโ วาริทฺโ อยํ.

วุตฺตํ อ.คำพูดที่กล่าวมาแล้ว สทฺทโต โดยศัพท์ด้วย
อตฺถโต โดยอรรถด้วย (สมบูรณ์แล้ว) วุจฺจติ ย่อมถูกกล่าว
ภิยโยปิ แม้อีกครั้ง ยตฺถ ในวากยะใด ตํ อ.วากยะนั้น เอกตฺถ
เป็นวากยะอันต้อง เอกตฺถโทส ยถา เช่น “อาภาติ วาริทฺโ วาริทฺโ
อยํ” อยํ วาริทฺโ อ.เมฆผู้ให้หน้า วาริทฺโ ให้ซึ่งน้ำ อาภาติ
ย่อมสว่าง (รุ่งเรือง)

บทว่า วาริทฺโ บทหลังมีอรรถว่า เมฆผู้ให้หน้า ก็มีอรรถชัดเจนอยู่แล้ว
ไม่จำเป็นต้องใส่บทขยายเข้ามาอีก แต่เมื่อใส่บทว่า วาริทฺโ บทหน้าเข้ามา
อีกทั้งที่มีเนื้อความเดียวกัน ดังนั้นบทที่ใส่เข้ามาขยายนี้ จึงเป็น เอกตฺถโทษ
เป็นโทษเพราะมีเนื้อความซ้ำกัน และศัพท์ก็เหมือนกัน (หากศัพท์ซ้ำกัน
อรรถต่างกัน ก็เป็นยวมก) แก่โทษด้วยการเปลี่ยน วาริทฺโ บทหน้าเป็น
สมปฺตฺติทายโก ผู้ให้ซึ่งสมบัติ.

เอกตฺถโทส นี้ ในคัมภีร์อื่น เรียกว่า ปุนฺรุตฺติโทส (โทษเพราะ
การกล่าวซ้ำ) แต่มีความหมายเหมือนกัน.

อตุลเอกตฺตโทส

(อรรถเหมือนกันศัพท์ต่างกัน)

๔๑. ติตฺตยงฺกุรพีชานี ชหฺ ทิฏฺฐิคฺคตานี'ห,
 ปสาเทติ ปสนฺเนโส มหามฺุณี มหาชเน.

โส มหามฺุณี อ.พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้น ชหฺ ทรงสถะอยู่
 ทิฏฺฐิคฺคตานี ซึ่งมิจฉาทิฏฺฐิ ๖๒ ประการ ท. ติตฺตยงฺกุรพีชานี
 อันเหมือนกับพีช คือ สถานที่งอกขึ้นแห่งหน่อเด็ยรถีย์ มหาชเน
 ย้งมหาชน ท. ปสนฺเน ผู้เลื่อมใสในตน อิห ในโลกนี้ ปสาเทติ
 ย่อมให้เลื่อมใส.

บทว่า ปสนฺเน และ ปสาเทติ นี้ ถึงศัพท์จะต่างกัน แต่มีอรรถ
 เหมือนกัน จึงเป็น อตุลเอกตฺตโทษ ในอรรถกถา, ฎีกา เรียกว่า ปุณฺสุตฺตโทส
 ถ้าเปลี่ยนบทปสนฺเน เป็น ภิชฺโยปสนฺเน ก็ไม่มีโทษ.

วิธีหลีกเลี่ยง เอกตฺตโทส

๔๖. ภยโกธปัสฺสาทิ วิเสโส ตาทิโส ยทิ,
 วตฺตุ กามียเต โทโส น ตตฺตเอกตฺตตาคโต.

ยทิ ถ้าว่า วิเสโส อ.ความพิเศษ ภยโกธปัสฺสาทิ มีความกลัว
 ความโกรธ และการสรรเสริญเป็นต้น ตาทิโส เช่นนั้น วิญญูทิ
 อันบัณฑิต ท. กามียเต ย่อมปรารถนา วตฺตุ เพื่อกล่าว โทโส อ. โทษ
 เอกตฺตตาคโต ชื่อว่าเอกตฺตโทส ตตฺต ในความพิเศษมีความกลัว
 เป็นต้น นั้น น ภวติ ย่อมไม่มี.

การใช้ศัพท์เหมือนกันแต่มีอรรถต่างกัน เรียกว่า ยมก ไม่มีโทษ แต่ถ้าหากใช้ทั้งศัพท์และอรรถเหมือนกันเป็นอันต้องโทษ แต่ก็ยังมีการยกเว้นไม่ต้องโทษอยู่บ้าง คือ ใช้เป็น อาเมทิต ๑ มี ๙ ประการ.

วิ. อาเมทียติ ปุนปุปนํ อุจจารียตีติ อาเมทิตฺ. อ.บทใด ย่อมถูกสวดบ่อย ๆ บทนั้นชื่อว่า อาเมทิต.

เวลาใช้อาเมทิต

๑. ภเย ในเวลากลับ อุ.สฺปโป สฺปโป ุงฺ.
๒. โกธเ ในเวลาโกรธ อุ.ปฺหฺร ปฺหฺร จงตีมนฺ ๑.
๓. ปล้เส ในเวลาสรรเสริญ อุ.สาธุ สาธุ.
๔. ครุเด ในเวลารับदान อุ.คจฺจ คจฺจ ไป ไปเร็ว.
๕. โทดูเหล ในเวลาไกลาหล อุ.อาคจฺจ อาคจฺจ เอี้ย มา ๑.
๖. อจฺจเร ในเวลาอัศจรรย์ใจ อุ. อโห พุทฺโธ อโห พุทฺโธ ไอ้ไฮ พระพุทธเจ้า ๆ.
๗. หาเส ในเวลาหัวเราะ อุ.ฮ่า ฮ่า ฮี ฮี.
๘. โสเก ในเวลาเศร้าโศก อุ.กหํ เอกปฺตุตฺตก กหํ เอกปฺตุตฺตก ลูกผู้นำสงสารคนเดียว.
๙. ปสาเท ในเวลาเลื่อมใส อุ.อโห สุขํ อโห สุขํ สุขฺเหลือเกิน ๑.
- วิ. เอโก อตุโธ เยสนฺติ เอกตฺถา ประโยคที่มีเนื้อความเดียวกัน,
- วิ. เอกตฺถานํ ภาวโ เอกตฺถตา ความมีเนื้อความเดียวกัน,
- วิ. เอกตฺถตฺตาย กโต เอกตฺถตฺตากโต โทษที่ถูกกระทำโดยความ มีเนื้อความเดียวกัน.

อุ. อาเมทิต

๘๗. สปุโป สปุโป อัย หนุท นีวตตตุ ภวฺ ติโต,
 ยทิ ชีวิตุกาโมสิ ถถํ ตมฺปสฺสปฺปสิ.

หนุท อัย สปุโป สปุโป เอยนี้ ฐู ฐู ยทิ ถ้าวํ ตวํ อ. ท่าน
 ชีวิตุกาโม เป็นผู้ต้องการมีชีวิตอยู่ อสิ ย่อมเป็นไซ้ ภาวฺ อ.ท่าน
 นีวตตตุ จงถอยห่าง ติโต จากฐุนั้น ตวํ อ.ท่าน อุปสฺสปฺปสิ
 จะเข้าไปใกล้ ตํ ซึ่งฐุนั้น ถถํ ทำไม.

อุ.ภคฺครีติโทส

หักถํถัดบถัฬพนาม

๘๘. อารทฺถกฺกมฺวิจฺเจทา ภคฺครีติ ภเว ยถา,
 กापิ ปญฺญา โภปิ คุโณ ปกตฺธิปิ อโห ตว.

ภคฺครีติ อ.วากยนี้ถัดองภคฺครีติโทส ภเว ย่อมมี
 อารทฺถกฺกมฺวิจฺเจทา เพราะการขาดถัดบถัฬพนามอันถูก
 พยายามมาแล้ว ยถา เช่น กापิ ปญฺญา โภปิ คุโณ ปกตฺธิปิ
 อโห ตว. มหามุณี ช้าถัดมหามุณี ปญฺญา อ.ปัญญา ตว
 ของพระองค์ กापิ สุตถัจะพรรณนา คุโณ อ.พระคฺคุณมีศีลเป็นถัด
 ตว ของพระองค์ โภปิ สุตถัจะพรรณนา ปกตฺธิปิ แม้ อ.ปกติ
 คือสภาวะ ตว ของพระองค์ อโห นำอัศจรรย.

บทว่า กापิ และ โกปิ ตัดบทว่า กา+อปิ, โโก+อปิ ซึ่งเป็นสัพพนาม แสดงถึงปัญญาและคุณว่ามีจำนวนมากเหลือที่จะพรรณนา กล่าวมาแล้ว โดยลำดับเช่นนี้ แต่เมื่อถึงปกติ คือสภาวะ กลับไม่ใช่สัพพนามแสดงจำนวน ไปใช้อโห ศัพท์แสดงถึงความอัศจรรย์ เช่นนี้จึงเรียกว่าหักลำดับ หรือขาดลำดับของสัพพนาม ไม่ใช่จำนวนสัพพนามเท่านั้น นามบท อาชยาดบท เป็นต้น ถ้าหักลำดับ ก็เป็นภคครีติโทษได้.

กาปิ คู่กับ ปญญา, โกปิ คู่กับ คุณ, อโห คู่กับ ปกติ ไม่มีคู่สัพพนาม

อีกอย่างหนึ่ง

ตาของเธอสวยงาม สุดที่จะพรรณนาได้ ฟันของเธอสวยงาม สุดที่จะพรรณนาได้ กายของเธอดำ เหมือนกับ “ถ่าน” ถ่าน ตัวนี้ หักลำดับของเนื้อความ.

วิ. ภคฺคา รีติ เอตฺถาติ ภคฺครีติ ลำดับอันหักแล้วในวากยะนั้น เหตุนั้น วากยะนั้น ชื่อว่า มีลำดับอันหักแล้ว.

แก้ ภคฺครีติโทษ

๘๘. โยโกจิ รุปา ติสโย กนฺติ กापิ มโนหฺรา,
 วิลาสา ติสโย โกปิ อโห พุทฺธมฺโหทย.

โย รุปาติสโย อ.พระรูปอันงามงามใด อตฺถิ มีอยู่ โส รุปาติสโย อ.พระรูปอันงามงามนั้น โยจิ สุดที่จะพรรณนา กนฺติ อ.รัศมีอันงดงาม มโนหฺรา อันนำไปซึ่งจิตของผู้พบเห็น กापิ

สุดท้ายจะพรรณนา วิลาสาทิสโย อ.ความงามแห่งพระลีลามิการเยื้อง
พระบาทเป็นต้น โกปิ สุดท้ายจะพรรณนา ตสฺมา เพราะเหตุนั้น
พุทธมโหทยะ อ.ความเจริญของพระพุทธเจ้า อโห โอน่าอัศจรรย์จริงๆ.

ใน ภคครีดิโทษ กล่าวถึงปัญญาคุณ โดยใช้ศัพท์นามว่า กา โก
เป็นตัวแสดงจำนวนของปัญญาและคุณ ว่ามากเหลือ แต่พอถึงปกติ คือ
สภาวะ (อิริยาบถ) กลับไม่ใช้ศัพท์นามแสดงจำนวน ดังนี้จึงเรียกว่า
หักลำดับศัพท์นาม แต่ในที่นี้ พระรูปอังกามกิติ รัศมีกิติ พระสีลา กิติ
ใช้ศัพท์นาม แสดงจำนวนมาโดยลำดับ แต่พอถึงความเจริญใช้ อโห แสดง
ความอัศจรรย์ เป็นตัวแสดงว่าคุณทั้ง ๓ ที่แสดงไปแล้วนั้นรวมอยู่ใน
พระพุทธเจ้าพระองค์เดียว ดังนั้นจึงไม่ต้องโทษ.

พฺยาคิณฺณทิส

วากยะที่สัมพันธฺ์ทยุง

๔๓. ปทานํ ทุพฺพินิกฺเขปา พฺยาโมโห ยตฺถ ชายติ,
ตํ พฺยาคิณฺณนฺติ วิณฺเณยฺยํ ตทฺทาทฺรณํ ยถา.

พฺยาโมโห อ.ความหลง ชายติ ย่อมเกิด ทุพฺพินิกฺเขปา
เพราะการตั้งไว้ไม่ดีคือไกลและสับสน ปทานํ แห่งบท ท. ยตฺถ
ในวากยะใด ตํ อ.วากยะนั้น วิณฺเณยฺยํ อันนักศึกษ่าพึงทราบ
พฺยาคิณฺณนฺติ ว่าวากยะอันมีพฺยาคิณฺณทิส ตทฺทาทฺรณํ
อ.อุทาทฺรณํ ยถา เป็นอย่างไร?

พฺยาคิณฺณทิส คือวากยะที่มีการสัมพันธฺ์ยุงและไกลกันของบท
ต่าง ๆ มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ ๑. สัมพันธฺ์ไกล ๒. สับสน ยุงยาก.

วิ. วิวิธา อากิณโณ ยตถาติ พุยาภิณโณ ความยุงเหยียง.

ตัวอย่างของ พุยาภิณโณโทษ

๔๔. พหุคุณ ปณมติ ทุชชานัน ปุยยัง ชโน,
 หิตํ ปมฺหิโต นิจฺจํ สุตตํ สมฺนุสฺสรํ.

อัย ชโน อ.หมู่ชนนี้ สมฺนุสฺสรํ ผู้ระลึกถึงเสมอ พหุคุณ
 ซึ่งพระคุณอันมาก ท. (ของพระพุทธเจ้า) ปมฺหิโต รำเริงแล้ว
 ปณมติ ย่อมน้อมกราบ สุตตํ ซึ่งพระสุคต หิตํ ผู้ทรงกระทำ
 ประโยชน์เกื้อกูล ทุชชานันปิ แม่แก่ทรชน ท. มีพระเทวทัตต์
 เป็นต้น นิจฺจํ เป็นนิตย์.

๑. อัย ชโน	เป็นกัตตานิ	ปณมติ. วางไว้ไกลกัน
๒. พหุคุณ	เป็นกรรมของ	สมฺนุสฺสรํ. วางไว้ไกลกัน
๓. ทุชชานัน	เป็นสัมปทานของ	หิตํ.
๔. หิตํ	เป็นวิเสสณะของ	สุคตํ.
๕. ปมฺหิโต	เป็นวิเสสณะของ	อัย ชโน.
๖. นิจฺจํ	เป็นกิริยาวิเสสณะใน	ปณมติ.
๗. สุตตํ	เป็นกรรมของ	ปณมติ.
๘. สมฺนุสฺสรํ	เป็นวิเสสณะของ	อัย ชโน.

การสัมพันธ์ระหว่างบทต่อบทไกลกันและยุง คือกลับกันไป
 กลับกันมา เช่นนี้เรียกว่า พุยาภิณโณโทษ หากเว้นจากพุยาภิณโณโทษ
 นี้แล้ว ก็มีปสาทคุณ.

หลักเสียง พยางค์คุณโทษ

๘๙. อพฺยาโมหกรํ พฺนุํ อพฺยาภิณฺณํ มโนหฺรํ,
 อทฺรปท วิญฺยาโส ปสฺสฺนฺติ กวิสฺสรา.

กวิสฺสรา อ.จอมกวี ท. ปสฺสฺนฺติ ย่อมสรรเสริญ พฺนุํ
 ซึ่งประพันธ์ อพฺยาโมหกรํ อันไม่กระทำซึ่งความหลง อพฺยาภิณฺณํ
 อันไม่สับสน มโนหฺรํ อันนำไปซึ่งจิตของผู้อ่าน อทฺรปทวิญฺยาโส
 อันมีการตั้งบทอันควรสัมพันธ์กันไว้ไม่ไกล.

ต้องประกอบลักษณะ ๓

๑. ต้องเว้นจากศัพท์ที่จะทำให้ผู้อ่านผู้ฟัง เข้าใจผิด = อพฺยาโมหกรํ.

๒. เนื้อความไม่วกวนสับสน = อพฺยาภิณฺณํ.

๓. สัมพันธ์ศัพท์ไม่ไกล = อทฺรปทวิญฺยาโส

วิ. นฺตฺติ ทฺรํ เยสนฺติ อทฺรานิ, อทฺรานิ จ ตานิ ปทานิ จาติ
 อทฺรปทานิ บทที่ไม่ไกล,

วิ. วิญฺยสนํ วิญฺยาโส การวาง, อทฺรปทานํ วิญฺยาโส เหตุชาติ
 อทฺรปทวิญฺยาโส บทอันมีการวางอันไม่ไกล,

วิ. พฺยามยฺหเตติ พฺยาโมโห ความสงสัย,

วิ. พฺยาโมหํ กรโธตีติ พฺยาโมหฺกรโ บทประพันธ์อันกระทำความสงสัย,

วิ. น พฺยาโมหฺกรโ อพฺยาโมหฺกรโ บทประพันธ์อันกระทำความ
 ไม่สงสัย,

วิ. กวีณํ อีสฺสรา กวิสฺสรา บุคคลผู้เป็นประธานแห่งนักกวี (จอมกวี).

อุทาหรณ์

๙๐. นิลุปปลากัม นยน์ พนุฏฐุจิริโร'ธโร,
 นาสา เหมงกุโส เดน ชิโน'ยัม ปิยทสฺสโน.

นยน์ อ.คูประเนตร(ของพระพุทธเจ้า) นิลุปปลากัม อันมีสี
 เหมือนดอกบัวเขียว อธโร อ.ริมพระโอษฐ์ พนุฏฐุจิริโร อันงดงาม
 เหมือนสีดอกชบา นาสา อ.พระนาสิก เหมงกุโส ไค้งโต้งเหมือน
 ตระขอทองคำ เดน เพราะเหตุนั้น อยัม ชิโน อ.พระพุทธเจ้า
 พระองค์นี้ ปิยทสฺสโน เป็นผู้มีการเห็นอันน่ารัก.

ไม่มีศัพท์ที่จะทำให้เกิดความเข้าใจผิดคิดเป็นอย่างอื่น, มีเนื้อความ
 ตามลำดับและมีบทที่สัมพันธ์ใกล้กัน เช่น นิลุปปลากัม กับ นยน์,
 นาสา กับ เหมงกุโส, ชิโน กับ ปิยทสฺสโน เหมงกุโส เป็น นิจฺจบุ
 จึงไม่เปลี่ยนเป็นอดีตติลิ่งค์ตาม นาสา.

ดังนั้นแหละจึงจะไม่ต้อง พยาภิณฺณโทส. เมื่อแก่โทษแล้วก็กลายเป็นปสาทคุณไป

วิ. นิลฺลจ ตัม อุปฺปลณฺจติ นิลฺลปลํ ดอกบัวเขียว,

วิ. นิลฺลปลสฺส อภา วิย อภา ยสฺสาติ นิลฺลปลากัม พระเนตร
 อันมีสีประดุจดั่งสีแห่งบัวเขียว, ความนัยนี้ อภา ศัพท์ กล่าวอรรถคือ สี
 อีกนัยหนึ่ง อภา ศัพท์ กล่าวเป็นอุปมาศัพท์จึงวิเคราะห์ได้ว่า

วิ. นิลฺลปลเลน อภา ยสฺสาติ นิลฺลปลลาภา ตามนัยนี้ แปลว่า
 มีความเหมือนกับดอกบัวเขียว.

วิ. รุจิ อสุส อตุถิติ รุจิโร พระโอรสที่มีความงาม,

วิ. พนุรุกรมิว รุจิโร พนุรุกรุจิโร ความงามประดุจดั่งดอกชะบา.

เหมงกุโส ศัพท์ไม่ใช่อุปมาตัทธิต ที่ลง ณ ปัจจัยในอรรคอุปมา
ดังนั้นจึงไม่เป็น เหมงกุสา ตามลึงค์ของนาสา ที่เป็นอิตถิลึงค์และเป็นศัพท์
ที่ใช้แทนอุปมาตัทธิตปัจจัยได้ ดังนั้นจึงต้องมีลึงค์ของตน.

วิ. ปิยํ ทสฺสนํ ยสฺสชาติ ปิยทสฺสนโน พระชินเจ้าผู้มีการทสสนะ
อันน่ายินดี.

คามมโทส

คำพูดไม่เพราะ

๔๕. วิสิฏฺฐจวนาเปตํ คามมัตฺยภิมตํ ยถา,

กณฺเณ กามยมานํ มํ น กามยสิ กีนฺวิทํ.

วากุยํ อ.วากยะ วิสิฏฺฐจวนาเปตํ อันปราศจากคำกล่าว
อรรธอันไเพราะ กวีทิว อังกวี ท. อภิมตํ ฟิงทราบ คามมฺนฺติ ว่า
เป็นวากยะอันมีคามมโทส ยถา เช่น “กณฺเณ กามยมานํ มํ น
กามยสิ กีนฺวิทํ”. กณฺเณ เฮียฮีนาง ตวั อ.มิง น กามยสิ
ยอมไม่ต้องการ มํ ซึ่งกู กามยมานํ ผู้ต้องการมิง อิทํ อ.การที่กูใคร่
แต่มิงไมใคร่ นี้ ก็ นุ มั่นเพราะเหตุไรวะ (มันเรื่องอะไรวะ)

ถ้อยคำสำนวนของชาวบ้านที่ไม่สุภาพนักก็ไม่ใช่ หากใช้คำ
ไม่สุภาพเช่นนั้น ท่านเรียกว่า คามมโทส ในพระบาลีใช้คำว่า กณฺเณ
เป็นคำไม่สุภาพ จะร้องเรียกด้วยคำสุภาพต้องใช้ ภคินิ.

ปทสนฐานคามมโทส

ต่อบทผิดทำให้เป็นโทษ

๔๖. ปทสนฐานโต กิณฺจิ ทุบุปตีติกรํ ภเว,

ตมฺปิ คามมํ ดุย'ภิมตํ “ยถา ยากฺวโต ปิยา”.

กิณฺจิ อ.วากยะบางวากยะ ทุบุปตีติกรํ เป็นวากยะที่กระทำให้อรรถไม่สุภาพ คือหยาบ ภเว ย่อมเป็น ปทสนฐานโต เพราะการต่อแห่งบท ท. ตมฺปิ แม้ อ.วากยะนั้น โสตุชเนหิ อันนํกศึกษา ท. อภิมตํ ฟังทราบ คามมํ อิติ ว่าเป็นวากยะอันมีคามมโทส ยถา เช่น “ยากฺวโต ปิยา”. ยา อ.หญิงใด ภวโต อันท่าน ปิยา ฟังรัก. (อรรถที่ผู้เขียนต้องการ)

อีกอย่างหนึ่ง ปิยา อ.เมียผู้เป็นที่รัก ยากฺวโต ของผู้มีเมถุนมาก.(อรรถที่ตองโทษ)

พูดหรือเขียนว่า ยา ภวโต ปิยา ห่างกันเช่นนี้ไม่ต้องโทษหากพูดหรือเขียนติดกันเป็น ยากฺวโต ปิยา เช่นนี้มีโทษ เพราะทำให้เข้าใจผิดว่าเป็น ยภ ธาตุ เมถุน ในอรรถการเสพเมถุน

วิ.ยกนํ ยาโภ. อ.การเสพเมถุน ชื่อว่า ยาก.

ยาโภ อสุส อตฺถิติติ ยากฺวา. อ.การเสพเมถุน มีอยู่ แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ยากฺวา. ได้แก่ผู้มีการเสพเมถุนมาก เพราะวานฺตุ ปัจจัย ลงในอรรถพูด(มาก) เพราะฉะนั้น การต่อบทไม่ดีหรือการพูดไม่ดีควรระคทำให้ความหมายเปลี่ยนไป จึงตองคามมโทสได้. เช่น....

ไอโฮ แหม ไม่พบกันนาน นมโตขึ้นเป็นกองเลย นี๊ดตัวรรคผิด
ที่ถูกจะต้องเป็น ไม่เจอกันนานนม โตขึ้นเป็นกองเลย. หญิงสาว
แต่งงานไม่ได้เพราะ ของเธอน้อยมาก. คำพูดเช่นนี้ก็ป็น คามมโทส.

อีกอย่างหนึ่งคือ ยานี้มีสรรพคุณดี กินแล้วแข็งแรงไม่มี โรคภัย
เบียดเบียน ที่ถูกเป็น ยานี้มีสรรพคุณดี กินแล้วแข็งแรง ไม่มีโรคภัย
เบียดเบียน.

วิธีหลีกเลี่ยงโทษต้องเว้นจากคำหยาบ คำไม่สุภาพ คำไม่ไพเราะ
และคำไม่เป็นมงคลทั้งปวง ก็เป็นอันพ้น คามมโทส เช่น..

การหลีกเลี่ยง คามมโทส

๙๑. สมติกุณฑ คามมุดต์ กนุด วาจาภิสงฺขตฺ,
พฺนธน์ รสเหตุตฺตา คามมุดต์ อติวตฺตติ.

พฺนธน์ อ.ประพันธ์ สมติกุณฑคามมุดต์ อันมีคามมโทส
ที่ถูกล่วงเลยไป กนุดวาจาภิสงฺขตฺ อันถูกตกแต่งด้วยคำอันน่ารัก
(ยินดี) อติวตฺตติ ย่อมล่วงเลย คามมุดต์ ซึ่งความเป็นคามมโทส
รสเหตุตฺตา เพราะความเป็นเหตุแห่งรสมี สิ่งการรสเป็นต้น.

ต้องเว้นจากคำหยาบ คำไม่สุภาพ คำไม่ไพเราะ และคำไม่เป็น
มงคลทั้งปวง ก็เป็นอันพ้นโทษ จะต้องเป็นบทประพันธ์ที่ประพันธ์ด้วย
คำพูดอันไพเราะหมายถึงคำพูดที่ไม่หยาบคาย จึงไม่ต้องคามมโทส

แต่กลับมีคุณคือ มธฺรตาคฺณ(มีเสียงไพเราะ) หรือ กัณฺธิคฺณ
(คุณที่น่าขบใจ) เพราะบทประพันธ์เช่นนั้น เป็นเหตุให้เกิดรสทางวรรณคดี.

วิ. คามสฺส ภาโว คามตฺตํ ความหยาบคาย, สฺมมา อติกฺกนฺตํ
ความหยาบคายที่ล่วงไปด้วยดี,

วิ. สมฺติกฺกนฺตํ คามตฺตํ ยาสนฺติ สมฺติกฺกนฺตคามตฺตา คำพูดที่
ล่วงความหยาบคายด้วยดี,

วิ. กนฺตา จ ตา วาจาโย จาติ กนฺตวาจาโย คำพูดอันไพเราะ,

วิ. สมฺติกฺกนฺตคามตฺตา วาจาโย สมฺติกฺกนฺตคามตฺตวาจา คำพูด
อันไพเราะที่ล่วงความหยาบคายด้วยดี,

วิ. อภิสงฺขริยเดติ อภิสงฺขตํ บทประพันธ์ที่ถูกรจนาด้วยคำพูด
อันไพเราะอันล่วงความหยาบคายด้วยดี.

รสเหตุตฺตา บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยถ้อยคำอันไพเราะนั้น
ก่อให้เกิดรสทางวรรณคดีกล่าวคือความยินดีพอใจของนักกวี,

วิ. รสสฺส เหตุ รสเหตุ เหตุแห่งรส.

การหลีกเลี่ยง คามมโหส

๙๒. ทฺุโนติ กามจณฺฑาโล โส มํ สทฺย นิตฺทโย,

อีทิสํ พฺยสนาปนฺนํ สุขีปี กิมฺเพกฺขเส.

สทฺย ข้าแต่ที่รัก โส กามจณฺฑาโล อ. จณฺฑาลคือกามตัณหา
นั้น นิตฺทโย ผู้ไม่มีความกรุณา ทฺุโนติ เบียดเบียนอยู่ มํ ซึ่งดิฉัน
ตฺวํ อ. ท่าน สุขีปี แม้เป็นผู้มีความสุข อุเพกฺขเส ย่อมวางเฉย
(ไม่เหลียวแล) มํ ซึ่งดิฉัน พฺยสนาปนฺนํ ผู้ถึงความฉิบหาย
เพราะกามตัณหาจณฺฑาลเบียดเบียน อีทิสํ เช่นนี้ ก็ เพราะเหตุไร.

กาลานี้ บอกว่าหญิงที่สามีหนีไปมีเมียน้อย ต้องการพูดเรื่องกามกับสามี ซึ่งเป็นคำที่นำอายุไม่สุภาพ จึงกล่าวโดยอ้อม (วงกวดติ) โดยพูดว่า กามค้นหาผู้ดูร้าย ปราศจากความกรุณา ได้เบียดเบียนดิฉันทำไม ท่านผู้ที่มีความสุข เพราะได้เพลิดเพลินกับสตรีอื่น จึงได้เพิกเฉย ไม่เหลียวแลดิฉันเลยซึ่งถูกกามค้นหาเบียดเบียนอยู่ คำพูดเช่นนี้เป็นคำพูดที่ภรรยาขอความรักจากสามีของตนอย่างสุภาพ โดยเรียกสามีของตนว่า สหาย ผู้มีความกรุณา เพื่อขอความเห็นใจจากสามีนั้นและใช้ศัพท์ที่ไพเราะ คือกามจณฑาโล ดังนี้แหละจึงจะไม่มีโทษ, หากจะกล่าวโดยตรงว่า มึงมั่วกกแต่อีหน้าด้าน ทั้งกูให้อยู่คนเดียว ของกูไม่ดีหรือไรหือ เช่นนี้ก็ไม่ต้องโทษ.

วิ. สห ทยาย โย วตุตติติ สหโย ผู้มีความกรุณา,

วิ. พุขสนํ อาปนุํ พุขสนาปนุํ ดนที่ถึงความย่อยยับ,

วิ. สุขํ อสฺส อตุถิติ สุขี บุคคลผู้มีความสุข.

หมายเหตุ. ทุโนติ (ทุ+ณฺ+ติ) ทุ ธาดุกกล่าวอรรถคือการเบียดเบียน(ปีหา) เนื่องจากเป็นสวาทิคณะ ดังนั้น จึงใช้ศัพท์ว่า ทุโนติ.

ยติหีนโทษ

การตัดบทหรือหยุดสวดไม่ถูกที่

๔๗. วุตเตสุ สฺวจิเต จาเน ปทจฺเจโท ภเว ยติ,

ยํ ตาย หีนํ ตํ วุตฺตํ ยติหีนนฺติ สา ปน.

ปทจฺเจโท อ.การตัดซึ่งบทและการหยุดสวด สฺวจิเต จาเน

ในที่ๆ ถูกแสดงว่ามีการตัดบทและการหยุดสวด วุดเตสุ ในฉันท์ และคาถา ท. ยติ ชื่อว่า ยติ ภเว ย่อมเป็น ยี่ อ.วากยะใด หีนันอันเลวหรือหย่อน ดาย จากยตินั้น ตั อ.วากยะนั้น วุดตุ์ ถูกกล่าวแล้ว ยติหีนนุติ ว่าเป็นวากยะอันต้องยติหีนโทส.

ยติ หมายถึง การตัดบทในฐานะที่คณฺธจนาจารย์ได้แสดงไว้ในคาถา วิ. ยมนิ ยติ การตัดบทชื่อว่า ยติ.

บทว่า ปทจฺเจโต แสดงว่า ยมุ ธาตุ กล่าวอรรถคือ วิราม การตัดติ ปัจจัยใน ยติ ศัพท์ลงในอรรถภาวสถานะ และแสดงวิเคราะห์ภาวสถานะว่า ยมนิ ยติ ดังที่กล่าวมาแล้ว.

ยติหีนโทส หมายถึง โทษที่ ยติทราม เป็นประโยชน์ที่ไม่ตัดยติในฐานะที่แสดงว่า จำต้องตัด ยติ ในคาถาต่างๆ

วิ. ยติ หินา เอตถาติ ยติหีนิ ยติที่ทราม.

๔๘. ยติ สพฺพตฺถปาหนเต วุดตฺทฺเต จ วิเสสโต,
ปฺพพาปราเนกวรรณ- ปทมชฺเชปิ กตฺถจิ.

ปน ก็ สา ยติ อ.ยตินั้น ลียา ย่อมมี สพฺพตฺถปาหนเต ในที่สุดแห่งบาทคาถาทั้งปวงด้วย วิเสสโต วุดตฺทฺเต จ ในที่ครึ่งแห่งคาถา โดยพิเศษด้วย กตฺถจิ ปฺพพาปราเนกวรรณปทมชฺเชปิ แม้ในท่ามกลางแห่งบทอันมีอักษรมากทั้งข้างหน้าและข้างหลัง บางแห่งด้วย.

ในคัมภีร์ฉันทน์กำหนดวิธีสวดคาถาคือ

๑. ต้องหยุดสวดหรือตัดบทในที่สุดของบาทคาถาทุกๆ บาท เรียกว่า ปาหนุตยติ,

๒. ต้องหยุดสวดหรือตัดบทในที่สุดของบาทที่สองเรียกว่า วุตตรหุตยติ

๓. ต้องหยุดสวดหรือตัดบทในท่ามกลางบทเฉพาะที่มีอักษรมาก คือ ตัดออกข้างละ ๒ พยางค์เป็นอย่างน้อย เรียกว่า ปทมชมยติ.

การตัดบทนั้นต้องตัดบทที่มีพยางค์เสมอกัน เช่น บทที่มีพยางค์คู่ คือ ๒ พยางค์ ๔ พยางค์ ๖ พยางค์ ส่วนบทที่มีพยางค์คี่ ๓ พยางค์ ไม่สามารถตัดบทได้.

ตตุโถทาหรณปจจุทาหรณานิ ยถา

อุทาหรณปจจุทาหรณานิ อ.อุทาหรณ์ที่ถูกและผิด ท. ตตุถ ในยติ เหล่านั้น ยถา เป็นอย่างไร.

การตัดยติทั้งถูกและผิด

๔๙. ตัมเม สิริสา จามิ- กรวณณํ ตถาคตฺ,

สกลาปิ ทิสสา สิญจ- ติว โสณณรเสหิ โย.

โย ตถาคโต อ.พระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใด สิญจติว รวากะว่า ทรงรอดอยู่ สกลาปิ ทิสสา ซึ่งทศ ท. แม้ทั้งปวง โสณณรเสหิ ด้วยน้ำ ทองคำ ท. อหิ อ.ข้าพเจ้า นเม ย่อมมน้อมกราบ ตัม ตถาคตฺ ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้น จามิกรวณณํ ผู้มีพระฉวีวรรณเพียงดัง ทองจามีกระ (ทองที่สวยงามที่สุด) สิริสา ด้วยเศียรเกล้า.

บทที่จะตัดยติได้ต้องมีอักษรอย่างน้อย ๔ พยางค์ โดยตัดออกข้าง
 ๒ พยางค์ เช่นบทว่า จามิกร ตัดเป็น จามิ อยู่ใน บาทที่ ๑, กร อยู่ในบาท
 ที่ ๒ เช่นนั้นไม่มีโทษ, ส่วนบทว่า สิญจติ ตัดเป็น สิญจ อยู่ในบาทที่ ๓,
 ติ อยู่ในบาทที่ ๔ เช่นนี้ผิด เพราะ ติ มีพยางค์เดียวไม่ถูกตามระเบียบ
 ในคัมภีร์ฉันท:

บรรดา ยติ ทั้ง ๓ คือ

๑. ยติ ที่สุดบาทคาถา

๒. ยติ ครึ่งคาถาคือที่สุดบาทที่สอง

๓. ท่ามกลางบทที่มีอักษรมาก

ส่วนมาก ยติ ที่สุดบาทคาถาเท่านั้นที่ต้องโทษ.

จามิกร จามิ ; กร ตัดข้างละ ๒ พยางค์ ถูกต้อง

สิญจติ สิญจ ; ติ ข้างหนึ่ง ๒ ข้างหนึ่ง ๑ ผิด.

วิธีการอ่านตัดบท ๓ อย่าง

๕๐. สโร สนฺธิมฺหิ ปุพฺพนฺโต วีย โลเป วิภตฺติยา,

อณฺณถา ตฺว'ณฺณถา ดตถ ยา'เทสชาติ ปรา'ทิว.

โลเป ครั้นเมื่อการลบ วิภตฺติยา แห่งวิภตฺติ สนฺธิมฺหิ
 ในที่ทำสนธิ สติ มีอยู่ สโร อ.สระเบื้องแรกของบทหลัง ปุพฺพนฺโต
 วีย โหติ ย่อมเป็นเพียงดังที่สุดของบทหน้า ตฺว นอกจากนั้น
 อณฺณถา เมื่อเป็นอย่างอื่นคือไม่ลบวิภตฺติ สโร อ.สระที่สุดของบทหน้า
 โหติ ย่อมเป็น อณฺณถา โดยอย่างอื่นคือเป็นเพียงดังสระเบื้องแรก

ของบทหลัง ยาเทศาภิ อ.วิธีมีการอาเทศเป็น ย และ อ เป็น ม เป็น ท เป็นต้น ดตุถ ในยตินั้น ปราทิว โหติ ย่อมเป็นเพียงดัง เบื้องแรกของบทหลัง.

๑. ลบวิภคิตแล้ว สระของบทหลังอ่านเป็นของบทหน้า เช่น สพุโพ-ปมาตติ (สพุพา อุปมา) ต้องอ่านว่า สพุโพ ปมา ห้ามอ่านเป็น สพุพ โอปมา เพราะ สพุโพ เป็นบทหนึ่ง ปมา เป็นบทหนึ่ง.

๒. ไม่ลบวิภคิต สระของบทหน้า อ่านเป็นของบทหลัง เช่น ปตตสฺโสปมา(ปตตสฺส+อุปมา) ต้องอ่านว่า ปตตสฺ-โสปมา ห้ามอ่านเป็น ปตตสฺส โอปมา.

๓. ย, ม, ท ที่มาจากอาเทศ อ่านเป็นของบทหลัง เช่น วนฺททา-มฺยฺนฺนฺตฺ (วนฺททา+อนฺนฺตฺ) ต้องอ่านว่า วนฺททา-มฺยฺนฺนฺตฺ ห้ามอ่านเป็น วนฺททามฺย-นฺนฺตฺ (ลบวิภคิตไปหน้า ไม่ลบวิภคิตไปหลัง ย, ม, ท อาเทศไปหลัง) คาถานี้แสดงปทมชฺฌยติ โนบทสนธิ และสมาส.

วิธีจำง่าย ๆ

๑. ลบวิภคิตไปหน้า สพุโพ+(อุ)ปมา (ลบ อา ออก เอา อุ เป็น โอ) ถูก, สพุพ-อุปมา ผิด.

๒. ไม่ลบวิภคิตไปหลัง ปตตสฺส+อุปมา เป็น ปตตสฺ-โสปมา ถูก, ปตตสฺส-ปมา ผิด.

๓. ย,ม,ท, อาเทศไปหลัง อุ.วนฺททา+อนฺนฺตฺ เป็น วนฺททา-มฺยฺนฺนฺตฺ (อาเทศ อิ เป็น ย) ถูก, วนฺททามฺย-นฺนฺตฺ ผิด.

วิธีอ่านอุปสัคค์และนิบาต

๕๑. จาที ปุพฺพปทฺนฺดาวั นิจฺจํ ปุพฺพปทฺสุสิตา,
ปาทโย นิจฺจสมฺพฺนฺธา ปฺราทิว ปฺเรน ดุ.

จาที อ.นิบาต ท. มี จ ศัพท์เป็นต้น ปุพฺพปทฺสุสิตา เป็นบทอาศัยซึ่งบทหน้า นิจฺจํ แน่นอน หุตฺวา เป็นแล้ว ปุพฺพปทฺนฺดาวั เป็นเพียงดั่งบทที่สุดของบทหน้า โจนฺติ ย่อมเป็น ดุ นอกจากนั้น ปาทโย อ.อุปสัคค์ ท. มี ป เป็นต้น นิจฺจสมฺพฺนฺธา เป็นบทอันสัมพันธ์คือติดกันแน่นอน ปฺเรน กับด้วยบทหลัง โจนฺติ ย่อมเป็น ปฺราทิว เป็นเพียงดั่งเบื้องต้นแรกของบทหลัง.

๔. นิบาต มี จ เป็นต้น อ่านติดกับบทหน้า เช่น ปญฺญา จ เมตฺตา จ. ต้องอ่านว่า ปญฺญาจ เมตฺตาจ, ห้ามอ่านเป็น ปญฺญา จเมตฺตา จ.

๕. บทอุปสัคค์มี ป เป็นต้น อ่านติดกับบทหลัง เช่น นิสุสิมา (นิ-สิมา) ต้องอ่านว่า นิสุสิมา ห้ามอ่านเป็น นิ สิมา.

สพฺพตุโถทาหรณานิ ยถา

อุทาหรณานิ อ.อุทาหรณ์ ท. สพฺพตุถ ในยติ ๕ อย่าง ท. ทั้งปวง ยถา เป็นอย่างไร?

ตัวอย่างลบสระไปหน้าไม่ลบไปหลัง

๕๒. นเม ตํ สิรสา สพฺโपो- ปมาตีตํ ตถาคคฺติ,
ยสฺส โลกคคฺติ ปตฺตสฺ- โส'ปมา น หิ ยฺชฺชติ.

อุปมา อ.การเปรียบเทียบ ตสุส ตถาคตสุส แห่งพระตถาคต พระองค์นั้น ปตตสุส ผู้ถึงแล้ว โลกบุคคล ซึ่งความเป็นผู้เลิศในโลก น หิ ยุชฺชติ ย่อมไม่ควรนั้น เทียวหรือไม่มี อหิ อ.ข้าพเจ้า นเม (นนามิ) ย่อมมอบน้อม ตํ ตถาคตํ ซึ่งพระตถาคตพระองค์นั้น สพุโพปมาตีตํ ผู้ล่วงแล้วซึ่งการเปรียบเทียบทั้งปวง สิริสา ด้วย เคียรเกล้า.

สพุโพ-ปมา มาจาก สพุพ+อุปมา.

ปตตสุ-โสปมา มาจาก ปตตสุส+อุปมา ไม่ลบลวิภัตติ เพียงแต่ทำ สนธิโดยลบสระที่ ส แล้วเอา อุ เป็น โอ. วิธีอ่านแสดงไว้แล้ว ในคาถาที่ ๕๐.

ตัวอย่างการอ่านตัวอาเทศ, อุปสัคค์, นิบาท

๕๓. มุณินฺทํ ตํ สทา วนฺทา- มฺย'นฺนตมตีมฺตมฺมํ,

ยสฺส ปญฺญา จ เมตฺตา จ นิสฺสีมาตี วิชฺชมฺภติ.

ปญญา จ อ.พระปัญญาด้วย เมตฺตา จ อ.พระเมตตาด้วย ยสฺส มุณินฺทสุส แห่งพระพุทธเจ้าพระองค์ใด นิสฺสีมา เป็นของ ไม่มีขอบเขต หุดฺวา เป็นแล้ว อติวิชฺชมฺภติ ย่อมงดงามยิ่ง อหิ อ.ข้าพเจ้า วนฺทามิ ย่อมมอบน้อม ตํ มุณินฺทํ ซึ่งพระพุทธเจ้า พระองค์นั้น อนนฺตมตี ผู้มีพระปัญญาอันหาที่สุดมิได้ อุดฺตมํ ผู้ประเสริฐ สทา เป็นนิตย์.

วณฺทา-มฺย'นฺนตมตี มาจาก วนฺทามิ+อนนฺตมตี อาเทศ อิ ที มิ เป็น ย ดังนั้น มีตัวเดียวต้องอ่านติดกับบทหลังรวมเป็น ๕ พยางค์ว่า มฺย'นฺนตมตี, นิบาท และอุปสัคค์ แสดงวิธีอ่านไว้ในคาถาที่ ๕๑ แล้ว.

จาทิปาทีสุ ปจจุทาหรรณานิ ยถา

ปจจุทาหรรณานิ อ.อุทาหรรณ์อันตรงกันข้ามหรืออุทาหรรณ์ ผิด ท.
จาทิปาทีสุ ในนิบาตบทมี จ เป็นต้นและอุปสัคค์บท มี ป เป็นต้น ท.
ยถา เช่น...

ตัวอย่างที่ผิดคือต้องโทษ

๕๔. มหาเมตตมา มหาปญญา จ ยตถ ปรมโทยยา,
ปนมามี ชินิ ตํ ป- วริ วรคฺคณาลโย.

มหาเมตตมา จ อ.พระมหาเมตตมาด้วย มหาปญญา จ
อ.พระมหาปัญญาด้วย ปรมโทยยา. อันเจริญยิ่ง โหนฺติ มีอยู่ ยตถ.
ในพระชินเจ้าพระองค์ใด อหิ อ.ข้าพเจ้า ปนมามี ย่อมมอบบ้น้อม
ต้ ชินิ ซึ่งพระชินเจ้าพระองค์นั้น ปวริ ผู้ประเสริฐ วรคฺคณาลโย
ผู้เป็นที่ตั้งแห่งคุณอันประเสริฐ.

ในกาลานี้ จ นิบาตในบทว่า มหาปญญา จ ยตถ อยู่เบื้องหน้า
ของบทหลัง ดังนั้น จึงต้อง ยติหีนโทษ เนื่องจากนิบาตบทต้องอาศัย
บทหน้าแน่นอน ดังนั้นจึงเขียนติดกับบทหน้า ในที่นี้เขียนแยกบาทคาคา
กับบทหน้าคือมหาปญญา จึงต้อง ยติหีนโทษ, ส่วนในอุทาหรรณ์ว่า “ต้ ปวริ”
ป อุปสัคค์ซึ่งอาศัยบทหลังแน่นอน กลับเขียน ป ไว้ในบาทที่ ๓ เขียน วริ
ไว้ในบาทที่ ๔ เช่นนี้ต้อง ยติหีนโทษ.

วิ. อุปฺปชฺชนํ อุทโย ความเจริญ

วิ. ปรมโ อุทโย ยายาติ ปรมโทยยา พระเมตตอันใหญ่หลวง
และพระปัญญาอันใหญ่หลวง.

วิ. วโร คฺคฺโณ วรคฺคฺโณ พระคุณอันประเสริฐ

วิ. วรคฺคฺณํ อาลโย วรคฺคฺคณาลโย ผู้เป็นที่ตั้งแห่งพระคุณอันประเสริฐ.

การหลีกเลี่ยง ยติหีนโทษ

๙๓. ยติหีนปริหาโร น ปุณ'ทานิ นียเต,
 ยโต น สวณฺพเพคฺ์ เหฏฺฐา เยตํ วิจาริตํ.

ยติหีนปริหาโร อ.อุททาหรณ์อันหลีกเลี่ยงยติหีนโทษ มยา
 อันข้าพเจ้า น นียเต ย่อมไม่นำมา อิทานิ ในกาลนี้ ปุณ อีก
 สวณฺพเพคฺ์ อ.การสดุ้งในการฟังซึ่งการหลีกเลี่ยงแห่งยติหีนโทษอีก
 น อตฺถิ ย่อมไม่มี ยโต ตโต เพราะการไม่นำมานั้น เอตํ อ.อุททาหรณ์
 อันหลีกเลี่ยงยติหีนโทษนั้น มยา อันข้าพเจ้า วิจาริตํ วิจารณ์แล้ว
 (แสดง) เหฏฺฐา ในปฐมปริจเฉทอันเป็นเบื้องต้น.

ไม่ต้องกลัวว่าเราจะไม่แสดงการหลีกเลี่ยงยติหีนโทษ เพราะเรา
 แสดงแล้วในคาถาที่ ๔๗-๕๕.

วิ. อุพฺพิชฺชนํ อุพฺเพโค ความสะดุ้ง, สวเน อุพฺเพคฺ์ สวณฺพเพคฺ์
 ความสะดุ้งในการฟัง.

กมจฺจุตโทษ ขอผิดลำดับ

๕๕. ปทตฺถกฺกมโต มฺตฺตํ กมจฺจุตมิ'ทํ ยถา,
 เขตฺตํ วา เทหิ คามํ วา เถสํ วา มม โสภณํ.

อิทํ อ.วากยะนี้ มฺตฺตํ พ้นแล้ว ปทตฺถกฺกมโต จากลำดับ
 อรรถของบท ท. กมจฺจุตํ ชื่อว่าวากยะอันต้องกมจฺจุตโทษ ยถา
 เช่น “เขตฺตํ วา เทหิ คามํ วา เถสํ วา มม โสภณํ”. ตฺวํ อ.ท่าน

เทหิ ขอจิงให้ เขตต์ วา ซึ่งนากิตี เทหิ ขอจิงให้ คาม์ วา ซึ่งหมุ่บ้าน
กิตี เทหิ ขอจิงให้ เทสั วา ซึ่งชนบทกิตี โสภนั อั้นสวยาม
มม แก่ข้าพเจ้า.

กมัจจุตโทษ คือ โทษที่เคลื่อนจากลำดับ ซึ่งเป็นโฆหารที่นิยมใช้ใน
โลก ในที่นี้เป็นกรขอพระราชทาน นา หมุ่บ้าน สถานที่ มีนคม
หรือ ชนบท โดยขอสิ่งทีเล็กน้อย ไปสู่สิ่งทีใหญ่กว่า ดั่งนั้น จึงต้อง
กมัจจุตโทษ เพราะบุคคลไม่มอบสิ่งเล็กน้อยให้ จะมอบสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่า
นั้นให้ได้อย่างไร

ความนิยมของชาวโลกถ้าเกี่ยวกับการขอดังนี้

๑. ต้องเริ่มขอของมีค่ามาก่อน เมื่อไม่ได้จึงขอให้น้อยลงตามลำดับ
๒. ถ้าพูดถึงสังขยา(จำนวน) ต้องพูดจากน้อยขึ้นไปหามาก เช่น ๒
๓ วัน, ถ้าพูดว่า ๓ ๒ วัน ผิด.
๓. ของประเสริฐกว่าต้องพูดก่อน เช่น พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์
๔. กุศลต้องพูดจากน้อยไปหามากเช่น ศีล สมาธิ ปัญญา.
๕. คุณต้องพูดผู้มีอุปการมากก่อนเช่น มารดาบิดา (ของไทยนิยมเรียก
บิดาก่อน)

วิ. จวีติ จุตฺ ประโยคทีเคลื่อน

วิ. กมโต จุตฺ กมัจจุตฺ ประโยคทีเคลื่อนจากลำดับ.

เพราะในคาคากล่าวว่า ปทตฺถกฺกมโต มุตฺตํ, มุตฺตํ ศัพทํ
เป็น กัตตุสาธนะทีเป็นอดีตกาล ดั่งนั้นจึงต้องวิเคราะห์เป็นกัตตุ เป็นอดีตว่า
จวีติ จุตฺ.

แก้ กมจตุตโทส

๙๔. อุทธารจรีโตสิ ตุवं เดเนวารานา ตุวยิ,
 เทสํ วา เทหิ คามํ วา เขตต์ วา มม โสภนํ.

บุญฉวนต ข้าแต่ท่านผู้มีบุญ ตุवं อ.ท่าน อุทธารจรีโต เป็นผู้มีความประพฤดีในการให้ อสิ ย่อมเป็น เดน เอว เพราะเหตุที่นั่นนั่น เทียว อารานา อ.ความปรารถนา โหติ ย่อมมี ตุวยิ ในท่าน ตุवं อ.ท่าน เทหิ ขอจงให้ เทสํ วา ซึ่งชนบทก็ดี คามํ วา ซึ่งหมู่บ้านก็ดี เขตต์ วา ซึ่งนาาก็ดี โสภนํ อันสวยงาม มม แก้ข้าพเจ้า.

ในการขอสิ่งของต่างๆ ควรขอจากของใหญ่ไปหาของน้อย ในคถานี ได้แสดงการขอของจากใหญ่ไปหาของน้อย ว่าโดย ขอประเทศ หมู่บ้าน และนา ตามลำดับ เพราะเหตุนี้จึงไม่ต้องแก้จตุตโทส(โทษเพราะเสียลำดับ) ส่วนกิ่งคถาแรกคือ อุทธารจรีโตสิ ฯลฯ ตุวยิ เป็นคำยกย่อง(ยก) บุคคลผู้เป็นทานบดี เพื่อให้มีความพึงพอใจในตนเอง เป็นเบื้องต้นก่อนที่จะขอสิ่งของที่ตนปรารถนา.

หมายเหตุ อุทธารศัพท์ใน โถมนิธิกล่าวอรรถคือผู้ให้, ผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ดังนั้นในที่นี้เป็นภาวโลปหรือภาวปรน เจึงแปลว่า การให้.

อติวุตตโทส

พูดเกินความเป็นจริง

๙๖. โลกียตถ'มติกุณด์ อติวุตต์ มตฺ ยถา,
 อติสมฺพาธ'มากาส- เมติสฺสา ถนชฺมฺภเน.

อดิภกนุติ อ.วากยะอันกล่าวเกินไป โลกียตุถุ ซึ่งเนื้อความ
อันปรากฏในโลก มติ อันนักศึกษาพึงทราบ อดิวุตติ ว่า วากยะ
อันต้องอดิวุตติโทส ขลา อุทาหรณ์ “อดิสมุพาทมาภาสเมติสุสา
ณชมฺภเน”. ณชมฺภเน ครั้นเมื่อการทางออกแห่งถัน เอดิสสา
ของหญิงนี้ สติ มีอยู่ อากาส อ.ทังฟ้า อดิสมุพาท คับแคบ
เหลือเกิน.

การพูดเกินความเป็นจริงว่า ทังฟ้าเล็กเกินไปไม่พอใสนมของหญิง
คนนี้ เช่นนี้ต้อง อดิวุตติโทส เหมือนคำของไทยว่า สองคนคุยกัน
คนหนึ่งคุยว่าเรือไฟของปู่เราลำใหญ่มาก ขณะแล่นอยู่ในน้ำนั้นปล่องไฟ
ละฟ้าเลย คนที่สองจึงกล่าวเสริมว่า ก็ในขณะที่เรือของปู่นายแล่นมานั้น
ปู่ของเราถือเอาลูกน้ำเต้าไปตักน้ำ พอกดปากน้ำเต้าลงไปในน้ำเท่านั้น
เรือของปู่นายไหลเข้าไปในน้ำเต้าเลย.

อดิวุตติโทส นี้ เป็นการพูดคุย (ไม้) มิได้อวดตัวเองต่างจาก
โอจิตยหีนโทส เพราะโอจิตยหีนโทส เป็นการกล่าวอวดตัวเอง (อย่าลืมนดู
เรื่องเสียวสวาส).

เมื่อจะแก้โทษ ต้องพูดเรื่องอันอัศจรรย์ แต่เป็นความจริง เช่น

แก้ อดิวุตติโทส

๔๕. มุณินทจนุทสมฺภุต- ยโสราสิมริจัน,

สกโลปฺย'ย'มากาสโ นาว'กาโส วิชมฺภเน.

อัย อากาส อ.ทังฟ้านี้ สกโลปิ แม่ทั้งสิ้น น อวกาโส

เป็นที่ไม่มีช่องว่าง หุดวา เป็น วิชฌมฺเณ เพราะการแผ่ไป มุนินฺท-
จฺนุทสมฺภูตยโสราสีมริจฺนิ ซึ่งรัศมีคือกองเกียรติยศอันเกิดจาก
ดวงจันทร์คือพระจอมมุนี.

คาถานี้กล่าวว่า ท้องฟ้าซึ่งหาที่สุดมิได้เป็นสิ่งที่ไม่มีช่องว่างไม่
เพียงพอในการแผ่กระจายออกแห่งพระรัศมีกล่าวคือพระเกียรติยศ
ของพระจอมมุนีเจ้า ในคาถานี้ได้กล่าวถึงเกียรติยศของพระจอมมุนีว่า
หาที่สุดมิได้เปรียบเสมือนกับท้องฟ้า นี่เป็นความจริง ดังนั้น ไม่เป็น
อติวุตโตโทษ เพราะทั้งท้องฟ้าและพุทธคุณเป็นสิ่งที่หาที่สุดมิได้.

หมายเหตุ สิ่งที่หาที่สุดมิได้ มี ๔ ประการคือ อากาศ, จักรวาล,
หมูสัตว์, และพุทธคุณ. เมื่อแก้โทษแล้ว ก็กลายเป็นกัณฑ์คุณไป

วิ. จฺนุโท วีย จฺนุโท พระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์,

วิ. มุนินฺโทเอว จฺนุโท มุนินฺทจฺนุโท ดวงจันทร์กล่าวคือพระจอมมุนี,

วิ. มุนินฺทจฺนุทโธ สมฺภูตา มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตา ยศที่เกิดขึ้นด้วย
ดีจากดวงจันทร์กล่าวคือพระจอมมุนี,

วิ. มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตาเยว ยสา มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตายสา เกียรติยศ
ที่เกิดขึ้นด้วยดีจากดวงจันทร์กล่าวคือพระจอมมุนี,

วิ. มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตายนํ ราสี มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตายนํโสราสี กอง
แห่งพระเกียรติยศที่เกิดขึ้นด้วยดีจากดวงจันทร์กล่าวคือพระจอมมุนี,

วิ. มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตายนํโสราสี มริจฺโย มุนินฺทจฺนุทสมฺภูตา-
ยโสราสีมริจฺ วิษฌมฺเณ วิชฌมฺเณ (วิ+ชภิ+ย) ชภิ วิชฌมฺเณ เป็นไป
ในการแผ่.

อเปตตถโทส

ประโยคที่ไร้ความหมาย

๕๗. สมุทหายตฺถโต'เปตฺ ตํ อเปตตถกํ ยถา,
 คาวิปฺตุโต พฺลิตฺทฺโธ ตินฺนํ ขาทิ ปิวิ ชลฺ.

ยํ อ.วากยะโต อเปตํ ปราศจากแล้ว สมุทหายตฺถโต จาก
 เนื้อความแห่งบทอันรวบรวมกันคือจากความหมาย ตํ อ.วากยะนั้น
 อเปตตถกํ ชื่อว่า วากยะอันต้อง อเปตตถโทส ยถา เช่น
 “คาวิปฺตุโต พฺลิตฺทฺโธ ตินฺนํ ขาทิ ปิวิ ชลฺ”. พฺลิตฺทฺโธ
 อ.โคถิก คาวิปฺตุโต เป็นลูกของแม่วัว ขาทิ เคี้ยวกินแล้ว ตินฺนํ
 ซึ่งหญ้า ปิวิ ตีมแล้ว ชลฺ ซึ่งน้ำ.

ความแตกต่างของ อนัตถโกส และ อเปตตถโกส คือ อนัตถโกส
 หมายถึง โทษที่ไม่มีเนื้อความของบทใดบทหนึ่งในประโยค, ส่วน อเปตตถโกส
 หมายถึง โทษที่ไม่มีเนื้อความของประโยคทั้งประโยค.

ในคาถานี้ แต่ละบทมีความหมาย แต่เมื่อรวมกันเป็นประโยคแล้ว
 ไม่มีเนื้อหาสาระอะไร เป็นเหมือนคำพูดของเด็กน้อยเช่นนี้ต้องอเปตตถโกส
 เพราะปราศจากเนื้อความรวมกัน บอกว่า วัวถิก ซึ่งเป็นลูกของแม่วัว
 กินหญ้าแล้วตีมน้ำ บอกเช่นนี้ก็ไม่มีพิเศษ เพราะเป็นธรรมดาที่วัวจะต้อง
 กินหญ้า และตีมน้ำ.

วิ. อเปโต อตฺถโต ยโตติ อเปตตถกํ ประโยคที่มีเนื้อความอัน
 ปราศจากแล้ว, หรือ ประโยคที่ปราศจากเนื้อความ.

วิ. อเปตตถฺยเว อเปตตถกํ ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัถตะ.

แก้ อเปตตถโทส

๙๖. วากุย์ พุยาปนฺนจิตฺตานํ อเปตตถํ อนินฺหิตํ,
 เตนฺมฺมตฺตาทิกานํ ตํ วจนา'ณฺณตฺร ทุสฺสติ.

วากุย์ อ.คำพูด พุยาปนฺนจิตฺตานํ ของชน ท. ผู้มีจิตเปลี่ยนแปลง อนินฺหิตํไม่ควรตำหนิอเปตตถํว่าเป็นวากยะอันต้องอเปตตถโทส เตน เพราะเหตุนี้ ตํ อ.คำพูดอันปราศจากเนื้อความที่รวบรวมกันของคนดีนั้น อณฺณตฺร เว้น วจนา จากคำพูด อุมฺมตฺตาทิกานํ ของชน ท. ผู้เป็นบ้าเป็นต้น ทุสฺสติ ย่อมเสียคือต้อง อเปตตถโทส.

อาทิ ศัพท์ ในบทว่า อุมฺมตฺตาทิกานํ หมายถึง เด็กเล็ก, คนเล่นตลก, คนถูกผีสิงด้วย. คนเหล่านั้นพูดเนื้อความไม่ติดต่อกันก็เป็นโทษ แต่ถ้คนปกติพูดคำเช่นนั้น ก็ต้อง อเปตตถโทส.

วิ. พุยาปนฺนเตติ พุยาปนฺนํ จิตฺอันแปรปรวนแล้ว,
 วิ. พุยาปนฺนํ จิตฺตํ เยสนฺติ พุยาปนฺนจิตฺตา ชนผู้มีจิตอันแปรปรวน.

อุ.อเปตตถโทส

๙๗. สฺมฺพุทฺโ ปิยเต โส'ย- มห'มชฺช ชฺราตฺรุโร,
 อิเม คชฺชนฺติ ชีมฺมฺตา สกฺกสฺเส'ราวโณ ปิโย.

โส อยํ สฺมฺพุทฺโ อ.มหาสมุทฺรนั้น มยา อันเรา ปิยเต ย่อมดีมีอชฺช ในวันนี้ อหํ อ.เรา ชฺราตฺรุโร เป็นผู้กระสับกระส่ายด้วยโรคชรา อิเม ชีมฺมฺตา อ.เมฆ ท. เหล่านี้ คชฺชนฺติ ย่อมคำราม เอราวโณ อ.ช้างเอราวโณ สกฺกสฺส ของท้าวสักกะ ปิโย น่ารัก.

การกล่าวเช่นนี้ต้องโทษ เพราะแต่ละคำมีความหมาย เมื่อรวมเป็นประโยคแล้วไม่มีเนื้อความที่เป็นสาระ ดังนั้นถ้าเป็นคำของคนบ้า, เด็กเล็ก, หรือคนเล่นตลกไม่มีโทษ หากเป็นคำของคนนอกนี้เป็นโทษไม่ควรใช้.

พันธมรุตโทษ

มีชนิดอักษร ๆ เสียงแข็งมาก

๕๘. พันธ มรุตดา ยตุถ ตัม พันธมรุตส์ ยถา,
ขรา ขิลา ปริกฺขีณา เขตเต ขิตตุตฺ ผลตุยลฺ.

มรุตดา อ.ความมีชนิดอักษรมากอันเป็นอักษรเสียงหยาบ ไม่ไพเราะ พันธ ในประพันธ์ ภาวติ มีอยู่ ยตุถ ในวากยะใด ตัม อ.วากยะนั้น พันธมรุตส์ ชื่อว่าวากยะอันต้อง พันธมรุตโทษ ยถา อุทาหรณ์ “ขรา ขิลา ปริกฺขีณา เขตเต ขิตตุตฺ ผลตุยลฺ”. ขิลา อ.หนามและต่อไม้ ท. ขรา อันแข็ง ปริกฺขีณา ลื่นไปแล้ว ตสฺมา เพราะเหตุนั้น ขิตตุตฺ อ.พีชอันบุคคูลหวนแล้ว เขตเต ในนา ผลติ ย่อมผลิตผล อลฺ แน่นอน.

ความแตกต่างกันระหว่าง คามมโทษและพันธมรุตโทษ คือ คามมโทษ หมายถึงโทษที่มีเนื้อความหยาบคาย, ส่วน พันธมรุตโทษ หมายถึงโทษที่มีอักษรกระด้าง.

ในคานานี้ บทประพันธ์ที่ใช้ชนิดอักษรคืออักษรตัวที่ ๒ และ ที่ ๔ ของวรรคทั้ง ๕ มากเกินไป จัดเป็นประพันธ์อันหยาบ เพราะชนิดอักษรนี้ เวลาสวดต้องออกเสียงคล้ายกระแทกให้ดังและท้าว ดังนั้น ในขณะที่สวดเสียงจึงหยาบไม่ละมุนละม้าย.

หากเป็นคาถา ใช้ชนิดอักษรได้บาทละ ๒ หรือ ๓ ตัวเป็นอย่างมาก
เกินกว่านั้นเป็น พันธมรุตโทษ ในคาถานี้มีชนิดอักษร ข ชี ซี เข ชี และ ผ
จึงต้องโทษ.

แก้ พันธมรุตโทษ

๙๘. สุขุมาลาวีโรธิตต- ทิตตภาวปุปภาวิตัม,
พจนัน พจนมรุตส์ โทสํ สํทุสเยยฺย ตัม.

ตัม พจนัน อ.ประพันธ์นั้น สุขุมาลาวีโรธิตตทิตตภาวปุปภาวิตัม
อันให้เจริญความสว่าง ความสุภาพ ความมงดงามคือ อักษรฐาน
เดียวกันอยู่ใกล้กันและไม่ผิดต่อ สุขุมาลดาคุณ สํทุสเยยฺย
พึงทำลาย พจนัน พจนมรุตส์ โทสํ ซึ่งพันธมรุตโทษ.

ต้องเขียนสลิธอักษรมาก ๆ จะทำให้สวดเสียงอ่อนไพเราะ แต่
มิใช่เป็นสลิธอักษรทั้งหมด บาทหนึ่ง ๆ ให้มีชนิดอักษรได้ไม่เกิน ๓ ตัว
และอักษรที่ใช้นั้นต้องให้เป็นอักษรฐานเดียวกันมาก ๆ ก็จะถูกสวยงาม
เหมือนหญิงสาวแต่งชุดเหมือนกัน ยืนเป็นแถวดูแล้วสวยงามมาก.

อุ.ที่พ้นจากพันธมรุตโทษ เป็นสุขุมาลดาคุณ

๙๙. ปสฺสนดา รูปวิภาวํ สฺถนฺนดา มธฺรํ คิริ,
จรฺนฺติ สาธฺฐ สมฺพทุธ- กาลเ เกฬิปรมฺมุขา.

สาธฺฐ อ.สาธฺฐน ท. ปสฺสนดา ดูอยู่ รูปวิภาวํ ซึ่งความบริบูรณ์
แห่งพระรูป สฺถนฺนดา พังอยู่ มธฺรํ คิริ ซึ่งเสียงแห่งธรรมอันไพเราะ
เกฬิปรมฺมุขา เป็นผู้มีหน้าในเบื้องหลังจากการเล่น หุตฺวา เป็น

จรรนติ ย่อมเที่ยวไป สมุพทุทธกาเล ในกาลทรงพระชนม์อยู่
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

มีลิติลอักษรมาก ธนิตอักษรน้อย และอักษรมีฐานเดียวกันมาก
จึงพันโทษ เป็น สุขุมลดาคุณ เพราะสวดเสียงไพเราะ.

จบ วาทยุทโธ

วากยตุลโทส ๖
 วากยตุลโทส นิทุเทศ
 คำปฎิญาและชี้แจง

๕๙. เถยย์ ลกฺขณ มนฺหวตฺถ- วเสนา'ปุกฺกมาทินิ,
 อุกฺทาหรณฺเมเตสํ ทานิ สนฺทสฺสยामุย'หิ.

ลกฺขณํ อ.สุตฺร อปุกฺกมาทินิ แห่งวากยตุลโทส ท. ๖
 ประการ อันมี อปุกฺกมโทส เป็นต้น เถยย์ อันนํกศึกษาพึงทราบ
 อนตุลวเสน โดยสามารถแห่งชื่ออันคล้ายตามซึ่งเนื้อความ
 (เห็นชื่อแล้วก็รู้สภาพได้ เพราะเป็น อนวตฺถนาม) อิทานิ ในกาลนี้
 อหํ อ.เรา สนฺทสฺสยามี จักแสดง อุกฺทาหรณํ ซึ่งอุกฺทาหรณํ เอเตสํ
 แห่งวากยตุลโทส ท. เหล่านั้น.

ท่านอาจารย์สังฆรักชิต ชี้แจงว่าต่อไปนี้จะไม่แสดงสูตรแล้ว
 จะแสดงเฉพาะอุกฺทาหรณํเท่านั้น เพราะเมื่อนักศึกษาเห็นชื่อและตัวอย่าง
 ก็จะเข้าใจสภาพได้ ตามภาษาของตน ๆ โดยไม่ยาก คือสามารถรู้ได้
 ตามสภาพ.

ตตฺถาปุกฺกมํ ยถา.

ตตฺถ บรรดาโทษ ท.เหล่านั้น อปุกฺกมํ อ.อปุกฺกมโทส โหติ
 ย่อมมี ยถา โดยนัย อันเราจะกล่าวต่อไปนี้.

วิ. อเปโต กโม ยตฺถาติ อปุกฺกโม ลำดับอันปราศจากแล้ว มีอยู่
 ในเนื้อความของวากยะใด เหตุนั้น วากยะนั้น มีลำดับอันไปปราศแล้ว.

ดูความแตกต่างกันระหว่าง กัมัจจุตโทษ และ อปักกมโทษ, กัมัจจุตโทษ ได้แก่ โทษที่เสียลำดับที่นิยมใช้ในโลก เช่น ลำดับน้อยไปหามาก, ประเสริฐไปหาเลวทราม, ส่วน อปักกมโทษ หมายถึง เป็นโทษที่เสียลำดับเกี่ยวกับความสังเขป พิสตาร เหตุ ผล เป็นต้น, อนึ่ง กัมัจจุตโทษ เป็น วากยะโทษ, ส่วน อปักกมโทษ เป็นวากยัตถโทษ.

แก้ อปุกกมโทษ

๑๐๐. ภาวนา ทาน สีลานิ สมฺมา สมฺปาทิตานี'ห,
นิพฺพานโภคสคฺคาทิ- สาธนานิ น สํสโย.

ภาวนาทานสีลานิ อ.ภาวนา ทาน คีล ท. สมฺมา สมฺปาทิตานิ อันบุคคลทำให้สำเร็จแล้วด้วยดี อิห ในมนุษยโลกนี้ นิพฺพาน-โภคสคฺคาทิสานานิ ให้สำเร็จประโยชน์คือพระนิพฺพาน ประโยชน์คือโภคสมบัติ และประโยชน์คือการเกิดในสวรรค์ เป็นต้น สํสโย อ.ความสงสัย น โหติ ย่อมไม่มี.

การกล่าวคำข้างหน้าและคำข้างหลังมีลำดับไม่ตรงกันด้วยเหตุและผลเป็นต้น เป็นโทษ เช่น สุนัขและแพะคาบเอาหญ้าและเนื้อมาผัดลำดับต้องเปลี่ยนเป็น สุนัขและแพะคาบเอาเนื้อและหญ้ามานำ เช่นนี้โทษก็หายไป เพราะฉะนั้น อย่าใช้คำข้างหน้าและข้างหลังให้ผัดลำดับกัน.

คำชี้แจงของ อปุกกมโทษ

๑๐๑. อุกฺกัฏฺฐวิสโย โภจิ วิเสโส ดาทิโส ยทิ,
อนุกฺกัฏฺฐเจสุ เนว'ตฺถิ โทโส กมฺวิลฺลงฺฆเน.

ยทิ ถ้าว่า โภจิ วิเสโส อ.ความพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง
อุทฺทิกฺขวิสโย อันมีเนื้อความที่ถูกต้องก่อนเป็นที่ตั้ง ตาทีโส มีสภาพ
ควรข้ามลำดับเช่นนั้น ภาเวยย พิงมิไซร์ โทโส อ.อปกมโทษ
เนว อตฺถิ ย่อมไม่มีนั้นเกี่ยว กมวิลงฺฆเน ในเพราะการข้ามซึ่งลำดับ
อนุทฺทิกฺขเจสุ ในที่ตั้งท.อันถูกกล่าวแล้วทีหลัง.

หากพูดข้ามลำดับแล้วทำให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย หรือพูดส่วนน้อย
แต่ทำให้เข้าใจส่วนมากที่ยังไม่พูดได้ เช่นมีพระภิกษุ ๓๐ รูป เณร ๑๐ รูป
เข้าสอบ เณรน้อยรูปสุดท้ายสอบได้ เป็นต้น ทำให้รู้ได้ว่า พระ ๓๐ รูป
เณร ๙ รูปข้างต้นสอบตกโดยไม่ต้องบอกตามลำดับให้มากคำหรือเข้าใจช้า:

วิ. ทิสฺสนฺเตติ ทิกฺขจา เนื้อความที่ถูกต้อง,

วิ. ปจฺมํ ทิกฺขจา อุทฺทิกฺขจา เนื้อความที่ถูกต้องก่อน,

วิ. อุทฺทิกฺขจา วิสโย อสฺสชาติ อุทฺทิกฺขวิสโย ความพิเศษซึ่งถูก
แสดงก่อนเป็นที่ตั้ง,

วิ. วิลงฺฆิยเตติ วิลงฺฆนํ การล่วง, กมฺสฺส วิลงฺฆนํ กมวิลงฺฆนํ
การล่วงลำดับ(ที่แสดงไว้ก่อนและหลัง) ในที่นี้ อุ คัพพีโน อุทฺทิกฺข
กล่าวอรรถคือ ปจฺม (เบื้องแรก), อนุทฺทิกฺข กล่าวอรรถคือ ปุณ (อีก).

อุ.ข้ามลำดับไม่ต้องโทษ

๑๐๒. กุสลากุสลํ อพฺยา- กต'มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ,

อพฺยา กตํ ปากทํ น ปากทํ ปจฺมทฺวयํ.

เอสุ บรรดาธรรม ท. เหล่านี้ อิติ คือ กุสลํ อ.กุศลด้วย

อกุศล อ.อกุศลด้วย อพฺพยากตฺ อ.อํพฺพยากตด้วย อพฺพยากตฺ
 อ.อํพฺพยากต ปจฺฉิมํ อันเป็นเบื้องหลัง น ปากทํ ไม่ส่งผล ปรมทฺวยํ
 อ.หมวด ๒ แห่งกุศลและอกุศลเบื้องต้นแรก ปากทํ ให้ผล.

ในที่นี้ถึงไม่บอกว่า กุศลและอกุศลให้ผล ก็สามารถรู้ได้ว่าให้ผล เพราะเมื่อบอกไว้ท้ายสุดแล้วว่า อํพฺพยากต ไม่ให้ผล ก็แสดงว่า กุศล และ อกุศล ให้ผล. การที่แสดง กุศล อกุศล และ อํพฺพยากต ทั้ง ๓ อย่างเป็นไปตามลำดับจากนั้นได้แสดงอํพฺพยากตก่อนว่าเป็นสภาพไม่ให้อภัยและแสดง กุศล อกุศล ไว้ว่า เป็นสภาพให้อภัย การกล่าวเช่นนี้เป็นกรกล่าวผิดลำดับ จากอุทเทสที่กล่าวไว้เบื้องต้นก็ตามันว่าไม่ต้อง อปฺกกมโทษ เพราะต้องการประสงค์จะแสดงเนื้อความพิเศษโดยแสดงสภาวะธรรม ส่วนน้อยก่อนแล้วจึงแสดงสภาวะธรรมส่วนมาก มีประโยชน์เพื่อทำให้เข้าใจง่าย ดังนั้นจึงไม่ต้องอปฺกกมโทษ.

วิ. ปากํ ทาทาตีติ ปากทํ สภาพธรรมทํให้ผล.

โอจิตฺตฺยหีนโทส

พูดอวดตัวเอง

๖๑. ปุชฺชนียตโร โลเก อหเมโก นิรฺนฺตรํ,
 มเยกสฺมี คุณา สพฺเพ ยโต สมฺภูติตา อหํ.

คุณา อ.คุณมีศีลเป็นต้น ท. สพฺเพ ทั้งปวง สมฺภูติตา เป็นสภาพรวบรวมกันแล้ว เอกสฺมี มยิ ในเราคนเดียว อหํ เป็นแล้ว ยโต เพราะเหตุใด ตโต เพราะเหตุนั้น เอโก อหํ อ.เราคนเดียว

เท่านั้น ปุชฌีตโร เป็นผู้ควรบูชาโดยยิ่ง. นินนุตร์ ตลอดไป
โลก ในโลก.

โอจิตยหีนโทส คือ การใช้คำพูดที่ยกยอตัวเอง เช่น สามัญชนคุยว่า
เราเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในโลก เช่นนี้ ก็ต้องโทษ ซึ่งต่างจาก อติวุตโตโทส ที่นำ
คนอื่นมาคุยอวด.

- วิ. อุจฺยเตติ อุจฺติ คำพูดที่เกินความเป็นจริง,
วิ. อุจฺติสส ภาวิ โอจฺติย ความที่คำพูดเกินความเป็นจริง,
วิ. โอจฺติย หีนํ ยตฺถาติ โอจฺติยหีนํ คำพูดที่ไม่น่าเชื่อถือ.

ยถา จ (อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่ง)

๖๒. ยาจิโต'หํ กถํ นาม น ทชฺชามุ'ปี ชีวิตํ,
ตถาปี ปุตฺตทานน เวธเต ทหย์ มม.

อหํ อ.เรา ยาจิโต ถูกพราหมณ์ชุกขอแล้ว สมาโน มีอยู่
น ทชฺชามิ จะไม่ให้ ชีวิตํ อปี แม่ซึ่งชีวิต กถํ นาม ได้อย่างไร
ตถาปี แต่ว่า ทหย์ อ.หัวใจ มม ของเรา เวธเต ย่อมวันไหว
ปุตฺตทานน เพราะการให้พระโอรส และพระธิดา.

คาถานี้ ในประโยคหน้าบอกว่า เราไม่กลัวตาย ให้ได้แม้กระทั่งชีวิต
แต่ประโยคหลังกลับบอกว่า ใจเราสั่นเมื่อให้ลูก เช่นนี้คำพูดข้างหน้า
และข้างหลังขัดกันไม่น่าเชื่อถือ เช่น..

ชหิ สตฺตฺพลํ สพฺพํ ชย วิสมฺภรํ อิมํ,
ตว เนโกปี วิทฺเทโส สพฺพภูตานุภุมฺปิโน.

ตัว อ.ท่าน ขหิ จงสละ สัพพ์ สตุตุพล์ ซึ่งกองพลของศัตรู
ทั้งปวง ขย (ชยาหิ) จงชนะ อิมิ วิสมภริ ตลอดทั้งแผ่นดินนี้
เอโกปิ วิทุเทโส อ.ศัตรูแม่คนเดียว น โหติ ย่อมไม่มี ตัว แก่ท่าน
สพฺพภูตานุกมฺปิโน ผู้มีความกรุณาในสัตว์ทั้งปวง.

กึ่งคาถาแรกกล่าวว่าให้ทำลายล้างศัตรูแสดงถึงความเป็นผู้ไร้กรุณา
แต่กึ่งหลังกลับแสดงว่า เป็นผู้มีกรุณาต่อสัตว์โลก.

แก้ โอจิตยหีนโทษ

๑๐๓. สคฺคณานา'วิกรณเ การณเ สติ ตาทิเส,

โอจิตยหีนตา'ปตติ นตฺถิ ภูตตฺถสฺสิโน.

การณเ ครั้นเมื่อเหตุ อาวิกรณเ ในการแสดง สคฺคณานํ
ซึ่งคุณของตน ท. ตาทิเส อันมีสภาพควรว้ออวดเช่นนั้น สติ มีอยู่
โอจิตยหีนตาปตติ อ.การต้องซึ่งความเป็นแห่งโอจิตยหีนโทษ
นตฺถิ ย่อมไม่มี ภูตตฺถสฺสิโน แก่บุคคลผู้มีปกติกล่าวซึ่งคุณ
ที่มีอยู่จริงของตน.

ในที่นี้บอกว่า การกล่าวอ้ออวดตนเองเป็น โอจิตยหีนโทษ แต่หากว่า
คุณที่กล่าวอวดนั้นมีอยู่จริง กล่าวเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น เช่นทำให้เขา
เกิดศรัทธาเป็นต้น แล้วจะได้ทำคุณงามความดีต่อไป เช่นนี้ท่านกล่าวว่า
ควรว้ออวดคุณของตนที่มีจริงนั้นโดยที่ไม่ต้อง โอจิตยหีนโทษ เช่น
พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอน ว่า กุศลกรรมให้ผลเป็นความสุข อกุศลกรรมให้ผล
เป็นความทุกข์ พวกเดียรฉัตรัดค่าน พระองค์จึงตรัสอวดตัวเป็นการทำหาย
พวกเดียรฉัตรัดให้มาได้กันด้วยเหตุผลว่า...

อุ. พระบาลี

น เม อาจารย์โย อตถิ สทิสโส เม น วิชฺชติ,
สทเวกสฺมี โลกสฺมี นตถิ เม ปฏิปคฺคโล.^{๒๓}

อาจารย์โย อ.อาจารย์ เม ของเรา น อตถิ ย่อมไม่มี สทิสโส
อ.บุคคลผู้เสมออ เม กับด้วยเรา น วิชฺชติ ย่อมไม่มี ปฏิปคฺคโล
อ.บุคคลผู้เทียบเทียม เม กับด้วยเรา โลกสฺมี ในโลกนี้ สทเวกสฺมี
กับทั้งเทวโลก นตถิ ย่อมไม่มี.

วิ. สสุส คุณา สคฺฉนา คุณของตน, ภูโตเยว อตฺโต ภูตฺตฺโต
เนื้อความที่แท้จริง,

วิ. ภูตฺตฺถํ สํสฺติ สีเสนาติ ภูตฺตฺถสํสํ บุคคลผู้กล่าวซึ่งเนื้อความ
ที่แท้จริงเป็นปกติ.

คำเตือน

๑๐๔. โอจิตฺถํ นาม วิญญฺเขยฺยํ โลเก วิชฺชาตมาทรา,
ตตฺถโล'ปเทสปกวา สุชฺชา กวิปฺจฺจวา.

โอจิตฺถํ นาม อ.ชื่อว่า โอจิตฺถ (ความสมควร) วิชฺชาตํ
อันปรากฏไปถึงเด็กน้อย โลเก ในสัตว์โลก วิญญฺเขยฺยํ อันบัณฑิต ท.
ควรรู้ อาหาร โดยความเคารพ (ตนเอง) กวิปฺจฺจวา อ.จอมกวี ท.
สุชฺชา ผู้เป็นสาธุชน อุปเทสปกวา เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกฎเกณฑ์ ท.
ตตฺถ ในโอจิตฺถนั้น.

แม่เด็ก ๆ ก็สามารถรู้ได้ว่า คำเช่นไรเป็นคำไอ้อวดตัว คำเช่นไร มีใช้คำไอ้อวด ดังนั้นท่านผู้รู้ทั้งหลายควรเคารพตนเอง โดยไม่พูดไอ้อวด เพราะวา ความสมควร และไม่สมควรต่าง ๆ นั้น นักกวีเป็นผู้กำหนด ขอบเขตกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ไว้.

อนึ่งในที่นี้ถึงคาถาแรก แสดงการเชื้อเชิญบุคคลให้ศึกษาโอจิตยคุณ (ความเหมาะสม) ที่ปรากฏในโลก เป็นอย่างดี เพราะบุคคลมีความเข้าใจ คุณนี้เท่านั้นจึงสามารถกล่าวถ้อยคำที่เหมาะสมแก่ตนเองได้, ถึงคาถาหลัง แสดงถึงบ่อเกิดแห่งโอจิตยคุณนั้นว่า นักกวีผู้เป็นสัตบุรุษเท่านั้นเป็น บ่อเกิดแห่งโอจิตยคุณดังกล่าว.

วิ. อุปเทศสุส ปภาว อุปเทศปภาว บ่อเกิดแห่งกฎเกณฑ์,

วิ. ปุมาโน จ เต คาโว จาติ ปุงควโว วัผู้ประเสริฐ, ปุงคว ศัพท
เมื่อประกอบกับบทหลังกล่าวอรรถคือประเสริฐ,

วิ. กวินิ ปุงควา กวิปุงควา นักกวีผู้ประเสริฐแห่งนักกวี.

คำแนะนำ

๑๐๕. วิญญาโตจิตยวิภโว- จิตยหีนิ ปรีหเร,

โตโต'จิตยสุส สมุโปเส รสโปโส ลียา กเต.

วิญญาโตจิตยวิภโว อ.บัณฑิตผู้มีความบริบูรณ์ด้วย โอจิตย อันตนรู้แล้ว ปรีหเร (เอเยย) ควรเว้น โอจิตยหีนि ซึ่งโอจิตยหีนโทส สมุโปเส ครั้นเมื่อความเจริญด้วยดี โอจิตยสุส แห่งโอจิตยคุณ กเต ถูกกระทำแล้ว รสโปโส อ.ความบริบูรณ์แห่งรสคือมธุรสตาคุณ กนตฺติคุณ ลียา ฟิงมี โตโต เพราะการเว้นจากโอจิตยหีนโทษนี้.

เมื่อรู้ว่าการพูดโอ้อวดตนเป็นโทษก็ควรหลีกเลี่ยงไม่ควรใช้คำเช่นนั้น เพราะเมื่อเว้นแล้ว คำพูดนั้น ๆ จะเป็นคำพูดที่มีคุณคือไพเราะน่าฟังเรียกว่า มธุรตาคคุณ และคุณคือความชอบใจเรียกว่า กันติคุณ.

วิ. วิภวาน์ วิภโว ความบริบูรณ์,

วิ. โอจิตยเมว วิภโว โอจิตยวิภโว ความบริบูรณ์ทั้งดงามเหมาะสม

วิ. วิญญาโต วิญญาติญญาติ วิญญาโต ความบริบูรณ์แห่งโอจิตยคุณอันตนรู้แล้ว,

วิ. วิญญาโต โอจิตยวิภโว เยนาคิ วิญญาโตจิตยวิภโว ผู้มีความบริบูรณ์แห่งโอจิตยคุณอันตนรู้แล้ว,

โปสน์ โปโส การให้เจริญ, รสสส โปโส รสโปโส การย้งรสให้เจริญ.

อุทาหรณ์

๑๐๖. โย มารเสน'มาสนุน'- มาสนุนวิชยสุสโว,

ติณายปิ น มณฺณิตถ โส โว เทตุ ชยฺ ชิโน.

โย ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์ใด อาสนุนวิชยสุสโว ผู้มีการฉลองชัยชนะภายในอันใกล้เข้ามาแล้ว น มณฺณิตถ ไม่สำคัญแล้ว มารเสน' ซึ่งพญามารและเสนามาร อาสนุน' ผู้เข้ามาใกล้ ติณายปิ แม้เท่ากับหญ้า โส ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นั้น เทตุ ขอจงให้ ชยฺ ซึ่งชัยชนะ โว แก่ท่าน ท..

ศัตรู มี ๒ คือ ศัตรูภายในคือกิเลสและศัตรูภายนอก, ศัตรูทั้งสองนี้ การเอาชนะศัตรูภายในนั้นเป็นการยาก ดังนั้นในขณะที่พระพุทธองค์

กำลังจะทรงเอาชนะศัตรูภายในอยู่นั้น พญามารยกผลมา พระองค์ไม่ทรงสะดุ้งพระทัย เห็นหมู่พญามารไม่เท่ากับหญ้าเส้นหนึ่ง เช่นนี้ไม่เป็นการโอ้อวด เพราะกำลังสนใจอยู่กับกิจที่สำคัญกว่า.

คำว่า พระชินเจ้าผู้ทรงชนะมารทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้เป็นผู้มีบารมีเต็มเปี่ยม ย่อมไม่คำนึงถึงมารและเสนามารที่เป็นศัตรูภายนอกว่าเป็นศัตรูอันใหญ่หลวงแต่อย่างไรทรงคำนึงเป็นเพียงจุดเส้นหญ้าที่ไร้ค่า ดังนั้นคำพูดดังกล่าวจึงหลุดพ้นจากโอจิตยหีนโทษ ประกอบด้วยโอจิตยคุณ(ความเหมาะสม) และยังประกอบด้วย ยุทธวิธีธรรม (รสคือความกล้าหาญ ในการต่อสู้)

ส่วนคำพูดว่า “ขอให้พระชินเจ้าพระองค์นั้นจงประทานชัยชนะแก่ท่านทั้งหลาย” เป็นคำพูดที่เหมาะสมเช่นกันนอกจากนั้นยังบริบูรณ์ด้วย อาสีลังการะ (อลังการะคือความปรารถนา)

หมายเหตุ ดิณายคัพท์ มาจาก ดิณ+ส อาเทศ ส เป็น อาย ที่ลงในอรรณปัญจมี,

วิ. วิชโยเอว อุตฺสโว วิชยฺสฺสโว งานฉลองกล่าวคือชัยชนะ,

วิ. อาสนฺโน วิชยฺสฺสโว ยสฺสชาติ อาสนฺนวิชยฺสฺสโว พระชินเจ้าผู้มีงานฉลองคือชัยชนะอันไกล.

ภคครีดิโทส

ผิตลําดับวิภัตติ

๖๓. อิตฺถินิํ ทุชฺชุนานํ จ วิสุตฺตาสึ โนปปชฺชเต,
วิเส ลิงฺคิมฺหิ นทียํ โรเค ราชกฺุลมฺหิ จ.

วิสุสาโส อ.ความคันเคย อิตฺถินัแห่งหญิง ท. ด้วย ทุชชานานั
จ แห่งทรชน ท.ด้วย วิเส ในยาพิษด้วย สิงฺคิมฺหิในสัตฺตวมิเขตด้วย
นหิยั ในแม่น้ำด้วย โรคฺ ในโรคด้วย ราชกุลมฺหิ ในราชตระกูลด้วย
นอุปฺปชฺชเต ย่อมไม่ควร.

ในคานานี้ กล่าวถึงหญิงและ ทรชนใช้ ญัฏฐิวิภตฺติ มาเป็นลำดับ
ต่อมาถึงยาพิษเป็นต้น กลับใช้สัตตมวิภตฺติ เช่นนี้จึงทำให้อรรถ
ของวิภตฺติเสียไป.

อนึ่ง คานานี้เป็นการหักลำดับของศัพท์ด้วยคือ จ ศัพท์ โดยการ
นำมาเรียงผิดที่คือ เรียงไว้ท่ามกลาง ๑ ตัว และไปเรียงไว้ท้ายสุด ๑ ตัว
ผิดลำดับจึงเป็นภคฺคริตฺโทส,

วิธีการวาง จ ศัพท์ คือ จะต้องวางหลังบทหน้าเท่านั้น หรือใน
บทสุดท้ายเท่านั้น หรือทุกบท

จสทฺทํ ปยุณฺชนฺเดณ อาโท เอว อนฺเด เอว วา ปจฺเจกั
วา โยเขตพฺพํ โหติ.^{๒๔}

แก้ ภคฺคริตฺโทส

๑๐๗. อารทฺธกตฺตุมฺมาทิก- กมาติกุมลฺงฺฆเน,
ภคฺคริตฺติวิโรธैยั คตี น กฺวาปิ วจฺจติ.

อารทฺธกตฺตุมฺมาทิกมาติกุมลฺงฺฆเน ครันเมื่อการล่วงเลยไป

ซึ่งการข้ามลำดับแห่งอรรถมี กัดตาและกรรม อันถูกพยายามแล้ว
เป็นต้น สติ มีอยู่ อยู่ ภคฺคริตฺวิโรธ อ.ภคฺคริตฺโทษนี้ น วินฺทติ
ย่อมไม่ได้ คติ ซึ่งการตั้งอยู่ กวาปิ กตฺถจิ ฐานะ แม้นในที่ไหน ๆ.

วิ. อารทฺธกตฺตฺกมฺมาทินิ กโม อารทฺธกตฺตฺกมฺมาติกโม ลำดับ
แห่งเนื้อความมีกัดตาและกัมมเป็นต้นที่ท่านพยายามแล้ว,

วิ. อารทฺธกตฺตฺกมฺมาติกมฺสฺสอติกกโม อารทฺธกตฺตฺกมฺมาติกมาติกโม
การล่วงซึ่งลำดับแห่งเนื้อความมีกัดตาและกัมมเป็นต้นที่ท่านพยายามแล้ว,

วิ. อารทฺธกตฺตฺกมฺมาติกมาติกมฺสฺส ลงฺขณิ อารทฺธกตฺตฺก-
มฺมาติกมาติกมฺลงฺขณิ การข้ามซึ่งการล่วงซึ่งลำดับแห่งเนื้อความมี
กัดตาและกัมมเป็นต้นที่ท่านพยายามแล้ว,

ในคานานี้ การใช้วิภัตติต่างกันทั้งที่เนื้อความเป็นสภาพเดียวกัน
เช่นนี้ต้องภคฺคริตฺโทษ แต่เมื่อเปลี่ยนเป็นวิภัตติเดียวกัน โทษก็หมดไป เช่น

อุทาหรณ์ฉฎฐี

๑๐๘. สุขนณฺณานมิตฺถินิ วิสฺสาโส โน'ปปฺชฺชเต,
วิสฺสฺส สิงฺคิโน โรค- นทีราชกฺกุลสฺส จ.

วิสฺสาโส อ.ความคุ้นเคย สุขนณฺณานํ แห่งคนชั่ว ท. อันอื่น
จากสาธุชนด้วย อิตฺถินิ แห่งหญิง ท. ด้วย วิสฺสฺส แห่งพิษด้วย
สิงฺคิโน แห่งสัตว์ตัวมีเขาด้วย โรคนทีราชกฺกุลสฺส จ แห่งโรค แม่น้ำ
และราชตระกูลด้วย น อุปปฺชฺชเต ย่อมไม่สมควร.

บทต่างๆ ในคานานี้ ประกอบด้วยฉฎฐีวิภัตติอย่างเดียวกันที่กล่าว

อรรถสัมพันธ์ ดังนั้นเนื้อความสัมพันธ์จึงไม่เสียหายไปเพราะบัญญัติไว้เท่านี้ เพราะเหตุนั้น คาถานี้จึงพ้นจาก ภัคครีดิโทษ (โทษเสียลำดับเพราะวิภัติ) นอกจากนั้น ได้ประกอบ จ ศัพท์ ในบทสุดท้าย ซึ่งถูกต้องตามกฎเกณฑ์ ของ จ ศัพท์ ดังนั้นจึงไม่ต้องสัททภัคครีดิโทษ(โทษที่เสียลำดับเพราะศัพท์).

อุทาหรณ์สัตตมี

๑๐๙. เกสขุเซ วิหิตะ สุทฺธ- พุทฺธาภิรตนตฺตเย,
ปสาท'มาจเร นิจฺจํ สชฺชเน สคฺเณปิ จ.

สปุริโส อ.สัตบุรุษ อาจเร ฟิงปลุก ปสาท์ ซึ่งความ เลื่อมใสของตน เกสขุเซ ในยา วิหิตะ อันถูกหลักอนามัยด้วย สุทฺธพุทฺธาภิรตนตฺตเย ในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าผู้บริสุทธิ์ เป็นต้นด้วย สชฺชเน ในคนดีด้วย ปี นอกจากนั้น สคฺเณ จ ในบุคคลผู้มีคุณด้วย นิจฺจํ เป็นนิตย.

คาถานี้ บทต่างๆ ประกอบด้วยสัตตมีวิภัติอรรถคือ อาชาร เหมือนกันทั้งหมด เพราะเหตุนั้น คาถานี้จึงไม่ต้อง ภัคครีดิโทษ (โทษที่เสียลำดับเนื้อความ) อนึ่ง ในคาถานี้ยังประกอบ จ ศัพท์ในที่สุด ของ สมุจฺเจตพุพพท (บทที่ควรรวบรวม) ตามกฎของการประกอบ จ ศัพท์ เพราะเหตุนั้น คาถานี้จึงไม่ต้องสัททภัคครีดิโทษ (โทษที่เสียลำดับ เพราะศัพท์).

สัสสยโทษ

บทมีอรรถนำสงสัย

๖๔. มุนินฺทจนฺทิมาลอก- รสโลลวิโลจโน,
 ชโนวุกกนฺตปนฺโถว โคปทสฺสนปีณฺโณโต.

ชโน อ.หมฺุชฺชน มุนินฺทจนฺทิมาลอกรสโลลวิโลจโน ผู้มีดวงตาอันเหมอลอย เพราะความยินดีในการเห็นซึ่งแสงแห่งดวงจันทร์คือพระจอมมุนี อวกกนฺตปนฺโถ เป็นผู้มีหนทางอันก้าวล่วงแล้ว สมานโ ว เป็นแล้วนั้นเกี่ยว โคปทสฺสนปีณฺโณโต เป็นผู้มีความอึมเอิบ เพราะเห็นซึ่งรัศมี หรือเป็นผู้มีความอึมเอิบ เพราะการเห็นซึ่งวัวตัวมงคล โหติ ย่อมเป็น.

สัสสยโทษ คือบท ๆ หนึ่งมีสองอรรถ ทำให้ผู้อ่าน ผู้ฟัง เกิดความสงสัยได้ว่า จะเอาอรรถไหน แต่อรรถทั้งสองนั้นไม่ขัดกัน ซึ่งต่างจากวิรุทธตฺถนฺตรโทษ ซึ่งบทหนึ่งมีสองอรรถเหมือนกัน แต่อรรถทั้งสองนั้นมีเนื้อความขัดกัน หรือตรงกันข้ามกัน.

โทษเพราะมีอรรถนำสงสัย เรียกว่า สัสสยโทษ ในที่นี้ บทว่า โค แปลว่า วัวก็ได้ รัศมีก็ได้ ส่วนมากแปลว่า วัว แปลว่า รัศมีไม่ค่อยมี ผู้แต่งปรารภนาเอาอรรถว่า รัศมี แต่ใช้ โค ศัพท์ ดังนั้น นำสงสัยว่า จะเอาอรรถไหนมากกว่า ส่วนมากผู้ศึกษาจะเห็นศัพท์ว่า โค แล้วจะถือเอาอรรถว่า วัว เป็นส่วนมาก เมื่อถือเอาอรรถเช่นนี้ ก็ผิดความประสงค์ของผู้แต่งไป เพราะผู้แต่งประสงค์เอาอรรถว่า รัศมี ดังนั้น ศัพท์ว่า โค นี้ จึงเป็น สัสสยโทษ.

วิ. สห สัสเสน ยัม วุตตตีติ สัสสย โทษที่เป็นไปกับด้วยความสงสัย, ความแตกต่างระหว่าง วิรุทธัตถันตรโทษ และ สัสสยโทษ นั้น มีความคล้ายคลึงกัน ในการแปลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อความอื่น แต่ วิรุทธัตถันตรโทษ เป็นโทษที่ใช้ศัพท์อันมีเนื้อความอื่นอันตรงกันข้าม กับเนื้อความที่ประสงค์.

วิ. จนุทิมมา วีย จนุทิมมา หมายถึง พระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์, มุณินุโทเยว จนุทิมมา มุณินุทจนุทิมมา พระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์, มุณินุทจนุทิมโตะ อาโลโก มุณินุทจนุทิมมาโลโก รัศมีแห่งพระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์,

วิ. มุณินุทจนุทิมมาโลเก รโส มุณินุทจนุทิมมาโลกรโส ความเปลิดเปล็นในรัศมีแห่งพระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์,

วิ. มุณินุทจนุทิมมาโลกรเสน โลทานิ มุณินุทจนุทิมมาโลกรสลอลานิ ดวงตาที่หว่านไหวเพราะความเปลิดเปล็นในรัศมีแห่งพระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์,

วิ. มุณินุทจนุทิมมาโลกรสลอลานิ วิโลจนานิ ยสุสชาติ มุณินุทจนุทิมมาโลกรสลโลลวิโลจโน ชนผู้มีดวงตาที่หว่านไหวเพราะความเปลิดเปล็นในรัศมีแห่งพระจอมมุนีผู้ประดุจดวงจันทร์.

วิ. อวุกกมิตถาติ อวุกกนุโตะ หนทางที่ถูกหยั่งลงแล้ว,

วิ. อวุกกนุโตะ ปนุโถ เยนาคิ อวุกกนุตปนุโถ ชนผู้มีหนทางอันตนหยั่งลงแล้ว.

แก้ สัสสยโทษ

๑๑๐. มุณินุทจนุทิมมาโลก- รสลโลลวิโลจโน,

ชน'อวุกกนุตปนุโถ 'ว รลิตสสนปิณโตะ.

ชโน อ. หมุชน มุณินทจนุทิมาลอกรสโลลวิโลจโน ผู้มีดวงตาอันเหม่อมลอยเพราะยินดีในการเห็นแสงแห่งดวงจันทร์คือพระจอมมุนีอวกกนุดปนุโธ ว เป็นผู้มีหนทางอันตนก้าวลงแล้วนั้นเที่ยวหุดวา เป็น รลิสสสนปีณโธ เป็นผู้อ้อมเอิบเพราะการเห็นซึ่งรัศมี.

ใน สลสังสยโทษ ใช้บทว่า โค ซึ่งมี ๒ อรรถคือแปลว่า รัศมีก็ได้ แปลว่า วัว ก็ได้ แต่อรรถทั้งสองไม่ขัดกันคือผู้เป็นพุทธศาสนิกชนเห็นรัศมีของพระพุทธรเจ้าก็ยินดี ส่วนผู้เป็นฮินดูเห็นวัวตัวมงคลก็ยินดีทำให้สงสัยได้ว่า ผู้แต่งประสงค์เอาอรรถไหน แต่ในที่นี้หลีกเลี่ยงความสงสัยโดยใช้ศัพท์ว่า รลิส ซึ่งมีอรรถชัดเจนว่า รัศมี เป็นอันพ้นโทษ.

พูดเป็นปริศนาไม่ต้องโทษ

๑๑๑. สลสังสยาเยว ยัม กิลญจิ ยทิ กิฬาทิเหตุณา,
 ปญฺชชเต น โทโสว สลสังสยสมปิโต.

ยทิ ถ้าว่า ยัมกิลญจิ อ.บ.ทอย่างใดอย่างหนึ่ง ปญฺชชเต ย่อมถูกประกอบ สลสังสยาเยว เพื่อให้เกิดความสงสัยนั้นเที่ยว กิฬาทิเหตุณา เพราะเหตุต้องการเล่นเป็นต้น เหว่ ครั้นเมื่อการประกอบอย่างนี้ สติ มีอยู่ โทโส อ.โทษ สลสังสยสมปิโต อันถึงซึ่ง สลสังสยโทษ น โหติ เยว ย่อมไม่มีนั้นเที่ยว.

วิ. สลสังสเยน สมปิโต สลสังสยสมปิโต โทษที่ประกอบด้วยความเป็นไปกับด้วยความสงสัย.

หมายเหตุ อาทิ ศัพท์ ใน กิฬาทิ หมายถึง การปรึกษาในที่มื่บุคคลมากมาย และการยังบุคคลอื่นให้สับสน.

ในคาถานี้ถ้าต้องการพูดปริศนาให้คิดกันสนุก ๆ ถึงจะมีบทน่าสงสัย ก็ไม่ต้องสงสัยสงสัยโทษ เพราะเป็นบทประพันธ์ที่ผู้แต่งนั้น จงใจเขียนขึ้น เพื่อประสงค์จะให้ผู้ฟังเกิดความสงสัย เช่น...

อุ.ปริศนา (ปเหลี)

๑๑๒. ยາเต ทุดิยํ นิลยํ คุรมุหิ สกเคหโต,
ปาปุณเญยาม นียตํ สุข'มชุณยนาทินา.

คุรมุหิ ครั้นเมื่ออาจารย์ ยาเต ย้ายไปแล้ว สกเคหโต จากเรือนอันเป็นที่อยู่ของตน ทุดิยํ นิลยํ สูเรือนหลังที่ ๒ มยํ อ.เรา ท. ปาปุณเญยาม ฟังถึง สุขํ ซึ่งความสุข อชุณยนาทินา ด้วยกรรมมีการทอทวนหนังสือเป็นต้น นียตํ แน่นอน (ผู้ไม่รู้ปริศนาแปล)

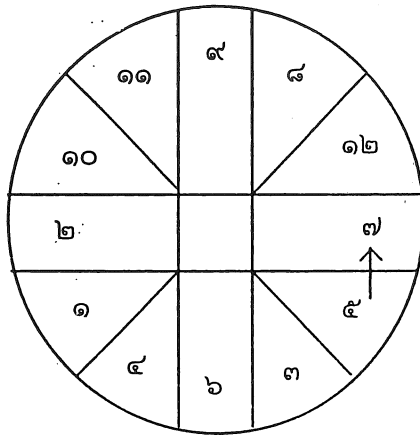
อีกอย่างหนึ่ง คุรมุหิ ครั้นเมื่อดาวพฤหัส ยาเต โคจรไปแล้ว สกเคหโต จากราศีธนู และราศีมีน คือเรือนของตน นิลยํ สูราศีมังกร และราศีเมษ ทุดิยํ อันเป็นเรือนที่ ๒ มยํ อ.เรา ท. ปาปุณเญยาม ฟังถึง สุขํ ซึ่งความสุขใจ อชุณยนาทินา ด้วยกิจการสวดเป็นต้น นียตํ แน่นอน (ผู้รู้ปริศนาแปล).

คุรมุหิ เป็นศัพท์ที่มีอรรถน่าสงสัย คือมีอรรถว่าครูกิได้ มีอรรถว่า ดาวพฤหัสภักิได้ แต่ในที่นี้ไม่ต้องโทษเพราะเป็น วมุจิตาปเหลี ปริศนา เพื่อให้ผู้ฟังหลงเข้าใจผิด.

ที่แท้แล้ว อรรถเหล่านั้นเป็นอรรถไม่ประสงค์ในที่นี้ ในทุดิยนัย

ครู คัพท์กล่าวอรรถคือ ดาวพฤหัสบดี เพราะดาวพฤหัสบดีถือว่าเป็นดาวแห่งการศึกษา เคห คัพท์ และ นิลย์ คัพท์ หาได้หมายถึงเรือนอันเป็นที่อยู่ไม่ แต่หมายถึงราศี เพราะเหตุนี้จึงไม่ต้อง สลึงสยโทษ เพราะประสงค์ให้ผู้อ่านเกิดความสงสัย เพราะเป็นฐานะแห่งปเลลี

ตามหลักโหราศาสตร์ เมื่อดาวพฤหัสบดีโคจรจากราศีธนู ไปสู่อาศีมังกร บุคคลผู้ประกอบด้วย ชะตาชีวิตเช่นนั้นต้องประสบความสำเร็จในการศึกษา เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า เมื่อดาวพฤหัสบดีโคจรจากราศีธนู ไปสู่อาศีมังกร จะประสบความสำเร็จด้วยการศึกษาเป็นต้น (ราศี มี ๑๒ ราศี คือ ๑.ราศีลิงห์, ๒.ราศีกรกฎ, ๓.ราศีเมถุน, ๔.ราศีอัฐภ, ๕.ราศีเมษ, ๖.ราศีมีน, ๗.ราศีกุมภ, ๘.ราศีมังกร, ๙.ราศีธนู, ๑๐.ราศีแมงป่อง, ๑๑.ราศีตุลา, ๑๒.ราศีกัญญ).

คามมโทส

อรรถหนึ่งไม่สภาพ

๖๕. วากยตฺถโต ทุปฺปตีติ กรํ คามมํ มตํ ยถา,
โปโส วิริยวา โส ยํ ปรี หนฺตฺวาน วิสฺสฺมิ.

ตุปฺปตีติ กรํ อ.วากยะอันกระทำให้รู้อรรถไม่สภาพ วากยตฺถโต โดยอรรถของวากยะ มตํ อันนักศึกษาพึงทราบ คามมํ ว่าวากยะอันต้องคามมโทส ยถา อุทาหรณ์ “โปโส วิริยวา โส ยํ ปรี หนฺตฺวาน วิสฺสฺมิ”. โส อัย โปโส อ.บุรุษนั้น วิริยวา ผู้มีความพยายาม หนฺตฺวาน ฆ่าแล้ว ปรี ซึ่งศัตรู วิสฺสฺมิ ปราศจากความเหนื่อย (อรรถที่ผู้เขียนประสงค์).

อีกอย่างหนึ่ง...โส อัย โปโส อ.บุรุษนั้น วิริยวา ผู้มีอสุจิมาก หนฺตฺวาน ร่วมรักแล้ว(เสพ) ปรี ยิ่งเกิน วิสฺสฺมิ ปราศจากความเหนื่อย.

ลักษณะของคามมโทส คือศัพท์นั้นต้องมี ๒ อรรถ ในสองอรรถนั้น อรรถหนึ่งต้องไม่สภาพ ซึ่งไม่เหมือนกับ สสฺสยโทส บทหนึ่งมีสองอรรถ และอรรถทั้งสองเป็นอรรถสภาพ และ ไม่เหมือนกับ คามมโทส ใน วากยโทส ซึ่งบทมีอรรถเดียวแต่ไม่สภาพ.

ตัวอย่างภาษาไทย “สามีมีความพยายามมาก เพื่อความสุขของภรรยา” เช่นนี้ก็ต่อคามมโทส เพราะไม่บอกให้ชัดว่า พยายามทำอะไร จึงทำให้ผู้ฟังคิดไปในทางไม่ได้.

อีกอย่างหนึ่ง สามเณรน้อยองค์หนึ่งกล่าวว่า อิตฺถิพฺพิ อหํ วนฺทามิ.

ข้าพเจ้าย่อมกราบไหว้ ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้เป็นพี่ชองของหญิงชื่อว่ามทามาชา.
เช่นนี้ก็ตองคามมโทส เพราะบทว่า พี่ช ทำให้ผู้ฟังเข้าใจว่า เป็นอวัยวะเพศ.

วิริยวา มี ๒ อรรถ

๑. ความเพียร

๒. สั่งสมอสุจิมก.

แก้ คามมโทส

๑๑๓. สุกคา ภคินี สา'ยั เอตสฺสิจฺเจว'มาทิกั,

น คามม'มิตติ นิทฺทิกฺขุจัน กวีหิ สกเลหิ ปิ.

วากุยฺ อ.วากุยะ อิติ เอวฺ อาทิกั เป็นต้นอย่างนี้คือ สา อัย
ภคินี อ.น้องสาวนั้น เอตสฺส ของบุรุษนั้น สุกคา ผู้มีความงาม
กวีหิ อันนักกวี ท. สกเลหิปี แม้ทั้งสิ้น นิทฺทิกฺขุจัน แสดงแล้ว น
คามมฺ อิติ ว่า ไม่ตองคามมโทษ.

สุกค เดิมเป็นคำหยาบมีวิเคราะห์ว่า

ภคฺ เอตสฺสา อตฺถิตติ ภคินี หญิงผู้มีองค์กำเนิด.

สุนฺทรํ ภคฺ เอตสฺสาติ สุกคา หญิงผู้มีโยนิงาม.

สุกคา ในสมัยหลังกลับเป็นคำสุภาพ เพราะนำมาวิเคราะห์ใหม่ว่า

สุภํ สุนฺทรภาวํ คตฺตาติ สุกคา. (สุภ-คมฺ อรรถไพเราะ) หญิงผู้ถึง
ซึ่งความเป็นผู้มีรูปงาม.

คำพูดในสมัยก่อน ๆ ถือว่าเป็นคำหยาบแต่สมัยต่อมาใช้เป็นคำสุภาพ
เมื่อนำมาใช้ก็ไม่ถือว่าเป็นคำหยาบ ไม่มีโทษ, แต่ในที่นี้เหล่านักกวีไม่เอา
ความหมายตามศัพท์ แต่ถือเอาความตามโวหาร.

อีกศัพท์คือ อชฌายก แปลว่า ผู้ไม่เจริญฉฉาน ต่อมาแปลว่า ผู้สวดคัมภีร์เวท.

ทฎจาลงกติโทส

จะแสดงตัวอย่างในปริเฉทที่ ๔

๖๖. ทฎจาลงกรณํ เดตฺตํ ยตถาลงการทุสนํ,
ตสฺสาลงการนิทฺเทเส รูปรมาวิภวิสฺสติ.

อลงการทุสนํ อ.การทำลายอลังการะ อตฺถิ มีอยู่ ยตถ
ในวากยะใด เอตฺตอ.วากยะนั้น ทฎจาลงกรณนิติชื่อว่าวากยะอันต้อง
ทฎจาลงกรณโทส โหติ ย่อมเป็น รูปิ อ.อุทาหรณ์หรือ อ.สภาพ
ตสฺส แห่งวากยะอันต้องทฎจาลงกรณโทสนั้น อาวิภวิสฺสติจักมีปรากฏ
อลงการนิทฺเทเส ในปริเฉทที่ ๔ อันเป็นที่แสดงซึ่งอัตราลังการะ.

ในคาถานี้แสดงถึงศัพท์ที่ต้อง ทฎจาลงกรณโทสนั้น จักมีปรากฏ
ในปริเฉทที่ ๔ อันเป็นที่แสดงซึ่ง อัตราลังการะ.

ทฎจาลงกติโทส และ ทฎจาลงกรณโทส ใช้ได้เหมือนกัน เพราะมี
เนื้อความเหมือนกัน หรือจะเรียกว่า ทฎจาลงการโทส ก็ยังได้.

ชี้แจง ทฎจาลงกติโทสต่อว่า

๑๑๔. ทฎจาลงการวิคฺเม โสภนาลงกติกุกฺโก,
อลงการปริจฺเจเท อาวิภาวํ คมิสฺสติ.

ทฎจาลงการวิคฺเม ครั้นเมื่อความปราศจาก ทฎจาลังการะ

วิคมโทส สติ มีอยู่ โสภนาลงกติกุกโม อ.ลำดับแห่งอลังการะ
อ้นงาม คมิสฺสติ จักมาถึง อาวิภาวํ ซึ่งความปรากฏ อลังการะ-
ปริจเฉท ในปริจเฉทที่ ๔ อันเป็นที่แสดงซึ่ง อัดถาลังการะ.

คาถาแสดงว่า เมื่อหลุดพ้นจากทฎฐาลังการะโทษะ (โทษะที่เสีย
อลังการะ) ก็จะประกอบด้วยอัดถาลังการะ ซึ่งจะแสดงโดยพิสตาร ใน
ปริจเฉทที่ ๔ ต่อไป อลังการะที่ดังงามเหล่านั้น จะปรากฏชัดโดย
พิสตารในปริจเฉทที่ ๔ เพราะเหตุนั้น คันถรจนาคารยจึงไม่แสดงอุทา
หรณ์ในทฎฐาลังการะโทษะ ในที่นี้.

โทสนิคคม

สรูปโทษและคำชี้แจง

๖๗. กโตตฺตร สงฺเขปนยา มยา
โทसानเมสํ ปวโร วิภาโค
เอโสวลํ โพรยิตฺถํ กวินํ
ตมตฺถิ เจ เขทกรํ ปรมฺปิ.

ออย วิภาโค อ.การจำแนกนี้ ปวโร อันประเสริฐ เอส โทसान
แห่งโทษ ท.เหล่านี้ อตฺตร ในปริจเฉทที่หนึ่งนี้ มยา อันข้าพเจ้า กโต
กระทำแล้ว(รจนาแล้ว) สงฺเขปนยา โดยนัยสังเขป ปรมฺปิ แม
อ.โทษอันอื่นจากโทษที่ได้แสดงมาแล้วนี้ เขทกรํ อันกระทำซึ่ง
ความเห็น้อยยากให้แก่ลูกศิษย์ ท. อตฺถิ เจ มีอยู่อีก (เอวํ สติปิ

ครั้งเมื่อความเป็นอย่างนั้นแม่มืออยู่) เอโสว อังการจำแนกที่กระทำ แล้วโดยสังเขปนั้น อลัม สามารถ กวินัม โพธิยตุ์ เพื่อ อันยังกวี ท. ให้รู้ ตัม ซึ่งโทษอย่างอื่นนั้น.

อธิบาย โทษที่แสดงมาทั้งหมดนั้น เป็นการแสดงโดยย่อ ๆ เท่านั้น เพราะในคัมภีร์สันสกฤตยังมีอีกมาก(นี้เป็นนิคม) ท่านกล่าวต่อไปอีกว่า ถึงจะมีอีกมาก แต่นักศึกษาก็จะสามารถรู้ได้ เพราะมีลักษณะไม่ต่างไปจากนี้เท่าไรนัก(คำชี้แจง)

เช่น ในสันสกฤตมีโทษชื่อว่า อสมตถนุตรโทส มีอรรถอื่นอันไม่สามารถ

อุทาหรณ์

นิหนตุ โสยฺ ชลิตัม

ปตงฺโก อริปาวกัม.

โส อยัม ปตงฺโก อ.พระอาทิตย์ หรือหิ่งห้อยนั้น นิหนตุ จงทำลาย อริปาวกัม ซึ่งไฟอันเป็นศัตรู ชลิตัม อันลุกโพลง.

ในที่นี้ ปตงฺก คัพทฺมีสองอรรถคือ พระอาทิตย์ และหิ่งห้อย และ อรรถว่าหิ่งห้อยนี้มีคนรู้มากกว่าแต่หิ่งห้อยไม่มีความสามารถทำลายไฟได้, โทษเช่นนี้ในคัมภีร์นี้ไม่มีแต่สามารถจัดเข้าในวิรุทธถนุตรโทสได้ดังนี้เป็นต้น ที่กล่าวว่าเมื่อพบโทษอื่นก็สามารถรู้ได้ด้วยตนเอง.

นิคมและอุโยชนคาถา

๑๑๕.

โทเส ปรีหริตุ เมส วโรปเทโส

สตุถนุตรานุสรณณ กโต มเยว

วิญญายิม์ คุรุวรานธิกบุปสาทา

โทเส ปรี ปรีหเรยย ยโสภิสาสี.

เอโสอุปะเทโส อ.กฏเกณท์นี้ วัโรอันประเสริฐมยา อันข้าพเจ้า
 กโต กระทำแล้ว (รจนาแล้ว) เหว่ อย่างนี้ สดถนุตราฐุสรณณ
 โดยระลึกถึง (อาคัย) ซึ่งคัมภีร์สันสกฤตอื่น ปรีหริตุ เพื่อวัน
 (หลีกเสียง) โทเส ซึ่งโทษ ท. ยโสภิสาสี อ.บัณฑิตผู้ปรารณาซึ่ง
 ชื่อเสียงเป็นปกติ วิญญาญ รู้แล้ว อิม์ อุปะเทส ซึ่งกฏเกณท์นี้
 อธิกบุปสาทา โดยความเลื่อมใสยิ่ง คุรุวราน ซึ่งอาจารย์ผู้ประเสริฐ
 ท. ปรีหเรยย ฟิงวัน โทเส ซึ่งโทษ ท. ปรี เด็ดขาด.

ในคาถานี้แสดงว่า โทษที่ไม่มีในคัมภีร์นี้ บัณฑิตพึงรู้ได้เอง
 เรา(สมรฤชิต) ได้บอกโดยย่อแต่พอรู้ได้แล้ว ในคัมภีร์สันสกฤตโทษมีมาก
 มี อสธา เป็นต้น โทษเหล่านั้นจ่ายาก ดังนั้นท่านจึงไม่เอามาแสดงในที่นี้

ปรโม ปริจเฉโท อ.ปริจเฉทที่หนึ่ง โทสาวโพธ นาม อันชื่อว่า โท
 สาวโพธ เพราะเป็นที่ให้รู้ซึ่งโทษ สุโพธาลงกาเร ในคัมภีร์ สุโพธาลังการะ
 สมรฤชิตมหาสามิวิริจิต อันอาจารย์สมรฤชิต มหาสามิ รจนาแล้ว อิติ
 จบแล้ว. ปริจเฉทที่ ๑ จบ

ทุติโย ปริจเฉโท อ.ปริจเฉทที่ ๒ โทสบริหาราวโพธ นาม ชื่อว่า
 โทสบริหาราวโพธ เพราะเป็นการให้รู้การหลีกเสียงโทษ สุโพธาลงกาเร
 ในคัมภีร์ สุโพธาลังการะ สมรฤชิตมหาสามิวิริจิต อันอาจารย์สมรฤชิต
 มหาสามิ รจนาไว้แล้ว อิติ จบแล้ว. ปริจเฉทที่ ๒ จบ

๓. ปริจเฉทที่สาม

สัททาลงการ

แสดงคุณต่าง ๆ หรือแสดงอสังการะต่าง ๆ

อนุสนธิ และ ปฏิญญา

๑๑๖. สมภวนฺติ คุณา ยสฺมา โทसानวมตฺติกกเม,

ทสฺเสสฺสํ เต ตโตทานิ สทฺเท สมภุสฺสนฺติ เย.

อดิกกเม ครั้นเมื่อการก้าวล่วง(หลีกเสียด) โทसानซึ่งโทษท.
เอว โดยนัยอันเราแสดงมาแล้วนี้ สติ มีอยู่ คุณา อ.คุณ ท.
สมภวนฺติ ย่อมเกิดขึ้น เย คุณา อ.คุณ ท. เหล่าใด สมภุสฺสนฺติ
ย่อมประดับสทฺเท ซึ่งศัพท์ท. ยสฺมา เพราะเหตุใดโตเพราะเหตุนั้น
อหิ อ.เรา ทสฺเสสฺสํ จักแสดง เต คุณเ ซึ่งคุณ ท. เหล่านั้น อิทานิ
ในกาลนี้.

ปริจเฉทที่ ๓-๔ ถือว่าเป็นปริจเฉทที่สำคัญเพราะแสดงถึงคุณ
ของประพันธ์ แต่นักศึกษาจะเข้าใจได้ก็ต้องเข้าใจโทษในปริจเฉทที่ ๑
และการหลีกเสียดโทษในปริจเฉทที่ ๒ มาก่อน เพราะว่าเมื่อไม่มีโทษ
ก็จัดว่ามีคุณแล้ว และคุณที่จะกล่าวต่อไปนี้เรียกว่า สัททาลงการะ ก็ได้
เพราะทั้งสองอย่างนั้น มีสภาพเดียวกัน ที่ท่านแสดงด้วยศัพท์ว่า สทฺเท
สมภุสฺสนฺติ ประดับซึ่งศัพท์ ท. มีเนื้อความเท่ากับวิเคราะหว่า

วิ. สทฺเท อลงฺกโรนฺตฺติ สทฺทาลงฺกาโร. การประดับซึ่งศัพท์.
หมายความว่า สัททาลงการะ ก็คือคุณ ๆ ก็คือ สัททาลงการะ ได้แก่

อลังการะ ที่สามารถประดับศัพท์ได้ หมายเอาอลังการะต่างๆ มีปสาทคุณ เป็นต้นซึ่งจะแสดงต่อไป.

อดุดโน นิสฺสิตํ ทนุํ คุณาเปนฺติ อามนฺดาเปนฺติ กภาพฺยวิทฺติ คุณา หมายถึง สภาพที่เรียกบัณฑิตให้รับฟังบทประพันธ์ของตน.

จริงอยู่ นักกวีย่อมประสงค์จะฟังบทประพันธ์ที่ดีเลิศ และ บทประพันธ์ที่ดีเลิศนั้น ต้องประกอบด้วยสัททาลังการะอันเป็น เครื่องประดับศัพท์ให้งดงาม ส่วนบทประพันธ์ที่ไม่ประกอบด้วยสัททาลังการะเป็นบทประพันธ์ที่นักกวีไม่ปรารถนา.

สัททาลังการ อุกุเทศ

หัวข้อของสัททาลังการะ

๑๑๗. ปสาโท'ไซ มรฺรดา สมฺตา สุขุมาลดา,
สิเลโส'หารดา กนฺติ อตฺถพฺยตฺติ สมฺธโย.

ทส คุณา อ.คุณ ท. สิป อิติ คือ ปสาโท อ.ปสาทคุณ โอไซ
อ.โอชคุณ มรฺรดา อ.มรฺรตาคคุณ สมฺตา อ.สมตาคคุณ สุขุมาลดา
อ.สุขุมาลดาคุณ สิเลโส อ.สิเลสคุณ อุหารดา อ.อุหารตาคคุณ กนฺติ
อ.กัณฑ์คุณ อตฺถพฺยตฺติ อ.อตฺถพฺยตฺติคุณ สมฺธโย อ.สมาธิคุณ.

คุณ และ สัททาลังการะ เหมือนกัน

สัททาลังการะ หรือ คุณ ๑๐

๑. ปสาทคุณ คุณที่น่าเลื่อมใส คือสัมพันธীগิลไม่ยุ่งยาก
บทรู้ได้ง่าย คือเว้นจาก พฺยภิกฺษณฺโทส (สัมพันธীগิล) และ กิลฺภฺจฺโรทฺส
(บทแยกธาตุ วิภคฺติ ปัจจัยได้ยาก).

๒. โฆษคุณ คุณที่ร่อยคือบทที่มีสมามาก, พุดเรื่องย่อให้พิสดาร, พุดเรื่องพิสดารให้ย่อ.

๓. มธฺรตาคุณ คุณที่หวาน คือ มีเสียงไพเราะ เพราะใช้อักษรฐานเดียวกันเป็นต้น หรืออักษรตัวเดียวกัน เช่น โน นานโน ๗ เมื่อมั่งมี - มิตรหมายมอง.

๔. สมตาคคุณ คุณที่มีเสียงเสมอกัน คือ ใช้ศัพท์ที่มีเสียงเสมอกัน เพราะใช้สิทธิอักษรมาก.

๕. สุขุมลตาคคุณ คุณที่มีคำพุดอ่อนๆ คือ คุณอันไม่มีอักษรสวดยาก ได้แก่ เว้น พนธฺมรสฺโทส.

๖. ลีเสศคุณ คุณที่ติดกัน คือ มีบทสังโยคมาก และประกอบด้วยที่มะ, ธนิตและครุ.

๗. อุทฺทารตาคคุณ คุณที่แสดงถึงคุณพิเศษยังมี เจตนา ศีล สมภาติ ปัญญา เป็นต้น และต้องเว้น โอจฺจฺยทฺนโทส.

๘. กั้นตฺติคคุณ คุณที่น่าชอบใจ คือ การกล่าวไม่เกินความเป็นจริงของโลก คือเว้นจาก อตฺวิจฺจตฺตโทส.

๙. อัถตพยตฺตติคคุณ คุณที่มีคำพุดที่ปรากฏชัด คือ การกล่าวที่เว้นจาก เนยฺยโทส และพฺยาก็ณฺณโทส.

๑๐. สมภาติคคุณ คุณที่ใช้คำพุดโดยอ้อม คือ การยกเอาสภาพที่เป็นจริง ไปใช้กับสภาพที่ไม่เป็นจริง.

ในบรรดาคุณทั้ง ๑๐ ประการนั้น โฆษคุณ และ อุทฺทารตาคคุณ เป็นทั้ง สัททาลังการะคุณและอัถตลึงการะคุณ ๒ ประการ, ส่วน สมภาติคคุณ

เป็นอรรถาঙ্การคุณ เพราะกล่าวถึงเนื้อความโดยตรง และยังชื่อว่า สัททาลังการคุณได้โดยอ้อม, ส่วน คุณ ๗ ประการที่เหลือ คือ ปสาทคุณ, มธุรตาคคุณ, สมตาคคุณ, สุขุมาลตาคคุณ, ลีเลศคุณ, กันตาคคุณ และอรรถพยัตติคุณ เป็นสัททาลังการคุณ อย่างเดียว เพราะปรากฏในศัพท์เท่านั้น.

สัททาลังการปิโยชเน

ประโยชน์ของสัททาลังการ

๑๑๘. คุณเนหฺ'เตหิ สมฺปนฺโน พนฺโร กวิมฺโนหโร,

สมฺปาทยติ กตฺตุนิ กิตฺติ มจฺจนฺตนิมฺมลํ.

พนฺโร อ. ประพันธ์คือ ปชฺชนุช (คาถา) คชฺชนุช (จฺณณิย ร้อยแก้ว) (เพลง กาพย์ กลอน นวนิยาย) สมฺปนฺโน อันสมบุรณ์ เอเตหิ คุณเนหิ ด้วยคุณ ท. ๑๐ อย่างเหล่านั้น กวิมฺโนหโร เป็น สภาพนาไปซึ่งจิตของนักกวี หุตฺวา เป็น (หรืออันยังจิตของนักกวี ให้อยินดี) กิตฺติ ยังชื่อเสียง อจฺจนฺตนิมฺมลํ อันบริสุทธียิ่ง กตฺตุนิ ของนักกวี ท. ผู้ประพันธ์ สมฺปาทยติ ย่อมให้สำเร็จ.

อาจารย์สังวรภักขิตชกขวนว่า ถ้าต้องการจะเป็นนักประพันธ์ที่มีชื่อเสียง มีคนนิยมนับถือละก็ ต้องเขียนคาถา หรือ เพลง กาพย์ กลอน นวนิยายเป็นต้นให้มีคุณ๑๐ประการดังที่กล่าวหวัข้อไว้แล้ว.

วิ. มโน หรตฺติ มโนหโร เป็นสภาพนาไปซึ่งจิต.

วิ. กรินํ มโนหโร กวิมฺโนหโร ประพันธ์เป็นสภาพนาไปซึ่งจิต ของเหล่านักกวี.

สหทาลงการ นิทเทส

๑. ลักษณะของปสาทคุณ (คุณนำเลื่อมใส)

๑๑๙. อทฺฐาหิตสมฺพนฺธ- สุภคา ยา ปทาวลิ,
 สฺปฺลิตฺฐาภิเญยยา'ยํ ปสาทํ ชนเย ยถา.

ยาปทาวลิ อ.ลำดับของบพใด อทฺฐาหิตสมฺพนฺธสุภคา อันมี
 ความมตงามด้วยการสัมพันธ์ทอันตั้งไว้ไม่ไกล สฺปฺลิตฺฐาภิเญยยา
 มีเนื้อความอันปรากฏยิ่ง อยํ ปทาวลิ อ.ลำดับของบพนี้ ปสาทํ
 ยังปสาทคุณ ชนเย (ชนเยติ) ย่อมให้เกิดขึ้น ยถา อุทาหรณ์

ลักษณะของปสาทคุณ ๒

๑. อทฺฐาหิตสมฺพนฺธสุภคา มีการสัมพันธ์ทไม่ห่างกัน คือ
 ต้องสัมพันธ์ทใกล้กัน และมีเนื้อความปรากฏชัดประกอบด้วยปสาทคุณ
 คือวัน พยาภิณฺณโทส.

วิ. อทฺฐเร อาหิตฺ อทฺฐาหิตฺ สัมพันธ์ที่ดูกว้างไว้ไม่ไกล,

วิ. อทฺฐาหิตสมฺพนฺธเณ สุภคา อทฺฐาหิตสมฺพนฺธสุภคา ลำดับบพ
 ที่มตงามด้วยสัมพันธ์ที่ดูกว้างไว้ไม่ไกล.

๒. สฺปฺลิตฺฐาภิเญยยา ใช้ศัพท์ที่รู้ได้ง่าย คือวัน กิลฺกฺฐโทส.

วิ. อติสเณน ปฺลิตฺฐิโ อสปฺลิตฺฐิโ เนื้อความที่ปรากฏชัด,

วิ. สฺปฺลิตฺฐิโ อภิเญโย ยสฺสาติ สฺปฺลิตฺฐาภิเญยยา ลำดับบพที่มี
 เนื้อความปรากฏชัด.

เนื้อความอันปรากฏชัดในที่นี้หมายถึงเนื้อความแห่งศัพท์ (สัททาลังการะ) เท่านั้น ส่วนเนื้อความที่นักกวีประสงค์(อธิปายัตถะ) เป็นสิ่งที่ลึกลับซึ่งโดยปกติไม่ปรากฏชัด จากวิเคราะห์ศัพท์ที่ใช้ในประโยค เพียงอย่างเดียว.

เอตตุ สุปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโต, อธิปายตฺโต ปน ปกติ
คมภีโร, วุตฺตํ หิ

“กวีนิธิปายมสทฺทโคจรํ

ปเต ฆฺรณฺตํ มฺกมฺหิ เกวลํ

วิสนฺติ ภาวาวคฺมา กตฺสฺสฺมา

ปกาสนฺนฺตฺยา กติโย ตฺตฺตาทิสฺสา”ติ.

ในปสาทคุณนี้ เนื้อความแห่งศัพท์ชื่อว่าปรากฏชัด, ส่วนอธิปายัตถะ เป็นสิ่งที่ลึกลับซึ่งโดยปกติ จจริงอยู่โบราณกล่าวว่า

บุคคลผู้กระทำการสังสม(ในฐานะแห่งศัพท์และอรรถ) ย่อมสามารถ เข้าถึงความประสงค์แห่งนักกวีซึ่งไม่ใช่อฐานะแห่งศัพท์อันแผ่ไปโดยเฉพาะ ในบทที่ละเอียดอ่อนด้วยการรู้ซึ่งเนื้อความอาการแห่งศัพท์และอรรถ ของศัพท์เช่นนั้นย่อมแสดงเนื้อความที่นักกวีประสงค์ได้.

อุทาหรณ์ของปสาทคุณ

๑๒๐. อลงฺกโรนฺดา วทนํ

มฺุณินฺโอรฺรลฺลियो,

โสภณฺเต’รฺุณฺรลฺลิว

สมฺปตฺนฺดา’มฺุขฺโขทเร.

อธรรลฺลियो อ.พระวศมีแห่งพระโอบุชฺฐ์ ท. มฺุณินฺโอรฺรลฺลियो ของพระจอมมุนี

อลงกุโรนุตา ประดับอยู่ วาหนํ ซึ่งพระพักตร์ มุณีโน ของพระจอมมุนี
โสภนุเต ย่อมงดงาม อรุณรสีว เพียงดั่งแสงอรุณ สมบุตตุนุเต
อันตกไปอยู่ อมพูโซทเร ในห้องแห่งปทุมแดง(พระพักตร์สีเหลือง
พระโอษฐ์สีแดง).

ในที่นี้การสัมพันธ์ของแต่ละบทใกล้เคียงกันคือ อธรรลियो สัมพันธ์กับ
มุณีโน อลงกุโรนุตา สัมพันธ์กับ วาหนํ เป็นต้น และแต่ละบทรู้ได้ง่ายไม่
ลำบากในการแยกธาตุปัจจัยเป็นต้น ดังนั้นจึงมี ปสาทคุณ คือคุณที่น่าเลื่อมใส.

วิ. อธเร รสี อธรรลีโอ หมายถึง รัศมีที่พระโอษฐ์,

วิ. อมพูซุสสุ อูทริ อมพูโซทริ ท้องแห่งดอกบัว.

อุ. ในพระบาลี

พหุสสุโต อปฺปสฺสุตํ โย สุตฺตนาติมณฺณติ,

อนุโธ ปทีปธโรว ตเถว ปฎิภาติ มํ.^{๒๕}

โย พหุสสุโต อ.บุคคลใด ผู้มีการศึกษามาก อติมณฺณติ
ย่อมดูหมิ่น อปฺปสฺสุตํซึ่งบุคคลผู้มีความรู้น้อยสุตฺตนาด้วยการศึกษา
โส อ.บุคคลผู้มีการศึกษามากนั้น ปทีปธโร อิว เหมือนคนบอด
ถือประทีป ปฎิภาติ ย่อมปรากฏในญาณ มํ (มม) ของเรา ตเถว
เหมือนอย่างนั้นนั่นแล.

พระอานนทเถระ เห็นผู้มีความรู้ดูหมิ่นคนอื่น ไม่ต่างอะไรกับ

คนตาบอดถือประทีป ย่อมไม่เห็นแสงของประทีป (คนตาบอดถือตะเกียงตัวเองมองไม่เห็น แต่คนอื่นมองเห็น) คาถานี้มี ปสาทคุณ เพราะว่าตั้งศัพท์ที่เกี่ยวข้องกันไว้ใกล้ๆ กัน และมีเนื้อความปรากฏชัด และคาถานี้มีอนุปาสมธรรตาคคุณ เพราะว่ามี ต อักษร ๓ ตัว, ว อักษร ๒ ตัว, และยังมี สุขุมารตาคคุณ อีกด้วย เพราะว่ามีลิลิตอักษรมาก.

๒. แสดงเนื้อความของโอชคุณ (คุณที่อรร้อย)

๑๒๑. โอช สมาสพหุลย- เมโส คชชสฺส ชีวิตฺ,

ปชฺเช ปฺยนากุลโล โสยํ กนฺโถ กามียเต ยถา.

ยํ สมาสพหุลยํ อ.ความเป็นแห่งบทอันมีสมาสมากใด อตฺถิมียอยู่ โอช ชื่อว่า โอชคุณ เมโส อ.โอชคุณนั้น ชีวิตํ คือชีวิต คชชสฺส ของจุนฺถินย(ร้อยแก้ว) โสยํ อ.โอชคุณนั้น อนุกุลโล อันมีสภาพไม่สับสน กนฺโถ อันน่ายินดี กามียเต อันบัณฑิต ย่อมปรารภนา ปชฺเชปิ แม้ในคาถา ยถา อุทาหรณ์..

โอชคุณมีลักษณะ ๒ คือ

๑. สมาสพหุลย มีบทสมาสมาก.

๒. อนุกุลโล บทสวดง่าย ความหมายรู้ง่าย บทไม่สับสน.

โอชคุณเป็นชีวิตของจุนฺถินยร้อยแก้ว แม้ในคาถาบัณฑิตก็ชอบเขียน.

โอชคุณนี้มี ๒ คือ

๑. สทฺทโอชคุณ มีบทสมาสมาก(สมาสนั้น ศัพท์ไม่ยาก).

๒. อตฺถโอชคุณ ทำเนื้อความพิสดารให้ย่อ, ทำเนื้อความย่อ

ให้พิสดาร.

วิ. พหุลสฺส ภาโว พหุลฺลํ ความมาก, สมาสสุส พหุลฺลํ
 สมาสพหุลฺลํ ความมากแห่งบทสมาส ชื่อว่า สมาสพหุลฺล.

๒.๑ อุตฺทโทชคฺคณ (สมาสโอชคฺคณ)

๑๒๒. มุณินฺท มนฺท สลฺยชาต- หาส จนฺทณ ลิมฺปิตา,
 ปลลวา ฐวลา ตสฺเส เวโก นาธรปลฺลโว.

ปลลวา อ.ไปไม้่ออน ท. มุณินฺทมนฺทสลฺยชาตหาสจฺนทณ-
 ลิมฺปิตา อันถูกไล้ทาแล้วด้วยจันทร์กล่าวคือพระหรรษอันแยมขึ้น
 หน้อยหนึ่งของพระจอมมุนี ฐวลา อันมีสีขาวดุจดั่งเพชร เอโก-เอว
 อธรปลฺลโว อ.ไปไม้่ออนคือริมพระโอษฐ์สิ่งเดียวเท่านั้น ตสฺส ของ
 พระจอมมุนีพระองค์นั้น น ฐวโล ไม่เป็นสีขาวคือมีสีแดงดังเดิม.

บทว่า มุณินฺทมนฺทสลฺยชาตหาสจฺนทณลิมฺปิตา ทั้งหมดนี้รวมกัน
 เป็นสมาสมีบทเดียว จึงเรียกว่า สุตฺทโทชคฺคณ เพราะเหตุนั้น ท่านผู้มี
 ความรู้ต้องการให้ความรู้ของตนปรากฏแก่ชาวโลก ต้องเขียนให้มีสมาส
 มากๆ ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแยมสรวลนั้นจะเกิดครมีขาวจากพระทนต์
 ซึ่งขาวประดุจดั่งผงจันทร์ขาว เพราะรัศมีดังกล่าวทำให้ไปไม้่ออนซึ่งมีสี
 เขียวอ่อน กลับกลายเป็นสีขาวไป ส่วน พระโอษฐ์ของพระองค์ซึ่งมีสีแดง
 ตามปกติไม่กลับเป็นสีขาว แต่เป็นสีแดงตามสภาพเดิมของตน, ในฎีกาแสดง
 เอโก บท ว่ามีอรรถ อตุลฺย ไม่มีอะไรเหมือน.

วิ. มนฺทํ สลฺยชาโต มนฺทสลฺยชาโต เกิดขึ้นด้วยดีอย่างแผ่วเบา,

วิ. มนฺทสลฺยชาโต หาสเ สมนฺทสลฺยชาตหาสเ พระหรรษอันเกิดขึ้น
 ด้วยดีอย่างแผ่วเบา,

วิ. มนุสฺสชาตหาสสงฺฆาตํ จนฺทณํ มนุสฺสชาตหาสจฺจนฺทณํ ผงจันท์นํกล่าวคือพระหรรษาอันเกิดขึ้นด้วยดีอย่างแผ่วเบา,

วิ. มุนินุทฺสฺส มนุสฺสชาตหาสจฺจนฺทณํ มุนินุทฺทมนุสฺสชาตหาสจฺจนฺทณํ ผงจันท์นํกล่าวคือพระหรรษาอันเกิดขึ้นด้วยดีอย่างแผ่วเบาของพระจอมมุนี,

วิ. มุนินุทฺทมนุสฺสชาตหาสจฺจนฺทณนํ ลิมฺปิตา มุนินุทฺทมนุสฺสชาตหาสจฺจนฺทณลิมฺปิตา ไปไม้อ่อนที่ถูกลูบไล้ด้วยผงจันท์นํกล่าวคือพระหรรษาอันเกิดขึ้นด้วยดีอย่างแผ่วเบาของพระจอมมุนี,

วิ. อธฺรสงฺฆาโต ปลฺลโว อธฺรปลฺลโว ใบอ่อนกล่าวคือพระโอษฐ์.

๒.๒ อตฺถโอบุชฺฌคุณ

๑๒๓. ปทา'ภิเชยฺยวิสยํ สมาส พุยาส สมฺภวํ,

ยํ ปารินฺตยํ โหติ'ห โสปิ โอบุชฺ'ว ตํ ยถา.

ยํ ปารินฺตยํ อ.คุณคือความมีปัญญาอันแก่กล้าปทาภิเชยฺยวิสยํ อันมีที่ตั้งคือเนื้อความของบท สมาสพุยาสสมฺภวํ อันเกิดขึ้นด้วยความย่อและความพิสดาร โหติ มีอยู่ โสปิ อ.คุณคือความมีปัญญาอันแก่กล้านั้น โอบุชฺ'ว เป็นโอบุชฺคุณนั้นเทียว อิห ในคัมภีร์สุโพธาลังการะนี้ ตํ อ.อุทาหรณ์นั้น ยถา เช่น..

คุณในที่นี้ได้แก่ ปัญญาที่สามารถเขียนความย่อให้พิสดาร และเขียนความพิสดารให้ย่อ, การกล่าวว่าประพันธ์เป็นคุณดั่งนี้นั้น เพราะท่านถือเอาโดย การอุปจาร เพราะประพันธ์นั้นเกิดจากปัญญา หรือเป็นผลของปัญญา.

เมื่อปัญญาดังอยู่ในอรรณและเนื้อความเช่นนี้ อัดถโฆชคุณ จึงมี ๒ ประการคือ

๑. สมาสปทาภิเธยยวิสย เขียนความพิสดารให้ย่อ.
 ๒. พุยาสปทาภิเธยยวิสย เขียนความย่อให้พิสดาร.
- วิ. ปทานํ อภิเธยโย ปทาภิเธยโย เนื้อความแห่งบท,
- วิ. ปทาภิเธยโย วิสโย ยสุสชาติ ปทาภิเธยยวิสยํ สัททคุณและ
อัดถคุณอันเป็นเหตุโน้มไปที่มีเนื้อความแห่งบทเป็นที่ตั้ง,
- วิ. สมาส โส พุยาโส สมาสพุยาโส การย่อและการขยาย,
- วิ. สมาสพุยาโสโต สมภวํ สมาสพุยาสมภวํ สัททคุณและอัดถคุณ
อันเกิดขึ้นจากการย่อและการขยาย,
- วิ. ปริณตสสุ ภาโว ปารินคฺคยํ ความเป็นแห่งบุคคล หรือ
คัมภีร์ที่โน้มไป.

อัดถสมาสปทาภิเธยยวิสยโฆชคุณ

เขียนเนื้อความพิสดารให้ย่อ

๑๒๔. โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมํ สนฺดาเรตฺวา สเทวเก,
ชฺลิตฺวา อคฺคิชนฺโธวํ นิพฺพุโต โส สสาวโก.

โส อ. พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น สสาวโก ผู้เป็นไปกับด้วย
พระสาวก สทฺธมฺมํ ยังพระสัทธรรม โชตยิตฺวาน ให้ง่วงเรื่องแล้ว
สเทวเก ยังชน ท. อันเป็นไปกับด้วยเทวดา สนฺดาเรตฺวา ให้อ่าน
กระแสแห่งสังสารวัฏแล้ว ชฺลิตฺวา ทรวง่วงเรื่องแล้ว อคฺคิชนฺโธ อิว
เพียงดังกองแห่งไฟ นิพฺพุโต เสด็จดับขั้นธแล้ว.

การเขียนประวัติของพระพุทธเจ้าทั้งหมดให้จบลงด้วยคาถาเพียงคาถาเดียวเช่นนี้ เรียกว่า อัลดสมาสพทาภิธยายโอชคุณ.

คาถานี้ แสดงประวัติของพระพุทธเจ้าที่แสดงไว้ในพุทธวงศ์โดยสังเขปว่า พระตถาคตทรงเผยแผ่พระสัทธรรมให้รุ่งเรืองโปรดมนุษย์และเทวดาให้ข้ามพ้นสังสารวัฏฏ์ ทรงรุ่งโรจน์ประดุจกองไฟและทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานพร้อมกับเหล่าสาวก เป็นคาถาที่ย่อเนื้อความโดยพิสดารที่แสดงไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ทั้งหมดด้วยคาถาเดียวจึงเป็นสมาสอัลดโอชคุณ.

วิ. สดฺ ธมฺโม สทุธมฺโม ธรรมของสดฺบุรุษ,

วิ. สวิขุชมาโน ธมฺโม สทุธมฺโม ธรรมที่ปรากฏ,

วิ. สห เทเวหิ เต วตฺตนฺตฺติ สเทวกา เหล่ามนุษย์ที่เป็นไป
กับด้วยเทวดา.

วิ. สห สาวเกหิ โย วตฺตตฺติ สสาวโก พระตถาคตผู้เป็นไปกับ
ด้วยสาวก.

อุ. พระบาลี (ความพิสดารทำให้อยู่)

หนท ทานิ ภิกฺขเว อามนฺตยา มิ โว วยธฺมมา สงฺขารา
อปปฺมาเทน สมฺปาเทถ.^๑

บาลีประโยคนี พระพุทธองค์ทรงตรัสสรุปธรรมะที่พระองค์ทรงสั่งสอนสัตว์มาตลอด ๔๕ ปี ในความไม่ประมาทว่า ภิกษุทั้งหลาย เอ้อ ในกาลนี้เราจะบอกแก่เธอทั้งหลาย, สังขารทั้งหลายมีสภาพเสื่อมไป, พวกเธอทั้งหลายจงประพฤติธรรม โดยความไม่ประมาท. (หนท ศัพท์ในที่นี้มีอรรถแสดงการทอดถอนใจ ว่า เอ้อ)

^๑ ที.มหา. ๑๐/๒๑๘/๑๓๕. ม.จ.ร

อุ.อดตุลพฺยาสพทาภิธเยยวิสยโธชคุณ

เขียนเนื้อความย่อให้พิสดาร

๑๒๕.มตฺถกฺกุรี มตฺสสาปี รัชโภาวํ วจนตุ เม,
ยโต ปุณฺณเณ เต เสนติ ชินปาทมพฺขทวเย.

มตฺถกฺกุรี อ.กระโหลกศรีษะ เม ข้าพเจ้า มตฺสสาปี แม่ผู้
ตายแล้ว วจนตุ ของจนถึง รัชโภาวํ ซึ่งความเป็นผู้นละออง
ยโต ตโต เพราะบุญอันเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า นั้น เต อ.ผู้ละออง ท.
เหล่านั้น เสนตุ (ปวดตนติ) ของเป็นไป(ติดอยู่) ชินปาทมพฺขทวเย
ที่คู่แห่งดอกบัว คือ พระบาทของพระชินเจ้า.

คน ๆ หนึ่งต้องการบอกว่าตัวเขามีความเลื่อมใสพระพุทธเจ้า
แล้วนำเนื้อความย่อ ๆ นั้นมาเขียนให้พิสดารว่า เขาเองนอบน้อม
พระพุทธเจ้าทุกวันเวลา ถึงตายแล้วก็ยังขอเป็นผู้ติดที่พระบาท
ของพระพุทธองค์ (เนื้อความของคาถาที่แท้จริง “อหํ วนฺทามิ สพฺพทา”
เท่านั้น)

อุ.พระบาลี (ความย่อกล่าวให้พิสดาร)

นตฺถิ ชาติ ชรา พฺยาธิ มรณญฺจ มหามฺเณ,
อชรามรณํ ปุริ คมิสฺสสามิ อสงฺขตฺ.^{๒๖}

ข้าแต่พระมหามุนี ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ไม่มีอยู่
(ยตฺถ) ในที่ใด หม่อมฉันจักไปสู่เมืองที่ไม่มี ความแก่ ความตาย ไม่มี
ปัจจัยปรุงแต่ง นั้น.

คาถานี้มีเนื้อความเพียง ปรินิพพายีสสามิ เท่านั้น แต่พระนาง ยโสธราเถรี ผู้ประสงค์จะทูลลาพระพุทธรเจ้าไปนิพพาน ได้กล่าวสภาพ ของนิพพานไว้อย่างพิสดาร เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พุยาสพทาภิธะยัคคณ.

คาถานี้ พระนางยโสธรา เพียงต้องการบอกว่า “หม่อมฉันจักลา ไปนิพพาน” แต่นางก็กล่าวเสียพิสดาร.

อธิบายคาถา ๑๒๕

๑๒๖. อิจจตุร นิจจํ ปณติ- เคโธ สาธุ ปทิสฺสติ,
 ชายเตยฺหํ คุโณ ดิกฺข- ปณฺณามภิกโยคโต.

อตุร ในคาถานี้ ปณติเคโธ อ.ความปรารถนาร้างในการ นอบน้อม นิจจํ เป็นนิจ ปทิสฺสติ ย่อมปรากฏ สาธุ ด้วยดี อิติ ด้วยวิธีนี้ อัย คุโณ อ.พยาสอัสถโธชคุณนี้ ชายเต ย่อมเกิดขึ้น อภิกโยคโต เพราะความพยายามมาก ดิกฺขปณฺณามํ ของบัณฑิต ท. ผู้มีปัญญาแก่กล้า.

คาถา ๑๒๕ นั้นมีเนื้อความว่า “พุทฺธ วนฺทามิ สพฺพทา” เท่านั้น แต่เขียนให้รู้ว่า เขา นอบน้อมพระพุทธรเจ้าเสมอด้วยคำว่า “ตายแล้ว ขอเป็นฝุ่นละอองไปติดพระบาท”, และบาทที่ ๓-๔ ของคาถานี้ยังชี้แจง อีกว่าผู้ที่มีปัญญาจะเขียนได้เช่นนั้นก็ต้องพยายามฝึกฝนบ่อย ๆ ก็จะสามารถ เขียนหรือพูดได้.

สาธุ ศัพท์ในคาถานี้ เป็นปฐมวิภัตติอรรถกิริยาวิเสสนะ (มีน้อย) เพราะส่วนมากกิริยาวิเสสนะมีรูปเป็นทุตติยา อํ วิภัตติ (สาธุ).

- วิ. นิจจํ ปณตา ปวตติ นิจจํปณติ การนอบน้อมอันเป็นไปเสมอ,
 วิ. นิจจํปณตियํ เคโร นิจจํปณติเคโร ความปรารถนารุ่งในการ
 นอบน้อมอันเป็นไปเสมอ,
 วิ. ดิกขา ปณณา เยสนนติ ดิกขปณณา บัณฑิตผู้มีปัญญาอันแรงกล้า.
 วิ. ยุณฺชนํ โยโค ความเพียร.
 วิ. อภิ ปุณฺปนุํ โยโค อภิโยโค ความเพียรเสมอ.

๓. ประเภทและลักษณะของมรรตาคุณ

คุณที่หวาน

๑๒๗. มรรตํ ปทาสตฺติ- อนุปฺปาสวสา ทฺวิธา,
 ลียา สมฺสฺติ ปุพฺพทา วณฺณาวตฺติ ปโร ยถา.

• มรรตํ อ.มรรตาคุณ ทฺวิธา มี ๒ อย่าง ปทาสตฺติอนุปฺปาส-
 วสาโดยประเภทแห่งปทาสตฺติมรรตาคุณและอนุปฺปาสมรรตาคุณ
 สมฺสฺติ อ.ความมีเสียงคล้ายกันโดยที่ฆะกับที่ฆะเป็นต้น ปุพฺพทา ชื่อว่า
 ปทาสตฺติมรรตาคุณ อันเป็นเบื้องแรก ลียา ฟังเป็น วณฺณาวตฺติ
 อ.การกล่าวซึ่งอักษรอันเหมือนกันบ่อย ๆ ปโร ชื่อว่า อนุปฺปาส-
 มรรตาคุณ อันเป็นเบื้องหลัง ลียา ย่อมเป็น ยถา อุทาหรณ์...

มรรตาคุณคือคุณที่มีเสียงไพเราะฟังแล้วระรื่นหู มี ๒ ประการคือ

๑. ปทาสตฺติมรรตาคุณ คุณคือความอ่อนหวานแห่งบทประพันธ์
 ที่มีเสียงที่ฆะ รัสสะ ฐาน สังโยค ลีถิล ธนิต ไกล่กัน หรือ เหมือนกัน
 (บาทที่ ๓).

๒. อนุปุปาสมธุรตาคุณ คุณคือความอ่อนหวานที่มีการใช้อักษร
ตัวเดียวซ้ำกันบ่อย ๆ (บาทที่ ๔).

วิ. อาสซุชนํ อาสตุติ ความใกล้.

วิ. ปทานํ อาสตุติ ปทาสตุติ ความใกล้แห่งบทโดยฐาน, มาตรการ,
สังโยคเป็นต้น.

วิ. วจนํ วุตติ การกล่าว. วิ. อาปฺนุปฺนุํ วุตติ อาวุตติ การกล่าวซ้ำ.

วิ. วณฺณานํ อาวุตติ วณฺณาวุตติ การกล่าวซ้ำซึ่งอักษร เพราะเหตุที่
อนุปุปาสมธุรตาคุณเป็นการกล่าวซ้ำอักษรที่เหมือนกันโดยสระและพยัญชนะ
ไม่เพียงเหมือนกันโดยฐานเท่านั้น ดังนั้น อนุปุปาสมธุรตาคุณ จึงมี
ความอ่อนหวานมากกว่า ปทาสัตติมธุรตาคุณ.

วิ. ปสนํ ปาโส การใส่, วิ. อนุ ปจฺจมา ปาโส อนุปุปาโส การใส่
(ประกอบใช้) ในภายหลัง.

๓.๑ อ.ปทาสัตติมธุรตาคุณ

๑๒๘. ยथा ऐसो गिस्मपोठी समुप्तो मुनिपुञ्जो,
दथा पगुति ठमसुस लोके चाटो महसुसो.

ऐसो मुनिपुञ्जो อ.พระพุทธรเจ้า ผู้ประเสริฐพระองค์นั้น
สมุप्तโต ทรงบรรลุแล้ว อภิสมโพठी ซึ่งอรหัตตมรรคญาณ และ
สัพพัญญุตญาณ ยथा ในกาลใด มหุสสุสอ อ.ความเจริญมาก
ธมฺมสุส แห่งพระธรรม ชาโต เกิดแล้ว โลเก ในโลก ปกฺกฺติ จำเดิม
ดथा แต่กาลนั้น.

ในคาถานี้ประกอบด้วยอักษรที่มีฐานใกล้เคียงกันเป็นต้น คือ

๑. ในบทที่ ๑ มี อา และบทที่ ๒ มี เอ โอ เป็นที่ระเหมือนกันหลายตัว.
๒. มี ภิ กับ ธิ เป็น ธนิตอักษรเหมือนกัน.
๓. มี สมุ สมุ ปตุ เป็นสังโยคเหมือนกัน.
๔. มี มุ นิ ค เป็นรัสสะเหมือนกัน.
๕. มี ส ต เป็น ทนุตช เกิดที่พัน เหมือนกันเป็นต้น.

ที่เหลือพึงพิจารณาตามวิธีนี้.

อุทาหรณ์ ภาษาไทย “เกิดแก่เจ็บตาย ทุกข์ยากมากมาย
แหวกว่ายสายชล, กิเลสตัณหาหมายาสับสน ป่วนเปี่ยนเวียนวน
หลงกลสังขาร”.

- วิ. อภิสมฺพุชฺฌติ เอตายาติ อภิสมฺโพธิ พระสัพพัญญุตญาณ,
- วิ. ปุมา จ โส โค จาติ ปุญฺคโว โคตฺวประเสริฐ (โดยอุปจาระ
หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐ)
- วิ. มุณินํ ปุญฺคโว มุณีปุญฺคโว พระมุณีเจ้าผู้ประเสริฐกว่ามุณีเหล่าอื่น.
- วิ. มหฺนโต จ โส อุสุสฺสโว จาติ มหฺสุสฺสโว ความเจริญอันใหญ่หลวง.

อุ. พระบาลี ปทาสดติมธฺรตาคุณ

อนาถานํ ภวํ นาโถ ภิตานํ อภยปปโปท,

วิสุสามภูมิ สนฺदानํ สรรณํ สรรณสินํ.^{๒๗}

ภวํ อ.พระองค์ นาโถ ทรงเป็นที่พึง อนาถานํ ของสัตว์ ท.

ผู้ไร่ที่พึง อภยปโปท ทรงเป็นผู้ให้ซึ่งความปลอดภัย ภิดาน์
 แก่สัตว์ท. ผู้กล่าววิสุสามภูมิทรงเป็นที่พักผ่อน สมนดาน์ของสัตว์ท.
 ผู้เหน็ดเหนื่อย สรรณั ทรงเป็นที่พึ่ง สรรณสินั ของสัตว์ ท.
 ผู้แสวงหาที่พึ่ง.

๓.๒ อ.อนุปุปาสมธรรดาคุณ

๑๒๙. มุณินุทมนุทหสา เต กุณุทสนุโทหวิพุมมา,
 ทิสนุดมนุทาวนุดิ หสนุดา จนุทกนุดิโย.

เตมุณินุทมนุทหสา อ.พระพรหรรษาน้อย ๆ ของพระจอมมุณี
 กุณุทสนุโทหวิพุมมา อันมีความมดงามเพียงดังความงามแห่งช่อ
 ดอกคัลลา หสนุดา เยี้ยหยันอยู่ (ทำทายอยู่) จนุทกนุดิโย ซึ่งรัศมี
 แห่งดวงจันทร์ อนุธาวนุดิ ย่อมแล่นไป ทิสนุดั สู่ที่สุดของทิศ
 ต่าง ๆ. อีกอย่างหนึ่ง เป็น ทิส+ด.

อนุปุปาสมธรรดาคุณนี้ คือการใช้อักษรซ้ำ ๆ กัน จะเป็นสังโยคก็ดี
 มีใช้สังโยคก็ดี เช่นในที่นี้ใช้ นุท ซ้ำกัน ๔ ครั้ง ในบาทที่ ๑-๒ และใช้ นุด
 ซ้ำกัน ๔ ครั้ง ในบาทที่ ๓-๔.

อ.พระบาลี การใช้อักษรซ้ำ

ปสฺสติ ปสฺโส ปสฺสนุดั อปสฺสนุดณฺจ ปสฺสติ,
 อปสฺสนุโต อปสฺสนุดั ปสฺสนุดณฺจ น ปสฺสติ.^{๒๔}

ปสฺสโต อ.ผู้มีตาดี ปสฺสติ ย่อมเห็น ปสฺสณฺตํ ซึ่งผู้มีตาดีด้วย
 ปสฺสติ ย่อมเห็น อปสฺสณฺตณฺจ ซึ่งผู้มีตาบอดด้วย อปสฺสณฺโต
 อ.ผู้มีตาบอด น ปสฺสติ ย่อมไม่เห็น อปสฺสณฺตํ ซึ่งคนตาบอดด้วย
 ปสฺสณฺตณฺจ ซึ่งคนตาดีด้วย.

มี ปสฺส และ นุต เข้ากันหลายครั้งสวดแล้วมีเสียงไพเราะมาก ถึง
 จะไม่มี ธนิตอักษรก็ตาม.

อุ.ภาษาไทย

เมื่อมั่งมีมากมายมิตรหมายมอง

เมื่อมัวหมองมิตรมองเหมือนหมูหมา

เมื่อไม่มีมิตรเมินไม่มองมา

เมื่อมอดม้วยแม่หมูหมาไม่มามอง.

อันแรงยन्द์ แรงคน แรงกงจักร อิกแรงข้าง แรงยักษ์ แรงหนักหนา
 แรงแย่งอื่นตั้นไปในโลกา ก็ไม่แรงแข็งกล้ากว่าแรงกรรม.

วิ. มนุทา หาสา มนุทหาสา พระหรรษาอันแผ้วเบา,

วิ. มุณินุทสุส มนุทหาสา มุณินุทมนุทหาสา พระหรรษาอันแผ้ว
 เบาของพระจอมมุนี,

วิ. กุณฺทานํ สนฺโทโห กุณฺทสนฺโทโห กองแห่งดอกคัล้า.

วิ. กุณฺทสนฺโทหฺสฺส วิพฺภโม เยสนฺติ กุณฺทสนฺโทหฺวิพฺภโม พระ
 หรรษาอันมีความงามแห่งกองแห่งดอกคัล้า.

วิ. ทิสฺยาเยว ทิสฺนฺตํ ทิศ, ทิสฺยานํ อนฺตํ ทิสฺนฺตํ ที่สุดแห่งทิศ.

ความเห็นของสันสกฤต

๑๓๐. สัพพโกมลวณฺณเหติ นานุปฺปาโส ปสฺสียो,
 ยถายํ มาลตีมาลา ลินโลลาลิมาลินี.

อนุปฺปาโส อ.อนุปฺปาสมธุรตาคุณ กโต อันถูกรจนาแล้ว
 สัพพโกมลวณฺณเหติ ด้วยลิลิตอักษรเสียงอ่อนทั้งปวง ท. น ปสฺสียो
 อันผู้รู้ ท. ไม่สรรเสริญ (เพราะขัดกับลิลิตคุณ) ยถา อุทาหรณ์..
 อัย มาลตีมาลา อ.ลำดับแห่งดอกมะลินี้ ลินโลลาลิมาลินี
 อันมีลำดับแห่งแมลงภูตัวห้วนไหวอยู่ เพราะความชอบใจดอกไม้
 (อันหมู่แห่งแมลงภูอันวู่วอนห้วนไหวชอบใจอยู่).

กล่าวว่า ถึงใช้อักษรซ้ำกันแล้ว ก็ไม่ควรใช้ลิลิตอักษรทั้งหมด ควรมี
 รัตนอักษรอยู่บ้าง นี้กล่าวตามสันสกฤต ไม่ถือเอาตามนี้ก็ได้อ เพราะใน
 พระบาลีมีมากที่อักษรซ้ำกันโดยไม่มีรัตนอักษรเช่น วูปฺเปรคาธา
 ที่กล่าวมาแล้ว และในคัมภีร์ วุดโตทย ก็มี อุทาหรณ์ ว่า...

โนนานิโน, นฺนูนานิ, นาเนนานิ, นฺนนานิโน,
 (โน+อนานิโน นฺน+อนานิ, น+อนเนนานิ โน+อนานิโน)
 นฺนนาเนนานิ, นฺนุนํ นานนฺนฺนนานเนน โน.^{๒๔}
 (โน+อนานิ+อนานิ, โน+อนัน+น น+อนานัน+น+อนเนน+โน)

บาทที่ ๑. อนานิโน อ.พระพุทธรเจ้า โน ของเรา ท. อุนานิ

^{๒๔} ชินาลงการ

เป็นผู้มีบารมีบกพร่อง(ยิ่งหย่อน) โหนฺติ ย่อมเป็น น หามีได้ นนุ
แนนอน,

บาทที่ ๒. อนานินฺ อ.พระพุทฺธเจ้า โน ของเรา ท. อนนนานิ
เป็นผู้คดโกง โหนฺติ ย่อมเป็น น หามีได้,

บาทที่ ๓. อุณานิอ.โทษในที่ลับ ท. (พุทฺธานํของพระพุทฺธเจ้า ท.)
โน ของเรา ท. เอนานิ ที่จะนำออกเปิดเผย น (โหนฺติ) ไม่มีเลย,
อุณฺ อ.ความบกพร่อง (พุทฺธานํ ของพระพุทฺธเจ้า ท.) โน ของเรา ท.
น (โหนฺติ) ก็หาไม่มี.

บาทที่ ๔. อานนํ อ.พระโอษฐ์ นํ ของพระองค์นั้น น (สโม)
ไม่เสมอเหมือน อานเนน ด้วยปาก โน ของเรา ท.

พระพุทฺธเจ้าทั้งหลายของพวกเราเป็นผู้มีบารมีบกพร่องก็หาไม่เลย,
พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ของพวกเรา จะเป็นผู้คดโกง ก็หาไม่, โทษในที่ลับ
ของพระพุทฺธเจ้าของพวกเรา ที่จะต้องนำออกมาเปิดเผย หามีไม่, ถึงแม้
ความบกพร่องของพระพุทฺธเจ้าของพวกเราก็ก็น่าหามีไม่, พระโอษฐ์ที่ยิ้มแย้ม
ด้วยปิตี ของพระองค์ หาเสมอเหมือนด้วยปากของพวกเราไม่.

วิ. มาลตีนิ มาลา มาลตีมาลา แถวแห่งดอกมะลิ,

วิ. โลลา อลโย โลลาลโย ภมรผู้ชวนชวาย(ใคร่ในกลิ่น).

วิ. ลินา โลลาลโย ลินโลลาลโย ภมรผู้ชวนชวายผู้ใคร่ในกลิ่น.

วิ. ลินโลลาลเยสํ มาลา ลินโลลาลิมาลา แถวแห่งภมรผู้ชวนชวาย
ผู้ใคร่ในกลิ่น.

วิ. ลินโลลาลิมาลา อสุสา อตถิติ ลินโลลาลิมาลินี แถวแห่งภมร
ผู้ชวนชวายผู้ใคร่ในกลิ่น.

๔. สมตาคุณ

คุณที่มีเสียงเสมอกัน

๑๓๑. มุฑูหิ วา เกวเลหิ เกวเลหิ มุฎฺเฐหิ วา
 มิสฺสุเสหิ วา ติธา โหติ วณฺเณหิ สมตา ยถา.

สมตา อ.สมตาคุณที่กล่าวความเป็นเสมอกัน วณฺเณหิ ด้วย
 อักษร ท. มุฑูหิ อันอ่อน (เสมอกัน) เกวเลหิ อย่างเดียว วา ด้วย
 วณฺเณหิ ด้วยอักษร ท. มุฎฺเฐหิ อันแข็งกระด้าง (หยาบ) เกวเลหิ
 อย่างเดียว วา ด้วย วณฺเณหิ ด้วยอักษร ท. มิสฺสุเสหิ อันผสม
 ด้วยอักษรอ่อน และอักษรแข็ง โหติ มีอยู่ ติธา ๓ ประการ ยถา
 อุทาหรณ์...

สมตาคุณ มี ๓ ประการคือ

๑. เกวลมฺุฑูสมตาคุณ สวดเสียงอ่อน เพราะทั้ง ๔ บาทมี
 ฌนิตอักษร ๑ ถึง ๒ ตัวเท่านั้น นอกจากนั้นเป็นสัทอักษร.

๒. เกวลมฺุฎฺเฐสมตาคุณ สวดเสียงแข็งเพราะมี ฌนิตอักษรได้บาท
 ละ ๓ ตัว.

๓. มิสฺสุสสมตาคุณ ผสมกันคือทุกบาทมี ฌนิตอักษร ๑ ตัว
 ที่เหลือเป็น สัทอักษร.

ตามสันสกฤตสมตาคุณ มี ๓ คือ

๑. เกวลมฺุฑูสมตาคุณ เบื้องต้นและที่ สุดคาถาเป็นสัทอักษร
 ในระหว่างกลางใช้สัทอักษรมาก.

๒. เกวลมฺุฎฺเฐสมตาคุณ เบื้องต้นและที่ สุดคาถาเป็น ฌนิตอักษร
 และในท่ามกลางใช้ ฌนิตอักษรได้มาก ที่สุดบาทละ ๓ ตัว.

๓. มีสุสกสมตาคคุณ เบื้องต้นและที่สุดไม่เหมือนกันคือหาก
 เบื้องต้นเป็นลิลิต ที่สุดต้องเป็นฉนิตเป็นต้น.

ลิลิตกัณฑ์ ในคัมภีร์ดังกล่าวนี้ มิได้ถือเอาตามคัมภีร์ไวยากรณ์
 แต่ถือเอาตาม จูฬวคคอกฏจกตา โดยถือเอาอักษรที่ไม่ใช่ ฉนิต เป็น ลิลิต
 ทั้งหมด.

๔.๑ อ.เกวลมทุสมตาคคุณ

๑๓๒. โกกิลาลापस्राति มุनिทุतालापวิพुทธิ,
 หทยงคุดยาดิ สดํ เทติ จ นิพुทธิ.

มุนิทุतालापวิพุทธิ อ.ความม่งดงามคือความไพเราะแห่ง
 พระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า โกกิลาลापस्राति อันเหมือนกับ
 เสียงของนกคุดเหว่า ยาดิ ย่อมถึง หทยงคุดยาดิ ซึ่งความเป็นแห่ง
 เสียงอันเข้าไปในใจถึงซึ่งใจ (เสียงจับใจ) สดํ จ ของสัตว์บุรุษ ท. ด้วย
 เทติ ย่อมให้ นิพุทธิ ซึ่งพระนิพพาน สดํ จ แก่สัตว์บุรุษ ท. ด้วย.

คุณคือความไพเราะ เพราะสวดเสียงอ่อนทั้งหมด มีอักษรเสียงแข็ง
 หรือเสียงกระด้างคือ ภา ในที่สุดบาทที่ ๒ เพียงตัวเดียว อีกอย่างหนึ่ง
 ตามมติของสันสกฤต ก็ ในต้นบาทที่ ๑ และ พุ ที่สุดบาทที่ ๔ เป็น
 อักษรเสียงอ่อนเหมือนกัน ดังนั้นจึงเรียกว่า เกวลมทุสมตาคคุณ.

วิ. โกกิลานํ อาลาโป โกกิลาลาโป เสียงชั้นแห่งนกคุดเหว่า,

วิ. โกกิลาลापํ ส्राति สีเลนาติ โกกิลาลापस्राति ความไพเราะ
 อันปกติแสดงซึ่งเสียงชั้นแห่งนกคุดเหว่า.

วิ. มุณินฺทสฺส อาลาโป มุณินฺทาลาโป พระสุรเสียงของพระจอมมุนี.

วิ. มุณินฺทาลาปานํ วิพฺภโม มุณินฺทาลาปวิพฺภโม ความไพเราะแห่งพระสุรเสียงของพระจอมมุนี.

โกกิลาลาป ศัพท์ที่กล่าวอรรถคือ เสียงชั้นแห่งนกดุเหว่า เป็นฐานุปจารที่กล่าวถึงฐานะคือเสียงชั้น แต่หมายถึงฐานี้ คือ ความไพเราะแห่งเสียงชั้นนั้น.

๔.๒ เกวลผุฏฺฐสมตาคุณ

๑๓๓. สมภูภาวณียสมภูภาวํ ภควन्दํ ภวन्दคฺคํ,
ภวन्दสาธนาภงฺขี โภ น สมภูภาวเย วิภฺงุ.

โก อ.ใคร ภวन्दสาธนาภงฺขี ผู้มีความปรารถนาซึ่งความสำเร็จพระนิพพานคือที่สุดแห่งทุกข์ น สมภูภาวเย (เอเยย) เหวไม่พึงเคารพได้อย่างไร ตํ ภควन्दํ ซึ่งพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น สมภูภาวณียสมภูภาวํ ผู้มีความปรารถนาอันน่าเคารพอันบุคคลควรสรรเสริญ ภวन्दคฺคํ ผู้ถึงซึ่งพระนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งทุกข์ วิภฺงุ ผู้อุบัติขึ้นครอบงำหรือ ผู้อุบัติขึ้นโดยพิเศษ.

คุณคือความไพเราะ เพราะสวดอักษรเสียงแข็งทั้งหมด ๑ ในที่นี้มิได้หมายว่ามีมากกว่าอักษรเสียงอ่อน แต่หมายถึงอย่างมากมายบาทละ ๓ ตัว เกินกว่านั้นต้อง พันธมฺรุสโทษ เสียงกระด้าง หากตามมติของสันสกฤตหมายเอา ภา ในเบื้องแรกของคาถา และ ภู ในที่สุดของคาถา เป็นอักษรเสียงแข็งเหมือนกัน และในท่ามกลางยังมีอักษรเสียงแข็งอีกมาก.

๔.๓ มิสฺสกกสมตาคุณ

๑๓๔. ลทฺธจฺนุทฺทนสํสคฺค- สฺคนฺธิ มัลยานิโล,
มฺนุทฺท'มฺยาติ ภิโต'ว มฺุณินุทฺทมุขมารุตา.

ลทฺธจฺนุทฺทนสํสคฺคฺสฺคนฺธิมัลยานิโล อ.ลมอันพัดมาจาก
เกาะมัลลียอันมีกลิ่นหอม เพราะการระคนด้วยแก่นจันทน์อันตน
ได้แล้ว อายาติ ย่อมพัดมา มนุทฺท'เบา ๆ ภิโต'อิว รวากะวักแล้ว
มุณินุทฺทมุขมารุตา จาก(ต่อ)ลมอันออกจากพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี

ลมไม่มีชีวิต แต่กล่าววักแล้วเหมือนกับว่าลมมีชีวิต เช่นนี้ก็เป็
คุณอย่างหนึ่ง.

คุณคือความไพเราะ เพราะสวดเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน
ในที่แต่ละบาทมี อักษรเสียงแข็ง ๑ ตัว, ตามมติของสันสกฤตหมายเอา
ลทฺธ' เบื้องแรกของคาถาเป็นอักษรเสียงแข็ง แต่ผสมกับ มารุต'
ที่สุดของคาถา เป็นอักษรเสียงอ่อน จึงเรียกว่า มิสฺสกกสมตาคุณ.

หมายเหตุ มาลย เกาะมัลลีย คือประเทศมาเลเซียในปัจจุบัน.

หมายเหตุ บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยฉนิตอักษรเพียงตัวเดียวเป็น
มุทฺทสมตาคุณ หากประกอบด้วยฉนิตอักษรคู่ซึ่งรับกันไม่มากกว่า ๒ พยางค์
ในแต่ละบาท เป็น เกวลฉนุทฺทสมตาคุณ.

วิ. จฺนุทฺทนํ สํสคฺโค จฺนุทฺทนสํสคฺโค การระคนกับไม้จันทน์.

วิ. ลทฺธ' จฺนุทฺทนสํสคฺโค ลทฺธจฺนุทฺทนสํสคฺโค การระคนกันกับ
ไม้จันทน์อันตนได้แล้ว.

- วิ. โสภโณ คนุโร ยสุสาติ สุนฺธิ ลมอันมีกลิ่นหอม,
 วิ. ลทุจจนฺทหนสฺสคฺเคน สุนฺธิ ลทุจจนฺทหนสฺสคฺคฺสุนฺธิ ลมอันมี
 กลิ่นหอมเพราะระคนด้วยไม้จันทน์อันตนได้แล้ว,
 วิ. มลยโต อาคโต อนิโล มายานิโล ลมอันมาจากภูเขามลยะ
 (หิมาลัย)
 วิ. มุณินุทมุขโต นิคุขุโต มารุโต มุณินุทมุขมารุโต ลมอันออก
 จากพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี.

๕. สุขุมาลตาคุณ

คุณที่มีค่าพูดอ่อนๆ

๑๓๕. อนินฺจฺรกุขรปฺปายา สพฺพโกมลนิสฺสุฏฺฐา,
 กิจฺจมุจฺจารณาเปต- พุญฺชฺชา สุขุมาลตา.

กิจจมุจฺจารณาเปตพุญฺชฺชา อ. ประพันธ์ ท. อันมีพยัญชนะ
 อันปราศจากการสวดยาก อนินฺจฺรกุขรปฺปายา อันมีอักษร
 ไม่หยาบ(แข็ง) คือมีลิลิตอักษรมาก สพฺพโกมลนิสฺสุฏฺฐา อันปราศ
 จากลิลิตอักษรเสียงอ่อนทั้งหมด สุขุมาลตา ชื่อว่า สุขุมาลตาคุณ.

สุขุมาลตาคุณ คือ คุณคือความอ่อนโยน แห่งบทประพันธ์
 ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ

๑. มีชนิดอักษรเสียงแข็งมาก บาทหนึ่งไม่เกิน ๓ ตัว.
๒. มีบทสนธิ สมาส และ สัງโยคที่สวดง่าย คือ มีลิลิตอักษรมากกว่า
 ชนิดอักษร.
๓. มีอักษรที่ปราศจาก บทสนธิ, สมาส หรือสัງโยคที่สวดออกเสียงยาก.

วิ. อนัญจฺรฺรานิ อุกฺขรฺรานิ ปายานิ พฺหุณี ยสฺสฺสนฺติ อนัญจฺรฺกฺขรฺป-
ปายานิ คุณอันมีอักษรที่ไม่กระด้างเป็นส่วนมาก,

วิ. สพฺเพ โกมฺลา สพฺพโกมฺลา อักฺขรฺนุมนวลฺทั้งหมด,

วิ. สพฺพโกมฺเลหิ นิสฺสฺฐา สพฺพโกมฺลนินิสฺสฺฐา คุณอันหลุดพ้น
จากอักษรที่มีเสียงนุ่มนวลทั้งหมด.

วิ. กิจฺเจณ อุจฺจารณา กิจฺจฺมฺจฺจารณา อักฺขรฺที่ถูกล่าวอย่างลำบาก.

วิ. กิจฺจฺมฺจฺจารณียะหิ อเปตานิ กิจฺจฺมฺจฺจารณาเปตานิ อักฺขร
ปราศจากอักษรที่กล่าวอย่างลำบาก,

วิ. กิจฺจฺมฺจฺจารณาเปตานิ พฺยญฺชนานิ ยสฺสฺสาติ กิจฺจฺมฺจฺจารณาเปต-
พฺยญฺชนานิ คุณที่มีอักษรปราศจากอักษรที่ถูกล่าวอย่างลำบาก.

หมายเหตุ ลง นิคฺหิต อาคม และ อาเทศ เป็น ม อักฺขรฺในคัมภีร์ว่า
กิจฺจฺมฺจฺจารณา.

อุ.สุขุมาลตาคุณ

๑๓๖. ปสฺสฺสนฺตา รูปรวิภวํ สฺถนฺนฺตา มธฺรํ คิริ,

จฺรณฺติ สาธฺฐ สฺมฺพฺพุทฺธ- กาลเ เกฬิปรมฺมุขา.

สาธฺฐอ.สาธฺฐชน ท. ปสฺสฺสนฺตาฟังดูอยู่รูปวิภวซึ่งความสมบูรณ์
(งาม)แห่งพระรูป สฺถนฺนฺตา ฟังอยู่ มธฺรํ คิริ ซึ่งพระสุรเสียง คือ
พระธรรมอันไพเราะ เกฬิปรมฺมุขา เป็นผู้มีหน้าในเบื้องหลัง
(เมิน)จากการเล่น หุตุวา เป็น จฺรณฺติ ย่อมเที่ยวไป สฺมฺพฺพุทฺธกาล
ในกาลที่พระพุทฺธเจ้าทรงพระชนม์อยู่.

มีลิลิตอักษรเสียงอ่อนมาก(ไม่ใช่มีลิลิตอักษรทั้งหมด แต่มีลิลิตอักษร

อตุถสุขุมาลตาคุณ

สุขุมาลตาคุณที่สมบุรณ์จำพวกอตุถาลังการะ

๑๓๘. โรมณจ ปิณจ รจนา สาธ วาทาหิตทุณี,

ลพนติเม มุณีเมขุม- มหา สาธ สีชาวลา.

อิเม สาธ สีชาวลา อ.นกฎงกล่าวคือสัตบุรุษ ท. เหล่านี้
โรมณจปิณจรจนา ผู้มีการล่าแพนซึ่งทางคือการชูชั้นแห่งชน
(ชนลูกเพราะฟังธรรม) สาธ วาทาหิตทุณี ผู้มีเสียงชั้นคือ
คำกล่าวว่า สาธ มุณีเมขุมมหา ผู้มีแวเพราะฝนกล่าวคือพระมุณีเจ้า
ลพนติ ย่อมรื่นเรียง. (คำว่า “คือ” น่าจะแปลว่า “เพียงดัง”
เพราะเป็นการเปรียบเทียบกันกับของ ๒ สิ่ง)

อธิบาย ฝนใกล้ตกเมฆร้อง นกฎงก็ชอบใจรำแพนทางเดินรำและ
ร้องเพลง คือคนฟังธรรมของพระพุทธเจ้า เกิดปิติมีชนลูกเหมือนทางนกฎง
จึงให้สาธการเหมือนเสียงร้องของนกฎง.

คาถานี้มีสติลอักษร ฌนิตอักษร และบทสมาส สนธิ ตามลักษณะ
ที่กำหนดไว้จึงเรียกว่า สัททาลังการะ และมีรูปก(รูปกอตุถาลังการะ) คือ
อุปมาบท (สิ่งที่นำมาเปรียบเทียบ) และอุปไมยบท (สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ)
ทำให้ไม่ต่างกัน จึงเรียกว่า อตุถาลังการะมธุรตาคุณ.

อุปมาและอุปไมย

คือ อิติ รูปกั เณยย์ เช่น อิติ สทิส มัต

ดุจดัง อิติ อุปมา เณยยา สมุปะกษชาติ เหมือน(ดวงจันทร์พักตร์)มตา

คาถานี้ประกอบด้วยรูปกลางการะ(อสังการะที่แสดงความไม่แตกต่างกันของอุปมานะ และอุปเมยยะ) โดยแสดงความเหมือนกันของนกยูง และ สัตบุรุษ การรำแพนหาง และการชูชันแห่งขน เสียงขัน และเสียงกล่าว สาธุการ ฝนและพระมุนี สุขุมาลตาคุณที่ประกอบด้วย อัถดถาลังการะคุณ ดังกล่าวทำให้บัณฑิตพึงพอใจเป็นพิเศษ เพราะประกอบด้วยเนื้อความที่น่ายินดี

คาถานี้ประกอบด้วยลักษณะของสุขุมาลตาคุณ ๓ ประการที่มี ธนิต่อักษรน้อย มีลิลิตอักษรมากและปราศจากสังโยคเป็นต้นที่ออกเสียงยาก ดังนั้น จึงเป็นสุขุมาลตาคุณที่ประกอบด้วยอัถดถาลังการะ.

วิ. โรมณฺญา เอว ปิณฺณจานิ โรมณฺจปิณฺณจานิ หางกล่าวคือการชูชันแห่งขน.

วิ. โรมณฺจปิณฺณจานิ รจนา เยสนฺติ โรมณฺจปิณฺณจรจนา นกยูง กล่าวคือสัตบุรุษอันมีการรำแพนหางกล่าวคือการชูชันแห่งขน.

วิ. สาธุ อิติ วาโท สาธุวาโท การกล่าวว่า สาธุ.

วิ. อาหิตโต ธนิ อาหิตตฺถุณี เสียงที่ถูกขัน.

วิ. สาธุวาโท อาหิตตฺถุณี เยสนฺติ สาธุวาทาหิตตฺถุณี นกยูง กล่าวคือสัตบุรุษอันมีเสียงขันกล่าวคือการกล่าวว่า สาธุ,

วิ. มุณีเอว เมโฆ มุณีเมโฆ ฝนกล่าวคือพระมุนี,

วิ. มุณีเมฆเณ อุมฺมทา มุณีเมฆุมฺมทา นกยูงกล่าวคือสัตบุรุษผู้มีเมฆด้วยฝนกล่าวคือพระมุนี.

วิ. สาธุ เอว สิขาวลา สาธุสิขาวลา นกยูงกล่าวคือสัตบุรุษ.

อดตุสุขุมาลตาคุณ

๑๓๙. สุขุมาลตต'มตฺเถ 'ว ปทตฺถวิสยมฺ'ปิ จ,
ยถา มตาทิสทฺทเทสุ กิตฺติเสสาทิกิตฺตนํ.

สุขุมาลตตฺปิ แม่ อ.สุขุมาลตาคุณ ปทตฺถวิสยํ จ อันมี
เนื้อความแห่งบทเป็นที่ตั้ง อดฺธิ เอว มีอยู่นั้นเทียว ยถา อุทาหรณ์...
กิตฺติเสสาทิกิตฺตนํ อ.การกล่าวซึ่งศัพท์ (ว่า) เหลืออยู่แต่ชื่อเสียง
เป็นต้น มตาทิสทฺทเทสุ ในศัพท์มี มต (ตาย) เป็นต้น ท. สุขุม่า ชื่อ
สุขุมาลตาคุณ.

สุขุมาลตาคุณนี้เกิดขึ้นได้ เพราะวันจาก ความมโหฬาร และโอจิตยหีนโหฬาร
คือไม่ใช่คำพูดที่ชาวโลกถือกันว่าไม่ไพเราะ เช่น ออกกลูกหรือคลออดลูก ถือกัน
ว่าเป็นคำไม่น่าฟัง ต้องกล่าวว่า เขาได้น้อง หรือ เจ้าแดงมันได้น้อง, เขาตาย
ก็กล่าวว่า เขาเหลือแต่ชื่อเสียง หรือเขาไปสวรรค์, เวลาต้องการจะ
ถ่ายปัสสาวะกล่าวว่า ก็อกจะแตก หรือยิงกระต่าย เป็นต้น (เป็นการใช้
โดยอ้อม).

๖. สิลเสศคุณ

คุณที่ติดกัน

๑๔๐. สิลสิฏฺฐปทสํสคฺค- รมณียคุณาลโย,
สพฺพนุชฺคารโว โส'ยํ สิลโส นาม ตํ ยถา.

โส อัย อ.ประพันธ์นั้น สิลสิฏฺฐปทสํสคฺครมณียคุณาลโย
อันเป็นที่ตั้งแห่งคุณอันบุคคลพึงยินดี เพราะการระคนกันแห่ง

บทอันติดกันคือ บทสังโยค สพนธคารโว อันเป็นไปกับด้วยความ
หนักแห่งประพันธ์คือ ทิมะ และธนิตอักษร สีเลโส นาม ชื่อว่า
สีเลสคุณ ตั ยถา คือ อย่างไร?

ลักษณะของสีเลสคุณ ๒ คือ

๑. ต้องเขียนให้มีบทสังโยคมาก ๆ.

๒. และประกอบด้วยอักษรเสียงหนัก ทิมะ ธนิต และครุ.

วิ. สติฎฐา ปทา สติฎฐปทา บทที่แนบชิดกัน,

วิ. สติฎฐปทานํ สัสสุโค สติฎฐปทสัสสุโค การระคนแห่งบทที่
แนบชิดกัน,

วิ. สติฎฐปทสัสสุเคน รมณียो สติฎฐปทสัสสุक्रमณियो คุณอัน
นารีนรมย์เพราะการระคนแห่งบทที่แนบชิดกัน.

วิ. สติฎฐปทสัสสุक्रमณियो เอว कुणे สติฎฐปทสัสสุक्रमณियकुणे,
สติฎฐปทสัสสุक्रमณियकुणस्स आलियो สติฎฐปทสัสสุक्रमณियकुणालियो
ที่ตั้งแห่งคุณที่นารีนรมย์เพราะการระคนแห่งบทที่แนบชิดกัน,

วิ. ครุโน ภาโว. คารวํ ความหนัก.

วิ. พนุธสุส คารวํ พนุธคารวํ ความหนักแห่งบทประพันธ์.

วิ. พนุธคารเวน สห ปวดตตตีติ สพนุธคารโว บทประพันธ์
อันเป็นไปกับด้วยความกระด้างอันเป็นความหนักแห่งประพันธ์.

อุ. สีเลสคุณ

๑๔๑. พาลินทุวิพุมจเจติ- นขราวสิกนฺติภิ,

สา มุณินุทปทมิโกช- กนฺติ โว วไลตา'วตံ.

สา มุณินุทปทมุโภชกนฺติ อ.ความมงดงามแห่งดอกบัวคือ พระบาทของพระพุทธเจ้านั้น วไลดา อันประกอบ พาลินุทวิพุกมจ-เจทินขราวลิกนฺติภิ ด้วยความมงดงามแห่งลำดับของพระนขา อันมีปกติติด(งามกว่า)ซึ่งความงามของดวงจันทร์อ่อน ๆ (กำลังขึ้น) อวตฺ ขอจงรักษา ไว ซึ่งท่าน ท.

คาถานี้เป็น สิลเสศคุณ สมบูรณ์ด้วยลักษณะทั้งสองคือ บทสังโยคมาก ที่มะ และธนิตมากในบาทต่างๆ อื่นจากบาทที่ ๕ เช่น พาลินุท (โกฎฐฐาน, ทันตฐาน) วิพุกม (ทันตฐาน, โกฎฐฐาน) นขราวลิ (ทันตฐาน, กัณฐฐาน, มุทฐฐาน, โกฎฐฐาน) กนฺติภิ (กัณฐฐาน, ทันตฐาน, โกฎฐฐาน) สา มุณินุท (ทันตฐาน, โกฎฐฐาน, ทันตฐาน) ปทมุโภช (โกฎฐฐาน, ทันตฐาน, โกฎฐฐาน) กนฺติ ไว (กัณฐฐาน, ทันตฐาน, ทันโตฎฐฐาน) วไลดาวตฺ (ทันโตฎฐฐาน, ทันตฐาน) เพราะประกอบด้วยสังโยคอักษร มากมายและธนิตอักษรดังกล่าว จึงเป็น สิลเสศคุณ.

ลิลิสฺสตีติ ลิลโส. ติดกันอยู่ ก็คือ สังโยค. ๖ อักษรในบทว่า นขราวลิ เป็นอาคม และในคาถานี้ยังประกอบด้วยโอชคุณอีกด้วย เพราะบทว่า พาลินุทวิพุกมจเจทินขราวลิกนฺติภิ เป็นสมาส.

- วิ. พาโล อินุท พาลินุท ดวงจันทร์แรกเริ่ม.
- วิ. พาลินุทโน วิพุกโม พาลินุทวิพุกโม รัศมีแห่งดวงจันทร์แรกเริ่ม.
- วิ. พาลินุทวิพุกมฺ ฉินุทติ สีเสนาติ พาลินุทวิพุกมเจที่ รัศมี อันมีปกติกำจัดซึ่งรัศมีแห่งดวงจันทร์แรกเริ่ม.

วิ. นขานํ อวาลิโย นขราวลิโย แถวแห่งพระนขา,

- วิ. นขราวสินี กนฺติ นขราวลิกนฺติ รัศมีแห่งแถวแห่งพระนขา,
 วิ. พาลินุทฺวิพฺภมเจทินิโย จ ดา นขราวลิกนฺติโย จาติ
 พาลินุทฺวิพฺภมเจทินนขราวลิกนฺติโย รัศมีแห่งแถวแห่งพระนขาอันมีปกติ
 กำจัดซึ่งรัศมีแห่งดวงจันทร์แรกเริ่ม.
 วิ. มุณินุทฺสฺส ปทานิ มุณินุทฺปทานิ พระบาทแห่งพระจอมมณี.
 วิ. มุณินุทฺปทานิ เอว อมฺโภษานิ มุณินุทฺปทมฺโภษานิ ดอกบัว
 กล่าวคือพระบาทแห่งพระจอมมณี.
 วิ. มุณินุทฺปทมฺโภษานํ กนฺติ มุณินุทฺปทมฺโภษกนฺติ รัศมีแห่ง
 ดอกบัวกล่าวคือพระบาทแห่งพระจอมมณี.

๗. อุทารตาคุณ

คุณที่แสดงคุณพิเศษ

๑๔๒. อุกฺกัสนฺโตะ โย โกจิ คฺุณฺ ยทิ ปตฺติยเต,
 อุทารไอยํ ภเว เตน สนาถา พนฺธปทฺตติ.

ยทิ ถ้าว่า โย โกจิ คฺุณฺ อ.คุณอย่างใดอย่างหนึ่ง อุกฺกัสนฺโตะ
 อันมีความพิเศษยิ่ง ปตฺติยเต ย่อมถูกรู้ เหว่ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น
 สติ มีอยู่ ยยํ อ.คุณอันพิเศษยิ่งนี้ อุทารไย ชื่อว่า อุทารตาคุณ ภเว
 ย่อมเป็น พนฺธปทฺตติ อ.ลำดับแห่งประพันธ์ สนาถา อันเป็นไปกัน
 ด้วยที่พึงคือ อุทารตาคุณ ภเว ย่อมมี เตน เพราะเหตุอันยิ่งนั้น.

บทว่า อุทารตา นี้มีเนื้อความเท่ากับ มหฺนุดตา คุณอันยิ่งใหญ่คือ
 นำสรรเสริญยิ่ง เพราะฉะนั้น หากต้องการให้ประพันธ์มี อุทารตาคุณ

ก็ต้องเขียนพรรณนาถึงคุณพิเศษยิ่ง มี เจตนา ศील สมาธิ ปัญญาเป็นต้น
ที่มีมากกว่าคนอื่น ๆ แต่ต้องมีใช้เป็นการโอ้อวด คือต้องเว้นจาก
โอจิตยหีนโทส.

วิ. อุกุกโส อสุส อตถิติ อุกุกัสนุนโต คุณที่มีความใหญ่หลวง.

วิ. นาเถน สห วุตตติติ สนาถา ลำดับแห่งบทประพันธ์ที่เป็น
ไปกับด้วยที่ฟัง (ได้แก่ ความบริบูรณ์)

วิ. พนุธสส ปทุธติ พนุธปทุธติ ลำดับแห่งประพันธ์.

หมายเหตุ ปติยเด ศัพท์ เป็นศัพท์ที่นิยมใช้ในคัมภีร์ไวยากรณ์
หรือคัมภีร์อื่น ๆ ที่อาศัยกฎไวยากรณ์จากภาษาสันสกฤต เพราะเป็น
ศัพท์ที่นิยมใช้ในภาษานั้น.

อุ.อุทวารตาคุณ

๑๔๓. ปาทมโกช รโซ ลิตต- คคตดา เย ดว โคตม,

อโห เต ชนุตโว ยนติ สพพลา นิรชตตณ.

โคตม ข้าแต่พระโคตม เย ชนุตโว อ.สัตว์ ท. เหล่าใด
ปาทมโกชรโซลิตตคคตดา เป็นผู้มีกายอันเปื้อนด้วยฝุ่นคือเกสรที่
ดอกบัวคือพระบาท ดว ของพระองค์ โจนุติ ย่อมเป็น อโห
โอ่น่าอัศจรรย์ เต ชนุตโว อ.สัตว์ ท. เหล่านั้น ยนติ ย่อมถึง
นิรชตตณ ซึ่งความเป็นผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส สพพลา
โดยประการทั้งปวง.

ตามปกติผู้เปื้อนฝุ่น จะเป็นผู้สะอาดหมดจดไม่ได้ แต่ในที่นี้แสดง
ถึงคุณของพระพุทธเจ้าที่น่าอัศจรรย์ยิ่ง เพราะคนก้มกราบพระบาทของพระองค์

แล้วเปื้อนฝุ่น แต่กลับเป็นผู้หมัดจดจากฐลีสือคือกิเลสได้ ด้วยการปฏิบัติตามธรรม ดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่น่าแปลก แต่คุณของพระพุทธเจ้าอันใครๆ ไม่สามารถคิดได้ ดูคาถาที่ ๗๙ มีอุทราตาคณ.

วิ. ปาทานิเยว อมฺโฆชานิ ปาทมฺโฆชานิ ดอกบัวกล่าวคือพระบาท.

วิ. ปาทมฺโฆชเรหิ ลิตฺตานิ คคฺคฺตานิ เยสนฺติ ปาทมฺโฆชโรชฺลิตฺคคฺคฺตา หนผู้มีสรีระอันฐลีแห่งดอกบัวกล่าวคือพระบาทที่ถูกถูปล้แล้ว.

วิ. เรหิ กิเลสฺหิ นิคฺคฺตา นิสฺสา ปราศจากฐลี(กิเลส).

วิ. นิสฺซานํ ภาวี นิสฺซตฺตํ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปราศจากกิเลส.

อุ.พระบาลี

กามํ มํ สิวโย สพฺเพ ปพฺพเชนฺตุ หนนฺตุ วา,
เนว ทานา วิรมิสฺสํ กามํ จินฺทนฺตุ สฺตฺตธา."^{๑๐}

กามํ สพฺเพ สิวโย แม้ อ.ชาวสิวี ท. ทั้งปวง ปพฺพเชนฺตุ จงเนรเทศ มํ ซึ่งเรา วา กิติ หนนฺตุ จงฆ่า มํ ซึ่งเรา วา กิติ กามํ จินฺทนฺตุ แม้จงดัด มํ ซึ่งเรา สฺตฺตธา โดยส่วนเจ็ด วา กิติ อหํ อ.เรา เนว วิรมิสฺสํ จักไม่วั้น ทานา จากทาน(การให้).

ในที่นี้แสดงถึง เจตนา ในการบริจาค ว่ายิ่งใหญ่กว่าทานวีรกล้าในการให้ยิ่งกว่าคนสามัญ.

^{๑๐} พ.ชา.๒๘/๑๗๐๕/๓๑๓

อุทราตาคุณ ๒ คือ (คุณพิเศษและยิ่งใหญ่)

๑. เว้นจาก โอจิตยหีนโทส ความมโทส และ พุยาภิณณโทส.
๒. มีวิเสสณะดี.

คำแนะนำ

๑๔๔. เอวฺ ชินานุภาวสุส สมุกฺโกโสทร ทิสฺสติ,
 ปญฺญา วิธินาเนน จินฺตเย ปรมีทิสฺส.

อตร ในคานานัน สมุกฺโกโส อ.ความพิเศษยิ่ง ชินานุภาวสุส
 แห่งอานุภาพของพระพุทธเจ้า ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ เอวฺ โดยนัยที่
 เรากล่าวแล้วนั้น ปญฺญา อ.บุคคลผู้มีปัญญา จินฺตเย ฟังพิจารณา
 ปรี ซึ่งประพันธ์อย่างอื่น อีทิสฺส เช่นนี้ อเนน วิธินา โดยวิธีนี้.

คานานี้แนะนำให้จดจำลักษณะคานาที่ ๑๔๓ ไว้เป็นตัวอย่าง
 เพื่อเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ที่จะพบในที่อื่น ๆ, เช่นภาษาไทยกล่าวว่า
 ตีมน้ำยังดับกระหาย แต่ตีมรสพระธรรมไม่รู้จักอิม เป็นต้น เช่นนี้ก็
 เป็นการแสดงคุณพิเศษของพระธรรมว่ามีรสดียิ่ง จนคนตีมน้ำไม่รู้จักพอ.

ใช้บทวิเสสณะดีก็จัดเป็นอุทราตาคุณ

๑๔๕. อุทาโร โสปี วิญญะโย ยํ ปสฺตถวิเสสนํ,
 ยถา กีฬาสโร ลีลา- หาสเหมงฺคทาทย.

ยํปสฺตถวิเสสนํ อ. ประพันธ์อันมีบทวิเสสณะอันน่าสรรเสริญได
 อดติ มีอยู่ โสปี อ. ประพันธ์อันมีบทวิเสสณะอันน่าสรรเสริญเมื่อนั้น

วิญญะโย อันนัักศึกษาพิงทราบ อุทาโร อ.อุทาหรณ์ ยถา เช่น กิฬาสโร อ.สระน้ำสำหรับเล่น ลีลาหาสเหมงคทาโย อ.การหัวเราะ อันประกอบด้วยเสน่ห์คือความงาม และ กำไลตันเซน อันถูกระทำด้วยทองคำ เป็นต้น.

การใช้บทวิเสสนะ ก็จัดเป็น อุทารตาคณ อย่างหนึ่ง ในที่นี้ กิฬา เป็นวิเสสนะของ สโร แสดงให้รู้ว่าไม่ใช่สระน้ำธรรมดา แต่เป็นสระน้ำที่ น่าสนุกสนาน ลีลา เป็นวิเสสนะของ หาโส แสดงให้รู้ว่ามิใช่หัวเราะธรรมดา แต่มีลักษณะพิเศษคือมีเสน่ห์น่ารักดังนี้เป็นต้น, ต้องเว้นจาก พยาภินณโทษ และ ความมโหฬาร ก็เป็น อุทารตาคณ แล้ว.

วิ. กิฬาย สโร กิฬาสโร สระน้ำเพื่อการละเล่น.

วิ. ลีลาย ยุตุโต หาโส ลีลาหาโส การหัวเราะอันประกอบด้วย ความงาม.

วิ. เหมเนน ปกตฺ เหม ก่ำไลเท้าที่กระทำด้วยทอง.

วิ. เหม องคทฺ เหมงคทฺ ก่ำไลเท้าที่กระทำด้วยทอง.

วิ. ลีลาหาโส จ เหมงคทฺ จ ลีลาหาสเหมงคทานิ การหัวเราะ อันประกอบด้วยความงามและกำไลเท้าที่กระทำด้วยทอง.

วิ. ลีลาหาสเหมงคทานิ อาทีนิ เยสนนติ ลีลาหาสเหมงคทาโย สภาพมีการหัวเราะอันประกอบด้วยความงามและกำไลเท้าที่กระทำ ด้วยทองเป็นต้น.

อุ.พระบาลี

อจฺโจทิกา ปุ่ถุสิลา โคน์คุลมิคายุตา,
อมฺพุเสวาลสญจนฺนํ เต เสลา รมยนฺติ มํ^{๓๐}

เต เสลา อ.ภูเขา ท. เหล่านั้น อจฺโจทิกา อันมีน้ำใส ปุ่ถุสิลา มีหินก้อนใหญ่ โคน์คุลมิคายุตา มีชะนีและเนื้อทราย อมฺพุเสวาล-สญจนฺนํ อันดาดาชไปด้วยน้ำและสาหร่าย มํ ยังเรา รมยนฺติ ย่อมให้ยินดี.

พรรณนาคุณพิเศษของภูเขาว่าน่ารื่นรมณ์กว่าภูเขาอื่น ๆ จึงได้ชื่อว่า อุทรรตาคุณ เพราะใช้บริเวสสนะดี.

๘. กัณฺติคุณ

คุณที่น่าพอใจ

๑๘๖. โลกียตถานตฺถิกกนฺดา กนฺดา สพฺพชนานปี,
กนฺติ นามาทิวุดตฺสฺส วุดฺดา สา บริหารโต.

กนฺดา อ.คุณอันน่ายินดี สพฺพชนานํ ปี แม่ของชนทั้งปวง ท. โลกียตถานตฺถิกกนฺดา อันไม่ล่วงเลยเนื้อความในโลก กนฺติ นาม ชื่อว่า กัณฺติคุณ สา อ.กัณฺติคุณนั้น มยา อันเรา วุดฺดา กล่าวไว้แล้ว บริหารโต ในการแก้ อติวุดตฺสฺส แห่งอติวุดตฺโทษ. ยถา อุทาทรณฺ. มุนินฺทอิจฺจาติ ว่า มุนินฺท เป็นต้น.

^{๓๐} ข.เถร.๒๖/๖๐๑/๓๕๖

คาถานี้แสดงการกล่าวไม่เกินความเป็นจริงของโลกคือ เว้นจาก
อติวุตโตโทษ (โทษเพราะการพูดเกินไป) หรือเขียนตามคำของชาวโลก ก็มี
กัณฑ์คุณ คือ คุณที่นายินดี ดูคาถาที่ ๙๕ เป็นอุทาหรณ์ของกัณฑ์คุณ
(เหมือนคำพังเพยว่า เข็นเรือขึ้นทราย หานายมือเปล่า).

วิ. โลเก วิทิตโต โลกิโย เนื้อความที่ปรากฏในโลก.

วิ. โลกิโย อตุโถ โลกียตุโถ เนื้อความที่ปรากฏในโลก.

อุทาหรณ์กัณฑ์คุณ

มุนินุทจนุทสมภูต

ยโสราสิมรีจัน

สกลโล ปุยยามากาโส

นาวกาโส วิชฌมุกเน.

อ.ท้องฟ้านี้ แม้ทั้งสิ้น เป็นที่ไม่มีช่องว่าง เป็น เพราะการแผ่ไป
ซึ่งรัศมี คือ กองพระเกียรติ อันเกิดจากดวงจันทร์ คือ พระจอมมุนี.

อุ.พระบาลี

ยํ น ทิฏฺฐํ ปุราณเหหิ

ติตฺถิกาจริเยหิ ปี,

ตํ ปทํ สุกุมารีหิ

สตุตฺตวสุสาหิ เวทิตํ.^{๓๒}

ยํ อ.นิพพานใด ติตฺถิกาจริเยหิ ปี แม้อันเดียรถีย์ ท.
ปุราณเหหิ ผู้มีในกาลก่อน น ทิฏฺฐํ ไม่เห็นแล้ว ตํ ปทํ อ.พระนิพพาน
นน สุกุมารีหิ อันเด็กหญิง ท. สตุตฺตวสุสาหิ ผู้มีอายุเจ็ดชวบ
เวทิตํ เห็นแล้ว.

กาลานีบอกว่ เด็กหญิงอายุเจ็ดปีเห็นพระนิพพานได้ การกล่าว
เช่นนี้ไม่ได้वादตัว แต่เป็นจริง ๆ จึงเรียกว่า กนฺตฺติคุณ.

ยถา มุนินฺท อิจฺจาที.

๙. อตฺถพฺยตฺติคุณ

คุณที่มีคำพูดปรากฏชัด

๑๔๗. อตฺถพฺยตฺตาภิเชยฺยสุสา เเนยยดา สทฺทโต'ตฺถโต,

สายํ ตทฺภยา เเนยย- ปรีหาเร ปทสฺสีตา.

อภิเชยฺยสุสา อเนยยดา อ.ความที่แห่งเนื้อความไม่ถูกนำมา
สทฺทโต โดยศัพท์ก็ดี อตฺถโต โดยอรรถก็ดี อตฺถพฺยตฺตา ชื่อว่า
อิตฺถพฺยตฺติคุณ สา อัย อ.อิตฺถพฺยตฺติคุณนั้น ตทฺภยา อันเกิด
เพราะศัพท์และอรรถทั้งสองนั้น มยา อันเรา ปทสฺสีตา แสดงแล้ว
เนยยปรีหาเร ในการแก่นยโยทฺษ ยถา อุทฺทาหรณํ มรีจิจฺจาที จ ว่า
มรีจเป็นต้นด้วย, มโนนุรฺรณฺชนิจฺจาที ว่า มโนนุรฺรณฺชน เป็นต้นด้วย.

การเว้นจาก เนยยโยทฺษ และพยากิณณโยทฺษ คือการเขียนให้มีศัพท์
บ่งเนื้อความชัดเจน เช่น ทิศทั้งปวงขาว เพราะแสงจันทร์เป็นต้น, ถึงไม่
มีศัพท์บ่งเนื้อความไว้โดยตรงแต่สามารถรู้ความได้โดยอ้อม เช่น รู้ว่า
ลูกสาวพญามารแพ้พระพุทธเจ้า เพราะกล่าวว่า พญามารร้อนใจเป็นต้น,
นี่เป็นลักษณะของ อิตฺถพฺยตฺติคุณ.

ลักษณะของอิตฺถพฺยตฺติคุณ ๒

๑. เว้นจาก เนยยโยทฺษ และพยากิณณโยทฺษ เขียนศัพท์ให้ปรากฏชัด

๒. ไม่มีการกล่าวโดยตรง แต่สามารถรู้เนื้อความได้โดยอ้อม.

อุ.ภาษาไทย

ข้าวเบาหน้านี้ ลมดีหนักหนา
ได้ฝนจำจันไซก ใจข้าโคกหนักหนา

การกล่าวเช่นนี้เป็นการกล่าวโดยอ้อม แต่รู้ได้ว่า เขาออกหัก
เพราะแฟนของเขาแต่งงานก่อน.

อุ.อดตุลพยุตติคุณ คาถาที่ ๘๑

มรีจินุทนา เลป- ลากา สีดมรีจโน
อิมา สพฺพปิ ธวลา ทิสา โรจนฺติ นิพฺภร.

อดตุลพยุตติคุณโดยอรรถ

อเนยฺยตา อ.อັถถพยุตติคุณ อดฺเถน โดยอรรถ ปฺน อิกอย่างหนึ่ง
ยถา เช่น..

๑๔๘. สภาวามลดา อีร มุธา ปาทนเชสุ เต,
ยโต เตววนตานนฺต- โมหิจฺฉายา ชหนฺติ โน.

อีร ข้าแต่พระพุทธเจ้า สภาวามลดา อ.ความไม่มีมลทินโดย
สภาพ (หมายถึงพระรัศมี) ปาทนเชสุ ที่พระบาทและพระนขา ท.
เต ของพระองค์ มุธา เป็นสภาพไร้ประโยชน์ ยโต เพราะเหตุใด
ตโต เพราะเหตุนั้น เต อ.พระบาทและพระนขา ท. เหล่านั้น โน
ชหนฺติ ย่อมไม่สละ อวนตานนฺตโมหิจฺฉายา ซึ่งรัศมีแห่งมงกุฎ
ของพระราชา เทวราชา พรหมราชาผู้น้อมกราบอยู่.(คาถานี้
ศัพท์ไม่ครบ แต่ความหมายครบแล้ว)

ตามปกติแล้ว เราทั้งหลายยินดีพอใจในการเห็นสิ่งที่สะอาดสวยงาม แต่พระบาทของพระพุทธเจ้าถึงจะสะอาดสวยงามก็ไม่มีประโยชน์แก่พวกเรา เพราะเราไม่สามารถเห็นได้ เนื้อความนี้ไม่มีศัพท์บ่งบอกว่าเห็นไม่ได้ แต่รู้ได้เพราะมีศัพท์ว่า รัศมีพระบาทไม่ละจากรัศมีที่มณฑลของเทวดาเป็นต้น ที่แสดงไว้โดยตรงว่า เทวดาเป็นต้นมากราบไหววักันมาก หมายความว่า มีศัพท์แสดงอรรถอย่างหนึ่ง แต่ต้องถือเอาความอีกอย่างหนึ่ง.

๑๐. สมาธิคุณเป็นชีวิตของประพันธ์

คุณที่ใช้คำโดยอ้อม

๑๔๙. พนธสาโรติ มณฺณนฺติ ยํ สมคฺคาปิ วิญญฺโน,

ทสฺสทวารสฺรํ ปตฺโตติ สฺมาธิ นาม'ยํ โคโณ.

วิญญฺโน อ. บัณทิต ท. สมคฺคาปิ แม้เป็นผู้พร้อมเพรียงกัน หุดวา เป็น มณฺณนฺติ ย่อมสำคัญ ยํ ซึ่งคุณใด พนธสาโรติ ว่าเป็น ชีวิตของประพันธ์ อยํ โคโณ อ. คุณอันเป็นชีวิตของประพันธ์นั้น สมาธิ นาม ชื่อว่า สมาธิคุณ ปตฺโตติ ถึงแล้ว ทสฺสทวารสฺรํ ซึ่งโอกาส ในการแสดง.

ประพันธ์ที่มี สมาธิคุณ หรือ โอชคุณ ชื่อว่า เป็นประพันธ์ที่ยังไม่ตาย คือมีชีวิตอยู่ หากไม่มีคุณที่กล่าวแล้ว ก็เป็นประพันธ์ที่ตายแล้ว.

วิ. อญฺณสฺส ธมฺโม อญฺณธมฺโม สภาพของมุขยวัตถุอื่นจาก อุปจาวัตถุ.

วิ. โลกสฺส สึมา โลกสึมา ขอบเขตของชาวโลก.

วิ. โลกสึมาย อนุโรโธ โลกสึมานุโรโธ การไม่ตรงกันข้ามต่อ ขอบเขตของชาวโลก.

ลักษณะของสมาธิคุณ

๑๕๐. อณฺณธมฺโม ตโต'ณฺณตถ โลกสีมานุโรธโต,
สมฺมา อาริเยเต'จฺเจ'โส สมาริตี นิรุจฺจติ.

อณฺณธมฺโม อ.สภาพของมุขยวัตถุอันอื่นจากอุปจารวัตถุ
อาริเยเต ย่อมถูกยกขึ้น (ตั้ง) อณฺณตถ ในอุปจารวัตถุอันอื่น ตโต
จากมุขยวัตถุนั้น สมฺมา โดยดี โลกสีมานุโรธโต โดยไม่ขัดกับ
ขอบเขตคือกฎเกณฑ์ของชาวโลก อิติ เพราะเหตุนั้น เอโส อ.คุณนี้
นิรุจฺจติ อันบัณฑิต ท. ย่อมเรียก สมาริตี ว่า สมาธิคุณ.

คาถานี้แสดง การยกสภาพของมุขยวัตถุไปตั้งไว้ในอมุขยอุปจารวัตถุ
คือ การยกเอาสภาพของที่เป็นจริงไปใช้กับสภาพที่ไม่เป็นจริง เช่น การ
หลับนอนเป็นสภาพมีอยู่กับสิ่งที่มีชีวิต แต่นำไปใช้กับสิ่งไม่มีชีวิตเช่น
ต้นไม้หลับ เป็นต้นและการนำไปใช้นั้นต้องตรงกับคำที่ชาวโลกเขา
ใช้กันอยู่ เช่นนี้เป็นลักษณะของ สมาธิคุณ.

วิ. สมฺมา อาริเยเตติ สมาริ. สภาพใดสภาพหนึ่ง ย่อมถูกยกขึ้น
ด้วยดี ชื่อว่า สมาริ.

สมาธิ อุกทเทส

สมาธิคุณมี ๗ ประการ

๑๕๑. อปาณเ ปาณินํ ธมฺโม สมฺมา อาริเยเต กฺวจิ,
นิรุเป รุปยุตฺตสฺส นิริเส สรสฺส จ.

๑. ธมฺโม อ.สภาพ ปาณินํ แห่งสัตว์ ท. อาริเยเต ย่อมถูกยกขึ้น

(นำมา) สมฺมา ด้วยดี อปาณ ในวัดอุณไมไซสัตว กุจิ ในบางที่ จ ด้วย,

๒. ธมฺโม อ.สภภาพ รูปยุดตสฺส แห่งวัดอุณประกอบด้วย (มี) รูปสัณฐาน อาธิยเต ย่อมถูกยกขึ้น (นำมา) สมฺมา ด้วยดี นิรุเป ในวัดอุณไม่มีรูปสัณฐาน กุจิ ในบางที่ จ ด้วย,

๓. ธมฺโม อ.สภภาพ สรสสฺส แห่งวัดอุณมีรส อาธิยเต ย่อมถูกยกขึ้น (นำมา) สมฺมา ด้วยดี นิรเส ในวัดอุณไม่มีรส กุจิ ในบางที่ จ ด้วย.

วิ. น สนฺติ ปาณา อสุสาติ อปาณ วัดอุณไม่มีชีวิต.

วิ. รูปา นิคฺคโต รูปนิกฺคโต วัดอุณปราศจากรูป.

วิ. รูปเนน ยุดโต รูปยุดโต วัดอุณประกอบด้วยรูป.

วิ. รสา นิคฺคโต รสนิกฺคโต วัดอุณปราศจากรส.

วิ. รเสน สห วตฺตมานนฺติ สรโส วัดอุณเป็นไปกับด้วยรส.

๑๕๒. อทฺรเว ทุรวยุดตสฺส อกตฺตริปิ กตฺตดา,

กจินฺสฺสาสีเรปิ รูปํ เตสํ กมา สียา.

๔. ธมฺโม อ.สภภาพ ทุรวยุดตสฺส แห่งวัดอุณประกอบ(มี)น้ำ อาธิยเต ย่อมถูกยกขึ้น (นำมา) สมฺมา ด้วยดี อทฺรเว ในวัดอุณไม่มีน้ำ กุจิ ในบางที่ จ ด้วย.

๕. กตฺตดา อ.สภภาพแห่งกตดา อาธิยเต ย่อมถูกยกขึ้น (นำมา) สมฺมา ด้วยดี อกตฺตริปิ แม้ในวัดอุณมิใช่กตดา กุจิ ในบางที่.

๖. ฌโม อ.สภาพ กฉินสฺส แห่งวัดอุณฺเฑาะ (ตัดเป็นสองส่วนได้) อาธิยเต ย่อมถูกยกขึ้น (นำมา) สมมา ด้วยดี อสรีเรปิ ในวัดอุณฺเฑาะ ไม่แข็ง (ตัดเป็นสองส่วนไม่ได้) กฺวจิ ในบางที่.

รูปิ อ.อุทาหรณ์ เตสฺ แห่งสมาธิคุณ ๖ ประการ ท. เหล่านั้น สียา พิงมี กมา โดยลำดับ.

วิ. ทุรวา อญโณ อทุโร วัดอุณฺเฑาะจากของเหลว.

วิ. ทุรวเน ยุตโต ทุรวยุตโต วัดอุณฺเฑาะประกอบด้วยธาตุเหลว.

วิ. กตตุโน อญโณ อกตฺตา สิ่งอื่นจากกตฺตา.

วิ. กตตุโน ภาโว กตฺตา ความเป็นแห่งกตฺตา.

วิ. นตฺถิ สรีริ อสฺสาติ อสรีริ วัดอุณฺเฑาะไม่มีสรีระ.

สมาธิคุณ ๗ ประการ คือ

๑. อปาณ ปาณินิ ฌโม สภาพที่มีชีวิตเอาไปใช้กับต้นไม้เป็นต้น ซึ่งไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้เอนกลับ เป็นต้น เป็น ปาณินิมมสมาธิคุณ.

๒. นิรูป รูปยุดฺตสฺส สภาพที่เห็นรูปได้ เอาไปใช้กับสภาพ ที่เห็นไม่ได้ เช่น แหวกว่ายอยู่ในสงสาร เป็นต้น เป็น รูปนิมมสมาธิคุณ.

๓. นิสเส สรสสฺส สภาพที่มีรสเอาไปใช้กับสภาพที่ไม่มีรส เช่น รสแห่งพระธรรม เป็นต้น เป็น รสนิมมสมาธิคุณ.

๔. อทุรว ทุรวยุดฺตสฺส สภาพที่มีน้ำเอาไปใช้กับสภาพที่ไม่มีน้ำ เช่น ตุ่มคุณของพระพุทธเจ้า เป็น ทรวนิมมสมาธิคุณ.

๕. อกตฺตริ กตฺตฺตา สภาพของผู้กระทำ เอาไปใช้กับสภาพ

ที่มีใช้ผู้กระทำเช่นลูกศรของพญามารอายุพระพุทธเจ้าเลยกลายเป็นดอกไม้ เป็นต้น เป็น กัตตุธัมมสมาธิคุณ.

๖. กจินฺสฺส อสรีเร วัตถุที่แข็งตัดออกจากกันได้เอาไปใช้กับสภาพที่ไม่แข็ง เช่น พระพุทธเจ้า ผ่าวิชา เป็นต้น เป็น กจินธัมมสมาธิคุณ.

๗. คนธธัมมสมาธิคุณ สภาพที่มีกลิ่น เอาไปใช้กับสภาพที่ไม่มีกลิ่น เช่น กลิ่นของศีลฟุ้งไปทั้งตามลมและทวนลม เป็นต้น เป็น คันธธัมมสมาธิคุณ (ท่านไม่ได้ยกอุทาหรณ์มา).

๑. อุ.ปาณิธัมมสมาธิคุณ

อปาณเ ปาณินิ ธมฺโม

สภาพที่มีชีวิต เอาไปใช้กับสิ่งที่ไม่มีชีวิต

๑๕๓. อุณฺณปฺปณฺณินฺทฺตฺวา นาท ทิวา ปี สห สงฺคฺมา,
วิญฺญฺทา สมฺปโมทฺตฺวา มณฺเฑ กุมฺภินิฺ ตว.

นาค ข้าแต่พระพุทธเจ้า กุมฺภินิ อ.ดอกโกมุก (บัวขาว) ท. วิญฺญฺทา เป็นผู้ไม่มีการหลับ หุตฺวา เป็น สมฺปโมทฺตฺวา มณฺเฑ เห็นจะยินดียิ่ง ทิวา ปี แม้ในเวลากลางวัน สงฺคฺมา เพราะการสมาคมกัน(ถูกต้อง) สห อุณฺณปฺปณฺณินฺทฺตฺวา กับด้วยดวงจันทร์เพ็ญ คือพระอุณณาโลม ตว ของพระองค์.

ดอกบัวก็ดี พระอุณณาโลม (มีอยู่ระหว่างคิ้วของพระพุทธเจ้า เป็นเส้นขนมีรัศมีสีขาว ฟุ้งออกระหว่างคิ้ว) ก็ดี เป็นสิ่งไม่มีชีวิต แต่กล่าวว่า รัศมีของพระอุณณาโลมมาจับต้องดอกบัว ซึ่งเคยบานในเวลากลางวัน กลับมีใจยินดีว่าเรงไม่ยอมนอน ในเวลากลางวัน นี่เป็นปาณิธัมมสมาธิคุณ.

วิ. ปุณฺโณ อินฺทฺ ปุณฺณินฺทฺ ดวงจันทรเพ็ญ.

วิ. อุณฺณา เอว ปุณฺณินฺทฺติ อุณฺณาปุณฺณินฺทฺ ดวงจันทรเพ็ญ
กล่าวคือพระอุณณาโลม.

วิ. คตา เยหิตฺติ วินฺทฺทา กอบัวขาวที่ปราศจากแล้วจากการนอนหลับ.

อุ. พระบาลี

โรทฺนเด ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปฺลา ทฺมา,
สยเมโวนมิตฺวาน อุปกฺจจฺนติ ทารเก."

ทฺมา อ. ดอกไม้ ท. วิปฺลา มากเหลือ ทิสฺวา เห็นแล้ว ทารเก
ซึ่งหนูน้อยท. โรทฺนเด ผู้ร้องให้อยู่ อุพฺพิคฺคา สดุ้งแล้ว โอนมิตฺวาน
น้อมลงแล้ว สยฺ เอว เองนั้นเกี่ยว อุปกฺจจฺนติ ย่อมเข้าไปใกล้
ทารเก ซึ่งหนูน้อย ท.

การเห็น ความสดุ้ง การน้อม และการเข้าไปเหล่านี้ เป็นอาการ
ของสิ่งที่มีชีวิตทั้งสิ้น นำมาใช้กับต้นไม้จึงมีคุณ.

๒. อุ. รูปธมมสมาธิคุณ

นิรุเป รูปยฺตฺตสฺส

สภภาพทึมฺรูป เหาไปใช้กับสภภาพที่ไม่มีรูป

๑๕๔. ทยารเสสฺสุ มุชฺชุนฺดา ชนา'มฺตรเสสฺสุว

สุชิตฺตา หตฺโทสา เต นาถ ปาทมฺพฺพฺชานดา.

นาถ ข้าแต่พระพุทธเจ้า ชนา อ. ชน ท. ปาทมฺพฺพฺชานดา

ผู้หมอบลงแล้วที่ดอกบัวคือพระบาท เต ของพระองค์ มุชขุนดา
 ดำลงอยู่ ทหารเสสุในน้ำคือพระกรุณา ท. อมตรเสสุมุชขุนดา อิว
 เพียงดั่งดำลงอยู่ในน้ำอมฤต ท. หตโทสา เป็นผู้มีโทษคือกิเลสอัน
 ถูกขจัดแล้ว สุขิดา เป็นผู้มีความสุข โหนฺติ ย่อมเป็น.

คาถานี้แสดงกริยาอาการดำลงต้องใช้กับน้ำซึ่งเป็นรูปธรรมมองเห็นได้
 แต่เอามาใช้กับพระกรุณาซึ่งเป็นเจตสิกธรรม(นามธรรม) มองเห็นไม่ได้
 และพระนิพพานก็ดำไม่ได้เพราะไม่ใช่รูปธรรม (เอากริยาอาการดำลง
 ซึ่งต้องใช้กับรูปธรรม แต่นำไปใช้กับนามธรรมคือพระกรุณา)

น้ำเป็นสภาพที่สามารถพบเห็นได้ด้วยจักขุปสาท ดังนั้นจึงเป็น
 รูปยุดตะ (สิ่งที่ประกอบด้วยรูป) คาถานี้ได้แสดง คือ ได้กล่าวยก
 พระคุณคือพระมหากรุณาธิคุณอันปราศจากสัณฐานว่า เปรียบเสมือน
 กับน้ำอมฤตที่สามารถดำลงได้ จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มรูปร่างสัณฐาน
 ให้เป็นสิ่งที่มรูปร่างสัณฐาน

น้ำอมฤต หมายถึงน้ำวิเศษที่เมื่อบุคคลได้ดำลงแล้วสามารถ
 รักษาโรคร้ายไข้เจ็บต่างๆ ให้หายขาดได้ เช่น โรคกลาก, โรคเรื้อน เป็นต้น
 บุคคลดำลงไปใต้น้ำอมฤตแล้วทำให้โรคต่างๆ หายขาดไป ได้รับความสุข
 ฉ้นโต บุคคลที่น้อมกราบลงที่ดอกบัวคือบาทของพระพุทธเจ้า เจริญ
 พุทธานุสสติ เป็นอารมณ์ สามารถกำจัดโทษกล่าวคือกิเลสได้ และ
 บรรลุถึงความสุข ๓ ประการมี ทิฐฐธัมมิกัตถประโยชน์เป็นต้น

วิ. ทยา เอว รสา ทหารสา คุณกล่าวคือพระมหากรุณาธิคุณ.

วิ. อมตา เอว รสา อมตรสา น้ำกล่าวคืออมฤต.

วิ. หตา โทสา เยสนฺติ หาโทสา บุคคลผู้มีโทษ (กิเลส) อันตน
 กำจัดแล้ว.

- วิ. ปาทานิเยว อมฺพุชานิ ปาทมฺพุชานิ ดอกบัวกล่าวคือพระบาท.
 วิ. ปาทมฺพุชเชสุ อานตา ปาทมฺพุชานตา บุคคลผู้น้อมลงในดอกบัว
 กล่าวคือพระบาท.

๓. อุ. รสธัมมสมาธิคุณ

นิรเส สรสสุส

สิ่งที่ไม่มืรส แต่ไปใช้กับสิ่งที่มีรส

๑๕๕. มธุเรปิ คุณเ อีร น'ปฺปสีทนฺติ เย ตว,
 กิทิสี มนโสวุตฺติ เตสํ ขารคฺคณาน โภ.

โภ อีร ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญ เย (สดุดา) อ. สัตว์ ท.
 เหล่าใด น ปสีทนฺติ ย่อมไม่เลื่อมใส คุณ ในพระคุณมีศีลเป็นต้น
 มธุเรปิ แม้อันหวาน ตว ของพระองค์ มนโสวุตฺติ อ. ความเป็นไป
 แห่งใจ เตสํ ของสัตว์ ท. เหล่านั้น ขารคฺคณาน ผู้มีคุณอันเค็ม
 อิทิสี เป็นเช่นไร.

รสธัมมสมาธิคุณ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มืรส ทำให้มีรส คาถานี้แสดงถึง
 พระคุณของพระพุทธองค์ว่า มีรสหวานเช่นกับ น้ำตาล น้ำผึ้ง และ
 กล่าวถึงบุคคลผู้ไม่เลื่อมใสในพระองค์ว่าเป็นผู้มีคุณอันเค็ม ดังนั้น จึงเป็น
 รสธัมมสมาธิคุณ.

อุ. พระบาลี

ปวิเวกรสํ ปิตฺวา

นิทฺทโร โหติ นิปฺปาโป

รสํ อุปสมฺมสุส จ,

ธมฺมปีติรสํ ปิว.^{๑๔}

ปิ๋ว อ.บุคคลผู้ตีมอยู่ ธมฺมปีติรส ซึ่งรสแห่งธัมมปีติ นิทุทโร เป็นผู้ไม่เร้าร้อน นิปุปาโป เป็นผู้ไม่มีบาป โหติ ย่อมเป็น ปิตฺวา เพราะตีม ปวิเวกรส ซึ่งรสแห่งฌาน จ ด้วย รส ซึ่งรส อุปสมฺมสุส แห่งพระนิพพาน จ ด้วย.

วิ. ธิยา อีรติ ปวดตตติ ธีโร หมายถึง นักปราชญ์ (ธี+อีย+อ),

วิ. กา วีย सा ทิสฺสตีติ กิทิสี ความเป็นไปแห่งจิตเช่นไรเล่า,

วิ. ขาราคฺณา เยสนฺติ ขารคฺณา ผู้มีคุณอันเค็ม.

๔. อุ.ทรวธมฺมสมาธิคุณ

อทฺรเว ทฺรวยุตฺตสุส

สิ่งที่เป็นน้ำ เอาไปใช้กับสิ่งที่ไม่เป็นน้ำ

๑๕๖. สพฺพตฺถลสิทฺธ จูฬก- ปุฏฺเฎยฺยา มหาคฺณา,

ทิสฺสา สมฺนฺดา ธาวนฺติ กุณฺทโสภฺยา สลฺกขณฺยา.

สรรพตฺถลสิทฺธ ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้ยังกิจทั้งปวงให้สำเร็จ มหาคฺณา อ.พระคุณกันยิ่งใหญ่! ท. จูฬกปุฏฺเฎยฺยา อันบุคคลตีมได้ ด้วยถ้อยน้อยคือกอบมือ กุณฺทโสภฺยา สลฺกขณฺยา อันมีลักษณะ เหมือนกับความงามของดอกคัล้า ธาวนฺติ ย่อมขจรไป ทิสฺสา สู่ทิศท. สมฺนฺดา โดยรอบ.

คาถานี้แสดงถึง พระคุณของพระพุทธองค์ซึ่งไม่ใช่ของเหลว เปรียบให้เป็นดุน้ำที่ตีมด้วยอุ้งมือได้ ดังนั้นจึงเป็น ทรวธมฺมสมาธิคุณ.

อุ.พระบาลี

มุกฺขุดฺ ตณฺหาสมณฺ ฌีรํ ตฺวํ ปายิตฺ มया,
 ตยาหิ สนฺตมจฺจนฺตํ ฌมฺมฌีรํ มฺหิ ปายิตา.^{๑๔}

ตฺวํ อ.ท่าน มया อันเรา ปายิตฺ ให้ดื่มแล้ว ฌีรํ ซึ่งน้ำนมคือ
 พระธรรม ตณฺหาสมณฺ อันสงบจากตัณหา มุกฺขุดฺ คุรุหนึ่ง อหํ
 อ.เรา ตยา ปายิตา เป็นผู้อันท่านให้ดื่มแล้ว ฌมฺมฌีรํ ซึ่งน้ำนมคือ
 พระธรรม สนฺตมจฺจนฺตํ อันสงบล่วงเลยโลก อมฺหิ ย่อมเป็น.

พระสังฆธรรม เป็นสภาวะธรรมไม่ใช่ของเหลว ไม่ใช่ข้าว แต่ทำ
 พระสังฆธรรมให้เป็นคูนน้ำอันเย็นช้ำที่ดื่มได้ ดังนั้นจึงเป็นทวารัฒมสมาธิคุณ

วิ. สพุเพ จ เต อตฺถา. จาติ สพุพตฺถา กิจทังปวง.

วิ. เต สิหฺธา ยสฺสาติ สพุพตฺถสิหฺธา ผู้มีกิจทั้งปวงอันสำเร็จแล้ว.

วิ. จุฬกเมว ปุญฺํ จุฬกปุญฺํ อังมือน้อย.

วิ. จุฬกปุญฺเณ เปยฺยา จุฬกปุญฺเปยฺยา พระคุณอันใหญ่หลวงอัน
 บุคคลพึงดื่มด้วยอังมือน้อย.

วิ. มหฺนฺดา จ เต คฺคุมา จาติ มหฺาคฺคุมา พระคุณอันใหญ่หลวง.

วิ. กุณฺทานํ โสภา กุณฺทโสภา ความงามแห่งดอกคล้า.

วิ. กุณฺทโสภา สลกฺขณฺํ เยสนฺติ กุณฺทโสภาสลกฺขณา พระคุณอัน
 มีลักษณะเช่นกับความงามแห่งดอกคล้า.

^{๑๔} ขุ.อป.๓๓/๑๒๓/๓๑๓

๕. อุ.กตตุตถมมุสมมาธิคุณ

อกตตุตถิปี กตตุตธา

สิ่งที่เป็นผู้กระทำ เอาไปใช้กับกัตตาผู้ไม่กระทำ

๑๕๗.มาราริพลวิสุสสุฐา กุณฺฐา นานาวิธายูธา,
ลชฺชมานา ญณฺณเวเสน ชิน ปาทานตา ตว.

ชิน ชั่วแต่พระชินเจ้า นานาวิธายูธา อ.อาวุธมีประการต่างๆท.
มาราริพลวิสุสสุฐา อันศัตรู คือพญามารและพลมารยั้งไปแล้ว
กุณฺฐา เป็นอาวุธอันหู่ หูดุว่า เป็น ลชฺชมานา ละอายอยู่
ปาทานตา น้อมไปแล้วที่พระบาท ตว ของพระองค์ ญณฺณเวเสน
ด้วยสภาพอื่นจากอาวุธ.

ในกาลานี้ มีการยกเอาสภาพที่เป็นกัตตา ไปใส่ไว้ในสภาพ
ที่ไม่ใช่กัตตา คือ กล่าวถึงอาวุธที่พญามารปล่อยมาใส่พระพุทธเจ้านั้น
ไม่มีสภาพความละอาย กลับเปลี่ยนเป็นสัณฐานอื่นและน้อมลง
ที่ฝ่าพระบาทให้เป็นสิ่งที่มีสภาพดังกล่าว เพราะเหตุนั้น จึงเป็น
กัตตุตถัมมสมมาธิคุณ.

คำว่า ลชฺชมานา - กตตุตถมมุ ใช้กับกัตตุ แต่ไปใช้กับอาวุธ
ซึ่งไม่เป็นกัตตุ ปาทานตา, ญณฺณเวเสน ลชฺชมานา กุณฺฐา เป็น
กัตตุตถัมมสมมาธิคุณ เอากริยาไปใช้กับของที่เป็นสิ่งไม่ใช่ผู้กระทำ.

อุ.พระบาลี

โจทิตา เทวทูตเทหิ เย ปมชฺชนฺติ มาณวา,
 โด ทิฆรตฺตํ โสจนฺติ หีนกาญฺปคฺคา นรา."^{๓๖}

เย มาณวา อ.माणพ ท. เหล่าใด โจทิตา เทวทูตเทหิ เป็นผู้
 อันเทวทูตท. คือเด็ก คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ตักเตือนแล้ว ปมชฺชนฺติ
 ยังประมาทอยู่ เต นรา อ.คน ท. เหล่านั้น หีนกาญฺปคฺคา ผู้เข้าถึง
 ซึ่งกายอันเสื่อม โสจนฺติ ย่อมเศร้าโศก ทิฆรตฺตํ ตลอดกาลนาน.

เทวทูต คือ เด็ก, คนแก่, คนตาย เหล่านี้ เกิดความสลดสังเวช
 ก็เหมือนกับเตือนเรา แต่ว่าคนเหล่านั้น เขาไม่ได้เตือนอะไรเลย.

วิ. มาโร เอว อริติ มาราริ ศฺตฺรุคือมาร.

วิ. พเลน วิสฺสฏฺฐา พลวิสฺสฏฺฐา อวฺรุที่ถูกลบด้วยกำลัง.

วิ. มารารินา พลวิสฺสฏฺฐา มาราริพลวิสฺสฏฺฐา อวฺรุที่ศฺตฺรุคือ
 มารปลดปล่อยแล้วด้วยกำลัง.

วิ. มาราริพเลน วิสฺสฏฺฐา มาราริพลวิสฺสฏฺฐา อวฺรุที่ถูกลบ
 แห่งศฺตฺรุคือมารปลดปล่อยแล้ว.

วิ. อญฺเณสํ เวโส อญฺเณเวโส เพศแห่งวัตถุอื่น; หรือ เพศอื่น.

วิ. ปาเทสุ อานตา ปาทานตา หมายถึงน้อมลงที่พระบาททั้งหลาย.

๖. อุ.กจินธम्मสมาธิคุณ

กจินสสา สรีเร

สิ่งที่แข็งฝ่าได้ เคาไปใช้กับสิ่งที่ไม่แข็ง ฝ่าไม่ได้

๑๕๘. มุณินุทภาณูมา กาโล- ทิโต โฟโรทยาจเล,
สทุธมฺมรสีนา ภาคิ ภินุท'มนุธมฺ ปรี.

มุณินุทภาณูมา อ.พระอาทิตย์คือพระพุทธเจ้า กาโลทิโต
ขึ้นไปแล้วในเวลาเช้า(ชนะมาร) โฟโรทยาจเล บนภูเขาอุทัยคือ
พระสัพพัญญุตญาณ ภินุท (ภินทนุโต) ฝ่าอยู่ อนุธมฺ ซึ่งความ
มิดคือโมหะ สทุธมฺรสีนา ด้วยพระรัศมีคือพระสัทธรรม ภาคิ
ย่อมสว่าง ปรี อย่างยิ่ง.

อธิบาย คนฝ่าไม้เป็นต้นได้ แต่ฝ่าความมิดไม่ได้ ความมิดคือโมหะ
มีสภาพเป็นนามธรรม ไม่แข็งจับไม่ได้ แต่ในที่นี้ใช้เหมือนกับสภาพแข็ง
ที่ถูกทำลายด้วยรัศมีกล่าวคือพระสัทธรรม ดังนั้น บทว่า ภินุท อนุธมฺ
จึงเป็น กจินธम्मสมาธิคุณ (และเป็น อัถถาลังการะ อีกด้วย)

อุ.พระบาลี

สํสารโสโต ฉินฺทิตฺวา วิทฺธเสตฺวา ตโย ภเว,
ธมฺมนาวํ สมารุหฺ สนฺดาเรสฺส สเทวํ.^{๓๗}

อหํ อ.เรา ฉินฺทิตฺวา ดัดแล้ว สํสารโสโต ซึ่งกระแสแห่ง

^{๓๗} ข. พุทฺธ. ๓๓/๕๘/๔๕๓

สังสารวัฏฏ์ วิหังเสตฺวา ผ่าแล้ว ดโย ภเว ซึ่งภพ ท. ๓ สมารุหุห
 ขึ้นแล้ว ธมฺมนาวํ สูเรือคือพระธรรม สเทวกํ ยังมนุษย์โลกกับ
 ทังเทวโลก สนฺดาเรสุสํ จักให้ข้าม.

๑. สัสสารโสติ ฉินฺทิตฺวา เป็น รูปธัมมสมาธิคุณ.
๒. วิหังเสตฺวา ดโย ภเว เป็น กฐินธัมมสมาธิคุณ.
๓. ธมฺมนาวํ สมารุหุห เป็น กฐินธัมมสมาธิคุณ.

หมายเหตุ กาโลทิโต มาจาก กาล+อุทิโต กาล หมายถึง เวลา
 เข้าหรือขณะที่มารแพ็ดต่อพระองค์, โฟโธทยาจเล มาจาก โฟธ+อุทย+อจล
 โธธ หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ, อุทย หมายถึง ทิศตะวันออก, อจล
 หมายถึง ภูเขา.

วิ. มุณีเน อินฺโท มุณีนิโท, มุณีนิโทเอว ภานฺนมา มุณีนิทภานฺนมา
 ดววงาทิตยํกล่าวคือพระจอมมุณี,

วิ. โฟโธ เอว อุทยาจโล โฟโธทยาจโล ภูเขาทางทิศตะวันออก
 กล่าวคือพระสัพพัญญุตญาณ,

วิ. สทฺธมฺโม เอว รัสสิ สทฺธมฺมรัสสิ รัสมีกกล่าวคือพระสัทธรรม.

รูปธมฺมสมาธิคุณอีกอย่างหนึ่ง

๑๕๙. วมนุคฺคิรนาทเย'ตํ คุณวุฒฺยปริจฺจุดฺ,

อติสุนุทฺทร'มณฺณํ ตุ กามํ วินุทฺติ คามมตฺ.

เอตํ วมนุคฺคิรนาทึ อ.การอาเจียน และการเรอเป็นต้น
 (ที่จะกล่าว) นี้ คุณวุฒฺยปริจฺจุดฺ อันไม่คลาดเคลื่อนจากสภาพ

ความเป็นคุณคือในอุปจาร หรือเป็นของตั้งอยู่ในอุปจาร อติสุนทรุ
 ดียิ่งดู ส่วนว่าอณฺโณ.การอาเจียนเป็นต้นอย่างอื่นอันตั้งอยู่ในมุขยะ
 วินุทติ ย่อมได้ ความมตฺ ซึ่งความเป็น ความมโทส กามํ แน่แท้.

สภาพต่าง ๆ เช่น การอาเจียน, การสำรอก และการเรอ ถ้าใช้
 เป็นสิ่งที่กล่าวโดยอ้อม เช่น พระพุทธเจ้าอาเจียนกิเลส, พระองค์ทรง
 สำรอกกิเลส เป็นต้น ก็เป็นบทประพันธ์ที่ดั่งนำมาสรรเสริญ แต่ถ้าเป็น
 สภาพที่กล่าวโดยตรง เช่น เขาอาเจียน เขาเรอ เขาสำรอก ย่อมถึง
 ความเป็น ความมโทส.

อุ.พระบาลี

วมณํ ปฏิปนฺนํ ผลฏฺจํ วิเรจฺนํ,
 โอสถํ ผลลาภินํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ คเวสินํ.^{๑๘}

วมณํ อ.การสำรอก กิเลส ซึ่งกิเลส ท. ปฏิปนฺนํ ของ
 โยคิบุคคล ท. ผู้ปฏิบัติ โทติ ย่อมมี, วิเรจฺนํ อ.การถ่าย กิเลส
 ซึ่งกิเลส ท. ผลฏฺจํ ของชน ท. ผู้ดำรงอยู่ในผล โทติ ย่อมมี,
 โอสถํ อ.การดื่มซึ่งยาคือพระธรรม ผลลาภินํ ของชน ท. ผู้ได้ซึ่งผล
 คเวสินํ ผู้แสวงหา ปุณฺณกฺเขตฺตํ ซึ่งพระสงฆ์คือเนื่อนาบุญญ โทติ ย่อมมี.

วิ. วมณญจ อุกฺคิรณญจ วมนุคฺคิรณํ การอาเจียนและการเรอ,

วิ. วมนุคฺคิรณานิ อาทินิ ยสฺสาติ วมนุคฺคิรณาทิ สภาพอันมีการ
 อาเจียนและการเรอเป็นต้น.

วิ. คุณา วุตฺติ คุณาวุตฺติ ความเป็นไปโดยอ้อม,

วิ. คุณวุตฺติโต อปริจฺจตํ คุณวุตฺยปริจฺจตํ สภาพที่ไม่เคลื่อนจากฯ.

อุ. ฐปรมุสมสมาธิคุณ

๑๖๐. กนฺตินิ วมนพฺยาชา มุณีปาทนชาวลิ,
 จนฺทกนฺตี ปิวนฺตีว นิปฺปกํ ตํ กโรนฺติโย.

มุณีปาทนชาวลิ อ. ลำดับแห่งพระนขาที่พระบาทของ
 พระจอมมุนี ท. กโรนฺติโย กระทำอยู่ ตํ ซึ่งดวงจันทร์นั้น นิปฺปกํ
 ให้ปราศจากแสง วมนพฺยาชา ด้วยกิริยาอาการคืออาเจียน
 กนฺตินิ ซึ่งแสงสว่าง (อดุดโน ของตน) ปิวนฺตี อิว ราวกะว่าตี้มอยู่
 จนฺทกนฺตี ซึ่งแสงจันทร์ ท.

ในที่นี้ใช้กัตตาไม่มีชีวิตคือพระนขาอาเจียนหรือสำรอกและบทรกรรม
 ก็ใช้โดยอ้อมคือสิ่งที่ไม่ใช้วัตถุที่จะอาเจียนได้ คือ กนฺตินิ การใช้คำพูดเช่นนี้
 ครบทั้งสองลักษณะ จัดเป็นดีเยี่ยม.

กัตตุและกรรม เป็น อวิถณานกะ (ใช้ได้เป็นอย่างดีมาก) เป็น กัตตุ
 สมาธิคุณ.

อนึ่งพระนขาของพระพุทธเจ้ามักเปล่งรัศมีกระจายออกรอบข้างดังนั้น
 รัศมีดังกล่าวจึงเหมือนกับตี้ม กลิ้งกินรัศมีของดวงจันทร์ไป ในคาถานี้
 ท่านแสดงกิริยาอาการคายออกอันเป็นอุปจาร ซึ่งหมายถึงการคายออก
 แห่งรัศมี ไม่ใช่การอาเจียนออก เป็นสิ่งที่กล่าวถึงพระนขาอันไม่ใช่กัตตา
 ใช้ให้เป็นดุจกัตตา จึงเป็น กัตตุธัมมสมาธิคุณ.

- วิ. วมนเมว พฺยาชํ วมนพฺยาชํ อาการกล่าวคือการคายออก,
- วิ. มุณีโน ปาทา มุณีปาทา พระบาทแห่งพระจอมมุนี,
- วิ. มุณีปาเทสุ นขา มุณีปาทนขา พระนขาที่พระบาทแห่งพระมุนี.

วิ. มุณีปาทนขานํ อวาลีโย มุณีปาทนขาลีโย แถวแห่งพระนขา
ที่พระบาทแห่งพระมณี.

วิ. จนุทสฺส กนฺติโย จนุทกนฺติโย รัศมีแห่งดวงจันทร์.

วิ. นิคฺคโต ปภา ยสฺสาติ นิปุโปโก ดวงจันทร์ที่ปราศจากรัศมี.

คำแนะนำ

๑๖๑. อจิตตกตฺตุกํ รุจฺย- 'มิจฺเจ'วํ คุณกมฺมุ ตํ,
สจิตตกตฺตุกํ เปตํ คุณกมฺมํ ยทฺ'ตุตฺตมํ.

ตํ อ.กิริยาอาการอาเจียนเป็นต้นนั้น อจิตตกตฺตุกํ อันมี
กัตฺตาที่ไม่มีจิต (อวิณญาณกัตฺตุ) คุณกมฺมํ อันมีกรรมเป็นคุณ
คืออุปจาร รุจฺย อันน่าขอบใจ อิจฺเจ'วํ โดยประการดังกล่าวมาแล้วนี้
ยทฺ ี ถ้าว่า เอตํ อ.การอาเจียนเป็นต้นนั้น สจิตตกตฺตุกํ ปี แม้มี
กัตฺตาอันมีจิต(สวิณญาณกัตฺตุ)คุณกมฺมํ มีกรรมเป็นคุณคืออุปจาร
สียา พึงเป็นไซ้' เอวํ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่
อุตฺตมํ ยังพอใช้ได้.

คาถาที่ผ่านมา กล่าวถึงกิริยาการคายออกที่มีกัตฺตาอันไม่มีจิต
กล่าวคือ แถวแห่งพระนขาที่ฝ่าพระบาทของพระมณีและมีกรรมเป็นอุปจาร
คือ รัศมี, ถึงกระนั้นก็ตาม กิริยาการคายออกเป็นต้น แม้มีกัตฺตาที่มี
จิตและประกอบด้วยกรรมที่เป็นอุปจาร ก็เป็นสภาพอันประเสริฐยิ่ง.

วิ. นตฺถิ จิตฺตํ เยสนฺติ อจิตฺตา กัตฺตาที่ไม่มีจิต,

วิ. อจิตฺตา กตฺตาโร ยสฺสาติ อจิตตกตฺตุกํ กิริยามีการคายออก
เป็นต้นอันมีกัตฺตาที่ไม่มีจิต.

วิ. คุโณ กมฺมํ ยสุสาติ คุณกมฺมํ กิริยาอาการคายออกเป็นต้น
อันมีกรรมเป็นอุปจาร.

วิ. สห จิตฺเตน วตฺตมาโนติ สจิตฺโต กัดตาที่เป็นไปกับด้วยจิต.

หมายเหตุ ใน คุณกมฺม ตํ สบนิคหิตเพ็อรักษาฉันทํ สพฺเพ วิธโย
ฉนฺทสิ วิกฺกปิยนฺเต วิธีทุกประการในฉันทน์ไม่แน่นอน

อุ.สวิญญานกกตตุ

๑๖๒. อุคฺคิรฺนฺโต'ว สเสฺนห- รสํ ชินฺวโร ชน,

ภาสฺนฺโต มรฺรู ฌมฺมํ กํ น สมฺปิณฺเย ชน.

โส ชินฺวโร อ.พระชินเจ้าผู้ประเสริฐนั้น อุคฺคิรฺนฺโต อิว
ราวกะว่าทรงอาเจียนอยู่ สเสฺนหฺรสํ ซึ่งน้ำคือเมตตา ภาสฺนฺโต
ทรงตรัสอยู่ ฌมฺมํ ซึ่งพระธรรม มรฺรู อันไพเราะ ชน ในหมู่ชน
กํ ชนฺ ยงฺชนโร น สมฺปิณฺเย เอว ไม่พึงให้ยินดีได้เล่า สมฺปิณฺติเอว
ย่อมให้ยินดีนั้นเทียว.

พระชินเจ้าทรงโปรดเหล่าสัตว์ ราวกะทรงอาเจียนอยู่ ซึ่งน้ำคือ
พระเมตตา = เป็นอุปจารซึ่งความจริงก็คือทรงแผ่พระเมตตาไปในหมู่
สัตว์ในโลก.

ในคาถานี้ ชินฺวโร เป็นกัตตาทที่เป็นความจริง พระพุทธเจ้า
กายเป็นน้ำ คือกรุณาและเมตตา แต่กรรมบทเป็น อวิญญานกะ แต่ยังมีอยู่
ใช้ได้จัดเข้าไปใน รูปธัมมสมาธิคุณ, อุคฺคิรฺนฺโตว สเสฺนหฺรสํ ชินฺวโร ชน.
(ภาสฺนฺโต มรฺรู ฌมฺมํ เป็น รสธัมมสมาธิคุณ) และ เป็น กันติคุณ
เพราะตรงกันข้ามกับ คามมโทษ (คาถานี้ มี ๓ คุณ).

วิ. เสฺนโห เอว รโส เสฺนหฺรโส หมายถึง น้ำกล่าวคือพระเมตตา.

อุ.เป็นรูปธมฺมสมาธิคุณ

ขนฺธายตนธาดาทิ ธมฺมเกทา มहेสินา,
กณฺหาสุกฺกา ยโต วนฺดา ตโตปิ ภควา ชิโน.

ขนฺธายตนธาดาทิธมฺมเกทา อ.ประเภทแห่งธรรมอันมีชั้น
อายตนะ และธาตุเป็นต้น ท. กณฺหาสุกฺกา ทั้งดำทั้งขาว มहेสินา
อันพระพุทธเจ้า วนฺดา ทรงคายแล้ว ยโต เพราะเหตุใด ตโตปิ
แม้เพราะเหตุนั้น ชิโน อ.พระพุทธเจ้า ภควา ชื่อว่า ภคว ผู้คาย
(แสดง) ซึ่งธรรม.

โปรดดูบททวนคาถาที่ผ่านมา มีสมาธิคุณอยู่หลายคาถา เช่น คาถาที่
๗๕ ชลขานี-สุจิรา วาสกุเสสฺ ดอกบัวเหนี่ยวเพราะอยู่ในน้ำนาน จึงไป
พักผ่อนบนบก, พุดเหมือนดอกบัวมีชีวิต เป็น ปาณิธัมมสมาธิคุณ
กัตตาไม่มีชีวิต.

คาถาที่ ๗๖ มหानุภาวปิสุโน มนฺท มาลูโต ลมเบา ๆ แสดง
อานุภาพมาก, เหมือนกับลมแสดงอะไร ๆ ได้ เป็น ปาณิธัมมสมาธิคุณ.
กัตตาไม่มีชีวิต.

คาถาที่ ๗๗ มรฺรุ คิริ. เสียงหวาน พุดเหมือนเสียงมีรส เป็น
รธัมมสมาธิคุณ.

คาถาที่ ๑๓๔ มลยานิสฺ-ภีโต ว. ลมจากเกาะมาเลเซียมกลัวลม
จากพระโอรสของพระพุทธเจ้า เป็น ปาณิธัมมสมาธิคุณ.

ผู้ควรได้รับเกียรติเป็นนักกรี

๑๖๓. โย สททสดถกฺสโล กุสโล นิฆนฺฑุ
 จนฺโทอลงฺกตีสฺสู นิจฺจกตาทิกโยโค
 โสยฺ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย
 โมคฺคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติมมฺนุทฺรูปิ.

โย อ.บุคคลใด สททสดถกฺสโล ผู้ชำนาญในคัมภีร์ไวยากรณ์
 นิฆนฺฑุจฺนฺโทอลงฺกตีสฺสู ในคัมภีร์ อภิธาน คัมภีร์ฉันท และคัมภีร์
 อลัการะ ท. นิจฺจกตาทิกโยโค ผู้มีความพยายามกระทำเนื่องนิตย์
 โส อยฺ อ.บุคคลนี้ กวิตฺตวิกโลปิ แม้เป็นผู้บกพร่องจากความ
 เป็นกวีคือการเขียนประพันธ์ โอคฺคยฺห ถึงแล้ว สงฺขย ซึ่งการ
 นับเนื่อง กวีสุ ในนักกรี ท. วินฺทติ หิ ย่อมได้นั้นเทียว กิตฺติ
 ซึ่งชื่อเสียง อมฺนุทฺรูปิ อันมีสภาพไม่น้อย.

บุคคลผู้ที่เชี่ยวชาญในคัมภีร์เหล่านี้คือ ไวยากรณ์, อภิธาน, ฉันท
 และอลัการะ มีความขยันพากเพียรหมั่นศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ แม้
 เขาปราศจากองค์ของความเป็นนักกวี คือ การวางนาหัมมวํ หรือ กายย
 กลอน ก็นับเข้าในหมู่นักกรี และได้รับชื่อเสียงที่ยิ่งใหญ่ได้ เพราะ
 บุคคลดังกล่าวสามารถสอนคัมภีร์เหล่านั้นและสามารถแก้ไขข้อข้องใจต่าง ๆ
 ในคัมภีร์เหล่านั้นให้กับบุคคลอื่นได้ จึงสามารถได้รับชื่อเสียงดังกล่าว
 คาถานี้กล่าวขึ้นเพื่อให้นักศึกษาเกิดกำลังใจในการเรียนคัมภีร์หรือลัการะ
 ที่ประกอบด้วย ไวยากรณ์ อภิธาน และฉันท

ตติโย ปริจเฉทโ อ.ปริจเฉทที่ ๓ คุณวโพโธ นาม ชื่อว่า
คุณวโพโธ (ปริจเฉทที่ให้รู้ สัททาลังการะ) สุุโธธาลังกาเร ในคัมภีร์
สุุโธธาลังการะ สัมภุชิตมหาสามิวิริจิต อัมพระอาจารย์สังฆรักขิต
มหาสามิ รจนาแล้ว

อิติ จบแล้ว.

ปริจเฉทที่ ๔.

๔. อุดมถาลงการาวโพธ-จตุตถปริจเฉท

ปริจเฉทที่ ๔ แสดงอุดมถาลงการ

ในปริจเฉทที่ ๑ แสดงถึงการใช้ศัพท์เป็นต้นที่ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย
ว่าเป็นโทษ, ต่อมาในปริจเฉทที่ ๒ บอกถึงวิธีหลีกเลี่ยงโทษเหล่านั้น,
และในปริจเฉทที่ ๓ แสดงถึงคุณคือความไพเราะเป็นที่น่าชื่นชมยินดี
ของผู้อ่านผู้ฟัง เพราะการใช้ศัพท์ต่าง ๆ ให้เป็นไปตามวิธีที่ถูกต้องเรียกว่า
สัททาลังการะ หรือ คุณาลังการะ, ส่วนในปริจเฉทที่ ๔ นี้ แนะนำวิธี
พูดวิธีเขียนให้มีเนื้อความไพเราะเสนาะโสตจับใจ ของผู้อ่านผู้ฟัง เรียก
ว่าเขียนให้มีอรรถาลังการะ.

คำชักชวน และรับรอง

๑๖๔. อุดมถาลงการสหิตา

สคฺฉนา พนฺธปทุธติ,

อจฺจนฺตกนฺดา กนฺดาวั วุจฺจนฺเต เต ตโต’ธฺนา.

พนฺธปทุธติ อ.ลำดับแห่งประพันธ์ สคฺฉนา อันเป็นไปกับด้วย
สัททาลังการะ มี ปสาทคุณ เป็นต้น อุดมถาลงการสหิตา อันเป็นไป
พร้อมกันด้วยอรรถาลังการะ อจฺจนฺตกนฺดา นำยินดียิ่ง กนฺดา อิว
เพียงดังหญิงสาว สคฺฉนา ผู้มีคุณมีศีลเป็นต้น อุดมถาลงการสหิตา
ผู้เป็นไปกับด้วยเครื่องประดับมีเพชรและทองเป็นต้น อจฺจนฺตกนฺดา
น่ารักยิ่ง ยโต เพราะเหตุใด ตโต เพราะเหตุนั้น เต อ.อรรถาลังการะ ท.
เหล่านั้น มยา อันเรา วุจฺจนฺเต จะกล่าว(แสดง) ธฺนา ในกาลนี้ .

การเขียนประพันธ์ต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามวิธีในปริจเฉทที่ ๓ หรือเรียกว่า มีสัททาลังการะกัณยานิตแล้วแต่ถ้าเขียนให้มีเนื้อความซาบซึ่งจับใจ เรียกว่าให้มี อัดถาลังการะด้วย ก็ยังเป็นที่ยื่นชมยินดียิ่ง เหมือนหญิงสาวสวยผู้มีนิสัยดีก็น่ารักแล้ว แต่ถ้าได้ประดับตกแต่งด้วยยิ่งน่ารักยิ่งขึ้น (เป็นการชักชวนให้เรียนโดยอ้อม).

ตั้งแต่ วุจจนเด-ธุนา เป็นคำรับรอง, คาถานี้ดีมาก เพราะเขียนบทอุปเมยยะ คือ พนุชปทุติ และบท อุปมานะ คือ กนฺดา ใช้บทวิเสสนะเดียวกันคือ อตถาลงฺการสหิตา สคฺณมา อจฺจนฺตกนฺดา. นักศึกษาควรจำไว้เป็นตัวอย่าง.

วิ. อลงฺกโรนฺติ พนุชฺ เอเตหิติ อลงฺการา อัดถาลังการะที่ประดับด้วยบทประพันธ์.

วิ. อตฺถสฺส อลงฺการา อตฺถาลงฺการา อลงฺการะที่ประดับเนื้อความ.

วิ. อตฺถาลงฺการะหิ สหิตา อตฺถาลงฺการสหิตา ลำดับแห่งประพันธ์ที่ประกอบด้วยอัดถาลังการะ.

วิ. คฺณะหิ สห วตฺตตฺติ สคฺณมา ลำดับแห่งประพันธ์ที่เป็นไปกับด้วยคุณ.

วิ. พนุชฺสฺส ปทุติ พนุชฺปทุติ ลำดับแห่งประพันธ์.

วิ. อจฺจนฺต กนฺดา อจฺจนฺตกนฺดา ลำดับแห่งประพันธ์ที่น่ายินดียิ่ง.

ประเภทของ อตถาลงฺการ

๑๖๕. สภาววงฺกวุตฺตินิ เกทา ทฺวิธา อลฺกฺริยา,

ปจฺมา ตตฺถ วตฺถุณี นานาวตฺถาวิกาวินิ.

อลฺกฺริยา อ.อัดถาลังการะ ทฺวิธา มี ๒ ประการ เกทา

โดยประเภท สภาววงกตุดีนี แห่งสภาวุดติ (แสดงโดยตรง) และวงกตุดติ ท. (แสดงโดยอ้อม) ตตุถ ในบรรดาอิตถาลังการะ ท. ๒ เหล่านั้น นานาวุดถาวิกาวินี อ.อถังการะอันแสดงซึ่งขณะและเวลาต่าง ๆ วุดถุนี แห่งวัดถุ ท. คือเนื้อความของบทมี ชาติ คุณ กิริยา ทัพพะ นาม ปรมมา ชื่อว่า สภาวุดติอถาลังการะ เบื้องแรก.

อิตถาลังการะ มี ๒ ประการคือ

๑. สภาวุดติอถาลังการ การกล่าวเนื้อความโดยตรง ไม่มีอุปมา เป็นต้น.
๒. วงกตุดติอถาลังการ การกล่าวเนื้อความโดยอ้อม มีอุปมา เป็นต้น.

สภาว-สภาพในที่นี้ได้แก่โดยตรง วุดถุนี วัดถุทั้งหลายได้แก่ ขณะ หรือเวลา, วิภาวินี ทำให้ปรากฏ เพราะฉะนั้นการกล่าวขณะของชาติ คุณ กิริยา ทัพพะ และนาม โดยตรงอย่างละเอียด เช่น พรธณนาขณะของชาติว่า ขณะนั้นเราเป็นชาติมนุษย์ ชาติเทวดา หรือชาติไทย เป็นต้น และบางครั้งเรากล่าวถึงคุณ กิริยา ทัพพะคือรูปร่างตัวตนและชื่อ โดยตรง เรียกว่า สภาวุดติอถาลังการะ (สภาว-สภาพในที่นี้ได้แก่โดยตรง) ดังนี้

สภาวุดติอถาลังการ จึงมี ๕ ประการตามวัดถุคือ

๑. ชาติสภาวุดติอถาลังการ	การพรรณนาถึงชาติโดยตรง
๒. คุณสภาวุดติอถาลังการ	----"---- คุณโดยตรง
๓. กิริยาสภาวุดติอถาลังการ	----"---- กิริยาโดยตรง
๔. ทัพพสภาวุดติอถาลังการ	----"---- รูปร่างตัวตนโดยตรง
๕. นามสภาวุดติอถาลังการ	----"---- ชื่อโดยตรง

วิ. สภาโว จ วุโก จ สภาววงกา สภาพโดยตรงและสภาพโดยอ้อม

วิ. สภาววงกานํ วุคฺติ สภาววงฺกวุคฺติ อลังการะทักกล่าวซึ่งสภาพ
โดยตรงและสภาพโดยอ้อม.

วิ. อลงฺกโรนฺติ เอตาหิติ อลงฺกรียา อลังการะอันเป็นเครื่องประดับ.

วิ. นานา จ สา อวดถา จาติ นานาวตถา สภาพ(ระยะ) ต่างๆ.

อุ.ทพฺพสภาววุคฺติอิตถาลงฺการ

๑๖๖. ลีลา วิกนฺติ สุกฺโค ทิสาทิรวิลอกฺโน,

โพธิสฺตตงฺกุโร ภาสํ วิโรจิ วาจมาสภี.

โพธิสฺตตงฺกุโร อ.หน่อเนื้อคือพระโพธิสัตว์ ลีลาวิกนฺติสุกฺโค
ผู้งดงามด้วยการเยื้องพระบาทอันประกอบด้วยลีลา ทิสาทิรวิลอกฺโน
ผู้เพ่งดูในทิศทั้งสิบ ภาสํ ตรัสอยู่ วาจํ ซึ่งพระดำรัสว่า (อคุโค
หมสมิ โลกสุส เขญฺโฆหมสมิ โลกสุส เสญฺโฆหมสมิ โลกสุส)
อาสภี อันอาจหาญ วิโรจิ ย่อมงดงาม ในท่ามกลางแห่งเทวดาและ
มนุษย์ทั้งหลาย.

ในที่นี้กล่าวถึงทัฬหะหรือตัวของพระโพธิสัตว์ ในขณะต่าง ๆ คือ
ในขณะที่เดินไปถึงเวฬุวงาม นี้เป็น กวาดตา หรือ ขณะอย่างหนึ่ง และขณะ
ทรงแลดูทิศทั้งสิบก็ดูอย่างเพ่งพินิจ นี้เป็นขณะอีกอย่างหนึ่ง ในขณะที่ตรัส
ก็กล่าวหาญนี้ก็เป็นอีกขณะหนึ่ง เพราะฉะนั้นในคานานี้กล่าวถึงตัว
ของพระโพธิสัตว์โดยตรงในขณะต่าง ๆ.

ในคัมภีร์สุโธธาลังการนี้ แสดงเฉพาะ ทัฬหสมาวุคฺติอิตถาลงฺการะ
ไว้อย่างเดียวเท่านั้น ดังนั้น จึงนำเอาอุทาหรณ์ที่เหลือจากคัมภีร์
อลังการะภาสวีกามาแสดงไว้ด้วย.

วิ. ลีลา ยุตดา วิกนุติ ลีลาวิกนุติ การย่างพระบาทอันประกอบด้วย
ด้วยความงาม.

วิ. ลีลาวิกนุติยา สุกโค ลีลาวิกนุติสุกโค ผู้งดงามด้วยการย่าง
พระบาทอันประกอบด้วยความงาม.

วิ. ทิสาสู ถิร วิโลกนํ ยสุสาดิ ทิสาถิรวิโลกนํ หน่อเนื้อ
พุทธานุกรผู้มีการเหยียดดูในทิศทั้งหลายอย่างองอาจ.

วิ. โพธิยา สดโต โพธิสดโต มหามุขผู้ซ่องในสัพพัญญุตญาณ.

วิ. โพธิสดโตเขว องกุโร โพธิสดตงกุโร หน่อเนื้อพุทธานุกร
กล่าวคือพระโพธิสัตว์.

วิ. อุสมสสุ ภาโว อาสภํ ความเป็นแห่งผู้องอาจ.

อุ.ชาติสภาววุตติอตุถาลงการ

ตุณฺเฑ อาตมพกุฎิเล ปกุเข หริตโกมเล

ดิวนุณฺราชิภิ กณฺเฐ เอเต มนุชฺชิรา สุกา.

เอเต สุกา อ.นกกแก้ว ท. เหล่านั้น อุปลกขิตา เป็นนกอัน
บุคคลจดจำแล้ว ตุณฺเฑ ด้วยจะงอยปาก อาตมพกุฎิเล อันมี
สีแดงและโค้ง ปกุเข ด้วยปีก หริตโกมเล อันมีสีเขียวอ่อน กณฺเฐ
ด้วยคอ ดิวนุณฺราชิภิ อันมีสีดุจสร้อยสามสี โหนฺติ ย่อมเป็น.

ในที่นี้กล่าวถึงคุณลักษณะของนกกแก้วว่าเป็นอย่างนี้ และมีลักษณะ
อย่างนี้ไม่มีในนกตระกูลอื่น ดังนั้นจึงเป็น ชาติของนกกแก้วเท่านั้น.

อุ.คุณสภาววุตติอตุถาลงการ

พนฺธํ องฺเคสุ โรมณฺจํ กุพฺพํ มนสิ นิพฺพุตี,

เนตฺเต จามิลยเมส ปิยาฆสฺโส ปวตฺตเต.

เอส ปิยามสุโส อ.สัมผัสของหญิงคนรักนี้ พนฺธฺ ผูกอยู่(ปลุก
อยู่) โรมณฺจํ ซึ่งชน องเคสุ ในอวัยวะทั้งหลาย กุพฺพํ กระทำอยู่
นิพฺพุตตี ซึ่งความเย็น มนสิ ในใจ เนตฺเตเต ยังตาทั้งหลาย จามีลยฺ
ให้ปรืออยู่ ปวดตุตเต ย่อมเป็นไป.

ในที่นี้กล่าวถึงคุณของการสัมผัสกับหญิงรักว่าเป็นอย่างไร คือ
ทำให้เกิดชนลุกลงไปทั่วทั้งสรรพางค์กาย, ในใจเย็นกระหิ้ม, และทำตาให้ปรือ.

อุ.กิริยาสภาววุตฺตือตฺถาลงฺการ

กลกฺวณฺติคคฺพฺเภณ

กณฺเจนาฆฺมุณฺนิเตกฺขฺโณ,

ปาราวโต ปริภมฺย

จิริสุ จุมฺพตี ปิยํ.

ปาราวโต อ.นกเขา อาฆฺมุณฺนิเตกฺขฺโณ (อาฆฺมุณฺนิตฺ+อิคฺขฺโณ)
ตัวมีตาอันขมดช้อยอุปลกฺขฺิโตตัวถูกจดจำแล้วกลกฺวณฺติคคฺพฺเภณ
ด้วยเสียงคราง (เบา ๆ) ในภายใน จิริสุ ตัวปรารถนาเรีงรมณฺ
ปริภมฺย กรีดไปรอบ ๆ แล้ว จุมฺพตี ย่อมจูบ ปิยํ ซึ่งสาวรัก.

ต้องการกล่าวถึงกิริยาการจูบเท่านั้น แต่ได้พรรณนาถึงกิริยาอาการ
ต่าง ๆ อย่างละเอียด.

อุ.นามสภาววุตฺตือตฺถาลงฺการ

น มยฺหํ มตฺติกํ นามํ

นาปี เปตฺติคสมฺภวํ,

ชาโตมฺหิ เวสฺสูวียา

ตฺสฺมา เวสฺสุนฺดร อหฺ.^{๓๔}

นามํ อ.ชื่อ มยฺหํ ของเรา มตฺติกํ เป็นของฝ่ายแม่ น โหติ

^{๓๔} ข. จิริยา.๓๓/๗๗/๕๙๑

ย่อมไม่เป็น เปตติกสมุภวํ ปี แม้เป็นของเกิดขึ้นจากฝ่ายพ่อ น โหติ ย่อมไม่เป็น อหํ อ.เรา ชาโต เป็นผู้เกิดแล้ว เวสสุวิธียา ที่ ระหว่างถนนของพ่อค้า อมุหิ ย่อมเป็น ยสุมา เพราะเหตุใด ตสุมา เพราะเหตุนั้น เวสฺสนุดโร อ.คำว่าเวสสันดร อหุ ได้มีแล้ว.

การพรรณนาถึงชื่อว่า ชื่อนี้เป็นมาอย่างไร บอกถึงเหตุเป็นมา ก็ เรียกว่า นามสภาวะตติอรรถาลังการะ.

วงกวดติอรรถาลังการ

๑๖๗. วุตติ วตฺถุสภาวสุส ยาณณถา สาปฺรา ภเว,

ตสฺसानนตฺวิกปฺปตฺตา โหติ พิไซฺปทสฺสนํ.

ยา วุตติ อ.การกล่าวใด วตฺถุสภาวสุส ซึ่งสภาพแห่งวัตถุ มีชาติ เป็นต้น อณฺณถา โดยอ้อมคืออาการอันอื่นจากมุขยะ (การ กล่าวโดยตรง) อตฺถิ มีอยู่สา อ.การกล่าวนั้น ปฺรา ชื่อว่า วงกวดติ- อรรถาลังการะ อย่างอื่น ภเว ย่อมเป็น พิไซฺปทสฺสนํ อ.การแสดง นิดหน่อย โหติ ย่อมมี ตสฺसानนตฺวิกปฺปตฺตา เพราะความที่แห่ง วงกวดติอรรถาลังการะนั้นั้นมีประการไม่สิ้นสุด (เพราะอาจารย์ต่าง ๆ แสดงไว้หลายอย่าง).

การกล่าวโดยตรงเรียกว่า สภาวุตติอรรถาลังการะ มี ๕ ประการ ส่วนการกล่าวโดยอ้อมเรียกว่า วงกวดติอรรถาลังการะ ๑ นี้มีมากมาย หลายประการ เพราะอาจารย์หนึ่งแสดงอย่างหนึ่ง ๑ ดังนั้นเราไม่สามารถ นำมาแสดงให้หมดได้ จึงจะแสดงโดยย่อ ๑ เพียง ๓๕ ประการ มี

๑๗๐. วิเสส, รุพฺหาหุงการา,	สิเลโส, ตฺลฺยโยคิตา,
นิทสฺสนํ, มหฺนตตฺตํ,	วณฺจนา, ปุปกตตฺตฺติ.
๑๗๑. เอกาวลฺ, อดฺณมณฺณํ,	สทฺวุตฺติ, วิโรธิตา,
ปริวุตฺติ, พกโม, ภาโว,	มิสฺส, 'มาสี, รสี, อิติ
๑๗๒. เอเต เกทา สมฺพุทฺธิจฺจา	ภาโว ชีวิต มฺจฺจเต,
วณฺวุตฺติสฺส โปเสสิ	สิเลโส ตฺ สิริ ปรี.

ดตฺถ ในวังกฺวุตฺติอิตฺถาลังการะนั้น เอเต เกทา อ.ประเภท ท.
 (๓๕) เหล่านี้ อิติ คือ อติสยอุปมา ฯลฯ มิสฺสมาสีรสี มยา อันเรา
 สมฺพุทฺธิจฺจา แสดงแล้วโดยสังเขป, ภาโว อ.ภาวอลังการะ อฺจฺจเต
 อันกวี ท. ย่อมกล่าว ชีวิตฺ ว่าเป็นชีวิตของประพันธ์ ตฺ ส่วนว่า
 สิเลโส อ.สิเลสลังการะ สิริ ยังสิริอันเจ็ดฉาย โปเสสิ ย่อมมิให้จารึญ
 ปรี อย่างยิ่ง วณฺวุตฺติสฺส ในวังกฺวุตฺติท.

วณฺวุตฺติอิตฺถาลงฺการ ๓๕ ประการ

๑. อติสยวณฺวุตฺติอิตฺถาลงฺการ	๒. อุปมาวณฺวุตฺติอิตฺถาลงฺการ
๓. รูปก ----“-----	๔. อาวุตฺติ ----“-----
๕. ทิปก ----“-----	๖. อกฺเขป ----“-----
๗. อตฺถนฺตรนฺยาส ----“-----	๘. พฺยติเรก ----“-----
๙. วิภาวนา ----“-----	๑๐. เหตุ ----“-----
๑๑. กม ----“-----	๑๒. ปิยตร ----“-----

๒๑๘ _____ คัมภีร์สุโธธาจักรนิสสยะ _____

๑๓. สมาสวงกุฏติอดตถาลงการ	๑๔. ปริกปพานางกุฏติอดตถาลงการ
๑๕. สมหิต ----“-----	๑๖. ปริยาย ----“-----
๑๗. พยาไซปวณณ ----“-----	๑๘. วิเสส ----“-----
๑๙. รุพหาหงการ ----“-----	
๒๐. ลีเลส ----“-----	เป็นชีวิตของประพันธ์
๒๑. ตลยโยคิต ----“-----	๒๒. นิทสสน ----“-----
๒๓. มหนตตต ----“-----	๒๔. วณจนา ----“-----
๒๕. อปุกตตฤติ ----“-----	๒๖. เอกาวลิต ----“-----
๒๗. อณณมณณ ----“-----	๒๘. สหฤติ ----“-----
๒๙. วิโรธิ ----“-----	๓๐. ปริฤติ ----“-----
๓๑. ภม ----“-----	๓๒. กาว ----“-----
๓๓. มิสส ----“-----	๓๔. อาสี ----“-----
๓๕. วลี ----“-----	

๑ อติสยวุตติอลงการ

๑๗๓. ปกาสิกา วิเสสสส .สียา'ติสยวุตติ ยา,
โลกาติกุนนตวิสยา โลกียา'ติ จ สา ทูริธา.

ยา วุตติ อ.อลังการะไต ปกาสิกา แสดงแล้ว วิเสสสส
ซึ่งคุณพิเศษยิ่ง อตฤติ มีอยู่ สา วุตติ อ.อลังการะนั้น อติสยวุตติ

ชื่อว่า อติสยวุตติอสังการะนั้น ทิวธา มี ๒ ประการ อิติ คือ
 โลกาตักกนฺตวิสยา อ.โลกาตักกนฺตวิสยอสังการะ โลภียา
 อ.โลภียาติสยอสังการะ.

ในวังกวุตติอสังการะ ๓๕ ประการนั้น อติสยวังกวุตติอสังการะ
 ที่ ๑ มี ๒ ประการคือ

๑. โลกาตักกนฺตวิสยอติสยอลงฺการ การกล่าวเลขสภาพของโลก.
๒. โลภียาติสยวุตติอลงฺการ การกล่าวไม่เลขสภาพของโลก.
- วิ. วทตฺติ วุตฺติ อสังการะที่กล่าว,
- วิ. อติสยสุส วุตฺติ อติสยวุตฺติ อสังการะที่กล่าวถึงคุณอันยิ่งเกิน.
- วิ. โลภํ อติกฺกนฺโต วิสโย เอติสฺสาติ โลกาตักกนฺตวิสยา
 อสังการะที่มีฐานล่องซึ่งโลก(โฆหารของชาวโลก).
- วิ. โลเก ภวา โลภียา อสังการะที่มีในโลก.

๑.๑ ประเภทของโลภียาติสยวุตติอลงฺการ

๑๗๔. โลภียาติสยสุเส'เต เกทา เย ชาตฺอาทโย,
 ปฏิปาทียเต ตว'ชฺช โลกาตักกนฺตโคจฺรา.

เย เกทา อ.ประเภท ท. เหล่าใด ชาตฺอาทโย มีชาติเป็นต้น
 สนฺติ มีอยู่ เอเต เกทา อ.ประเภท ท. เหล่านั้น เกทา เป็นประเภท
 โลภียาติสยสุส แห่งโลภียาติสยวุตติอสังการะ ตฺ ส่วนว่า อชฺช
 ในกาลนี้ โลกาตักกนฺตโคจฺรา อ.โลกาตักกนฺตวิสยวุตติอสังการะ
 ปฏิปาทียเต ย่อมถูกแสดงให้ปรากฏโดยอุทาหรณ์.

โลกียาติสยวุตติอลังการะ นั้น จำแนกออกเป็น ๕ ประการคือ

๑. โลกียาติสยชาติอลังการะ
๒. โลกียาติสยคุณอลังการะ
๓. โลกียาติสยกิริยาอลังการะ
๔. โลกียาติสยทัฬพะอลังการะ
๕. โลกียาติสยนามอลังการะ

เหมือนกับสภาวะวุตติอลังการะ เพียงแต่เป็นการกล่าวโดยอ้อม และกล่าวให้พิเศษยิ่งขึ้นกว่าสภาวะวุตติอลังการะเท่านั้น ดังนั้นจึงจะไม่แสดงตัวอย่างไว้, หมายความว่า ในคาถานี้ กิ่งคาถาแรกแสดงประเภทของโลกียาติสยวุตติอลังการะ ส่วนกิ่งคาถาหลังแสดงปฏิกุญญาว่า จะแสดงเฉพาะอุทาหรณ์ของโลกาติกกันตอติสยวุตติอลังการะเท่านั้น.

วิ. โลเก ภโว โลกโย สภาพทีมีในโลก.

วิ. โลกียสส อติสโย โลกาติสโย ความยิ่งแห่งสภาพทีมีในโลก.

๑.๒ อ.โลกาติกกันตอติสยวุตติอลังการ

๑๗๕. ปิวณฺติ เทหฺกนฺตี เย เนตฺตณฺชฺลฺปิฏฺเณน เต,
 นาลํ หนฺตุํ ชินฺเน'สํ ตฺวํ ตณฺหํ ตณฺหาหโรปิ กิ.

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า เย อ.ชน ท. เหล่าใด ปิวณฺติ ตีมอยู่ เทหฺกนฺตี ซึ่งนำคือรัศมีแห่งพระวรกาย เต ของพระองค์ เนตฺตณฺชฺลฺปิฏฺเณน ด้วยอุ้งมือคือดวงตา ตฺวํ อ.พระองค์ ตณฺหาหโรปิ แม้เป็นผู้นำออก (ทำลาย) ซึ่งตัณหา ก็ น อลํ ไม่สามารถละหรือ หนฺตุํ เพื่ออันทำลาย ตณฺหํ ซึ่งตัณหาคือความกระหาย เอส์ แห่งชน ท. เหล่าอื่น.

ผู้ประพันธ์ประสงค์จะบอกว่าพระวรกายของพระพุทธเจ้าสวยงามมาก คนใดได้ดูได้เห็นแล้วก็ไม่เบื่อ แต่ไม่กล่าวโดยตรง ไปเปรียบกับการดื่ม น้ำยังดับกระหายได้ แต่ดื่มคุณความงามของพระพุทธเจ้าก็ไม่รู้จักอิ่ม เช่นนี้ ทำให้คุณคือความงาม งามยิ่งขึ้น โดยใช้คำว่าคุณของพระพุทธเจ้า ก็ไม่สามารถทำให้เรดับกระหายได้. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า โลกาทิกกันต-อดิสยวุดติอลังการะ.

คำว่าคุณในที่นี้มีได้หมายถึงฝ่ายดีอย่างเดียวแม้แต่ฝ่ายชั่วก็มีได้เช่น ถ่านกองหนึ่งร้องไห้เสียใจคร่ำครวญว่า โอ้คนเช่นนี้ก็มีอยู่ในโลกด้วยหรือ ในขณะที่เห็นเธอเดินมา, หรือแม้แต่อีกาและควาย ยังต้องหลบ เพราะ ความเขินอาย เมื่อเห็นเธอ ความจริงแล้วต้องการกล่าวถึงผิวอันดำและ หยาบของหญิงคนหนึ่ง จึงกล่าวว่าถ่านร้องไห้ เสียใจ เพราะมีคนดำ กว่าตนเป็นต้น (อีกาและควายยังสยบเมื่อพบเธอ).

วิ. เทเห กนฺตี เทहनฺตี รัศมีที่พระวรกาย.

วิ. อณฺชลิเยว ปุญฺเฏ อณฺชลิปุญฺเฏ อังมือ.

วิ. เนตฺตานิเยว อณฺชลิปุญฺเฏ เนตฺตณฺชลิปุญฺเฏ อังมือกล่าวคือดวงตา.

วิ. ตณฺหํ หรตฺติ ตณฺหาหโร ผู้กำจัดตัณหาได้.

๒ อุปมาอลงฺการ

๑๗๖. อุปมาโนปเมยฺยานํ สธมฺมตฺตํ ลีโย'ปมา.

สทฺทตฺถกคฺคฺคฺมา วากุยฺตถ วิสฺยา ติ จ สา ติธา.

อุปมาโนปเมยฺยานํ สธมฺมตฺตํ อ. ความที่แห่งบทอุปมานะ และบทอุปเมยยะ ท. มีสภาพเหมือนกัน อุปมา ชื่อว่า อุปมาอลงฺการะ

สา อ.อุปมาอสังการะนั้น ดิธา มี ๓ ประการ สหฺทตฺถคฺมฺมา
วากฺยตฺถวิสยาติ คือ สหฺทคัมมุปฺมา, อตฺถคัมมุปฺมา, วากฺยตฺถวิสฺยุปฺมา.

สภาพของอุปมานะ(สิ่งที่นำมาเปรียบ)และอุปเมยยะ(สิ่งที่ถูกเปรียบ)
ทั้งสองนี้เหมือนกันเรียกว่า อุปมา. เช่นพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า
เหมือนกับดวงจันทร์ พระพักตร์ถูกเปรียบเทียบจึงเรียกว่า อุปเมยยะ
ดวงจันทร์เป็นสิ่งที่นำมาเปรียบจึงชื่อว่า อุปมานะ และทั้งสองเหมือนกัน
อย่างไร เหมือนกันโดยมีรสมีส่วยงามเหมือนกัน เช่นนี้เรียกว่า
อุปมา ๆ นี้ มี ๓ ประการคือ

๑. สหฺทคฺมฺมุปฺมา มีศัพท์บ่งให้รู้อุปมา.

๒. อตฺถคฺมฺมุปฺมา มีอรรถบ่งให้รู้อุปมา.

๓. วากฺยตฺถวิสฺยุปฺมา มีเนื้อความของวากยะบอกให้รู้อุปมา.

คฺมฺม-คฺมฺ ธาตุ ในอรรถวิ (พหุชฺยตฺถ)

วิ. อุปมียเต อเนนาคิ อุปมานิ เครื่องเปรียบเทียบ.

วิ. อุปมียเตติ อุปเมยฺยํ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ.

วิ. อุปมานญจ อุปเมยฺยญจ อุปมานูปเมยฺยานิ เครื่อง
เปรียบเทียบและสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ.

วิ. สฺมานธ ธรรมโม สหฺมธโม สภาพที่เหมือนกัน.

วิ. สหฺมธสฺส ภาโว สหฺมธตฺตํ ความเป็นสภาพเหมือนกัน.

วิ. สหฺโท จ อตฺถโถ จ สหฺทตฺถธา ศัพท์และอรรถ.

วิ. สหฺทตฺถเอหิ คฺมฺมา สหฺทตฺถคฺมฺมา อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์และอรรถ.

วิ. วากฺยสฺส อตฺถโถ วากฺยตฺถโถ เนื้อความแห่งประโยค.

วิ. วากฺยตฺถโถ วิสโย ยสฺสาติ วากฺยตฺถวิสยา อุปมาอันมีฐานะ
คือเนื้อความแห่งประโยค.

ในฐานะที่แสดงการเปรียบเทียบเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งมักประกอบด้วยส่วนประกอบ ๔ ประการคือ

๑. อุปมานะ เครื่องเปรียบเทียบ
๒. อุปมา การเปรียบเทียบ
๓. อุปเมยยะ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ
๔. อุปมาโชดกะ ศัพท์ที่ส่องอรรดแห่งอุปมา เช่น วีย อิว.

๒.๑ อ.สัททคมมุปมา มี ๓

๑๗๗.สมาส ปจฺจเยวาทิ สหฺทา เตสํ วสา ติธา,
สทฺทคมฺมา สมาสเน มุณินฺโท จนฺทิมานโน.

สมาส ปจฺจเยวาทิ อ.บทสมาส ปัจจัย และศัพท์ ท. มี อิว เป็นต้น สหฺทา ชื่อว่า ศัพท์, สทฺทคมฺมา อ.สัททคมมุปมา ติธา มี ๓ ประการ วสา โดยประเภท เตสํ แห่งศัพท์ ท. เหล่านั้น, คมฺมา อ.อุปมาอันรู้ได้ สมาสเน ด้วยศัพท์สมาส มุณินฺโท จนฺทิมานโน คือ มุณินฺโท จนฺทิมานโน.

ในสัททคมมุปมานี้ ศัพท์ที่ให้อุปมา มี ๓ ชนิดคือ บทสมาส, อาย, อีย ปัจจัย, อิวาทิคณะ

๑. สมาสสทฺทคมมุปมา ใช้ศัพท์สมาสบังให้อุปมา.
๒. ปจฺจยสทฺทคมมุปมา ใช้ปัจจัย มี อาย อีย บังให้อุปมา.
๓. อิวาทิสทฺทคมมุปมา, ใช้ อิว ศัพท์เป็นต้น บังให้อุปมา.

ตัวอย่างการใช้บทสมาสบังให้อุปมา มุณินฺโท จนฺทิมานโน. มุณินฺโท อ.พระพุทธเจ้า จนฺทิมานโน ผู้มีพระพักตร์เพียงดวงดวงจันทร์. จนฺทิมานโน เป็นบทสมาสมาจาก จนฺทิม+อานน

วิ. จนุทิมมา วีย อานนํ ยสุสาติ จนุทิมานโน พระพักตร์ของ
พระพุทธรเจ้าเพียงดั่งดวงจันทร์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า จนุทิมานน.

อานน เป็น อุปเมยยะ. (พระพักตร์)

จนุทิมมา เป็น อุปมานะ. (ดวงจันทร์)

สมาส เป็น อุปมาโชตกะ.

ความเหมือนกันของหน้าและดวงจันทร์ เป็น อุปมา.

เมื่อเป็นบทสมาสแล้วลภ อิว ศัพท์ด้วยปริภาษาว่า วุตตตถานมป-
ปโยโค. ดังนั้นสมาสบทจึงแสดงการเปรียบเทียบกันระหว่าง ดวงจันทร์
(อุปมานะ) พระพักตร์ (อุปเมยยะ) ดังนั้นบทว่า จนุทิมานโน จึงได้ชื่อว่า
สมาสสัททคัมมุปมา ที่ ๑.

วิ. อิว อิติ อิหํ เยสํ วาทินนุติ อิวาที ศัพท์อันมี อิว เป็นต้น.

วิ. สมาโส จ ปจฺจโย จ อิวาที จ สมาสปจฺจเยวาที ศัพท์อันมี
สมาส, ปัจจัยและอิวาทิคณะ.

วิ. สทฺเทน คมฺมา สทฺทคมฺมา อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์.

วิ. มฺนินํ อินฺโท มฺนินฺโท พระจอมมณี.

วิ. จนุทิมมา วีย รุจิริ อานนํ ยสุสาติ จนุทิมานโน ผู้มีพระพักตร์
เพียงดั่งดวงจันทร์.

๒.๑ อ.ปัจจยสทฺทคมฺมุปมา ที่ ๒

๑๗๘. อายาที ปจฺจยา เดหิ วทณํ ปงฺกชายเต,

มฺนินฺทณยนทวทฺทํ นีลุปฺปสทฺลียติ.

อายาที อ.ศัพท์ ท. มีอายุ เป็นต้น ปจฺจยา ชื่อว่า ปัจจัย คมฺมา
อ.อุปมาอันรู้ได้ เดหิ ด้วยปัจจัย ท. เหล่านั้นคือ วทณํ ปงฺกชายเต

มุนินฺนุทนยทวฺนทํ นิลุปลทลียติ. วทณํ อ.โบหน้า ปงฺกชายเต
 ย่อมประพฤติเพียงดั่งดอกบัว (ย่อมงามเหมือนดอกบัว) มุนินฺนุ-
 ทนยทวฺนทํ อ.คฺุพระเนตรของพระจอมมุนี นิลุปลทลียติ
 ย่อมงดงามเหมือนกับใบบัวเขียว.

บทว่า ปงฺกชายเต มาจาก ปงฺกช+อาย ปัจจัย+เต วิภคฺติ ลง อาย
 ปัจจัยในอรรถประพฤติด้วยสูตร อายนามโต กตฺตูปมานาทาจาเร.

วิ. ปงฺกชํ วิวี อาจารย์ติติ ปงฺกชายเต. วทณํ อ.พระพักตร์ของ
 พระพุทธเจ้า ปงฺกชายเต ย่อมประพฤติเพียงดั่งดอกบัว หรือย่อมงาม
 เหมือนดอกบัว ดั่งนั้นจึงจำแนกได้ดังนี้

องค์ของอุปมา มี ๔

๑. วทณํ พระพักตร์ เป็น อุปเมยยะ ถูกเปรียบ.
๒. ปงฺกช ดอกบัว เป็น อุปมานะ นำมาเปรียบ.
๓. ความเหมือนกัน (งาม) แห่งหน้าและดอกบัว เป็น อุปมา.
๔. อาย ปัจจัย เป็น อุปมาไซตกะ สองอุปมา.

บทว่า นิลุปลทลียติ มาจาก นิลุปลทล+อียี ปัจจัย+ ติ วิภคฺติ ลง
 อียี ปัจจัยในอรรถอุปมาของบทกรรม ด้วยสูตรว่า อียูปมานา จ.

วิเคราะห์ นิลุปลทลํ วิวี อาจารย์ติติ นิลุปลทลียติ.

๑. มุนินฺนุทนยทวฺนทํ พระพักตร์ เป็น อุปเมยยะ.
๒. นิลุปลทล ใบบัวเขียว เป็น อุปมานะ.
๓. ความเหมือนกันแห่งพระพักตร์และใบบัว เป็น อุปมา.
๔. อียี ปัจจัย เป็น อุปมาไซตกะ สองอุปมา.

นอกจาก อาย อี๋ย บัจจยแล้วยังมี ก บัจจยเป็น อุปมาโชตกะได้อีก เช่น หตฺติกาเหมือนกับช้าง(รูปปั้นหรือตุ๊กตาช้าง)วิ. หตฺติโนวียาติหตฺติกา.

๒.๑ อิวาทิสททคมมุปมา ที่ ๓ มี ๕๒

๑๗๙. อิวาทิ อิว, วา, ตฺลฺย,	สมาน, นิภ, สนฺนิภา,
ยถา, สงฺกาส, ตฺลฺิต, ป-	ปกาส, ปติรูปกา,
๑๘๐. สรี, สริกฺข, สํวาทิ,	วิโรธี, สทิสสา, วีย,
ปฺฏิปกฺข, ปจฺจนิก,	สปกฺโข, 'ปมิโต, 'ปมา,
๑๘๑. ปฺฏิพิมฺม, ปฺฏิจฺจนฺน,	สฺรูป, สม, สมฺมิตา,
สวณฺณ, 'า'ภา, ปฺฏินิธิ,	สธมฺม, 'า'ทิ สลฺกฺขณฺมา,
๑๘๒. ชยฺดฺย, 'กฺโกสฺติ, หสฺติ,	ปติคฺชชฺติ, ทฺูภฺติ,
อุสฺยฺดฺย, 'วชานาติ	นินฺหฺติ, สฺสฺติ, รฺนฺธฺติ.
๑๘๓. ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ,	ตสฺส กนฺตี วิลฺมฺบฺติ,
เตน สทฺธี วิวทฺติ,	ตฺลฺยฺ เตนา'ธโรหฺติ,
๑๘๔. กจฺจํ วิคาหเต ตสฺส,	ตมฺเนวฺดฺย, 'นฺุพฺนฺธฺติ,
ตํ สิลํ, ตํ นิเสเรติ,	ตสฺส จานุกฺโรติ เม.

อิวาทิคณะศัพท์ที่เป็น อุปมาโชตกะ ตัวบ่งอุปมามี อิว ศัพท์เป็นต้น จำแนกออกเป็น ศัพท์นามและนิบาต ๓๒ ศัพท์ เป็นกิริยา ๑๐ ศัพท์ และเป็น วากยะ ๑๐ วากยะ รวม ๕๒ ประการดังนี้...

๑. อิว ศัพท์ มีใช้มาก	๒. วา ศัพท์ ใช้น้อยมีใน อฎฺฐสาสนี.
๓. ตฺลฺย ศัพท์ มาก	๔. สมาน ศัพท์ มาก

๕. นิภ คัมภ์ น้อย	๖. สนฺนิภ คัมภ์ น้อย
๗. ยถา คัมภ์ มาก	๘. สงกาส คัมภ์ น้อย
๙. ตฺลิต คัมภ์ น้อย	๑๐. ปกาส คัมภ์ น้อย
๑๑. ปติรูปก คัมภ์ น้อย	๑๒. สรี คัมภ์ น้อย
๑๓. สริกฺข คัมภ์ น้อย	๑๔. สํวาทิ คัมภ์ น้อย มีคาถา ๑๓๒.
๑๕. วิโรธิ คัมภ์ น้อย วัตถุ ๒ อย่างเหมือนกันก็มี	
๑๖. สทิส คัมภ์ มาก	๑๗. วिय คัมภ์ มาก
๑๘. ปฏิปกฺข คัมภ์ น้อย	๑๘. ปจฺจนิก คัมภ์ น้อย
๒๐. สปกฺข คัมภ์ น้อย	๒๑. อุปมิต คัมภ์ น้อย
๒๒. อุปมา คัมภ์ มาก	๒๓. ปฏิพิมฺพ คัมภ์ น้อย
๒๔. ปฏิจฺจนฺน คัมภ์ น้อย	๒๕. สรูป คัมภ์ มาก
๒๖. สม คัมภ์ มาก	๒๗. สมฺมิต คัมภ์ น้อย
๒๘. สวณฺณ คัมภ์ น้อย	๒๘. อาภา คัมภ์ น้อย
๓๐. ปฏินิธิ คัมภ์ น้อย	๓๑. สธมฺม คัมภ์ น้อย
๓๒. สลกฺขณ คัมภ์ น้อย	

คัมภ์กิริยา ๑๐ คัมภ์

๑. ขาดิ คัมภ์ มาก	๒. อกฺโกสติ คัมภ์ น้อย
๓. สหติ คัมภ์ มาก(ทำสังฆายนา ๖)	๔. ปฏิชคฺคฺติ คัมภ์ น้อย
๕. ทฺฐนฺติ คัมภ์ น้อย	๖. อุสฺสุยติ คัมภ์ น้อย
๗. อวชานาติ คัมภ์ น้อย	๘. นิหฺนฺตติ คัมภ์ น้อย
๙. อิสฺสติ คัมภ์ น้อย	๑๐. รุณฺธติ คัมภ์ น้อย

ประโยคแสดงอุปมา ๑๐ ประโยค

๑. ดสฺส โจเรติ โสภคํ. ย่อมขโมย ซึ่งความงามของบุคคลนั้น.
๒. ดสฺส กนฺตี วิลุมฺปติ. ย่อมปล้น ซึ่งความงามของบุคคลนั้น.
๓. เตน สหฺธิ วิวาทติ. ย่อมวิวาท กับด้วยบุคคลนั้น.
๔. ดุลฺยํ เตน อธิโรหติ. ย่อมยกขึ้น เสมอกับด้วยบุคคลนั้น.
๕. ดสฺส กจฺจํ วิคาทเต. ย่อมเข้าไปสู่อำนาจ ของบุคคลนั้น.
๖. ตํ อเนฺหวติ. ย่อมคล้อยตาม ซึ่งบุคคลนั้น.
๗. ตํ อนุพฺนุชฺชติ. ย่อมติดตาม ซึ่งบุคคลนั้น.
๘. ตสฺสึ (ดสฺสึ) อ.ปกติ ของบุคคลนั้น มีอยู่.
๙. ตํ นิเสชฺชติ. ย่อมห้าม ซึ่งบุคคลนั้น.
๑๐. ดสฺส อนุกโรติ. ย่อมกระทำตาม(เรียนแบบ)ต่อบุคคลนั้น.

ศัพท์ทั้ง ๕๒ ที่แสดงมานี้เป็นตัวบ่งถึง อุปมาอลังการะเรียกว่า อิวาทิคณะ.

ในคาถานี้แสดงปัญญา (คำรับรองในการกล่าวขยายประเภทของอุปมาอลังการะ) ว่า ท่านจะแสดงประเภทของอุปมาบางอย่างเท่านั้น ซึ่งอุปมาเหล่านั้นเป็นสิ่งที่รู้ได้ด้วย อิวาทิคณะ ซึ่งแสดงความเหมือนกันแห่งอุปมานะและอุปเมยยะ

ปัญญาของ อุปมาลงฺการ

๑๘๕. อุปมานูปเมยฺยานํ สธมฺมตฺตํ วิภาวิทฺติ,
 อิเมหิ อุปมาเกทา เกจิ นียฺยนฺนติ สมฺปติ.

อุปมาเกทา อ.ประเภทแห่งอุปมา ท. เกจิ บางอย่าง คมฺมา
อันรู้ได้ อิมเหติ ด้วยศัพท์ ท. เหล่านี้ วิภาวิหิ อันแสดง สธมฺมตฺตํ
ซึ่งความที่แห่งอุปมานะ และอุปเมยยะ ท. อุปมานโนปเมยฺยานํ
แห่งอุปมานะและอุปเมยยะ ท. มยา อันเรา นียฺยฺนฺนฺติ จะนำออก
(แสดง) สมฺปติ ในกาลนี้.

๒.๑ อิวาทิสทฺทคฺมฺมุปฺมาที ๓ มี ๑๑

๑. ธมฺโมปฺมา	คือการอุปมาด้วยคุณมีความงามเป็นต้น
อันเหมือนกันของสิ่งทั้งสอง.	
๒. ธมฺมทีโณปฺมา	คือการอุปมาโดยไม่ใช้อุปมาที่เสื่อมจาก
บทคุณหรือไม่ใช้บทวิเสสนะ.	
๓. วิปริโตปฺมา	คือการอุปมาโดยการพูดกลับ(สลับอุปมานะ
และอุปเมยยะ)	
๔. อณฺณมณฺโณปฺมา	คือการอุปมาซึ่งกันและกัน
๕. อพฺภุโตปฺมา	คือการอุปมานำแปลกหรืออัศจรรย์
๖. สิลโสปฺมา	คือการอุปมาที่ติดกัน.
๗. สนฺดาโนปฺมา	คือการอุปมา เอาอุปเมยยะและอุปมานะ
ใช้บทวิเสสนะเดียวกัน.	
๘. นิินฺโทปฺมา	คือการอุปมาด้วยการดำหนิ.
๙. ปฏฺิเสโธปฺมา	คือการอุปมาด้วยการห้าม.
๑๐. อสฺาธารโณปฺมา	คือการอุปมาที่ไม่ทั่วไป.
๑๑. อภฺุโตปฺมา	คือการอุปมาที่เป็นไปไม่ได้.

อุ. ธัมโมปมา ที่ ๑.

๑๘๖. วิกาสิปทุม'วา'ติ สุนทร' สุกदानน'

อิติ ธัมโมปมา นาม ตลฺยธมฺมนิทฺสสนา.

สุคदानน' อ.พระพัคตร์ของพระสุคตเจ้า อติสุนทร' งดงามยิ่งนัก
 วิกาสิปทุม' อิว ราวกะดอกประทุมบาน อิติ อัย' อุปมา อ.อุปมานี้
 ธัมโมปมา นาม ชื่อว่า ธัมโมปมา (อุปมาที่เปรียบคุณ) ตลฺย-
 ธมฺมนิทฺสสนา เพราะการแสดงซึ่งคุณอันเหมือนกัน.

องค์ของอุปมา มี ๔

๑. สุกदानน' พระพัคตร์ของพระพุทธเจ้า เป็น อุปเมยยะ.
๒. วิกาสิปทุม' ดอกบัวบาน เป็น อุปมานะ.
๓. อติสุนทร' ความงามเหมือนกันของสิ่งทั้งปวงเป็น อุปมา.
๔. อิว เหมือน เป็น อุปมาไซตกะ.

ธัมโมปมา หมายถึงอุปมาที่เปรียบคุณ เพราะประกอบด้วยคุณบท
 โดยตรง คาถานี้กล่าววว่าพระพัคตร์ของพระสุคตงดงามยิ่งดุจปทุมบาน
 โดยประกอบด้วยคุณบทคือ อติสุนทร' โดยตรง จึงเป็น ธัมโมปมา

- วิ. วิกสน' วิกาสโ หมายถึงการแย้มบาน
- วิ. วิกาสโ อสฺส อตถิติ วิกาสิ หมายถึงดอกบัวที่แย้มบาน
- วิ. วิกาสิ จ ต' ปทุม' จาติ วิกาสิปทุม' หมายถึงดอกปทุมบาน
- วิ. สุกตสฺส อานน' สุกदानน' หมายถึงพระพัคตร์ของพระสุคตเจ้า
- วิ. อธิกั' สุนทร' อติสุนทร' หมายถึงดอกปทุมที่งดงามยิ่ง

- วิ. ดุลโย ธมฺโม ดุลยธมฺโม หมายถึงสภาพที่เหมือนกัน
- วิ. นิทสฺสียเต นิทสฺสนํ หมายถึงการแสดง
- วิ. ดุลยธมฺมสฺส นิทสฺสนํ ดุลยธมฺมนิทสฺสนํ หมายถึงการแสดง
ซึ่งคุณอันเหมือนกัน.

อุ.ธมฺมทีโนปมา ที่ ๒, วิปริโตปมา ที่ ๓

๑๘๗.ธมฺมทีนา มุข'มฺโกช- สทิสฺ มฺนินโน อิติ,

วิปริโตปมา ดุลย- 'มานเนน'มฺพุชฺ ติว.

มุขํ อ.พระพักตร์ มฺนินโน ของพระจอมมุนี อมฺโกชสทิสฺ
เช่นกับดอกบัว อิติ อัย อ.อุปมานี้ ธมฺมทีนา ชื่อว่า ธมฺมทีโนปมา
(อุปมาที่บกพร่องจากคุณ) มฺนิน ช้าแต่พระจอมมุนี อมฺพุชฺ
อ.ดอกบัว ดุลยฺ เหมือน อานเนน กับด้วยพระพักตร์ ติว
ของพระองค์ อิติ อัย อ.อุปมานี้ วิปริโตปมา ชื่อว่า วิปริโตปมา
อุปมาที่สลับอุปมานะ และ อุปเมยยะ.

ธมฺมทีโนปมา อุปมาที่บกพร่องจากคุณ เพราะไม่ประกอบด้วย
คุณบทโดยตรง เหมือน อติสุนทรํ ในคาถาก่อน โดยกล่าวว่าพระพักตร์
ของพระจอมมุนีเหมือนกับดอกบัวไม่แสดงคุณบทอย่างใดอย่างหนึ่งไว้
ดังนั้นจึงเป็น ธมฺมทีโนปมา

วิปริโตปมา หมายถึง อุปมาที่สลับอุปมานะและอุปเมยยะ เพราะ
มีการแสดงวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งพึงแสดงวัตถุที่ปรากฏชัดเป็น อุปเมยยะ
ส่วนวัตถุที่ไม่ปรากฏชัด เป็นอุปมานะ ในคาถานี้กล่าวว่า ดอกบัว

เหมือนกับพระพักตร์ของพระองค์ โดยกล่าวดอกบัวเป็นอุปเมยยะ ส่วนพระพักตร์เป็นอุปมานะ เพราะเหตุที่สลัอุปมานะอุปเมยยะ ดังนั้นจึงเป็นวิปริโตปมา.

อุ. อัญญมณฺโญปมา ที่ ๔

๑๘๘. ตวานน'มิว'มโกชํ อมฺโกช'มิว เต มุขํ
อัญญมณฺโญปมา สา'ยํ อัญญมณฺโญปมานโต.

มุณี ข้าแต่พระจอมมุณี ยทิ ฌิวา อมฺโกชํ อ.ดอกบัว อานนํ อิว ราวกะ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ มุขํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ อมฺโกชํ อิว ราวกะ อ.ดอกบัว สา'ยํ อุปมา อ.อุปมานั้น อัญญมณฺโญปมา ชื่อว่า อัญญมณฺโญปมา อัญญมณฺโญปมานโต เพราะการเปรียบเทียบซึ่งกันและกัน.

อัญญมณฺโญปมา หมายถึงอุปมาที่เปรียบเทียบซึ่งกันและกัน คาทานี้กล่าวเปรียบเทียบดอกบัวและพระพักตร์ของพระสுகตเจ้าว่า ดอกบัวเหมือนกับพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์ เหมือนกับดอกบัว เพราะเปรียบเทียบซึ่งกันและกัน ดังนั้น จึงเป็นอัญญมณฺโญปมา.

อุ. อพฺภุโตปมา ที่ ๕

๑๘๙. “ยทิ กิณฺจิ ภเว'มโกชํ โลจนพฺภุมฺวิพฺภมํ,
ธาเรตุํ มุขโสภํ ตํ ตเว”ติ อพฺภุโตปมา.

มุณี ข้าแต่พระจอมมุณี ยทิ ฌิวา อมฺโกชํ อ.ดอกบัว กิณฺจิ

ดอกใดดอกหนึ่ง โลงนพุมวิพุมม์ อันมีความงามแห่งดวงตาและคิ้ว
ภเว พึงเป็น เอว ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่ ต่อมโภชน์
อ.ดอกบัวนั้น ธาเรตุ สามารถทรงไว้ มุขโสภัม ซึ่งความงามแห่ง
พระพักตร์ ตว ของพระองค์ อิติ อยัม อ.อุปมานี อพุกโตปมา
ชื่อว่า อพุกโตปมา.

อพุกโตปมา หมายถึงอุปมาที่เปรียบเทียบสภาพอันน่าอัศจรรย์
คานานี้กล่าวว่หากมีดอกบัวที่ประกอบด้วยดวงตาและคิ้วทั้งดงาม
ดอกบัวดังกล่าวสามารถที่จะทรงความงามแห่งพระพักตร์ของพระองค์
ได้อันที่จริงดอกบัวที่มีทั้งดวงตา และคิ้วไม่ปรากฏว่ามีในโลก แต่นักกวี
ได้กล่าวเนื้อความนี้ขึ้นตามจินตนาการของตน ดังนั้น อุปมานีจึงเรียกว่า
อพุกโตปมา.

- วิ. โลงนานิ จ ภมฺโย จ โลงนภมฺโย ดวงตาและคิ้ว,
- วิ. โลงนภมฺนุ วิพุกโม ยสฺมินฺติ โลงนพุมวิพุมม์ ความมงดงาม
แห่งดวงตาและคิ้ว.

อุ. สิวโลสปมา ที่ ๖

๑๙๐. “สุคนฺธิ โสภสมฺพนฺธิ สิวริสุริโรธิ จ

มุขํ ตว’มุพฺมุข’เว”ติ สา สิวโลสปมา มตา.

มุณี ข้าแต่พระจอมมุณี มุขํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์
สุคนฺธิ มีกลิ่นอันหอมหวลด้วย โสภสมฺพนฺธิ มีความเกี่ยวเนื่อง
กับความงามด้วย สิวริสุริโรธิ จ มีความตรงกันข้ามกับดวงจันทร์

ด้วย(หรือมีปกติตรงกันข้ามกับดวงจันทร์ด้วย) อมฺพุขฺ อิว รวากะ
 อ.ดอกบัว สุกฺนฺธิ จ มีกลิ่นอันหอมหวานด้วย โสภสมฺพฺนฺธิ มีความ
 เกี่ยวเนื่องกับความงามด้วย สิริสฺสุวิโรธิ จ มีความตรงกันข้ามกับ
 ดวงจันทร์ด้วย(หรือมีปกติตรงกันข้ามกับดวงจันทร์ด้วย)สา อูปมา
 อ.อุปมานั้น อิติ อีทิสี เช่นนี้ มตา อันนักวิรูแล้ว สิเลโสปมา
 ว่าเป็น สิเลโสปมา.

สิเลโสปมา หมายถึง อุปมาที่กล่าวถึงบทอันมีเนื้อความ ๒ ประการ
 ที่แนบชิดกัน ในคานานี้ บทว่า สิริสฺสุวิโรธิ มี อรรถ ๒ ประการคือ

๑. อรรถ อสฺสตถิตฺตฺทิต ๒. อรรถ ตสฺสึลลิต

ในรูปวิเคราะห์ อสฺสตถิตฺตฺทิต มีว่า วิรุชฺฌนํ วิโรธ, สิริสา อัสฺ ยสฺสาติ
 สิริสฺสุ, สิริสฺสุโน วิโรธ สิริสฺสุวิโรธ, สิริสฺสุวิโรธ อสฺส อตฺถิติ สิริสฺสุวิโรธิ.
 หมายถึงพระพักตร์และดอกบัวอันมีความตรงกันข้ามกับดวงจันทร์.

ในวิเคราะห์ ตสฺสึลลิต มีว่า สิริสฺสุโน วิรุชฺฌนฺติ สีเลนาติ สิริสฺสุวิโรธิ.
 หมายถึงพระพักตร์และดอกบัวที่มีปกติตรงกันข้ามต่อดวงจันทร์ ดอกบัว
 เป็นดอกไม้ที่บานในเวลากลางวันเมื่อได้รับแสงอาทิตย์ แต่เมื่อประสบกับ
 แสงจันทร์จะหุบลง จึงกล่าวได้ว่า มีสภาพตรงกันข้ามกับดวงจันทร์ ส่วน
 พระพักตร์ของพระจอมมุนีมีความงดงามสว่างไสวมากกว่าแสงจันทร์
 จึงกล่าวได้ว่าตรงกันข้ามต่อแสงจันทร์ เพราะมีความงามยิ่งกว่าแสงจันทร์นั้น

วิ. สุกฺนฺโธ อสฺส อตฺถิติ สุกฺนฺธิ หมายถึงพระพักตร์และดอกบัวที่มี
 กลิ่นหอมหวาน

วิ. โสภาย สมฺพฺนฺโธ โสภสมฺพฺนฺโธ ความเกี่ยวเนื่องกับความงาม

วิ. โสภสมฺพฺนฺโธ อสฺส อตฺถิติ โสภสมฺพฺนฺธิ พระพักตร์และ
 ดอกบัวอันมีความเกี่ยวเนื่องกับความงาม.

อุ.สันดาโนปมา ที่ ๗

๑๙๑. สรูปสททวาจจตุตา สา สันดาโนปมา ยถา,
 พาลา'ว'ยุยานมาลา'ย สาलगานนโสภินี.

สา อุปมา อ.อุปมานั้น สันดาโนปมา ชื่อว่า สันดาโนปมา สรูปสททวาจจตุตา เพราะความเป็นแห่งอุปมา อันบุคคลพึงกล่าว ด้วยลำดับแห่งศัพท์อันมีเสียงเหมือนกัน ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า อุยุยานมาลา อ.แถวแห่งอุทยาน อัย นี้ พาลาว รวากะ อ.สาวน้อย สาलगานนโสภินี อันมีความงามด้วยใบหน้าอันเป็นไปกับด้วยผมม้า (หรือ) อุยุยานมาลา อ.แถวแห่งอุทยาน อัย นี้ สาलगานนโสภินี อันมีความงามด้วยป่าแห่งต้นสาละ พาลาว รวากะ อ.สาวน้อย.

สันดาโนปมา หมายถึง อุปมาที่กล่าวด้วยลำดับศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกันโดยประกอบด้วยบทที่มีเนื้อความ ๒ ประการ ดังนั้น จึงเรียกว่า สันดาโนปมา ในคานี บทว่า สาलगานนโสภินี แปลได้ ๒ ประการ ดังนั้นบทนี้จึงเป็น สันดาโนปมา.

สาलगานนโสภินี ปฐมนัย แปลว่า อันมีความงามด้วยใบหน้า อันเป็นไปกับด้วยผมม้า บทนี้เป็นวิเสสนะของ พาลาบท มาจาก ส+อา ลก+อา นน+โสภินี โดยวิเคราะห์ว่า อลติ ภูสียตีติ อลโก (อล+ก) หมายถึง ผมม้าที่ประดับใบหน้า ในโถมนิธิกกล่าวว่ นลาภูตฺเต จินฺนทฺเต กิฏฺฐเกเส หมายถึง ผมที่ออกตัดที่ได้ตัดปลายไว้แล้วอันดำรงอยู่บนหน้าผาก (ของหญิงสาว)

วิ. สห อลเกน ยํ วตตตติติ सालกํ (อานนํ หมายถึง ไบหน้า
อันเป็นไปกับด้วยผมม้า)

วิ. सालกญจ ตํ อานนํ จาติ सालกานนํ หมายถึงไบหน้า
อันเป็นไปกับด้วยผมม้า

วิ. सालกานเนน โสภติ สีเลนาติ सालกานนโสภินี หมายถึง
สาวน้อยมีปกติงดงามด้วยไบหน้าอันเป็นไปกับด้วยผมม้า.

ทุตินัย साल ต้นสาละ กานน ปา โสภินี มีปกติงาม จึงแปลว่า
อันมีปกติงามด้วยป่าแห่งต้นสาละ

วิ. सालานํ กานนํ सालกานนํ หมายถึงป่าแห่งต้นสาละ

วิ. सालกานเนน โสภติ สีเลนาติ सालกานนโสภินี หมายถึง
อุทยานอันมีความงามด้วยป่าแห่งต้นสาละ ตามทุตินัย บทว่า
สาลกานนโสภินี เป็นวิเสสณะของ อุทยานมาลา.

สันดาโนปมา แม้มือรกรักกันกับ ลีเลสคุณ ก็ตาม แต่เพราะเป็น
อุปมาและประกอบด้วยสมาสบพเท่านั้น จึงได้รับชื่อพิเศษว่า สันดาโนปมา
ลีเลสตุเต สติปิ กตสมาเสหิ ปทสนฺदानเหหิ วุจฺจมานตฺตา สนฺदानโปปมา.

อุ.นินโทปมา ที่ ๘

๑๙๒. ขยิ จนฺโท, พหุรชํ ปทุมํ, เตหิ เต มุขํ,

สมานมุปี สมุกกิสฺส- ดยฺยํ นินฺโทปมา มตา.

จฺนฺโท อ.ดวงจันทร์ ขยิ มีการเลื่อมสุญฺญ ปทุมํ อ.ดอกบัว
พหุรชํ มีธูลีมาก มุณี ข้าแต่พระจอมมุณี มุขํ อ.พระพักตร์ เต
ของพระองค์ สมานมุปี แม้เสมอเหมือน เตหิ จนฺทปทุมเหหิ

ด้วยดวงจันทร์และดอกปทุม ท. เหล่านั้น สมุกุภี มีคุณอันยิ่งกว่า
 อย์ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ อิทิสี เช่นนี้ มตา อันนังกวี รู้แล้ว
 นิรุโทปมา ว่าเป็น นิรุโทปมา.

นิรุโทปมา หมายถึง อุปมาที่ดำเนินเพื่อความเข้าใจอย่างหนึ่ง
 ในที่นี้ดำเนินดวงจันทร์ว่า เสื่อมสูญไป เพราะเหตุที่ค่อย ๆ เสื่อมตั้งแต่
 วันแรมหนึ่งค่ำเป็นต้นไป และดำเนินดอกบัวว่ามีธูลีมาก พระพักตร์ของ
 พระจอมมุนีแม้เหมือนดวงจันทร์และดอกปทุมก็ตามโดยความงามและ
 กลิ่นก็ตามแต่มีคุณอันยิ่งกว่าดวงจันทร์และดอกบัวเหล่านั้น คำพูดนี้
 แสดงอุปมา ทั้งยังดำเนินอุปมาบท ดังนั้นจึงเป็น นิรุโทปมา.

เดหิ บท เป็น อุปมานะ, มุขํ บทเป็น อุปเมยยะ, สมานํ บทเป็น
 อุปมาโชตกะ, อปี ศัพท์ ดำเนินดวงจันทร์และดอกบัว(ครห) และยกย่อง
 พระพักตร์(สมภูวาน) เหมือนกับโคลงในนิราศนรินทร์บทหนึ่งว่า

ชมแซ่คิดใช้หน้า	นวลนาง
เดือนดำเนินตรงกลาง	ต่ายแต่้ม
เพ็ญพักตร์แม่เพ็ญปราง	ปลั่งเปล่ง
ข้ากว่าแซ่ไขแย้ม	ยิ่งยัมอัปสร.

อุ.ปฏิเสโรปมา ที่ ๔

๑๙๓. อสมตุโถ มุเขนิ'นทุ ชิน เต ปฏิชชชิตุ,

ชโไฟ กลงกั'ติ อย์ ปฏิเสโรปมา สिया.

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า .อินทุ อ.ดวงจันทร์ ชโไฟ มัวหมอง

กลงกิ มีรอยกระต่าย อสมตฺโถ ไม่สามารถ ปฏิคฺชชิตฺตํ เพื่ออันตีเสมอ
มุขเน กับด้วยพระพักตร์ เต ของพระองค์ อัย อูปมา อ.อูปมานี้
อิตติ อิทิสี เช่นนี้ ชื่อว่า ปฏิเสโรปมา ลียา ย่อมเป็น.

ปฏิเสโรปมา หมายถึงอูปมาที่ปฏิเสธเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง
คาถานี้บอกว่าดวงจันทร์มีความมัวหมองเพราะโทษอันมีเมฆหมอกเป็นต้น
และยังมีรอยกระต่ายจึงไม่สามารถตีเสมอกับพระพักตร์ของพระชินเจ้าได้
ด้วยเหตุที่แสดงอูปมาพร้อมกับคำปฏิเสธ จึงเรียกว่า ปฏิเสโรปมา.

ชพ ศัพท์ ในบทว่า ชไฟ ฎีกาขยายว่า สีโต แปลว่าเย็น หรือ อวิสโท
มัวหมอง กลงกิ มาจาก กลงก+อี กลงโก อสฺส อตฺถิตติ กลงกิ. หมายถึง
ดวงจันทร์อันมีรอยกระต่าย มุขเนินฺท มุขเน+อินฺท ปฏิคฺชชิตฺตํ ตีเสมอ
เป็นคำพูดที่แสดงถึงความเสมอกันแห่งอูปมานะ คือดวงจันทร์ และ
พระพักตร์คือ พระมุนี ดังที่เคยกล่าวไว้ว่า ปฏิคฺชชิตฺตํ อันนับเข้าใน อิวาทิคณะ.

อินฺท	เป็น	อูปมานะ.
เต	เป็น	อูปเมยยะ.
ปฏิคฺชชิตฺตํ	เป็น	อูปมาโชตกะ
อสมตฺโถ	เป็น	ตัวห้าม.

อ.อสาธารโณปมา ที่ ๑๐

๑๙๔. “กจฺฉ จนนฺทรวินฺทานํ อติกกม มุขํ ตว,

ออตฺตนาว สมนํ ชาต”- มิตฺย’สาธารโณปมา.

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า มุขํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์

อดิกกมฺม ล่วงแล้ว กจฺฉิ ซึ่งครรลอง จนฺตารวิญฺชานํ แห่ง
ดวงจันทร์และดอกบัว ท. สมํ เป็นของเสมอเหมือน อดฺตนาว
กับตนเองนั้นเที่ยว ชาดิ เกิดแล้ว อิติ อัยํ อุปมา อ.อุปมานิ
อสาธารโณปมา ชื่อว่า อสาธารโณปมา.

อสาธารโณปมา หมายถึง อุปมาที่ไม่เหมือนกับอุปเมื่อยะทั้งหมด
คานานี้กล่าวว่าพระพักตร์ของพระชินเจ้า ล่วงครรลองแห่งดวงจันทร์
และดอกบัวเป็นสภาพเสมอเหมือนกับตนเองเท่านั้น จึงแสดงคำ
เปรียบเทียบว่าพระพักตร์แม่เหมือนกับดวงจันทร์และดอกบัวเพียงบางส่วน
แต่ไม่เหมือนกับสิ่งเหล่านั้นทั้งหมด ดังนั้นจึงเป็น อสาธารโณปมา.

มฺขิ	เป็น	อุปเมื่อยะ.
กจฺฉิ อดิกกมฺม	เป็น	อุปมานะ.
สมํ	เป็น	อุปมาชิตกะ.

อุ. อฎฺโตปมา ที่ ๑๑

๑๙๕. “สพฺพมฺโฆชปฺปภาสโร ราสิญฺโหว กตฺถจิ,
ตวานนํ วิภาตี”ติ โหตา’ฎฺโตปมา อัยํ.

สพฺพมฺโฆชปฺปภาสโร อ.ความงามอันประเสริฐแห่งดอกบัว
ทั้งหมด ราสิญฺโหว อิว เป็นราวกะว้ารวมกันอยู่ กตฺถจิ ในบางแห่ง
(ภเว ย่อมเป็น) ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า อานนํ อ.พระพักตร์ ตว
ของพระองค์ วิภาตี ย่อมงามยิ่งนัก อิติ อัยํ อุปมา อ.อุปมานิ
อฎฺโตปมา ชื่อว่า เป็น อฎฺโตปมา โหตี ย่อมเป็น.

อภุโตปมา หมายถึงอุปมาที่ไม่มีปรากฏในโลก คาถานี้แสดงว่า พระพักตร์ของพระชินเจ้าดวงามประดุจกองดอกบัวในโลกที่นำมารวมกัน อันที่จริงไม่สามารถนำมารวมกันได้ ดังนั้น จึงเป็น อภุโตปมา.

วิ. ปภาเยว สาโร ปภาสาโร. หมายถึงความงามอันประเสริฐ, ปภา ศัพท์กล่าวอรรถคือความงาม, สาโร ศัพท์กล่าวอรรถคือประเสริฐ

วิ. สพฺพมุโภชานํ ปภาสาโร สพฺพมุโภชปฺปภาสาโร ความงามอันประเสริฐแห่งดอกบัวทั้งปวง ราสิภูโตติ ราสิภูโต ลง อี ปัจจัยในอรรถอุกุตตพฺพาว

วิ. วิเสเสน ภาติ วิภาติ กริยาความงามโดยพิเศษ หมายถึงในภาษาสันสกฤตแสดงวิเคราะห์สมาสได้ แม้ในไวยากรณ์มคธ เช่น นิรุตติที่ปนี ก็แสดงว่า อาชยาตบทสามารถเข้าสมาสกับนามบพได้ เช่น มนสิกโรติ เป็นต้น.

อานนํ เป็น อุปเมยยะ.

สพฺพ-สาโร เป็น อุปมานะ.

อิว ศัพท์ เป็น อุปมาโชตกะ.

๒.๑ อิวาทิคมฺมุปมาที่ ๓ มี ๑๑

จบ.

๒.๑ สทฺทคมฺมุปมา

จบ.

๒. อุปมา มี ๓

๑. สหุทคัมมุปมา ๒. อตถคัมมุปมา ๓. วากุยตถวิสยุปมา.

๒.๑ สหุทคัมมุปมา มี ๓

๑. สมาสหุทคัมมุปมา. (มี ๑)
 ๒. ปัจจยสหุทคัมมุปมา. (มี ๓)
 ๓. อิวาทิสหุทคัมมุปมา. (มี ๑๑)

๒.๒ อตถคัมมุปมา มี ๔

๑. สรุโปปมา ๒. ปริกโปปมา ๓. สัสโยปมา ๔. ปติวตถูปมา.

๒.๓ วากุยตถวิสยุปมา มี ๒

๑. อิวยุตตวากุยตถโปกมา. ๒. อิววิยุตตวากุยตถโปกมา.

๒.๒ อตถคัมมุปมา มี ๔

๑๙๖. ปตียเต'ตถคัมมา ตฺ สหุทสามตถุทธิยา กุวจิ,
 สมาสปปัจจยเววาทิ- สหุทโยคํ วินา อปิ.

ตฺ ส่วนว่ อตถคัมมุปมา อ.อุปมาอันบุคคลรู้ได้ด้วยเนื้อความ
 กุวจิ ในบางแห่ง ปตียเต อันนักรกวีเยอมทราบ สหุทสามตถุทธิยา
 โดยความสามารถแห่งศัพท์ (อุปมานะและอุปเมยยะ) วินา อปิ แม้ไว้
 สมาสปปัจจยเววาทิสหุทโยคํ ซึ่งการประกอบแห่งศัพท์อันมีสมาส
 ปัจจัยและอิวาทิคณะศัพท์.

อรรถคัมมุปมา หมายถึง อุปมาที่รู้ได้ด้วยเนื้อความในฐานะที่ไม่ประกอบด้วยศัพท์อันแสดงอุปมา เหล่านี้คือ สมาสบท ปัจจัยและอิวาทิกณะศัพท์ก็ตาม แต่สามารถแสดงอรรถอุปมาของอุปมานะและอุปเมยยะศัพท์ได้.

๒.๒ อุดกคัมมุปมา มี ๔

๑. สรุโปปมา อุปมาอันมีสภาพเหมือนกัน
๒. ปริกบโปปมา อุปมาที่กล่าวขึ้นโดยจินตนาการ
๓. สสโยปมา อุปมาที่เปรียบเทียบโดยแสดงความสงสัย
๔. ปติวตฺตูปมา อุปมาที่เปรียบเทียบโดยแสดงอุปมานวัตถุไว้ในภายหลัง

วิ. อิว อาทิ ยสุสชาติ อิวาทิ ศัพท์มีอิวาทิกณะเป็นต้น.

วิ. สมาส โส จ ปัจจโย จ อิวาทิ จ สมาสปัจจยเววาทโย ศัพท์มีสมาส ปัจจัย และอิวาทิกณะศัพท์เป็นต้น.

วิ. สมาสปัจจยเววาทโย จ เต สหฺทา จาติ สมาสปัจจยเววาทิสหฺทา ศัพท์มีสมาส ปัจจัย และอิวาทิกณะศัพท์เป็นต้น.

วิ. สมาสปัจจยเววาทิสหฺทานํ โยโค สมาสปัจจยเววาทิสหฺทโยโค การประกอบศัพท์มีสมาส ปัจจัย และอิวาทิกณะศัพท์เป็นต้น.

๒.๒ อ.สรุโปปมา ที่ ๑

๑๙๗. กิงคาเนมานิ จกฺขุณี นามพฺขุ มฺขเมวิทํ,
 สหฺยตฺตสทิสฺตเตน สา สรุโปปมา มตา.

อิมานิ วตฺถุณี อ.สิง ท. เหล่านี้ น ภิงฺคานิ หาใช่แมลงภู่ไม่
 จกฺขุณี เอว เป็นพระเนตรนั้นเทียว อิหิ วตฺถุ อ.สิงนี้ น อมฺพุชฺ
 หาใช่ดอกบัวไม่ มุขเมว เป็นพระพักตร์นั้นเทียว สา อูปมา
 อ.อูปมานั้น มตา อันนักกวีรู้แล้ว สรุโปปมา ว่าเป็นสรุโปปมา
 สุกฺขยตฺตสทิสฺสเดเน โดยความเหมือนกันอันปรากฏชัด.

สรุโปปมา หมายถึง อูปมาที่แสดงถึงสิ่งที่มีสภาพเหมือนกันแห่ง
 อูปมานะและอูปเมยยะ ในคานานี้แสดงสภาพที่เคลื่อนไหวอันเหมือนกัน
 ระหว่างพระเนตรและแมลงภู่ และยังแสดงสภาพอันเหมือนกัน
 แห่งความงามระหว่างพระพักตร์และดอกบัวจึงเป็นสรุโปปมา เนื่องจาก
 ไม่ประกอบด้วยศัพท์ที่แสดงอูปมา เช่น สมาส ฯลฯ แต่สามารถแสดง
 ความงามเหมือนกันแห่งอูปมานะและอูปเมยยะคือ แมลงภู่และพระเนตร
 ดอกบัวและพระพักตร์ จึงเป็น อัตกัมมูปมา

แมลงภู่เป็นสัตว์ที่มักเคลื่อนไหว และพระเนตรก็เคลื่อนไหวได้
 จึงทำให้เข้าใจว่า พระเนตรเป็นแมลงภู่ เพื่อห้ามคำพูดเช่นนั้น จึงกล่าวว่า
 หาใช่แมลงภู่ไม่ แต่กลับเป็นพระเนตร คำพูดนี้แสดงถึงความเหมือนกัน
 ระหว่างแมลงภู่และพระเนตรอย่างปรากฏชัด ดังนั้นคานานี้จึงเป็น
 สรุโปปมาที่แสดงถึงสภาพที่เหมือนกันที่ปรากฏชัดระหว่างอูปมานะ
 และอูปเมยยะ

อนึ่ง เนื้อความแสดงถึงการเปรียบเทียบโดยตรง แต่ไม่มีศัพท์
 อูปมาโชตกะ เรียกว่า สรุโปปมา เช่น เอื่อนี้ดวงตานีนา ไมใช่แมลงภู่,
 เอื่อนี้หนานีนา ไมใช่ดอกบัว เช่นนี้เรารู้ได้ว่า สองสิ่งนั้นเหมือนกัน
 จึงทำให้ผู้เห็นเข้าใจผิด ในที่นี้ท่านกล่าวถึงบุคคลกำลังแอบมองพระพักตร์

อังกดงามของพระพุทธเจ้าและพระเนตรที่กระพริบอยู่ ประสงค์ที่จะกล่าวว่า พระพักตร์ และพระเนตรนั้นงามเหมือนดอกบัว ที่มีแมลงภูเกาะอยู่ เหมือนกับภาษาไทยที่ว่า “เหม กรรณิกา เธอั่นเอง นึกว่ากงถ่าน เสียอีก มานั่งอยู่นี้เมื่อไรจะ” เช่นนี้ทำให้รู้ได้ว่า คุณกรรณิกานั้นมีผิวเหมือนถ่าน หรือแดงชูด้า.

วิ. สุกฺขุ พุชฺคตฺ สุกฺขุคตฺ หมายถึงความเหมือนกันอันปรากฏชัด.

วิ. สุกฺขุคตฺ จ ตํ สทิสฺสคตฺ จาติ สุกฺขุคตฺสทิสฺสคตฺ ความเหมือนกันอันปรากฏชัด

๒.๒ อุ.ปริกบโปปมา ที่ ๒

๑๙๘. “มเยว มุขโสภา’สเส- ’ดยล’มินทุ วิกตถนา,
ยโต’มพฺุเซปิ สา’ตถลิ”ติ ปริกบโปปมา อัย.

อินทุ แนะดวงจันทร์ วิกตถนา อ.ความโอ้อวด อิติ ว่า มุขโสภา อ.ความงามแห่งพระพักตร์ อสฺส มุนิโน แห่งพระจอมมุนี พระองค์นั้น อตถลิ มีอยู่ มเยว ในเรานั้นเทียว อลฺ ไม่เหมาะสม กสฺมา เพราะเหตุไรเล่า ยโต เพราะเหตุใด สา มุขโสภา อ.ความงามแห่งพระพักตร์นั้น อตถลิ ยังมีอยู่ อมพฺุเซ ในดอกบัว อัย อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ อิติสิ เช่นนี้ ปริกบโปปมา ชื่อว่า ปริกบโปปมา.

ปริกบโปปมา หมายถึงอุปมาที่กล่าวขึ้นโดยจินตนาการถึงสิ่งที่ไม่เคยเกิดให้เกิดขึ้น กล่าวอุปมาโดยจินตนาการ ดวงจันทร์ซึ่งไม่เคยโอ้อวดความงามของตนว่า ทัดเทียมกับพระพักตร์ของพระมุนี ว่าเป็นสภาพที่โอ้อวด ดังนั้นจึงเป็น ปริกบโปปมา เนื่องจากไม่ประกอบด้วย

อิวาทิกณะศัพท์ที่แสดงความเหมือนกันแห่งอุปมานะ และอุปเมยยะ
 ดังนั้นจึงเป็นอตุตคฺมุปมาคานานี้พระพักตร์ของพระจอมมุนีเป็นอุปเมยยะ
 ดอกบัวเป็น อุปมานะ ความเหมือนกันแห่งความงามระหว่างอุปมานะ
 และอุปเมยยะเป็นอุปมา.

อนึ่ง การเปรียบเทียบด้วยการคิดคาดคะเนเอาว่า “เขาคงจะเป็น
 อย่างนี้ หรือคิดเช่นนี้กระมัง” เช่นนี้เรียกว่า ปริกฺบฺไปปมา เช่น เขา
 คิดว่าดวงจันทร์คงจะคิดว่า “ความงามของพระพุทธเจ้า มีอยู่ในเราคน
 เดียวเท่านั้น” เจ้าคิดผิดเสียแล้วดวงจันทร์ เพราะความงามเช่นนั้น ก็มี
 อยู่ในดอกบัวด้วยเช่นนี้ทำให้รู้ได้ว่า พระพักตร์ ก็ดี ดวงจันทร์ ก็ดี ดอกบัว
 ก็ดี มีความงามเหมือนกัน แต่ความจริงแล้ว ดวงจันทร์ไม่ได้คิดหรือ
 คิดไม่ได้ เป็น ปาณิธัมมอลังการะด้วย.

วิ. วิกตฺถียเต วิกตฺถนา เป็นอิตถิลิงค์ เหมือน เวทนา ยโต เป็น ย
 อนิยมที่ไม่มองหา ต ศัพท์

วิ. ปริกฺบฺเปเน อุปฺมา วุตฺตา ปริกฺบฺไปปมา หมายถึงอุปมาที่กล่าว
 โดยจินตนาการ

วิ. มุขสฺส โสภา มุขโสภา หมายถึงความงามแห่งพระพักตร์.

๒.๒ อ. สัสโยปมา ที่ ๓

๑๙๙. “กี วา มุพฺขุ นฺโตภนฺตาลี กี โลลนยนฺ มุขํ,

มม โทลายเต จิตฺต”- มิจฺจยํ สัสโยปมา.

วตฺถุ อ. วัตฺถุ อ. นฺโตภนฺตาลี อันมีภมรอันเคลื่อนไหวในภายใน
 อมุพฺขุ กี วา เป็นดอกบัวหรือ วตฺถุ อ. วัตฺถุ โลลนยนฺ อันมี
 พระเนตรอันเคลื่อนไหว มุขํ กี วา เป็นพระพักตร์หรือ จิตฺตํ อ. จิต

म्म ของเรา โทลายเต ย่อมประพฤติเพียงดังชิงช้า (ย่อมสงสัย)
 อัย อูปมา อ.อูปมานี้ อิติ อีทิสี เช่นนี้ สัสโยปมา ชื่อว่าสังสโยปมา.

สังสโยปมา หมายถึงเปรียบเทียบโดยการใช้ความสงสัยเป็น
 เครื่องบงอูปมา เช่น ในอุทาหรณ์นี้ ผู้กล่าวต้องการจะบอกถึงใบหน้า
 และดวงตาอันงดงามที่เขาเห็นอยู่ ว่า สวยงามเหมือนกับดอกบัวที่มี
 แผลงกุ้ดอมอยู่ แต่ไม่บอกโดยตรงว่า หน้างามเหมือนดอกบัว และดวงตา
 เหมือนแผลงกุ้ แต่รู้ว่าสิ่งทั้งสองนั้นเหมือนกันโดยที่เขาพูดเชิงสงสัยว่า
 เอ ! นี่มันดอกบัวที่มีแผลงกุ้ หรือว่าใบหน้าที่มีดวงตากลอกกลิ้งหนอ.

ก็ วามพฺขุโนโตภนฺดาโล ในที่นี้ ก็ ศัพท์ และวา ศัพท์ เป็นนิบาต
 บทกล่าวอรรถอูปมา อมฺพฺช ดอกบัว อนฺโต ภายใน ภนฺต เคลื่อนไหว

วิ. โทลา วิย อจฺรติ โทลายเต ย่อมประพฤติสงสัย(โลเล)

วิ. สัสเยน วุตฺตาอูปมา สัสโยปมา อูปมาที่กล่าวขึ้นด้วยความสงสัย.

๒.๒ สภาวแห่งปติวัตถูปมา ที่ ๔

๒๐๐. กิณฺจิจิ วตฺถุํ ปทสฺเสตฺวา สธมฺมสฺสากิธานโต,

สามยฺปฺปติตฺติสพฺภาวา ปติวัตถูปมา ยถา.

ปติวัตถูปมา ชื่อว่า อ.ปติวัตถูปมา สามยฺปฺปติตฺติสพฺภาวา
 เพราะความมีปรากฏแห่งความรู้ซึ่งความเหมือนกัน กิณฺจิจิ วตฺถุํ
 ปทสฺเสตฺวา สธมฺมสฺส อภิธานโต โดยการแสดงก่อนซึ่ง(อุปเมยยะ)
 วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วกล่าวซึ่ง (อูปมานะ) วัตถุอันมี
 สภาพเหมือนกัน ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า

ปติวัตตูปมา หมายถึงอุปมาที่รู้ถึงความเหมือนกันแห่งอุปมานะ และอุปเมยยวัตตุดได้โดยการกล่าวซึ่งอุปเมยยวัตตุดก่อน แล้วจึงกล่าว อุปมานวัตตุดที่เหมือนกับอุปเมยยะดังกล่าวด้วยคุณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในภายหลัง

วิ. สมสฺส ภาโว สามยฺ หมายถึงความเหมือนกัน

วิ. สามยฺสฺส ปตฺติติ สามยฺปตฺติติ. ความรู้ซึ่งความเหมือนกัน

วิ. สามยฺปตฺติติโน สพุภาโว สามยฺปตฺติติสพุภาโว ความมีปรากฏแห่งความรู้อันเหมือนกัน

วิ. ปติวัตตุนา วุตฺตา อุปมา ปติวัตตูปมา อุปมาที่กล่าวถึงวัตตุดที่เหมือนกัน

หมายเหตุ ในบทว่า ปทสฺเสตฺวา ป อุปสັคกล่าวอรรถ อาทิกมม เมืองต้น

๒.๒ อ.ปติวัตตูปมา ที่ ๔

๒๐๑. ขนฺสฺ ชายมานฺสฺ เณโกปิ ชินสาทิสฺ,
ทฺติโย นนฺ นตฺเถว ปาริชาตฺสฺ ปาทโป.

ขนฺสฺในบรรดาชน ท. ชายมานฺสฺผู้เกิดขึ้นอยู่เอโกปิบุคคลใด
แม่ อ. บุคคลผู้หนึ่ง ชินสาทิสฺผู้เสมอเหมือนกับพระชินเจ้า นอดฺติ
ย่อมน้อมไม่มี ปาทโป อ. ต้นไม้ ทฺติโย อันเป็นต้นที่สอง ปาริชาตฺสฺ
แห่งต้นปาริชาติ นนฺ นตฺเถว ย่อมไม่มีอย่างแน่นอนอนันนเทียว.

ในกาลนี้ กิ่งคาถาแรกแสดงอุปเมยยะคือ พระชินเจ้าโดยกล่าวว่า
ในบรรดาเหล่าสัตว์ที่ถือปฏิสนธิในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ บุคคลผู้เสมอ
เหมือนกับพระชินเจ้าไม่มี ส่วนกิ่งคาถาหลังแสดงอุปมานวัตตุดโดยกล่าวว่า
ต้นปาริชาติเป็นต้นไม้ที่ประเสริฐสุด ต้นไม้ที่ประเสริฐกว่าต้นปาริชาติไม่มี

ดังนั้น จึงเป็นปติวัตตูปมา เพราะแสดงอุปเมยยวัตต คือพระชินเจ้าก่อน แล้วจึงแสดงอุปมานวัตตคือ ต้นปาริชาติในภายหลัง

หมายเหตุ นนุ ศัพท์ ใน นนุ นตเถว กล่าวอรรถ อนุญาติ ดังนั้น ในฎีกาจึงกล่าวว่า นนุติ อนุญญาญ์ เตน สัพพญญโน อญญเณน อตุลยภาว อนุชานาติ.

ในที่นี้ไม่มีศัพท์บ่งบอกอุปมาแต่รู้ได้ว่าเป็น อุปมา เพราะเนื้อความ ของประโยคทั้งสองบ่งให้รู้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นหนึ่งเหมือนกับต้นปาริชาติ ที่ไม่มีต้นที่สอง เพราะฉะนั้นต้นปาริชาติจึงเป็น ปติวัตต คือตัวแทน ของพระพุทธเจ้า.

๒.๒ อตถคคมมูปมา ๔ ประการ จบ

๒.๓ วากยตถวิสยูปมา มี ๒

๒๐๒. วากยตถเณว วากยตถโถ ยทิ โภจยุปมียเต,

อิวยุตต, วิยุตตตตตา สา วากยตถโถปมา ทูริธา.

ยทิ หากว่า วากยตถโถ อ.เนื้อความแห่งวากยะ (อันเป็นอุปเมยยะ) โภจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง อุปมียเต อันคันถรจนาคารย ย่อมเปรียบเทียบ วากยตถเณว ด้วยเนื้อความแห่งประโยค (อันเป็นอุปมานะ) นั้นเทียว ยสฺส อุปมาญ์ ในอุปมาใด สา อุปมา อ.อุปมานั้น วากยตถโถปมา ชื่อว่า วากยตถโถปมา ทูริธา มี ๒ ประการ อิวยุตตวิยุตตตตตา เพราะความประกอบและ ไม่ประกอบด้วย อิวิศัพท์ (อิวาทิกณะศัพท์).

อุปมา ทั้งสองคือ สัททคัมมุปมา และ อตถคัมมุปมา ที่แสดงมาแล้ว นั้น เขียน อุปมานะ และ อุปเมยยะ อยู่ในประโยคเดียวกัน พิเศษเฉพาะ ปติวัตถูปมา ที่เขียนเป็นสองประโยค ส่วน วากยัตถุโลปมา ที่จะกล่าวต่อไปนี้ ต้องเขียนเป็น ๒ ประโยค ๑ แรกเป็น อุปเมยยะ หรือ ประโยค วิเสสยะ, ประโยคหลังเป็น อุปมานะ หรือประโยควิเสสนะ เพราะฉะนั้น การนำเอา เนื้อความของวากยะหนึ่งมาเปรียบเทียบกับอีกวากยะหนึ่ง แล้วทำให้เนื้อความของวากยะนั้นชัดเจนขึ้น เช่นนี้จึงได้ชื่อว่า วากยัตถุโลปมา

วากยัตถุโลปมา หมายถึง อุปมาที่กล่าวด้วยเนื้อความแห่งกลุ่มบท ที่มีความสัมพันธ์แห่งกิจการและการก มี ๒ ประการ คือ

๑. อิวยุตตวากยัตถุโลปมา วากยัตถุโลปมาที่ประกอบด้วย อิวาทิคณะศัพท์ เป็นต้น.

๒. อิววิยุตตวากยัตถุโลปมา วากยัตถุโลปมาที่ไม่ประกอบด้วย อิวาทิคณะศัพท์ เป็นต้น.

หมายเหตุ วิ ศัพท์ใน วิยุตต ศัพท์ กล่าวอรรถปฏิเสธ เหมือน วิยุตตศัพท์ในคำว่า เตสํ จิตตา วิยุตตานํ ยถาโยคมิโต ปรี (อภิธมฺม),

วิ. วากยตุเถน วุตตา อุปมา วากยตุโลปมา อุปมาที่กล่าวด้วย เนื้อความแห่งประโยค.

๒.๓ อ.อิวยุตตวากยัตถุโลปมา ที่ ๑

๒๐๓. ชิโน สํเกสสตตุดานํ อาวิภูโต ชนान'ย,

มมฺมสนฺดาปตตุดานํ มมฺมกาเล'มฺพุโร วिय.

ชิโน อ.พระพุทฺธเจ้า ฌยํ พระองค์นี้ อาวิภูโต ทรงเป็น

ปรากฏแล้ว ชนानัม แก่ชน ท. สัมเกลสตัดตุดานัมผู้อันกิเลสเผาผลาญแล้ว
อมพุโท วย รวากะ อ.ฝน มหมกกาล ในฤดูร้อน อาวิภูโต เป็น
ปรากฏเป็นแล้ว ชนानัม แก่ชน ท. มหมสนุดาปตตุดานัม ผู้อัน
แสงแดดอันร้อนแรงเผาผลาญแล้ว.

อิวยุตตวากยัตโถปมา หมายถึงอุปมาที่กล่าวด้วยเนื้อความของ
ประโยคอันประกอบด้วย อิวาทิคณะศัพท์ ในคานานัมประกอบด้วย วย
ศัพท์และแสดงอุปมาด้วย เนื้อความของประโยคโดยกล่าวว่า พระชินเจ้า
ทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่อประโยชน์การระงับจิตของมหาชนซึ่งถูกไฟกิเลส
เผาผลาญให้เยือกเย็น ดุจดั่งฝนซึ่งอุบัติขึ้นในฤดูร้อน เพื่อประโยชน์แก่
มหาชนซึ่งถูกแสงแดดเผาผลาญ ดังนั้นจึงเป็น อิวยุตตวากยัตโถปมา.

สัมเกล ศัพท์มีอรรถเหมือนกับสัทกิเลสศัพท์ที่ข้อยจาก สัทกิเลสศัพท์
ให้สั้นลงเรียกว่า สัทกิจนัยเหมือนศัพท์ว่า ปทุม ปทุม, รตน รตน.
ในบทว่า มหมสนุดาปตตุดานัม มหมม ศัพท์กล่าวอรรถคือแสงแดด สนุดาป
เราร้อน ตตต ผาผลาญ.

ประกอบ อิว ศัพท์จึงเป็น อิวยุตตวากยัตโถปมา, กลียุค เหมือน
แก้อัตถ์ชาเตียว คือ คนชั่ว ๓ ส่วน คนดีมีส่วนเดียว.

อุ.อิวยุตตะ

ยถา ทณฺฑเทน โคปาโล คาโว ปาเซติ โคจรั

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อายํ ปาเซนฺติ ปาณินิ.

โคปาโล อ.นายโคบาล ปาเซติ ย่อมต้อนไป คาโว ซึ่งโคท.

โคจร สูที่โคจร ทณฺฑน ด้วยทอนไม้ ยถา ฉันใด, ชรา จ.อ.ชรา ด้วย มจฺจุ จ.อ.มจฺจุ ด้วย ปาเชนฺติ ย่อมต้อนไป อายุ ซึ่งอายุ ปาณินฺ ของสัตว์ ท. เอว ฉันนินฺ.

๒.๓ อ.อิวิยุตตวากุยตฺโถปมา ที่ ๒

๒๐๔. มุณินุทานน'มาภาติ วิลาเสกมโนหร,

อุทฺธํ สมุคฺคตฺสสาปิ ก็ เต จนฺท วิชฺฌณา.

มุณินุทานน อ.พระพักตร์ของพระจอมมุณี วิลาเสกมโนหร อันจูงใจเป็นหนึ่งในโดยความงาม อาภาติ ย่อมรุ่งโรจน์ จนฺท เนะดวงจันทร์ ก็ อ.ประโยชน์อะไรเล่า วิชฺฌณา ด้วยการโอ้อวด เต ของเจ้า สมุคฺคตฺสสาปิ แม้ขึ้นไปแล้ว อุทฺธํ สูที่ท้องฟ้าเบื้องบน.

คาถานี้ แสดงอิวิยุตตวากุยตฺโถปมา (อุปมาที่กล่าวด้วยเนื้อความของประโยคที่ไม่ประกอบด้วยอิวัตติคณด้วย) เพราะไม่แสดงด้วยอิวัตติคณศัพท์อย่างใดอย่างหนึ่งและแสดงอุปมาที่กล่าวด้วยเนื้อความแห่งประโยคว่าพระพักตร์ของพระจอมมุณีเป็นของดงามสูงสุดย่อมรุ่งโรจน์ และยังแสดงเอาสภาพของดวงจันทร์แข่งขันกับพระพักตร์ว่า เนะดวงจันทร์แม้เจ้าจะขึ้นไปสู่ท้องฟ้าเบื้องบนโอ้อวดตนเองจะมีประโยชน์อะไรเล่าที่จะมาเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปเจ้า เพราะพระพักตร์ของพระองค์สวยงามกว่า ท่านไม่ต้องมาอวดตัว. การกล่าวคำว่าขึ้นไปสู่ท้องฟ้าแล้วโอ้อวดตนเองนั้นเป็นการแสดงสภาพที่ดวงจันทร์แข่งขันกับพระพักตร์ของพระจอมมุณี และการแข่งขันนั้นเป็นสภาพแห่งอุปมาประการหนึ่ง เพราะเหตุนี้จึงเป็นอิวิยุตตวากุยตฺโถปมา

มุนินุทานนํ เป็น อุปเมยยะ

อุทุธํ สมุคคาคตสสาปิ ก็ เต จนนท วิชมนุภา เป็น อุปมา.

วิ. วิลาสเนน เอกํ วิลาสกํ พระพักตร์อันเป็นหนึ่งด้วยความงาม

วิ. วิลาสกณฺจ ตํ มโนหรณฺจจาติ วิลาสกมโนหรํ พระพักตร์อัน
จงใจเป็นหนึ่งด้วยความงาม

วิ. วิชมนุภียเต วิชมนุภา การไต่อาวด.

อุ.อิวิวิยุดต

ชีรฺนติ เว ราชรธา สฺจิตฺตา

อโถ สรีรมฺปิ ชฺรํ อุเปติ

สฺตณฺจ ธมฺโม น ชฺรํ อุเปติ

สนฺโต หเว สฺพฺภิ ปเวทยนฺติ.^{๕๐}

ราชรธา อ.ราชรท ท. สฺจิตฺตา อันวิจิตรการ ชีรฺนติ ย่อม
คร่ำคร่า, สรีรมฺปิ แม้อ.สรีระ อุเปติ ย่อมเข้าถึง ชฺรํ ซึ่งความแก่,
ธมฺโม อ.ธรรม สฺตณฺจ ของสัตว์บุรุษ ท. น อุเปติ ย่อมไม่เข้าถึง
ชฺรํ ซึ่งความคร่ำคร่า, สนฺโต หเว อ.สัตว์บุรุษ ท. แล ปเวทยนฺติ
ย่อมสนทนาปราศัย สฺพฺภิ กับด้วยสัตว์บุรุษ ท.

อุปมากล่าวโดยสภาพ มี ๒

๑. สทิสฺฐปมา อุปมาที่มีสภาพของ อุปเมยยวัตตุ และ
อุปมานวัตตุเหมือนกัน เช่น งามเหลือเกิน

^{๕๐} ส.ส.๑๕/๑๑๕/๘๖ มจร.

ทฤษฎาลงกติโทษ ได้แก่โทษที่ทำลายอุปมาลงการะโดยแสดงลึงค์ที่แตกต่างกันระหว่างอุปมานบทและอุปเมยยบทเป็นต้น มี ๗ ประเภทคือ

๑. ภินุนลึงโคปมา หมายถึงอุปมาที่มีลึงค์แตกต่างกัน
๒. วิชาติวจโนปมา หมายถึงอุปมาที่พจน์แตกต่างกัน
๓. หีโนปมา หมายถึงอุปมาที่ตำทราวม
๔. อธิโกปมา หมายถึงอุปมาที่กล่าวเกินไป
๕. อมฺภูจฺจโคปมา หมายถึงอุปมาที่ไม่ตรงจุด
๖. อุปมาเปกขินีอุปมา หมายถึงอุปมาที่มองหาอุปมานบท
๗. ขณฺฑิติโตปมา หมายถึงอุปมาที่ขาด อุปมานศัพท์

ทฤษฎาลงกติโทษดังกล่าว ย่อมทำให้บัณฑิตตกใจโดยก่อให้เกิดความไม่พอใจแก่บัณฑิตเหล่านั้น ดังนั้นนักกวีพึงระวังเพื่อไม่ให้โทษดังกล่าวเกิดขึ้น

หมายเหตุ ในคานานี้ได้กล่าวคำว่า กตฺถจิ ไว้เพื่อแสดงว่า อุปมานะและอุปเมยยบทนั้นในฐานะบางแห่งแม้มีลึงค์แตกต่างกันก็ไม่จำเป็นว่าเป็นทฤษฎาลงกติโทษเสมอไป

วิ. ภินุนํ ลึงค์ อสฺสาติ ภินุนลึงค์ หมายถึงบทที่มีลึงค์ต่างกัน

วิ. ภินุนลึงค์ อาทิ ยสฺสาติ ภินุนลึงค์าคาทิกํ บทประพันธ์ที่มีลึงค์อันต่างกันเป็นต้น

วิ. ทูสียเต ทูสนํ การทำลาย

วิ. อุปมาย ทูสนา อุปมาทูสนา การทำลายอุปมา.

ภินนฺลึงโคปมาที่ ๑ วิชาตฺวจโนปมาที่ ๒ หีโนปมาที่ ๓

๒๐๖. หีสึ'วายุ สสี ภินน- ลึงคา'กาสํ สรานิว,
วิชาตฺวจนา หีนา สา'ว ภตฺโต ภโฏธิเป.

สสี อ.ดวงจันทร์ อัย นี้ หีสิว รวากะ อ.นางหงส์ อิติ อัย
อ.อุปมานี ภินนฺลึงคา ชื่อว่า ภินนฺลึงโคปมา อากาสํ อ.ท้องฟ้า
สรานิว รวากะ อ.สระน้ำ ท. อิติ อัย อ.อุปมานี วิชาตฺวจนา ชื่อ
ว่าวิชาตฺวจโนปมา ภโฏ อ.คนใช้ ภตฺโต ปรนนิบัติแล้วอธิเป ในนายจ้าง
สา อิว รวากะ อ.สุนัข อิติ อัย อ.อุปมานี หีนา ชื่อว่า หีโนปมา.

หีสึ บท เป็น อิตถิลิงค์ ส่วน สสี บท เป็นปุงลึงค์ ในที่นี้ อุปเมยยบท
คือ ดวงจันทร์ เป็นปุงลึงค์ ส่วนอุปมานบทคือ นางหงส์ เป็นอิตถิลิงค์
ดังนั้นจึงเป็นภินนฺลึงโคปมาเพราะอุปมานะและอุปเมยยะมีลึงค์แตกต่างกัน,
อากาสํ บทเป็นเอกพจน์ สรานิว บทเป็นพหูพจน์ แต่เป็นนปุงสกลิงค์
เหมือนกัน ดังนั้นจึงเป็น วิชาตฺวจโนปมา เพราะอุปมานะและอุปเมยยะ
มีลึงค์เหมือนกันแต่มีพจน์ต่างกัน, ส่วนในคำว่า คนใช้ปรนนิบัติเจ้านาย
ของตนเหมือนสุนัข เป็นคำกล่าวอุปมาคนใช้ให้ตกต่ำอย่างยิ่ง จึงเป็น
หีโนปมา (แต่คำแนะนำใช้ได้) ทั้ง ๓ นี้ เป็นอุปมาที่เสีย คือ ทำให้
อสังการะเสีย เป็น ทฎจาลังกติโทษ.

วิ. ภินนํ ลึงค์ฺ เอตฺสฺสาติ ภินนฺลึงคา อุปมาที่มีลึงค์ต่างกัน

วิ. วิวิชา ชาติ อสฺสาติ วิชาติ พจน์ที่มีสภาพต่าง ๆ

วิ. วิชาติ วจนํ อสฺสาติ วิชาตฺวจนา อุปมาที่มีพจน์อันมีสภาพ
ต่าง ๆ (แตกต่างกัน).

อธิโกปมาที่ ๔, อมฺภูจฺตโถปมาที่ ๕.

๒๐๗. “ขุไซโต ภาณุมาลี วิภาติ” ตฺย’ธิโกปมา,
อมฺภูจฺตธา “พลมฺโพธิ สาคโร วีย สํขุภี”.

ขุไซโต อ. หิงห้อย วิภาติ ย่อมรุ่งโรจน์ ภาณุมาลี ราวกะ
อ. ดวงอาทิตย์ อิติ อัย อ. อุปมานี้ อธิโกปมา ชื่อว่า อธิโกปมา
พลมฺโพธิ อ. มหาสมุทรคือเสนา สํขุภี เคลื่อนไหวแล้ว สาคโร วีย
ราวกะ อ. มหาสมุทร อิติ อัย อ. อุปมานี้ อมฺภูจฺตธา ชื่อว่า
อมฺภูจฺตโถปมา.

อธิโกปมา หมายถึงอุปมาที่กล่าวอุปมานะเกินกว่าอุปเมยยะ
ในที่นี้ กล่าวว่ หิงห้อยรุ่งโรจน์ เหมือนกับดวงอาทิตย์โดยกล่าวเกิน
สภาพของหิงห้อย ดังนั้น จึงเป็น อธิโกปมา, ส่วน อมฺภูจฺตโถปมา หมายถึง
อุปมาที่ไม่ตรงจุด เพราะไม่มีเนื้อความพิเศษเพิ่มขึ้น ในคำว่า มหาสมุทร
คือเสนา ย่อมเคลื่อนไหวประดุจดั่งมหาสมุทร บทว่า อมฺโพธิ เป็นอุปมา
ของบทว่า พล แล้ว เมื่อกล่าว สาคโร ขึ้น จึงทำให้ไม่มีเนื้อความพิเศษ
เพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นการซ้ำกัน ไม่มีประโยชน์อะไร ดังนั้น จึงเป็นอมฺภูจฺตโถปมา

อ. หนึ่งในที่กล่าวว่ มหาสมุทรคือเสนา เคลื่อนไหวแล้ว กล่าวถึงสภาพ
ของกองทัพที่มีเสนา มากมาย เคลื่อนไหวโดยส่งเสียงโห่ร้อง เหมือนกับคลื่น
ในมหาสมุทร.

อธิโกปมา มีลักษณะ เหมือนกับ อุตฺยตฺถโทส.

อมฺภูจฺตโถปมา มีลักษณะ เหมือนกับ เอกตฺถโทส.

อุปมาเปกฺขินีที่ ๖, ขณฺหิตโตปมาที่ ๗.

๒๐๘. “จนฺเท กลฺลโก ภิงฺโคเว- ”ตฺยฺอุปมาเปกฺขินี อຍံ,
 ขณฺหิตตา เกรวากาโร สกลฺลโก นิสากโร.

กลฺลโก อ.รอยกระต่าย จนฺเท ในดวงจันทร์ ภิงฺโค ราวกะ
 อ.ภมร อຍံ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ อีทิสี เช่นนี้ อุปมาเปกฺขินี
 ชื่อว่า อุปมาเปกฺขินี นิสากโร อ.ดวงจันทร์ สกลฺลโก อันเป็นไปกับ
 ด้วยรอยกระต่าย เกรวากาโร มีอาการแห่งดอกโกมุท อຍံ อุปมา
 อ.อุปมานี้ ขณฺหิตตา ชื่อว่า ขณฺหิตโตปมา.

อุปมาเปกฺขินี หมายถึง อุปมาที่มองหาอุปมาบทซึ่งไม่ถูกกล่าวไว้
 ในที่นี้กล่าวว่า รอยกระต่ายในดวงจันทร์เหมือนกับภมร(แมลงภู่) โดย
 ไม่เปรียบเทียบดวงจันทร์ที่เป็นอาหารไว้ อันที่จริงควรเปรียบเทียบดวง
 จันทร์ว่าเหมือนกับพุ่มไม้ (บุปผคจฺจ) เพื่อให้มีเนื้อความที่สมบูรณ์ ดังนั้น
 จึงเป็นอุปมาเปกฺขินี (อุปมาลังการะที่ยังมองหาอุปมาที่เหลือ)

แก้อุปมาเปกฺขินี

	จนฺเท กลฺลโก	ปทุมเม ภิงฺโค อิว.
จนฺเท	เป็นอาหารของ	กลฺลโก
กลฺลโก	เป็น	อุปเมยยะ
ปทุมเม	เป็นอาหารของ	ภิงฺโค
ภิงฺโค	เป็น	อุปมานะ
อิว	เป็น	อุปมาโชตกะ.

อุปเมยยะ มีวิเสสณะ แต่ อุปมานะ ไม่มีวิเสสณะ เช่น ดวงจันทร์ มีรอยกระต่าย เหมือนดอกบัวขาว ไม่มีวิเสสณะ อุปมา บท. จึงเป็น อุปมาที่หักอยู่ หรือ ไม่สมบูรณ์ เรียกว่า ฉันทิโตปมา.

ฉันทิโตปมา หมายถึง อุปมาที่เสียไปเพราะการไม่กล่าวอุปมา อย่างบริบูรณ์เช่นในคำว่าดวงจันทร์อันมีรอยกระต่ายเหมือนกับดอกโกมุท ในที่นี้เปรียบเทียบดวงจันทร์เหมือนดอกโกมุท แต่ไม่เปรียบเทียบ รอยกระต่ายไว้ว่าเหมือนกับภมร (ภิงค) ดังนั้น จึงเป็นฉันทิโตปมา

แก้ ฉันทิโตปมา

ภิงคเกรวกาโร

สกลงโก นิสากโร.

ภิงค เป็นวิเสสณะของ เกรว

เกรว เป็น อุปมานะ

ภิงคเกรวกาโร เป็น อุปมาขัดกะ

สกลงโก เป็นวิเสสณะของ นิสากโร

นิสากโร เป็น อุปเมยยะ

ตั้งแต่คาถาที่ ๒๐๖-๒๐๘ เป็นอุทาหรณ์ของ ทฎจาลงกติโทส.

วิ. อุปมํ อเปกฺขตีติ อุปมาเปกฺขินี อุปมาอสังการะที่มองหาอุปมา ที่ยังเหลืออยู่

วิ. เกรวสุส อากาโร ยสุสาติ เกรวกาโร ดวงจันทร์ที่มีอาการ แห่งดอกโกมุท เหมือนดอกโกมุท

วิ. สห กลงเกน วตฺตตีติ สกลงโก ดวงจันทร์อันมีรอยกระต่าย

วิ. ขณฺทํ อิตา ขณฺทิตา อุปมาอสังการะที่ถึงความเสียหายไป หรือ

วิ. ขณฺแทน อิตา ขณฺทิตา อุปมาอสังการะที่ประกอบด้วย ความเสียหาย.

นิคมคาถา

๒๐๙. อิจฺเจวมาทิรุเปสฺส ภวนฺติ วิคตาทธา,
 กโรนฺติ จ'าทฺรํ อีธา ปโยเค กุวจิเทว ตู.

อีธา อ.ปราชญ์ ท. วิคตาทธา เป็นผู้มีความเอื้อเพื่ออันไป
 ปราศแล้ว ภวนฺติ ย่อมเป็น อิจฺเจวมาทิรุเปสฺส ในอุททาทรณ์อันมี
 อย่างนี้เป็นต้น ตู ส่วนว่า อีธา อ.ปราชญ์ ท. กโรนฺติ จ ย่อมกระทำ
 ด้วย อาทฺรํ ซึ่งความเอื้อเพื่อ ปโยเค ในอุททาทรณ์ กุวจิเทว
 บางแห่งนั้นเที่ยว.

สองบาทแรกแสดงคําลงท้ายของอุททาทรณ์ที่ต้อง ทูฎฐาลังกติโทษ
 อันเกี่ยวกับอุปมาโดยกล่าวว่า นักกวีไม่ยอมรับอุททาทรณ์ดังกล่าว ส่วน
 สองบาทหลังแสดงคํานำสำหรับอุททาทรณ์ของอุปมาอลังการะ ที่จะกล่าว
 ต่อไปโดยแสดงว่า บัณฑิตยอมรับอุปมาอลังการะที่แม้มีลึงค์แตกต่างกัน
 บางอย่าง.

อุ.ภินฺนลึงฺโคปมาและวิชาติวจโนปมา ที่ไม่มีโทษ

๒๑๐. อิตฺถิวายํ ชโน ยาดิ วทเดยฺสา ปุมา วिय,
 ปโย ปาณา อิวายํ เม วิชฺชา ธน'มिवจฺจิตา.

อัย ชโน อ.ชนนี้ ยาดิ ย่อมไป อิตฺถิ อิว ราวกะ อ.หญิง
 เอสา อิตฺถิ อ.หญิงนี้ วทติ ย่อมกล่าว ปุมา วिय ราวกะ อ.บุรุษ
 (บทที่ ๑,๒ เป็น ภินฺนลึงฺโคปมา). อัย อ.บุรุษนี้ ปโย เป็นที่รัก เม
 ของเรา ปาณา อิว ราวกะ อ.ชีวิต ท. วิชฺชา อ.ศิลปะ ท. จิตา

อันเราสังสมแล้ว ฌน์ อิว ราวกะ อ.ทรัพย์ (บทที่ ๓,๔ เป็น วิชาติวจโนปมา).

กึ่งคาถาแรก แสดงในคาถานี้ ที่บัณฑิตสรรเสริญโดยกล่าวว่า บุษชนีย่อมไปเหมือนสตรีในทีนี้ บุษชน (ชน) เป็นอุปเมยยะ สตรี เป็น อุปมานะ แม้มีลึงค์ต่างกัน แต่ก็ใช้ได้ เพราะเป็นโหวหารที่ปรากฏในโลก, ส่วนคำว่า สตรีนี้ย่อมกล่าวเหมือนบุษ อุปมานะ คือ สตรี มีลึงค์ต่างจากอุปเมยยะ คือ บุษ แต่ก็เป็นอุปมาลงการะ ที่นักกวียอมรับ เป็น กินนลึงโคปมา.

กึ่งคาถาหลังแสดงในคำว่าบุษชนีเป็นที่รักของเราประดุจชีวิตทั้งหลาย บุษชนีที่เป็น อุปเมยยะ เป็นเอกพจน์ ส่วนชีวิตอันเป็นอุปมานะ เป็น พหูพจน์ แต่เป็นที่ยอมรับของนักกวี เพราะ ปาณา ศัพท์เป็นศัพท์ที่ประกอบด้วย พหูพจน์แน่นอนตามหลักไวยากรณ์สันสกฤต เพราะหมายถึงวิญญาณ (กายทิพย์) ที่สืบต่อภพชาติต่าง ๆ กันมาเป็นเวลาช้านาน, ในคำว่า ศิลปะ ท. อันเราสังสมแล้ว ย่อมเป็นประดุจทรัพย์อุปเมยยะ คือ ศิลปะ เป็นพหูพจน์ อุปมานะคือ ทรัพย์เป็นเอกพจน์ แต่ก็เป็นที่นิยมของนักกวี เป็น วิชาติวจโนปมา.

อุ.หีนปมา อธิโกปมา ที่ไม่เป็นโทษ

๒๑๑. ภว วิย มหิปาล เทวราชา วิจารณ์เต,

อล'ม'สุมโต กจฉ ฉเตชสา ไรหิตุ'ออย.

มหิปาล ข้าแต่พระราช เทวราชา อ.พระอินทร์ วิจารณ์เต
 ย่อมรุ่งโรจน์ ภว วิย ราวกะ อ.พระองค์ อัย อ.พระราชพระองค์นี้

อลัมสามารถ โรหิตุ์ เพื่ออันขึ้นไป(ตีเสมอ) กจฉั สู่ครรลอง อัมสมโต
แห่งดวงอาทิตย์ เดชสา ด้วยเดช.

กึ่งคาถาแรกแสดง ทีโนปมา โดยกล่าวว่า พระอินทร์รุ่งโรจน์
เหมือนกับพระองค์ โดยกล่าวอุปมาให้ทราบลง ส่วนกึ่งคาถาหลัง
กษัตริย์พระองค์นี้สามารถตีเสมอดวงอาทิตย์ด้วยเดชของพระองค์ได้ เป็น
การกล่าวที่เกินความจริง

ทีโนปมา	ภว (มนุษย์)	เป็น	อุปมานะ(พระเจ้ามันธาดุราช)
	เทวราชา(เทวดา)	เป็น	อุปเมยยะ
	วีย	เป็น	อุปมาไซตกะ
อธิโกปมา	อัย ราชา	เป็น	อุปเมยยะ
	อัมสม	เป็น	อุปมานะ
	กจฉั	เป็น	อุปมาไซตกะ.

หมายเหตุ กจฉั หมายถึง สามารถขึ้นไปสู่ครรลองเป็น ทิวาทิคณะ
ศัพท์เหมือนกับศัพท์ว่า หยั่งลงสู่ครรลอง เป็นวากยะที่แสดง ได้

๒.อุปมาวงกวดติดองการ

จบ

๓. รูปกาลงการ

๒๑๒. อุปมาโนปเมยฺยานํ อเภทสฺส นิรูปฺนา,
 อุปเมว ติโรภูต- เกทา รูปก'มฺจฺจเต.

อุปมา เอว อ.อุปมานันท์เกยว ติโรภูตเกทา อันมีความแตกต่าง
 (แห่งอุปมานะและอุปเมยยะ) อันเป็นสภาพอันบุคคลปกปิดกันแล้ว
 อุปมาโนปเมยฺยานํ อเภทสฺส นิรูปฺนา เพราะการแสดงซึ่งความ
 ไม่แตกต่างแห่งอุปมานะและอุปเมยยะ ท. อุจฺจเต อันนักกวี
 ย่อมกล่าว รูปกั ว่าเป็น รูปกาลงการะ.

ติโรภูต = อนฺตรหิตอ อันตรธานไปแล้ว อุปมานะ และ อุปเมยยะ
 ไม่ต่างกัน คือ พลมฺโพธิ = มหาสมุทรรคือกองทัพ แต่อุปมา มีความ
 แตกต่างโดยการยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันคือหายไป. พลมฺโพธิ = พล+อมฺโพธิ.

กองทัพ เหมือน มหาสมุทรร เป็น อุปมา มีสภาพต่างกันคือ
 ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน

มหาสมุทรร คือ กองทัพ เป็น รูปกะ เพราะหมายถึงสิ่ง
 เดียวกัน(เหมือนกัน)

ควรจำ

- คือ อิติ รูปกั เถยฺยํ มหาสมุทรรคือกองทัพ
- เช่น อิติ สทิสํ มตํ
- ดุจดัง อิติ อุปมา เถยฺยา กองทัพดุจดังมหาสมุทรร
- เหมือน อิติ สมฺเปกฺขา มตา.

ประเภทแห่ง รูปกาลงการ

๒๑๓. อเสสวตฤวิสัย

เอกเทศวิชุดติ จ,

ตํ ทฺริธา ปุณ ปจฺเจกํ สมาสาทิวสา ติธา.

ตํ อ.รูปกาลงการะนั้น (โหติ) ย่อมมี ทฺริธา โดยประการ ๒ คือ อเสสวตฤวิสัย อ.รูปกาลงการะอันมีฐานะคือวัตถุอันไม่มีเหลือด้วย เอกเทศวิชุดติ จ อ.รูปกาลงการะอันเป็นไปในส่วนหนึ่งด้วย (โหติ) ย่อมมี ติธา โดยประการ ๓ ปุณ อีก ปจฺเจกํ โดยเฉพาะ ๆ สมาสาทิวสา โดยประเภทแห่งรูปกาลงการะ อันมีสมาสเป็นต้น.

ในคานานี้ แสดงประเภทแห่งรูปกาลงการะว่า มี ๒ ประการคือ

๑. อเสสวตฤวิสัยรูปก เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน

๒. เอกเทศวิชุดติรูปก เปรียบเทียบกันบางส่วน.

๑. อเสสวตฤวิสัยรูปก มี ๓

๑.๑ อเสสวตฤวิสัย สมาสรูปก เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน ที่เป็นบทสมาส

๑.๒ อเสสวตฤวิสัย อสมาสรูปก เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน ที่ไม่ใช่รูปสมาส

๑.๓ อเสสวตฤวิสัย สมาสสมาสรูปก เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน ที่เป็นสมาสบ้างไม่ใช่บ้าง

๒. เอกเทศวิชุดติรูปก มี ๓

๒.๑ เอกเทศวิชุดติสมาสรูปก เปรียบเทียบกันบางส่วนเป็นรูปสมาส

๒.๒ เอกเทศวิวัตติอสมาสรูปก เปรียบเทียบกันบางส่วนไม่เป็น
รูปสมาส

๒.๓ เอกเทศวิวัตติอสมาสรูปก(มิสฺสก)เปรียบเทียบกันบางส่วน
เป็นรูปสมาสบ้างไม่ใช่บ้าง

บทสรุประหว่าง อุปมาและรูปกะ

๑. อุปมา เมื่อเปรียบเทียบแล้วได้ ๒ อย่าง
๒. รูปกะ เมื่อเปรียบเทียบแล้วได้ ๑ อย่าง.

๓.๑ อ.อเสสวัตตฤวิสยสมาสรูปก ที่ ๑

เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน ที่เป็นบทสมาส

๒๑๔. องคุลิทลส์โสภี นขที่ริติเกสรํ,

สิรสา น ปิพฺพนฺธนฺติ เก มฺนินฺนทปทฺมพฺพชฺ.

เก อ.ชน ท. เหล่าไหนเล่า น. ปิพฺพนฺธนฺติ ย่อมไม่ประดับ
มฺนินฺนทปทฺมพฺพชฺ ซึ่งดอกบัว กล่าวคือพระบาทของพระจอมมุนี
องคุลิทลส์โสภี อันมีความงามยิ่ง ด้วยกลีบกล่าวคือพระองค์
นขที่ริติเกสรํ อันมีเกสรกล่าวคือพระรัศมีที่พระนขา สิรสา ด้วย
เศียรเกล้า.

คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ ของอเสสวัตตฤวิสยสมาสรูปกาลังการะ
โดยแสดงสมาสรูปกาลังการะที่มีฐานะคือวัตตฤอันไม่มีเหลือ เพราะ
เปรียบเทียบพระบาทของพระจอมมุนีว่าประดุจดั่งดอกบัว เปรียบ
พระองค์เหมือนกับกลีบแห่งดอกบัว เปรียบพระรัศมีที่พระนขาว่า
ประดุจเกสรแห่งดอกบัวนั้น เนื่องจากเขียนบทสมาสทั้งหมดคือ

องคุลิทลส์โสภี รวมทั้งแสดงความไม่แตกต่างระหว่างอุปมานะและ
อุปเมยยะจึงเป็นอเสสวัตถุวิสยะสมาสรูปกาลังการะ

วัตถุมิ ๓

บทสมาส คือ ปทมพุชฺ องคุลิทล นขทีธิติเกสรํ

อุปเมยยะบท	๑.ปท(พระบาท)	๒.องคุลิ(นิ้ว)	๓.นขทีธิติ(รัศมี)
อุปมานะบท	๑.อมพุช(ดอกบัว)	๒.ทล(กลีบ)	๓.เกสร(เกสร)

เมื่อเปรียบเทียบแล้วได้อย่างเดียว.

๓.๑ อ.อเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปก ที่ ๒

เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วนที่ไม่ใช่รูปสมาส

๒๑๕.รัตนานิ คุณา ภูริ กรุณา สีตลํ ชลํ,
คมภีรตตฺมคาคตตํ ปจฺจกฺโขยํ ชิโน'มฺพุธิ.

คุณา อ.คุณ ท. ภูริ อันมากมาย รตนานิ เป็นรัตนะ กรุณา
อ.พระมหากรุณาทีคุณ ชลํ เป็นน้ำ สีตลํ อันเย็นฉ่ำ คมภีรตตํ
อ.ความลุ่มลึก(เพราะไม่ทรงหวั่นไหวในโลกธรรม) อคาคตตํ เป็น
สภาพอันใครๆ หยั่งถึงไม่ได้ (โหด) ย่อมเป็น (ตสุมา) เพราะเหตุนั้น
ยํ ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นี้ อมพุธิ เป็นมหาสมุทร
ปจฺจกฺโข อันประจักษ์.

คานานี้แสดงอุทากรณของอเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกาลังการะ
โดยเปรียบเทียบพระชินเจ้าจุฬามหาสมุทร เปรียบเทียบพระคุณของ
พระองค์อันมีศีลสมาธิเป็นต้น ประดุจรัตนะในมหาสมุทรนั้น เปรียบเทียบ

มหากรุณาธิคุณประดุจน้ำอันเย็นฉ่ำ เปรียบเทียบความลุ่มลึก เพราะความไม่หวั่นไหวในโลกธรรมของพระองค์ประดุจสภาพมหาสมุทรที่ไม่มีใครหยั่งถึงได้ เนื่องจากใช้ศัพท์ที่ไม่ใช่สมาสยคือ รตนานิ คุณา ภูริกรรณา สีตลํ ชลํ เวลาแสดงความไม่แตกต่างกัน อุปมานะและอุปเมยยะ จึงเป็น อเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกาลังการะ.

อุปมานะ	๑.อมุพฺธิ	๒.รตนานิ	๓.ชลํ	๔.อคาธตฺตํ
อุปเมยยะ	๑.ชโน	๒.คุณา	๓.กรรณา	๔.คัมภีรตฺตํ.

อ.พระบาลี

สทฺธา พืชํ ตโป วุฏฺฐิ ปญฺญา เม ยุกฺคนงฺคฺลํ
หิริ อีสํ มโน โยตฺตํ สติ เม ผลปจฺจนํ.^{๔๑}

สทฺธา พืชํ ศรัทฺธาเป็นพืชของเรา, ตโป วุฏฺฐิ ข้อปฏิบัติเป็นฝนของเรา, ปญฺญา ยุกฺคนงฺคฺลํ ปัญญาเป็นแอกและคันไถของเรา, หิริ อีสํ หิริ เป็นงอนไถของเรา, มโน โยตฺตํ ใจเป็นเชือกของเรา สติ ผลปจฺจนํ สติเป็นผลและปฏิักของเรา.

กาลานี้เป็น อเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกาลังการะ เพราะวัตถุทั้งหมดเป็นที่ตั้งและไม่ใช้สมาส คือ สทฺธา กับ พืชํ เป็นต้น.

^{๔๑} ส.ส.๑๕/๑๙๗/๒๐๗ มจร.

๓.๑ อ.อเสสวัตตฤวิสัยสมาสาสมาสรูปก ที่ ๓

เปรียบเทียบกันหมดทุกส่วน ที่เป็นสมาสบ้างไม่ใช่บ้าง

๒๑๖. จนุทิกา มนุทหสา เต มุณินุท วทนินุทโน,
 ปโพธยตฺยํ สาธฺ- มโนกฺมุทกานนํ.

มุณินุท ข้าแต่พระจอมมุนี มนุทหสา อ.พระหรรษาอันแผ้วเบา
 ท. วทนินุทโน แห่งดวงจันทร์กล่าวคือพระพักตร์ เต ของพระองค์
 จนุทิกา เป็นแสงจันทร์ อัย อ.แสงจันทร์กล่าวคือพระหรรษา
 อันแผ้วเบา (หรือ) อ.ดวงจันทร์กล่าวคือพระพักตร์นี้ สาธฺมโนกฺมุท-
 กานนํ ยังท้องแห่งดอกโกมุทกล่าวคือดวงจิตแห่งสาธฺชน ปโพธยติ
 ย่อมให้เบิกบาน.

คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของอเสสวัตตฤวิสัยมิสสรูปกาลังการะโดย
 แสดงอุปมาด้วยถ้อยคำทั้งหมดว่า พระพักตร์ของพระจอมมุนีประดุจดั่ง
 ดวงจันทร์ พระหรรษาอันแผ้วเบาประดุจแสงจันทร์และดวงจิตของสาธฺชน
 ประดุจดอกดอกโกมุท เนื่องจากใช้บทสมาสคือ วทนินุทโน และอสมาสบท
 จนุทิกา นอกจากนั้น ยังแสดงความไม่แตกต่างกันระหว่างอุปมานะและ
 อุปเมยยะจึงเป็น อเสสวัตตฤวิสัยมิสสรูปกาลังการะ

มนุทหสา หมายถึงพระหรรษาอันแผ้วเบา วทนินุทโน หมายถึง
 ดวงจันทร์กล่าวคือพระพักตร์, สาธฺมโน หมายถึงดวงจิตแห่งสาธฺชน,
 สาธฺมโนกฺมุท หมายถึงดอกโกมุทกล่าวคือดวงจิตแห่งสาธฺชน, สาธฺมโน-
 กฺมุทกานนํ หมายถึงกอแห่งดอกโกมุทกล่าวคือดวงจิตแห่งสาธฺชน, จนุทิกา
 กล่าวอรรถคือแสงจันทร์

คำแนะนำ

๒๑๗. อเสสวัตตฤวิสเย ปภะโท รูปเก อยั,
 เอกเทศวิวัตติมฺหิ เกโททานิ ปวฺจจติ.

อัย ปภะโท อ.ประเภทนี้ (โหด) ย่อมมี รูปเก ในรูปกะ
 อเสสวัตตฤวิสเย อันมีฐานะคือวัตตอันไม่มีเหลือ อิทานิ ในกาลนี้
 เกโท อ.ประเภท เอกเทศวิวัตติมฺหิ ในเอกเทศวิวัตติรูปกาลังการะ
 ปวฺจจติ อันเราจะกล่าว.

ในกึ่งคาถาแรกแสดงคําลงท้าย แห่งอเสสวัตตฤวิสเยรูปกาลังการะ
 โดยกล่าวว่า คันถรจนจารย์ได้แสดงประเภทแห่งอุทาทรรณิในอเสสวัตต
 วิสเยรูปกาลังการะแล้ว มีกึ่งคาถาหลังแสดงคํานำ แห่งเอกเทศวิวัตติรูป
 กาลังการะบัดนี้ข้าพเจ้าจะกล่าวประเภทแห่งอุทาทรรณิในเอกเทศวิวัตติ
 รูปกาลังการะนั้น

๓.๒ อ.เอกเทศวิวัตติสมาสรูปก ที่ ๑

เปรียบเทียบกันบางส่วน ในรูปสมาส

๒๑๘. วิลาสหาสกุสมํ รุจิราธรปลลวํ,
 สุขํ เก วา น วินฺทนฺติ ปสฺสนฺตา มฺนิโน มฺขํ.

เก วา อ.ชน ท. เหล่าไหนเล่า ปสฺสนฺตา เมื่อประสพอยู่ มฺขํ
 ซึ่งพระพักตร์ มฺนิโน ของพระจอมมุนี วิลาสหาสกุสมํ อันมีดอกไม้
 กล่าวคือพระหรรษานันประกอบด้วยความงาม รุจิราธรปลลวํ
 อันมียอดอ่อนกล่าวคือพระโอษฐ์อันน่าพึงใจ น วินฺทนฺติ ย่อมไม่ได้
 สุขํ ซึ่งความสุข.

ในคาถานี้แสดงเอกเทศวิวัตติสมาสรูปกะโดยเปรียบเทียบพระหรรษา

ว่าเหมือนกับดอกไม้ และเปรียบเทียบพระโอรุ์ว่าเหมือนกับยอดอ่อน แต่ไม่เปรียบเทียบพระพักตร์ของพระมุนี อนึ่งบทที่เปรียบเทียบนั้นเป็นบทสมาสคือ วิลาสหาสกุสม์ และ รุจิราทรปลลว ทั้งยังไม่แสดงความแตกต่างกันทั้งอุปมานะและอุปเมยยะ จึงเป็น เอกเทศวิวัตติสมาสรูปกะ

วิลาสเนน ยุดโด หาสเวยว กุสม์ ยสุสาดิ วิลาสหาสกุสม์ หมายถึง พระหรรษาอันประกอบด้วยความงาม, วิลาส หมายถึงพระพักตร์ของพระจอมมุนี อันมีดอกไม้กล่าวคือพระหรรษาอันประกอบด้วยความงาม, รุจิโร อธโร รุจิราธโร หมายถึงพระโอรุ์ที่น่าพึงใจ, รุจิรา ได้แก่พระพักตร์ของพระจอมมุนีอันมียอดอ่อนกล่าวคือพระโอรุ์อันน่าพึงใจ

หมายเหตุ วา ศัพท์ ใน เก วา ลงในอรรด ปุจจา, ปลสุนดา ศัพท์ ลงอนุด ปัจจัยใช้ในอรรด ลกฺขณ นักปราชญ์บางท่านกล่าวว่า ลง อนุด ปัจจัยใช้ในอรรดกัตตุสาธนะ แต่ลงปฐมวิวัตติในอรรด ลกฺขณ, วิลาส ศัพท์เป็น กาวสาธนะ.

อุปเมยยะ	๑.มุข(พระพักตร์)	๒.หาส(หรรษา)	๓.อธ(ริมพระโอรุ์)
อุปมทนะ	๑.ปาทป(เปรียบไม่หมด)	๒.กุสม(ดอกไม้)	๓.ปลลว(ใบอ่อน)

๓.๒ อ.เอกเทศวิวัตติสมาสรูปก ที่ ๒

เปรียบเทียบกันบางส่วนที่ไม่ใช่รูปสมาส

๒๑๙.ปาททวนุทำ มุนินุทสุส ททาตุ วิชยํ ดว,

นขรสี ปรี กนฺดา ยสุส ปาปชยทุธา.

นขรสีอ.พระรัศมีที่พระนขาท. ปรีกนฺดาอันน่าพึงใจอย่างยิ่ง
ยสุส มุนินุทสุส แห่งพระจอมมุนีพระองค์ใด ปาปชยทุธา

สาธูปพุทฺธทหย์ อ.ดวงจิตอันเบิกบานด้วยความสามารถ
รู้ปริยัติ ๔ ของสาธุชน เกรวกานน์ เป็นกอดอกโกมุต มุณินุท-
วทนิทุโน แห่งดวงจันทร์ คือพระพักตร์ของพระจอมมุนี สุนิมมล-
กโปลสฺส อันมีพระปรางค์อันปราศจากมลทินอย่างยิ่ง ชาติ เกิดแล้ว.

เอกเทสวัตติตติสมาสาธูปกาลังการะ เปรียบเทียบ (แสงสว่าง
ของดวงจันทร์เหมือนพระปรางค์ ที่ปราศจากมลทิน) แต่ไม่หมด และ
เป็นสมาสกัมี ไม่เป็นสมาสกัมี มี ๓ ส่วน เปรียบสองส่วน.

เปรียบเทียบ ดวงจันทร์ กับ พระพักตร์

เปรียบเทียบ ใจ กับ ปาดอกโกมุต

สุนิมมลกโปลสฺส แก้ม ไม่มีรูปกะ คือไม่เปรียบเทียบกับอะไร
จึงเป็นเอกเทสวัตติตติสมาสาธูปกาลังการะ ความจริง กโปล ต้อง
เปรียบเทียบกับแสงจันทร์

อุบเมยยะ	มุณินุททน	เกรวกานน์	สุนิมมลกโปล
อุปมานะ	อินุทุโน	สาธูปพุทฺธทหย์	(ไม่มี)จनुโทภาโส

จบเอกเทส.

ชี้แจง

๒๒๑. รูปกานิ พหูเนยว ยุตตายุตตาทิเภทโต,

วิสุํ น ตานิ วุตตานิ เอตฺถเอวํนุโตคฺชานิตฺติ.

รูปกานิ อ.รูปกะ ท. พหุณี เอว เป็นของมากมายนั้นเกี่ยว

ยุดตายุตตาทิเภทโตโดยประเภทแห่งยุดตรูปกะอยุดตรูปกะเป็นต้น
 ดานี อ.รูปกะ ท. เหล่านั้น อนุโตคธานี นับเข้าในภายใน เอตฺเถว
 ในรูปกะนี้นั้นเทียว อิติ เพราะเหตุนี้ ดานี อ.รูปกะ ท. เหล่านั้น
 น วุดฺดานี อันเรา ไม่กล่าวแล้ว วิสฺสู ต่างหาก.

กึ่งคาถาแรกแสดงว่ายังมีรูปกะอีกหลายประเภท เช่น

๑. ยุดตรูปกะ = รูปกะอันประกอบกันหรือสมควร

๒. อยุดตรูปกะ = รูปกะอันไม่ประกอบ หรือ ไม่สมควร เป็นต้น
 แต่ในคัมภีร์นี้ไม่ได้บอก เพราะว่าจัดเข้าใน ๖ อย่างที่กล่าวมาแล้ว
 ดังนั้นจึงไม่บอก หากบอกก็คงไม่หมดเพราะมีมาก

ส่วนกึ่งคาถาหลังแสดงว่า รูปกะเหล่านั้น เนื่องจากนับเข้าในรูปกะ
 ที่เคยกล่าวไว้ทั้ง ๖ ประการ ดังนั้น คันถรจนจารย์จึงไม่กล่าวอีกต่างหาก

หมายเหตุ ในคัมภีร์กาพยาทาสะ ด้วย อาทิ ศัพทฺโน ยุดตายุตตาทิ
 ยังหมายถึงรูปกะอีกมากมาย เช่น วิสมรูปก, วิเสสรูปก, วิรุฑฺฐรูปก,
 เหตุรูปก, อุปมารูปก, พุยติเรกรูปก, อเชปรูปก, สมาทานรูปก, รูปกรูปก,
 ตถวาปหวนรูปก.

อุ.ยุดตรูปกะ(สันสกฤต)

สิตบุปฺมุซฺซลฺ โลล-

เนตฺตฺถิงฺคฺ ตวานน

กสฺส นาม มโน ธีร

นากทฺมตฺติ มโนหฺร.

ธีร ข้าแต่พระพุทธเจ้า อานนํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์

สิตบุปฺพชุลล์ อันรุ่งเรืองด้วยดอกไม้ คือ พระहरษา โกลเนตฺตภิงค์
อันมีแมลงภู่คือพระเนตรอันแวววาว มโนหรื อันโลมเร้าซึ่งใจ น
อากาศุฒติ ย่อมไม่เหนียวรั้ง มโน ซึ่งใจ กสฺส นาม ของใครละหรือ.

อธิบาย พระพุทธเจ้ามีพระहरษาเหมือนดอกไม้บาน มีพระเนตร
เหมือนกับแมลงภู่ มีสองคู่ประกบกัน ดอกไม้ และแมลงภู่เข้าหากัน
ดังนั้นจึงเป็น ยุตฺตรูปกะ ถ้าจัดเข้าไปในรูปกะ ๖ อย่าง เป็น เอกเทศ
วิวัตติสมาสรูปกะ มี ๓ แต่ อานน ไม่ได้เปรียบเทียบ(อานน ก็เหมือนต้นไม้
แต่ในที่นี้ไม่ได้เปรียบเทียบจึงเป็น เอกเทศวิวัตติสมาสรูปกะ) และเป็น
สมาสด้วย. (มโน เป็น อํฤตฺติยา).

อุปเมยยะ สิต พระहरษา เนตฺต พระเนตร อานนํ พระพักตร์

อุปมานะ บุปฺพชุลล์ ดอกไม้ ภิงค์ แมลงภู่. ไม่มี(รุกข ต้นไม้)

อานน ไม่ได้เปรียบเทียบ ถ้าจะเปรียบ เอา รุกข แต่ในที่นี้ไม่เปรียบ
สิตบุปฺพชุลล์ โกลเนตฺตภิงค์ (สมาส)

อุ.ยฺยตฺตรูปกะ(สันสกฤต)

อิท'มาททลิตชฺชฺษุณ्हํ สนิทฺทเนตฺโตปฺปลํ มุขํ

อิติ ชฺชฺษุณ्हปฺปลา โยคา ยฺยตฺตํ นาม รูปกํ.

อิทํ มุขํ อ.พระพักตร์นี้ อาททลิตชฺชฺษุณ्हํ มีแสงจันทร์คือ
รอยยิ้มหวาน สนิทฺทเนตฺโตปฺปลํ อันมีบัวเขียวคือดวงตาอันประกบ
ด้วยกรุณา อิติ เพราะเหตุนั้น เอตํ อ.รูปกะนี้ ยฺยตฺตํ รูปกํ นาม
ชื่อว่า เป็นยฺยตฺตรูปกะ(รูปกะอันไม่สมควร) ชฺชฺษุณ्हปฺปลาโยคา เพราะ
ความไม่ประกอบแห่งแสงจันทร์และดอกบัวเขียว

ในที่นี้มี ๓ ส่วน คือ สิต, เนตต, มุข. มีวัตถุเปรียบเทียบ ๒ อัน แต่ไม่ประกอบกัน แสงจันทร์มีในกลางคืน ดอกอุบลมีในกลางวัน ดังนั้นจึงไม่ประกอบกัน เป็น อยุดตรูปกะ ถ้าจัดเข้าในรูปกะ ๖ อย่างนั้นได้ เอกเทศวิวัตติสมาสรูปกะ.

อุปเมยยะ	อุปมานะ	
อาททลิตช-	ชฌุหิ	กลางคืน
สันททเนตต-	อุปลล	กลางวัน อยุดตรูปกะ(ไม่สมควร)

รูปกะที่ต้องโทษและไม่ต้องโทษ

๒๒๒. “จนุทิมากาสปทุม”- มิจุเจ’ตฺ ชฌุทรูปกั,
ทฎฐ“มมโอรุหวนิ เนตตานิ’จจา”ทิ สุนุทริ.

จนุทิมากาสปทุม อ.ดวงจันทร์เป็นดุษฎดอกปทุมในนภากาศ เอตฺ อ.รูปกะนี้ เช่นนี้ ชฌุทรูปกั ชื่อว่า รูปกะอันบกพร่อง ทฎฐ เป็นทฎฐาลังกติโทษ มมโอรุหวนิ อ.กอบแห่งดอกบัว เนตตานิ เป็นพระเนตร อิติ อาทิ อ.รูปกะอันมีอย่างนี้เป็นต้น สุนุทริ เป็นของดีงาม(ใช้ได้).

ชฌุทรูปกะ หมายถึงรูปกะที่บกพร่อง เพราะมีอุปมาไม่บริบูรณ์ เช่นในคำว่าดวงจันทร์ประดุษฎดอกปทุมในนภากาศแสดงการเปรียบเทียบ ดวงจันทร์ว่าเหมือนกับดอกปทุม แต่ไม่เปรียบเทียบ นภากาศว่าเหมือนกับ สระน้ำ ถ้ากล่าวว่าดวงจันทร์เหมือนดอกปทุมและนภากาศเหมือนสระน้ำ อันเป็นที่ตั้งแห่งดอกปทุม ก็ไม่เป็น ชฌุทรูปกะ แต่ในที่นี้ไม่เปรียบเทียบ นภากาศไว้จึงเป็นชฌุทรูปกะและนับว่าต้อง ทฎฐาลังกติโทษ

ส่วนอุทาหรณ์ว่า อมฺโอรุหวนํ เนตฺตานิ กอบฺวํเป็นพระเนตรที่มี
พจน์ที่ต่างกันก็ตาม แต่นับเป็นรูปกะที่บังนทิตยอมรّب, อมฺโอรุหวนํ ศัพท์
ควรใช้เป็นเอกพจน์ โดยชาตยาเปกขณัย เพราะเหตุที่กล่าวถึงกอบว
เพียงกอดีเดียว ส่วน พระเนตรนั้นมี ๒ ข้าง จึงควรใช้เป็นพหูพจน์ ดั่งนั้น
บทว่า อมฺโอรุหวนํ เนตฺตานิ แม้มีพจน์ที่ต่างกันจึงไม่เป็นทฎฐาลังกิติโทษ
เหมือน วิชาติวจโนปมา บางแห่งที่ถูกต้อง

อมฺโอรุหวนํ	ปาดอกบัว	เป็น	อุปมานะ	เอกวาจนะ
เนตฺตานิ	ตาทั้งหลาย	เป็น	อุปเมยยะ	พหูวาจนะ.

อุปมาและรูปกะอันหาที่สุดมิได้

๒๒๓. ปริยฺนุโต วิกปฺปานํ รูปกสฺสโสปมาย จ,
นตฺถิ ยํ เดน วิณฺเณยฺยํ อวุดฺตํ อนุมานโต.

ปริยฺนุโต อ.ที่สุด วิกปฺปานํ แห่งประเภท ท. รูปกสฺส แห่ง
รูปกาลังการะด้วย อุปมาย จ แห่งอุปมาลังการะด้วย นตฺถิ ย่อมไม่มี
ยํ(เย็น) เพราะเหตุใด เดน เพราะเหตุนั้น อวุดฺตํ อ.อุปมาลังการะ
และรูปกาลังการะอันเราไม่ได้กล่าวแล้ว วิณฺเณยฺยํ อันนํก็ศึกษา
พึงทราบ อนุมานโต โดยอนุมาน (คาดคะเน, เดา).

คันถรจนอาจารย์แสดงเรื่องทีรูปกาลังการะและอุปมาลังการะมีประเภท
อันมากมายหาที่สุดมิได้ และชี้แนะต่อไปว่า แม้ท่านจะไม่แสดงประเภท
ของอลังการะเหล่านั้นทั้งหมดก็ตาม แต่นักศึกษาสามารถทราบ
อลังการะเหล่านั้นได้โดยอนุมาน เพราะอลังการะเหล่านั้นนับเข้าใน
ประเภทอลังการะ ซึ่งท่านได้กล่าวไว้แล้วในคาถาดัน.

๓. รูปกาลังการ จบ

๔. อาวุตติอลงการ มี ๓

๒๒๔. ปุณฺณปุณฺณ'มฺจุจารณํ ย'มตฺถสฺส ปทสฺส จ,
อุภเยสํ จ วิญญะยฺยา สายมาวุตฺติ นามโต.

ยํ ปุณฺณปุณฺณํ อุจฺจารณํ อ.การกล่าวบอຍ ๑ ใด อตฺถสฺส
ซึ่งเนื้อความด้วย ปทสฺส จ ซึ่งบทด้วย อุภเยสํ จ ซึ่งเนื้อความและ
บท ท. ทั้งสองด้วย (อตุถิ) มีอยู่ สา อຍ อ.การกล่าวนั้น วิญญะยฺยา
อันนักศึกษ่าพึงทราบ อาวุตฺติ ชื่อว่า อาวุตฺติ นามโต โดยชื่อ.

อาวุตติอลงการะ หมายถึงอลังการะที่กล่าวซ้ำบท เนื้อความ หรือ
ทั้ง ๒ ประการ คาถานี้แสดงลักษณะของอาวุตติอลงการะ ว่า อลังการะ
ที่กล่าวซ้ำเนื้อความเป็นต้น และยังแสดงประเภทของอาวุตติอลงการะ ๓
ประการคือ

๑. อตฺถาวุตติอลงการ คืออาวุตติอลงการะที่กล่าวซ้ำเนื้อความ
โดยประกอบด้วยเนื้อความเดียวกันแต่มีบทต่างกัน.

๒. ปทาวุตติอลงการ คืออาวุตติอลงการะที่กล่าวซ้ำบทโดยมีบท
เหมือนกัน แต่มีเนื้อความต่างกัน.

๓. อุภยาวุตติอลงการ คืออาวุตติอลงการะที่กล่าวซ้ำทั้งบทและ
อรรถเหมือนกันทั้งหมด.

อาปุณฺณปุณฺณํ วุตฺติ = อุจฺจารณํ = อลังการะที่บอกบอຍ ๑ เป็น
อาวุตฺติ, บอกความหมายบอຍ ๑ เป็น อตฺถาวุตฺติ(อรรถเหมือนกัน),
บอกบทบอຍ ๑ (บทเหมือนกัน) อย่างน้อยสองครั้ง เป็น ปทาวุตฺติ (แต่
อรรถไม่เหมือนกัน), บอกอรรถด้วยบทด้วยบอຍ ๑ เป็น อุภยาวุตฺติ.

หมายเหตุ ตพภูว ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ไม่มีเนื้อความ กล่าวขึ้นเพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือ เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย, บทว่า อนุต เป็นต้น ย่อมตกไปในที่สุดแห่งบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ.

๔.๑ อุ.อตุถาวตุตติอลงการ

๒๒๕.มโน หรติ สพฺเพสํ อาทาทติ ทิสา ทส,
 คณฺหาคติ นิมฺมลตฺตํ จ ยโสราสิ ชินฺสฺสยํ.

อัย ยโสราสิ อ.กองแห่งพระเกียรตินี้ ชินฺสฺส ของพระชินเจ้า หรติ ย่อมนำไป (ดึงดูด) มโน ซึ่งดวงจิต สพฺเพสํ ของชน ท. ทั้งปวงด้วย อาทาทติ ย่อมถือเอา (แผ่ไป) ทส ทิสาสู่ทิศ ท. ๑๐ ด้วย คณฺหาคติ จ ย่อมถือเอา นิมฺมลตฺตํ ซึ่งความเป็นสภาพอันปราศจากมลทินด้วย.

ในคานานี้ คันถรจนาคารยแสดงเนื้อความ ถือเอาด้วยบทเหล่านี้คือ หรติ, อาทาทติ และ คณฺหาคติ โดยใช้ไวยากรณ์เป็นเครื่องช่วยในการประกอบใช้ให้เป็นบทที่แตกต่างกัน แต่มีเนื้อความเดียวกัน ดังนั้น จึงเป็นอตุถาวตุตติอลงการกล่าวซ้ำเนื้อความโดยประกอบด้วยบทต่างกัน.ยโสราสิ หมายถึงกองเกียรตินอันปราศจากมลทิน.

๔.๒ อุ.ปทาวตุตติอลงการ

๒๒๖.วิภาเสนฺนติ ทิสา สพฺพา มฺนิโน เทหฺกนฺนฺติโย,
 วิภา เสนฺนติ จ สพฺพา ปิ จนฺทาทินิ หตฺตา วิย.
 เทหฺกนฺนฺติโย อ.พระรัศมีที่พระวรกายท. มฺนิโน ของพระจอมมุนี

สพฺพทา ทิสสา ยังกิซ ท. ทั้งปวง วิภาเสนฺติ ให้สว่างไสวด้วย ยสฺมา เพราะเหตุใด ตสฺมา เพราะเหตุนั้น วิภา จ อ. รัศมี ท. ด้วย สพฺพทาปิ แม้ทั้งปวง เสนฺติ ย่อมเป็นไป หตา วีย ราวกะว่าทำลายอยู่ วิภา ซึ่งรัศมี ท. จนฺทาทีนํ แห่งวัดถุ ท. อันมีดวงจันทร์เป็นต้น

ในคาถานี้พระคันถรจนาคารยักกล่าวซ้ำบทคือวิภาเสนฺติและวิภาเสนฺติ โดยมีวรรคต่างกัน ดังนั้น จึงเป็นปทาวุตติอลังการะ

ในประโยคแรก วิภาเสนฺติ มาจาก วิ+ภาสฺ ทิตฺติย+ณ+อนฺติ แปลว่า ย่อมให้สว่างไสว เป็นกิริยาบท

ส่วนในประโยคหลัง มาจาก วิภา แปลว่า รัศมี และเสนฺติ ที่มาจาก ลี+อ+อนฺติ แปลว่าเป็นไป เพราะในฎีกา ขยายว่า ปวตฺตฺนฺติ แม้ทั้ง ๒ บท จะแตกต่างกันโดยเป็นอาชยาดและนามบทก็ตามแต่นับว่าเป็นบทที่มีเสียงเดียวกัน จึงกล่าวว่าเป็นบทเดียวกันได้ ดังนั้นจึงเป็น ปทาวุตติอลังการะได้.

๔.๓ อ.อุภยาวุตติอลังการ

๒๒๗. ชิตฺวา วิหฺรติ เกฺลส- ธิปฺ โลกฺ ชิโน อยฺ,

วิหฺรตฺยา'ริวคฺโค'ยฺ ราสีภูโต'ว ทฺชฺชเน.

อยฺ ชิโน อ. พระชินเจ้าพระองค์นี้ ชิตฺวา ทรงชนะแล้ว เกฺลสธิปฺ ซึ่งหมู่แห่งศัตรูคือกิเลส วิหฺรติ ย่อมอยู่ โลก ในโลก อยฺ อริวคฺโค อ. หมู่แห่งศัตรูนี้ ราสีภูโต'ว ราวกะเป็นกองเป็นแล้ว วิหฺรติ ย่อมอยู่ ทฺชฺชเน ในทรชน.

คาถานี้แสดงอุภยาวุตติอลังการะ พระคันถรจนาคารยักกล่าวบทว่า วิหฺรติ ในประโยคแรก และประโยคหลังซ้ำกัน อันเป็นบทที่กล่าว

เนื้อความเหมือนกัน ดังนั้น จึงเป็นอุบายดูดตอลงการะ โดยท่านได้กล่าวเปรียบเทียบกับ พระชินเจ้าทรงชนะศัตรุคือกิเลส และหมู่ศัตรุคือกิเลสนั้น ประดุจดั่งเคลื่อนย้ายจากพระองค์ไปรวมกันเป็นกองอยู่ในทรชน

วิ. เกลโส เอว ริบุ เกลสรูปุ ศัตรุคือกิเลส,

วิ. อริน วคฺโค อริวคฺโค หมู่แห่งศัตรุ,

วิ. อราสี ราสี อภวีติ ราสีภูโต หมู่แห่งศัตรุอันเป็นกองเป็นแล้ว ลงอี บัจจยหรือ จี บัจจยในอรรถ อภุตตพฺภาว ในฐานะที่แสดงเนื้อความที่ไม่เคยมี ให้เกิดมีขึ้นในภายหลัง ในที่นี้แสดงกองกิเลสที่ไม่เคยประกอบในทรชนว่า เคลื่อนย้ายจากพระชินเจ้าไปเป็นกองในทรชน จึงใช้อรรถ อภุตตพฺภาวได้

วิ. กุจฺฉิตโต ชโน ทุชฺชโน หมายถึงทรชน.

๔. อาวตตอลงการ

จบ

๕. ทิปกอลงการ มี ๓

๒๒๘. เอกตถ วตฺตมานมฺปิ สพฺพวากุโยปการกั,

ทิปกั นาม ต'ถฺจา'ทิ- มชฺฌนฺนฺตวิสยํ ติธา.

บท อ.บท วตฺตมานมฺปิ แม้เป็นไป เอกตถ ในฐานะเดียว สพฺพวากุโยปการกั อันเป็นอุปการะต่อประโยชน์ทั้งปวง ทิปกั นาม ชื่อว่า ทิปกะ จ ก็ ตั ทิปกั อ.ทิปกะนั้น อาทิมชฺฌนฺนฺตวิสยํ อันมีที่ตั้งกล่าวคือเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด (แห่งประโยชน์) หุตุวา เป็นแล้ว ติธา มี ๓ ประการ.

ทีปกอลังการะ หมายถึง อลังการะอันเป็นดุษประทีปซึ่งเป็นอุปการ
ต่อประโยชน์ทั้งหมด ในการใช้ทีปกอลังการะนั้นจะประกอบในเบื้องต้น
ท่ามกลางหรือที่สุดของประโยคก็ตาม แต่จะตามไปสู่อประโยคที่เหลือ
ดังนั้นจึงเรียกว่า ทีปกอลังการะ

ทีปกอลังการะ มี ๓ ประการ

๑. อาทิตีปกอลงการ มี ๓ คือ บทกิริยา,ชาติ,คุณ, ที่ดำรงอยู่
ในเบื้องต้นแรกของประโยค.

๒. มชฺฌมทีปกอลงการ มี ๓ คือ บทกิริยา,ชาติ,คุณ, ที่ดำรงอยู่
ในท่ามกลางของประโยค.

๓. อนุตทีปกอลงการ มี ๓ คือ บทกิริยา,ชาติ,คุณ, ที่ดำรงอยู่
ในที่สุดของประโยค.

อนึ่ง ในคัมภีร์ภายาทาสะ ยังแสดง ทัฬหทีปกอลังการะ อีกด้วย
เพราะเหตุนั้น ทีปกอลังการะ จึงมี ๙ ประเภท โดยพิศดารคือ

๑. กิริยาอาทิตีปก ๒. กิริยามชฺฌมทีปก ๓. กิริยาอนุตทีปก

๔. ชาติอาทิตีปก ๕. ชาติมชฺฌมทีปก ๖. ชาติอนุตทีปก

๗. คุณอาทิตีปก ๘. คุณมชฺฌมทีปก ๙. คุณอนุตทีปก.

วิ. ทีเปตติ ทีโป หมายถึงประทีป,

วิ. ทีโป วิยาดิ ทีปกั ทีปกอลังการะที่เป็นดุษประทีปอันสามารถ
ให้รู้ถึงประโยคอื่นได้โดยตามไปสู่อประโยคนั้น ๆ ลง ก ปัจจัยในอรรถบัญญัติ
(เหมือนกัน) ด้วยสูตร ยทนุปนนานิปาตนา สิขณนติ,

วิ. อาทิ จ มชฺฌณฺจ อนฺตณฺจชาติ อาทิมชฺฌนฺตํ เบื้องต้น
ท่ามกลางและที่สุด

วิ. อาทิมชฺฌนฺตํ วิสโย อสฺสชาติ อาทิมชฺฌนฺตวิสโย ที่ปกาลังการะ
อันมีที่ตั้งกล่าวคือเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด(ของประโยค).

๕.๑ อ.อาทิตีปกอลงการ

๒๒๙. อกาลิ พุทฺโธ เวเนยฺย- พนฺธุณ'มมิโตทโย,
สพฺพปาเปหิ จ สมฺ- เนกตติตฺถิมทฺทหนฺ.

พุทฺโธ อ.พระพุทฺธเจ้า อกาลิ ได้ทรงกระทำแล้ว อมิโตทโย
ซึ่งความเจริญอันใคร ๆ มีอาจประมาณได้ เวเนยฺยพนฺธุณฺ์ แก่
เวไนยสัตว์ และพระประยูรญาติ ท. จ ด้วย อกาลิ ทรงกระทำแล้ว
อนเอกตติตฺถิมทฺทหนฺ ซึ่งการย้ายซึ่งเดียรถีย์เป็นจำนวนมาก สม
พร้อมกัน สพฺพปาเปหิ กับอกุศลธรรมทั้งปวง ท. จ ด้วย.

คานานี้มีชื่อว่า กิริยาอาทิตีปกอลงการะ เพราะประกอบด้วยบทว่า
อกาลิ ในเบื้องต้นของประโยค ว่า อกาลิ พุทฺโธ เวเนยฺยพนฺธุณฺ์มมิโตทโย
และยังตามไปสู่ประโยคหลัง คือประโยคว่า สพฺพปาเปหิ จ สมฺเนกตติตฺถิม-
ทฺทหนฺ ด้วย

วิ. อมิโต จ โส อฺทโย จาติ อมิโตทโย ความเจริญอันใคร ๆ ไม่
อาจประมาณได้

วิ. อนเภา ตติตฺถิยา อนเอกตติตฺถิยา เดียรถีย์เป็นจำนวนมาก

วิ. อนเอกตติตฺถิยานํ มทฺทหนฺ อนเอกตติตฺถิมทฺทหนฺ การย้ายซึ่งเดียรถีย์
เป็นจำนวนมาก.

๕.๒ อ.มชฺเฒที่ปกอลงการ

๒๓๐. ทสฺสนํ มุณีโน สาธุ- ชนानํ ชายเต'มตฺ,
 ตทญฺเฒสํ ตุ ชนฺตุนํ วิสํ นิจุโปกฺตาปนํ.

ทสฺสนํ อ.การเห็น มุณีโน ซึ่งพระจอมมุณีเจ้า อมตฺ เป็น
 พระนิพพาน สาธุชนานํ ของสาธุชน ท. ชายเต ย่อมเกิด ตุ ส่วนว่า
 วิสํ เป็นยาพิษ นิจุโปกฺตาปนํ อันยังตนให้เร้าร้อนเสมอ ชนฺตุนํ
 ของสัตว์ผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิ ท. ตทญฺเฒสํ อื่นจากสาธุชนเหล่านั้น
 ชายเต ย่อมเกิด.

คาถานี้ชื่อว่า กิริยามชฺเฒที่ปกะ เพราะประกอบกิริยาบทคือ ชายเต
 ตั้งอยู่ในระหว่างกลางประโยคและยังตามไปสู่ประโยคหลังคือ ตทญฺเฒสํ ตุ
 ชนฺตุนํ วิสํ นิจุโปกฺตาปนํ ด้วย

หมายเหตุ อาทิที่ปกะเป็นการประกอบ ชายเต ศัพท์ในเบื้องต้น
 ของประโยคเท่านั้น อันตที่ปกะเป็นการประกอบ ชายเต ศัพท์ใน
 ประโยคหลัง ส่วนมชฺเฒที่ปกะเป็นการประกอบ ชายเต ศัพท์ในที่สุดแห่ง
 ประโยคแรกซึ่งนับว่าเป็นท่ามกลางแห่งประโยคหน้าและประโยคหลัง ในที่นี้
 ชายเต บทเป็นกิริยาที่ประกอบใช้ในที่สุดท้ายแห่งประโยคแรกและนับว่าเป็น
 ท่ามกลาง แห่งประโยคหลังด้วย จึงเป็นกิริยามชฺเฒที่ปกาลังการะ.

วิ. สาธโว จ เต ชนา จาติ สาธุชชา สาธุชน.

วิ. สาธุชเนหิ อญฺเฒ ตทญฺเฒ อสฺตบุรุษอื่นจากสาธุชน.

๕.๓ อ.อนุตที่ปกอลงการ

๒๓๑. อจฺจนฺตกนฺตลาภญฺย- จนฺทาทปมโนหโร,
 ชินานนินฺทฺ อินฺทฺ จ กสฺส นานนฺทโก ภาเว.

ชินานนินฺทฺ จ อ.ดวงจันทร์กล่าวคือพระพักตร์ของพระชินเจ้าด้วย
 อจฺจนฺต-มโนหโร อันเป็นที่ชอบใจและนํารักยิ่งนัก น อานนฺทโก ไม่เป็นที่
 ที่น่าชอบใจ กสฺส แก่เทวดาและมนุษย์คนไหน ภาเว ย่อมเป็น

อินฺทฺ จ แม้ อ.ดวงจันทร์ตามปกติ อจฺจนฺต-มโนหโร อัน
 เป็นที่ชอบใจและนํารักยิ่งนัก น อานนฺทโก ไม่เป็นที่น่าชอบใจ กสฺส
 แก่เทวดาและมนุษย์คนไหน ภาเว ย่อมเป็น

คาถานี้ ชื่อว่า กิริยาอันตที่ปกะ ประกอบใช้กิริยาศัพท์คือ ภาเว ใน
 ประโยคหลังและยังตามไปสู่อะไรก็ได้

วิ. อนฺตฺ อติกฺกนฺตฺ อจฺจนฺตฺ สภาพอันล่งซึ่งชอบเขต (ยิ่ง)

วิ. อจฺจนฺตฺ จ ตํ กนฺตฺ จาติ อจฺจนฺตกนฺตฺ แสงจันทร์ที่นํายินดียิ่ง

วิ. ลวณฺสฺส ภาโว ลาวณฺยํ ความงาม

วิ. อจฺจนฺตกนฺตญฺจ ตํ ลาวณฺยํ จาติ อจฺจนฺตกนฺตลาภญฺยํ
 แสงจันทร์อันงดงามนํายินดีอย่างยิ่ง

วิ. จนฺทสฺส อาตโป จนฺทาทโป แสงแห่งดวงจันทร์

วิ. อจฺจนฺตกนฺตลาภญฺยเยว จนฺทาทโป อจฺจนฺตกนฺตลาภญฺย-
 จนฺทาทโป แสงจันทร์อันงดงามอย่างยิ่ง

วิ. อจฺจนฺตกนฺตลาภญฺยจนฺทาทเปน มโนหโร อจฺจนฺตกนฺต-
 ลาภญฺยจนฺทาทปมโนหโร เป็นที่จูงใจด้วยแสงจันทร์อันงดงามน่าพึงใจยิ่ง.

อุ.มालาที่ปกอลงการ

๒๓๒. โหตาวิบุปฏิสाराย สीलํ ปาโมชฺชเหตุ โส,
 ตํ ปิตฺติเหตุ สา จายํ ปสฺสทฺธาภิปฺลิตฺติยา.

สีลํ อ.ศีล โหติ ย่อมมี อวิบุปฏิสाराย เพื่อความไม่เดือดร้อนใจ
 โส อวิบุปฏิสโร อ.ความไม่เดือดร้อนใจนั้น ปาโมชฺชเหตุ เป็นเหตุแห่ง
 ความปราโมทย์ โหติ ย่อมเป็น ตํ ปาโมชฺชํ อ.ความปราโมทย์นั้น
 ปิตฺติเหตุ เป็นเหตุแห่งปิตฺติ โหติ ย่อมเป็น จ ก็ สา อयํ ปิตฺติ อ.ปิตินั้น
 เหตุ เป็นเหตุ ปสฺสทฺธาภิปฺลิตฺติยา แห่งความสำเร็จของสภาวะธรรม
 อันมีปัสสัทธิเป็นต้น โหติ ย่อมเป็น.

คาถานี้แสดง มาลาที่ปกาลังการะ เพราะประโยคหลัง ๆ มี
 เนื้อความเกี่ยวเนื่องกับประโยคแรกเช่นประโยคที่หนึ่งสองถึงประโยคที่สอง,
 ประโยคที่สอง สองถึงประโยคที่สามเป็นต้น ถึงแม้จะตั้งกิริยาว่า โหติ
 ไว้เบื้องต้นก็ตาม แต่ไม่เรียกว่า อาทิตีปกะโดยตรง เพราะมีเนื้อความ
 เกี่ยวเนื่องกับประโยคหลังต่อ ๆ ไป จึงเรียกว่า อาทิมาลาที่ปกาลังการะ
 (ที่ปกาลังการะที่เป็นลำดับของประโยค).

วิ. น วิบุปฏิสโร อวิบุปฏิสโร ความไม่เดือดร้อนใจ

วิ. ปมฺทิตฺตสฺส ภาโว ปาโมชฺชํ ปราโมทย์

วิ. ปาโมชฺชสฺส เหตุ ปาโมชฺชเหตุ เหตุแห่งความปราโมทย์

วิ. ปสฺสทฺธิ อาทิตี เสนุนติ ปสฺสทฺธาภิปฺลิตฺติ ความสำเร็จแห่งสภาวะ
 ธรรมอันมีปัสสัทธิเป็นต้น

แสดงคาถาที่ผ่านมาเป็นมालาทิปก

๒๓๓. อิจฺจา'ทิตฺตํ ปกฺคเตปิ ปุพฺพํ ปุพฺพ'มเปกฺขินี,
 วากฺยมาลา ปวตฺตา'ติ ตํ มาลาทิตฺตํ มตฺ.

อาทิตฺตํ ปกฺคเตปิ แม้ครั้นเมื่อความเป็นแห่งอาทิตฺตํ ปกฺคเต สติ
 มีอยู่ อิติ อย่างนี้ วากฺยมาลา อ.ลำดับแห่งประโยค อเปกฺขินี
 มีการมองหา ปุพฺพํ ปุพฺพํ วากฺยํ ซึ่งประโยคแรก ๆ ปวตฺตา
 เป็นไปแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ ทิปกํ อ.ทิตฺตํนั้น มตฺ อัน
 นักศึกษาทราบแล้ว มาลาทิตฺตํ ชื่อว่า มาลาทิตฺตํ.

ในคาถาดังกล่าวประกอบกิริยา คือ โหติ ในประโยคหน้าแต่ยังมี
 อุปการโดยตามไปสู่ประโยคหลัง คือ ปาโมชฺชเหตุโส, ตํปิตฺตเหตุโส, สาจยํ
 ปสฺสสุทฺธาทิตฺตํ ดั่งนั้น แม้จะนับเข้าในทิตฺตํการะก็ตาม แต่เป็น
 ลำดับประโยคที่ต่อเนื่องกันโดยประโยคหลังนั้นมีการมองหาประโยค
 แรกของตนเองจึงเรียกว่า มาลาทิตฺตํการะ

- วิ. อาทิตฺตํ ทิปกํ อาทิตฺตํ ทิตฺตํที่แสดงไว้ในประโยคแรก หรือ
 - วิ. อาทิตฺตํ ตํ ทิปกํ จาติ อาทิตฺตํ ทิตฺตํการะที่เป็นเบื้องต้น
 ของประโยค
 - วิ. มาลาเอวทิตฺตํมาลาทิตฺตํ ทิตฺตํการะที่เป็นลำดับแห่งประโยค
- คันถรจนานจารย์ได้แสดงอุทาหรณ์ของกิริยาอาทิตฺตํ ปกฺคเต กิริยา
 มชฺฌเมทิตฺตํและกิริยาอนุดทิตฺตํ แต่บัณฑิตผู้ชาญฉลาดสามารถทราบ
 ประเภทอื่นของทิตฺตํเหล่านั้น คือ ชาติตฺตํที่ได้โดยอาศัยนัยที่กล่าวไว้แล้ว

นั้นเป็นแนวทางในการรจนาของตน เพราะเหตุนั้น คันถรจนาจารย์จึงจะไม่แสดงประเภทอุททาทรณ์ของทีปกาลังการะทั้งหมด ดังที่ในคัมภีร์ กายาทาสะได้แสดงไว้

หมายเหตุ โบราณจารย์กล่าวว่า อิติปิ โส ภควา เป็นนามที่ปกะ เพราะว่กล่าวถึงชื่อของพระพุทธเจ้าโสภควา ศัพท์กล่าวชื่อของพระพุทธเจ้า แต่ตามไปสู่ทุกบท คือ อรหํ สมมาสมพุทฺโธ เป็นต้น ดังนั้น จึงเป็นนามทีปกาลังการะ.

มालาทีก ปก นั้นก็มีได้ ๓ โดย กิริยา, คุณ,ชาติ, ทีปก รวมทั้งหมด เป็น ๑๘ ปฏิจจสมุปาท เป็น กิริยาอันตมालาทีกะ

อ. อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯลฯ
มालาทีกนี้ มี เนื้อความต่อเนื่องกันตลอดไป

อาทิมาลาทีกะ

กิริยา, คุณ, ชาติ มัชฌิมมालาทีกะ รวม มาลาทีกะ ๘

อันตมालาทีกะ

คำสั่ง

๒๓๔. อเนเน'ว ปกาเรน เสสาน'มปิ ทีปกะ,

วิกปฺปานํ วิธาดพฺพา- 'นุคฺติ สฺสุทฺพุทฺธิกิ.

อนุคฺติ อ. ความรู้ วิกปฺปานํ อปิ แม้ ซึ่งประเภท ท. เสสาน
ที่เหลือ ทีปกะ ในทีปกาลังการะ สฺสุทฺพุทฺธิกิ อันบัณฑิตผู้มีความรู้

อันบริสุทธ์ ท. วิธาดพฺพา พิงกระทำ ปกาเรน โดยประการ อนน
เอว นีนันเทียว.

ที่ปะกะที่เหลื่อ ให้นักศึกษาผู้มีปัญญา พิงประพันธ์เอาเองอีก ๑๔
ตามประเภทที่แสดงไว้แล้ว.

วิ. วิเสสโต วิกปฺปิยนตฺติ วิกปฺปา ประเภท

วิ. อนุคฺมนิ อนุคฺติ ความรู้

เพราะในฎีกาขยายว่า อนุคฺติ อวโพโธ อนุคฺติ จึงกล่าวอรรถ
ความรู้ด้วยเหตุที่อนุศัพท์เป็นธาตุวิเสสกะ ที่กระทำอรรถของธาตุ
ให้พิเศษ ดังนั้น คมฺ ธาตุ ใน คติบทจึงกล่าวอรรถคือรู้ หาได้กล่าวอรรถ
อื่นไม่ สุทฺธา พุทธิ เยสนฺติ สุทฺธพุทธิ คือบัณฑิตผู้มีความรู้อันบริสุทธ์.

๖. อกฺเขปอลงการ มี ๓

๒๓๕. วิเสสวจนิจฺฉายํ

นิเสธวณฺํ ตฺ ยํ,

อกฺเขปเ นาม โสยํ จ ติธา กาลปฺปเภทโต.

วิเสสวจนิจฺฉายํ ตฺ ครั้นเมื่อความปรารถนาในการกล่าวซึ่ง
เนื้อความพิเศษนั้นเทียว สติ มีอยู่ นิเสธวณฺํ อ.การกล่าวซึ่งการ
ปฏิเสธ ยํ ไต อตฺถิ มีอยู่ โส นิเสโธ อ.การปฏิเสธนั้น อกฺเขปเ นาม
ชื่อว่า อักเขปอลงการะ จ ก็ อยํ อกฺเขปเ อ.อักเขปอลงการะนี้
ติธา มี ๓ ประการ กาลปฺปเภทโต โดยประเภทแห่งกาล(อดีตักเขปะ,
วัตตมานักเขปะ, อนาคตักเขปะ).

อักเขปอลังการะ คืออสังการะที่กล่าวปฏิเสธเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ในฐานะที่ประสงคจะกล่าวเนื้อความพิเศษ ซึ่งเนื้อความพิเศษดังกล่าวเป็นเนื้อความที่ไม่ปรากฏชัด การกล่าวปฏิเสธเพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดนั้นเรียกว่า อักเขปอลังการะ.

อักเขปอลังการะ มี ๓ ประการ คือ

๑. อดีตกฺเขป การปฏิเสธเรื่องราวที่เป็นอดีต
๒. วตฺตมานกฺเขป การปฏิเสธเรื่องราวที่เป็นปัจจุบัน
๓. อนาคตกฺเขป การปฏิเสธเรื่องราวที่เป็นอนาคต

วิ. วิเสสสุส วจนํ วิเสสวจนํ การกล่าวซึ่งเนื้อความพิเศษ

วิ. วิเสสวจน อิจฺจมา วิเสสวจนิจฺจมา การปรารภณาในการกล่าวซึ่งเนื้อความพิเศษ

วิ. นิเสธสุส วจนํ นิเสธวจนํ การกล่าวซึ่งการปฏิเสธ

วิ. อกฺขิปนํ อกฺเขโป การปฏิเสธ

วิ. กาลสุส ปภเโท กาลปฺปภเโท ประเภทแห่งกาล หรือกิริยา.

หมายเหตุ ตฺ คัพทํ ใน นิเสธวจนํ กล่าวอรรถคือ อวธารณ

ดังนั้นในฎีกาจึงไขว่เอา ส่วน โส ใน โสยํ นิเสธํ เพราะ นิเสธวจนํ เป็นนปุงสกลิงค์จึงต้องโยก นิเสธ เข้ามา เพื่อให้เหมาะสมกับที่เป็นปุงลิงค์ที่คล้ายตาม อกฺเขโป คัพทํ อันเป็นปุงลิงค์ การมีอรรถ ๒ ประการ คือ กาลเวลา และ กิริยา ดังนั้นฎีกาจึงกล่าวว่า กาลสุส กุริยาย วา ปภเโท กาลปฺปภเโท.

๖.๑ อุดตักเขปอลงการ (ใช้ดีมาก)

๒๓๖.เอกากี'เนกเสนํ ติ มารํ ส วิชयी ชิโน,
 กถิ ต'มถวา ตสฺส ปารมีพล'มีทิสฺ.

ชิโน อ.พระชินเจ้า ส (โส) พระองค์นั้น เอกากี พระองค์เดียว
 วิชयी ทรงชนะแล้ว มารํ ซึ่งพญามาร ติ ตนนั้น อเนกเสนํ อันมี
 เสนาเป็นอันมาก ติ วิชยนํ อ.ชัยชนะนั้น ยุชฺชติ ย่อมเหมาะสม
 กถิ อย่างไร อถวา (ยุชฺชเตว) ย่อมเหมาะสมนั้นเทียว ปารมีพล
 อ.กำลังกล่าวคือพระบารมี ตสฺส ชินสฺส ของพระชินเจ้า
 พระองค์นั้น อีทิสฺ เป็นเช่นนี้ โหติ ย่อมเป็น. อยํ อลงกาโร
 อ.อลังการนี้ อุดตักเขปไป ชื่อว่า อุดตักเขปอลงการะ.

อุดตักเขปอลงการะ คืออลังการที่ปฏิเสธเรื่องราวในอดีต ในที่นี้
 แสดงการปฏิเสธเรื่องที่พระชินเจ้าพระองค์เดียวปราศจากผู้ช่วยเหลือ
 แต่ทรงสามารถชนะพญามารซึ่งมีเสนาเป็นอันมากได้อย่างไร เพื่อประสงค์
 จะแสดงเนื้อความพิเศษกล่าวคืออานุภาพแห่งพระบารมีธรรมของพระชินเจ้า
 พระองค์นั้น ดังนั้นจึงเป็น อุดตักเขปอลงการะ.

ติ ศัพท์เป็น กิริยาปรามาส โยก วิชयी บท เปลี่ยนเป็น วิชยนํ, ส่วน
 อถวา ศัพท์เป็นนิบาตที่กล่าวอรรถคือ อวธารณ มีความหมายเท่ากับ
 เหว ศัพท์ ในการแปลศัพท์นี้ต้องโยก ยุชฺชติ ศัพท์เข้ามา เพราะเหตุนั้น
 ในฎีกา จึงไขว่ว่า อถวา ยุชฺชเตว.

๖.๒ อุ.วัตตมานุกุเขปอลงการ

๒๓๗.กั จิตเตชาสมุคฺฆาตํ อุปฺปโตสฺมิติ ชิซฺชเส,
 ปณาโม นนุ โสเยว สกิมฺปิ สฺสคเต กโต.

จิตต แนะจิต ก็ เพราะเหตุไร ตูโว.เจ้า ชิซฺชเส ย่อมล้าปากใจ
 อิติ ว่า อหํ อ.เรา อุปฺปโต ยังไม่ถึง เอชาสมุคฺฆาตํ ซึ่งการกำจัด
 ซึ่งตัณหา อสฺมิ ย่อมเป็น ปณาโม อ.ความนอบน้อม (ตยา) อันเจ้า
 กโต กระทำแล้ว สกิมฺปิ แม้ครั้งเดียว สฺสคเต ในพระสฺสคตเจ้า โส
 เอชาสมุคฺฆาโต เอว เป็นการกำจัดตัณหานั้นนั้นเทียว นนุ มีไชหรือ.

อัย.อลงการโ อ.อลงการะนี้ วัตตมานุกุเขปไป ชื่อว่า วัตตมานุกุเขปะ.

วัตตมานุกุเขปอลงการะ คืออลงการะที่ปฏิเสธเรื่องราวในปัจจุบัน
 โดยปฏิเสธเรื่องที่ยังไม่สามารถกำจัดตัณหาได้ในฐานะที่ประสงค์
 จะแสดงเนื้อความพิเศษ คือ การนอบน้อมในพระสฺสคตเจ้า หรือการเจริญ
 พุทธานุสติก็มีฐานเป็นสิ่งที่มีความนิสงส์มาก

หมายเหตุ การนอบน้อมพระสฺสคตเจ้าครั้งเดียวไม่สามารถกำจัด
 ตัณหาได้ คำพูดนี้เป็นการอุปจาร กล่าวถึงเหตุแต่ยังหมายถึงผลอื่น ๆ เช่น
 การฟังธรรมการปฏิบัติธรรมตามสมควรจึงจะกำจัดตัณหาได้อย่างแน่นอน.
 เอชา ศัพท์กล่าวอรรถคือ ตัณหา, สมุคฺฆาต ศัพท์กล่าวอรรถคือ กำจัด

วิ. เอชชา สมุคฺฆาโต เอชาสมุคฺฆาโต การกำจัดซึ่งตัณหา.

๖.๓ อุ.อนาคตกุเขปอลงการ

๒๓๘.สจฺจํ น เต คมิสฺสสนฺหิติ สิวิํ สุชฺชนโคจฺจริ,

มิจฺฉาทิฏฺฐิปริกฺกนฺต- มานสา เย สุทฺทฺชชนา.

เย สุทฺถุชฌนา อ.ชนผู้เลวทรามยิ่ง ท. เหล่าใด มิจฺฉาภิกฺขุจิ-
ปริกฺกนฺตมานสา ผู้มีจิตอันมิจฉาภิกฺขุจิครอบงำแล้ว เต สุทฺถุชฌนา
อ.ผู้เลวทรามยิ่ง ท. เหล่านั้น น คมิสฺสนฺติ จักไม่ถึง สิวํ ซึ่ง
พระนิพพาน สุขนโคจรํ อันเป็นอารมณ์ของสาธุชน แน่แท้.

อภัย อลงกาโร อ.อสังการะนี้ อนาคตกฺุเขโป ชื่อว่า อนาคตักเขปะ.

คาถานี้แสดงการปฏิเสธกิริยาที่เป็นอนาคตโดยกล่าวว่า ทฺรชน
เหล่านั้นไม่ถึงพระนิพพานในฐานะที่ประสงค์จะกล่าวสภาพอันพิเศษ
ของพระนิพพานว่าเป็นสภาพที่ห่างไกลจากทฺรชนเหล่านั้น ดังนั้น จึงเป็น
อนาคตักเขโปสังการะ.

วิ. มิจฺฉาภิกฺขุจิปริกฺกนฺตฺ มานสํ เยสนฺติ มิจฺฉาภิกฺขุจิปริกฺกนฺต-
มานสา ผู้มีจิตถูกมิจฉาภิกฺขุจิครอบงำ.

อักษฺปะอสังการะ อย่างอื่นในคัมภีร์อสังการะนี้แสดง อักเขปะ ไว้
เพียง ๓ ประการ แต่ในคัมภีร์กัปปยาทาสะแสดง อักเขปะอสังการะ อื่นอีก
ถึง ๒ ประการเช่น ธัมมักเขปะ การณ์ักเขปะ ในฎีกาได้แสดงอุทาหรณ์
ของอนาทรักเขปะไว้ว่า

ชีวิตาสา พลวดี ธนาสา ทุพฺพลา มม,

คจฺฉ วา ติจฺฉ วา กนฺต มมาวดฺธตา นิเวทิตา.

กนฺต ที่รักเอ๋ย ชีวิตาสา อ.ความปรารถนาในชีวิต มม ของดิฉัน
พลวดี มีกำลังมาก ธนาสา อ.ความปรารถนาในทรัพย์ ทุพฺพลา มีกำลัง
น้อย ตฺวํ อ.ท่าน คจฺฉ วา จงไปหรือ ติจฺฉ วา หรือว่า ดำรงอยู่ ตฺวํ ส่วนว่า
อาวตฺธตา อ.สภาพ มม ของดิฉัน มยา อันดิฉัน นิเวทิตา ทราบแล้ว.

คาถานี้ เป็น อนาทรกเขปอลังการะ ที่กล่าวขึ้นโดยความไม่
 เคารพต่อสามีโดยกล่าวว่าความปรารถนาในชีวิตมีค่ามากกว่าทรัพย์สิน
 หากท่าน ประสงค์จะไปก็จงไปตามความประสงค์ หากประสงค์อยู่กับฉัน
 ก็จงอยู่เถิดตั้งนั้น จึงเป็นอนาทรกเขปอลังการะ.

๖. อุกเขปอลังการ จบ

๗. อุตถนุตรนุยาสอลังการ มี ๔

๒๓๙. เณยโยโสอุตถนุตรนุยาโส โย'ณณวากุยตุตถสาธโน,

สพพพญาปี วิเสสฏโจ หิวสิฏฐุสส เกทโต.

โย อลงกาโร อ.อลังการะโต อณณวากุยตุตถสาธโน อันยัง
 เนื้อความแห่งวากยะอื่นให้สำเร็จ โส อลงกาโร อ.อลังการะนั้น เณยโย
 อันนักรศึกษาพึงทราบ อุตถนุตรนุยาโส ชื่อว่า อุตถันตรนุยาสะ
 อิเม ปเภทา อ.ประเภท ท. เหล่านี้ อิติ คือ สพพพญาปี จ
 อ.สัพพพญาปีอุตถันตรนุยาสะด้วย วิเสสฏโจ จ อ.วิเสสฏฐ
 อุตถันตรนุยาสะ ด้วย หิวสิฏฐุสส อัน หิ ศัพท์กระทำพิเศษแล้ว
 จตุตธาโร ๔ ประการ เกทโต โดยประเภท อสสอุตถนุตรนุยาสสุส
 แห่งอุตถันตรนุยาสะ นั้น.

คาถานี้แสดงลักษณะและประเภทของอุตถันตรนุยาสะ กึ่งคาถาแรก
 แสดงลักษณะของอลังการะนั้นว่า ยังเนื้อความแห่งประโยคอื่นให้สำเร็จ
 (ย้าเนื้อความแห่งประโยคหน้า) มี ๔ ประเภท คือ

๑. หิ รหิตสพฺพพฺยาปิอดถฺนฺตฺรณฺยาส คืออັถถันตฺรณฺยาสะ
ไม่ประกอบด้วย หิ ศัพท์และแผ่ไปในวตฺถุท้ํงปวง.

๒. หิสหิตสพฺพพฺยาปิอดถฺนฺตฺรณฺยาส คืออັถถันตฺรณฺยาสะ
ที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์และแผ่ไปในวตฺถุท้ํงปวง.

๓. หิ รหิตวิเสสฺฐจฺจอดถฺนฺตฺรณฺยาส คืออັถถันตฺรณฺยาสะที่ไม
ประกอบด้วย หิ ศัพท์และดํารงอยู่

๔. หิสหิตวิเสสฺฐจฺจอดถฺนฺตฺรณฺยาส คืออັถถันตฺรณฺยาสะที่ประกอบ
ด้วย หิ ศัพท์และไม่เกี่ยวข้องกับวตฺถุท้ํงปวง

วิ. นยสนํ นฺยาโส การดํารง(การย้า)

วิ. อดฺโถ จ โส อนุตโร จาติ อดถฺนฺตฺโร เนื้อความอื่น,

วิ. อดถฺนฺตฺรสุส นฺยาโส อดถฺนฺตฺรณฺยาโส การย้าเนื้อความอื่น,

วิ. สพฺพ พฺยาเปติ สีเลนาติ สพฺพพฺยาปี อັถถันตฺรณฺยาสะมีปกติ
แผ่ไปสู่วตฺถุท้ํงปวง,

วิ. วิเสเส ตฺวิญฺจติติ วิเสสฺฐโจ อັถถันตฺรณฺยาสะที่ดํารงอยู่ในฐานะ
อันพิเศษ,

วิ. หิสพฺเพน หิวิสิญฺจา อັถถันตฺรณฺยาสะท้ํง ๒ ประการดังกล่าว
อัน หิ ศัพท์กระทำพิเศษ.

๗.๑ อฺ. หิ รหิตสพฺพพฺยาปิอดถฺนฺตฺรณฺยาส

๒๔๐. เตปิ โลกหิตาสตฺตา สุริโย จนฺทิมมา อฺปิ,

อดถํ ปสฺส คฺมิสฺสนฺติ นฺยโม เกน ลงฺขฺยเต.

สุริโย อฺปิ อ.ดวงอาทิตย์ด้วย จนฺทิมมา อฺปิ อ.ดวงจันทร์ด้วย
เตปิ แม้เหล่านั้น โลกหิตาสตฺตา อันเกี่ยวเนื่องด้วยประโยชน์

ของชาวโลก คมิสฺสนฺติ จักถึง อดถ์ ซึ่งความดับสูญ ตฺวํ อ.ท่าน
ปสฺส จงดูเถิด นียโม อ.ความแน่นอน (กล่าวคือความไม่เที่ยง
แห่งสังขารทั้งหลาย) เกณ อันใครลงมยเต จะกระโดดข้ามพ้นได้เล่า.

ประโยคหลังคือ นียโม เกณ ลงมยเต กล่าวย้าเนื้อความจาก
ประโยคหน้าที่กล่าวว่า แมื่อดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ยังถึงความดับสูญได้
แล้วความแน่นอนคือความไม่เที่ยงแห่งสังขารจะมีใครข้ามพ้นได้เล่า
นอกจากนั้นยังไม่ประกอบด้วย หิ ศัพท์และยังแผ่ไปในสังขารธรรม
ทั้งปวงที่มีสภาพไม่เที่ยง ดังนั้น จึงเป็นทริทิตสัพพชยาปิอดถนฺตรนยาสะ.

อดถ ศัพท์ในประโยคว่า อดถ์ ปสฺส คมิสฺสนฺติ กล่าวอรรถคือ พินาศ
ดับสูญ, อปิ ศัพท์ใน เตปิ มีอรรถเป็นสัมภวาน(ยกย่อง) เพราะกล่าว
ยกย่องดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ซึ่งมีอานุภาพมาก, อปิ ศัพท์ใน สุริโย
จฺนฺทิมมา อปิ กล่าวอรรถสมุจจยะ ในฎีกากล่าวว่า อปีติ สมุภวานายํ,
หฺตฺติโย อปีสทุโท สมุจจเย.

๗.๒ อ.หิ สหิตสพพชยาปิอดถนฺตรนยาสะ

๒๔๑. สตฺถา เทวมนุสฺसानํ วสี โส'ปิ มฺนิสฺสุโร,

คโตว นิพฺพุตี สพฺเพ สงฺขารา น หิ สสฺสตา.

มฺนิสฺสุโร อ.พระจอมมุนี โส'ปิ แม้พระองค์นั้น สตฺถา ผู้ทรง
เป็นพระศาสดา เทวมนุสฺसानํ ของเทวดาและมนุษย์ ท. วสี ผู้ทรง
ชำนาญ คโตว ทรงถึงแล้วนั้นเกี่ยว นิพฺพุตี ซึ่งพระนิพพาน หิ
จริงอย่างนั้น สงฺขารา อ.สังขาร ท. สพฺเพ ทั้งปวง น สสฺสตา ไม่เที่ยง.

ในคาถานี้ประโยคหลังคือ สพฺเพ สงฺขารา น หิ สสุตฺตา กล่าวย้า
 เนื้อความในประโยคหน้าโดยกล่าวว่าแม้พระจอมมุนียังถึงพระปรินิพพานได้
 สังขารธรรมทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง เนื่องจากประกอบด้วย หิ คัพฺพท์
 และแผ่ไปในสังขารธรรมทั้งปวงอันไม่เที่ยง จึงเป็น หิสทิตสัพฺพพฺยาปี-
 อัดถันตรนยาสะ.

วิ. มุณี จ โส อิสฺสุโร จาติ มุณิสฺสุโร พระจอมมุนี,

วิ. วโส อสฺสุ อตุลิตฺติ วสฺสึ ผู้ชำนาญในวสีภาวะ ๕ ประการ มี อาวัชชนะ,
 สมาปฺชชนะ, อธิฏฺฐานะ, วุฏฺฐานะ, และปัจจเวกขณะ.

๗.๓ อุ.หิ รหิตฺวิเสสฺสุฏฺฐอดฺถนฺตรนฺยาสะ

๒๔๒. ชิโน สํสารกนฺตารา ชนฺ ปาเปติ นิพฺพุตฺติ,
 นนุ ยุตฺตา คติ สายํ เวสาร์ชฺชสมฺมุคฺคินิ.

ชิโน อ.พระชินเจ้า ชนฺ ยังหมุ่สัตว์ ปาเปติ ย่อมให้ถึง นิพฺพุตฺติ
 ซึ่งพระนิพพาน สํสารกนฺตารา จากที่กัณดารคือสังสารวัฏฏ์ สายํ
 คติ อ.ความเป็นไปนั้น เวสาร์ชฺชสมฺมุคฺคินิ แห่งพระผู้พิชิตมารผู้
 สมบูรณ์ด้วยเวสาร์ชชญาณ ยุตฺตา นนุ ควรแล้วมิใช่หรือ.

ในคาถานี้ประโยคหลัง คือ นนุ ยุตฺตา คติ สายํ เวสาร์ชชสมฺมุคฺคินิ
 กล่าวย้าเนื้อความในประโยคหน้าเพื่อย้าว่า พระชินเจ้าสามารถยัง
 มหาชนให้บรรลุถึงพระนิพพานจากสังสารวัฏฏ์ได้ซึ่งความเป็นไปเช่นนั้น
 เหมาะสมกับพระองค์ เพราะทรงประกอบด้วยเวสาร์ชชคุณ(ความเป็นผู้
 งามอาจในพระธรรม ๔ ประการ) เนื่องจากไม่ประกอบด้วย หิ คัพฺพท์ใน
 ภายหลังและดำรงอยู่ในฐานะพิเศษคือดำรงอยู่ในพระชินเจ้าพระองค์
 เดียวจึงเป็น หิ รหิตฺวิเสสฺสุฏฺฐอดฺถนฺตรนฺยาสะ.

วิ. วิคโต สารโท อสสุชาติ วิสารโท บุคคลผู้ปราศจากความกลัว
(ผู้อาจหาญ),

วิ. วิสารทสฺส ภาโว เวสารชฺชํ ความเป็นแห่งบุคคลผู้อาจหาญ.

เวสารัชชคุณของพระพุทธเจ้า มี ๔ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้องอาจในอันตรายธรรม

๒. ความเป็นผู้องอาจในพระธรรมอันเป็นเหตุยังมหาชนให้หลุดพ้น
จากสังสารวัฏฏ์

๓. ความเป็นผู้องอาจในการตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการ

๔. ความเป็นผู้องอาจในความเป็นผู้หมดสิ้นอาสวธรรม

ดังที่โบราณจารย์กล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

อนุดราเย จ นิยยานะ พุฑฺธุดฺเด อาสวกุขเย,

อิเมสุ จตุสุ ฐานะสุ พุฑฺธุโ หิเต วิสารโท.^{๔๖}

อุ. หิริหิตวิเสสฏฺฐัตถันตฺรณยาสะ

ทเก อคฺคิ น สณฺจาทิ เสเล พีชํ น รุหฺติ,

อคฺเต กิมิ น สณฺจาทิ พุฑฺθε โโกโธ น ชายติ.^{๔๗}

อคฺคิ อ.ไฟ น สณฺจาทิ ย่อมไม่ตั้งอยู่ ทเก ในน้ำ, พีชํ อ.พีช น รุหฺติ
ย่อมไม่งอก เสเล บนหิน, กิมิ อ.หนอน น สณฺจาทิ ย่อมไม่มี อคฺเต ในยา,
โกโธ อ.ความโกรธ น ชายติ ย่อมไม่เกิด พุฑฺθε ในพระพุทธเจ้า.

^{๔๖} อป.อฎ.๒/๑๐๐/๓๑๕ ^{๔๗} ข.อป.๓๒/๕๖๙/๖๖

ความโกรธ ไม่เกิดในพระพุทธเจ้า บางคนไม่เชื่อ จึงบอกใน ๓ บาท ข้างหน้า ทำให้ พุทธ โกโธ น ชายติ แม่นอน ดังนั้น ๓ บาทแรกจึงเป็น อัดถันตรนยาสะ และไม่ใช่สังฆารทั่วไป เฉพาะ ๆ เท่านั้น, จึงเป็น วิเสสฎฐะ และไม่มี หิ ศัพท์ เป็น หิ รหิตะ.

๗.๔ อ.หิ สหิตวิเสสฎฐจอตถุณฺดรนยาสะ

๒๔๓. สุรุตฺตํ เดธรมฎฺฐํ ชิน รมฺเชติ มานสํ,
 สยํ รากปริตา หิ ปเร รมฺเชนฺติ สงฺคเต.

ชิน ข้าแต่พระเจ้า อธรมฎฺฐํ อ.คู่แห่งริมพระโอษฐ์ สุรุตฺตํ อันแดงระเรื่อ(แดงดี เหมือนผลตำลึงสุก) เต ของพระองค์ มานสํ ยังจิตของผู้พบเห็น รมฺเชติ ย่อมมิให้เอิบอิม หิ จจริงอยู่ รากปริตา อ.วัตถุอันมีสีแดง สยํ เอง ปเร ยังวัตถุ ท. เหล่าอื่น สงฺคเต อันเกี่ยวเนื่องกับตน รมฺเชนฺติ ย่อมมิให้แดงตาม.

ในคาถานี้ประโยคหลังคือ สยํ รากปริตา หิ ปเร รมฺเชนฺติ สงฺคเต กล่าวข้อความจากประโยคหน้าโดยกล่าวว่า คู่พระโอษฐ์ของพระเจ้ามีสภาพแดงระเรื่อสามารถยังจิตของผู้พบเห็นให้พึงพอใจ เหมือนกับวัตถุที่มีสีแดงโดยธรรมชาติ สามารถทำให้วัตถุที่มาเกี่ยวข้องกับตนมีสีแดงตามไปด้วย มีเครื่องหมายให้รู้ด้วยหิศัพท์ ๆ นี้เหมือนกับเครื่องหมายจดจำ เช่นคนไปป่า กลัวจำทางไม่ได้จึงทำเครื่องหมายไว้ด้วยกิ่งไม้เป็นต้น และดำรงอยู่ในฐานะอันพิเศษ เพราะกล่าวถึงวัตถุที่มีสีเท่านั้น ประโยคใดประโยคหนึ่งไม่แน่นอน ต้องบอกอีกประโยค จึงเป็น อัดถันตรนยาสะ ถ้าเจาะจงเป็น วิเสสฎฐะ ไม่เจาะจงเป็น สัพพण्याปิ ดังนั้นจึงเป็น หิสหิตวิเสสฎฐจอตถุณฺดรนยาสะ.

วิ. ราเคน ปรีตา รากปรีตา วัดอุอันประกอบด้วยสี่แดง,

วิ. อธรมเว ผุฏฺ อธรมภูฏฺ คู่พระโอรส.

อุ. หิสหิตวิเสสฏจัตถันตรนยาสะ

นตฺถิ อนุโต กุโต อนุโต น อนุโต ปฏิทิสฺสติ,
ตทา หิ ปกตํ ปาปํ มม ดุยฺหฺมฺจ มารีส."

อนุโต อ. ที่สุด นตฺถิ ย่อมไม่มี อนุโต อ. ที่สุด ปฏิทิสฺสติ จักปรากฏ
กุโต แต่ที่ไหน, อนุโต อ. ที่สุด น ปฏิทิสฺสติ ย่อมไม่ปรากฏ, มารีส ดูก่อน
ผู้เสมอกัน, หิ จริงอยู่ ปาปํ อ. บาป มม อันเราด้วย ดุยฺหฺมฺจ อันท่านด้วย
ปกตํ กระทำแล้ว ตทา ในกาลนั้น.

๗. อตฺถนฺตรนยาสะ จป

๘. พุยติเรกอลงการ มี ๔

๒๔๔. วาจเจ คมเมถ วตฺถุนํ สทิสฺสเต ปเภทฺนํ,

พุยติเรโกยมฺปเยโก ภยเภททา จตุพฺพิโร.

สทิสฺสเต ครั้นเมื่อความเหมือนกัน วตฺถุนํ แห่งวัตถุ ท. คือ
อุปมานะและอุปเมยยะทั้งสอง วาจเจ อันถูกกล่าวโดยศัพท์
ด้วย(โดยตรง) อถ อื่นจากนั้น คมเม อันให้รู้โดยเนื้อความ
ด้วย(โดยอ้อม) สติ มีอยู่ ยํ ปเภทฺนํ อ. การจำแนกใด อตฺถิ มีอยู่
อยํ อปิ ปเภโท แม้ อ. การจำแนกนี้ พุยติเรโก ชื่อว่า พุยติเรก,

^{๔๔} พ.ชา. ๒๗/๕๕/๑๐๓ มจร.

อัย พยติเรโก อ. พยติเรกนี้ จตุพพิโธ มี ๔ ประเภท เอโกภยเภทา โดยประเภทแห่ง เอกพยติเรกะ และอุภยพยติเรกะ.

พยติเรกลังการะ ครั้งแรกบอกสองวัตถุเหมือนกันและวัตถุ ทั้งสองนั้นมีความแตกต่างกันโดยตรงก็มี โดยอ้อมก็มี โดยตรงเป็น วาจจ และ มี ๒ อย่าง คือ เอก, อุภย. โดยอ้อมเป็น คมม มี ๒ อย่าง คือ เอก, อุภย รวมเป็น ๔ อย่าง

พยติเรกลงการ มี ๔

๑. วาจจ เอกพยติเรก บอกเนื้อความแตกต่างกันโดยตรง ฝ่ายเดียว โดยประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์.

๒. วาจจ อุภยพยติเรก บอกเนื้อความแตกต่างกันโดยตรง ทั้งสองฝ่าย โดยประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์.

๓. คมม เอกพยติเรก บอกเนื้อความแตกต่างกันให้รู้โดยอ้อม ฝ่ายเดียว โดยไม่ประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์.

๔. คมม อุภยพยติเรก บอกเนื้อความแตกต่างกันให้รู้โดยอ้อม ทั้งสองฝ่าย โดยไม่ประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์.

ลักษณะของพยติเรกะ

ต้องบอกเนื้อความเหมือนกัน ของอุปมานะและอุปเมยยวัตถุโดยตรงก็ดี โดยอ้อมก็ดีก่อนแล้ว จึงบอกความต่างกันทีหลัง บอกความต่างกัน ของฝ่ายหนึ่งโดยตรง เรียกว่า วาจจ เอกพยติเรก ถ้าบอกความต่างกัน ของทั้งสองฝ่าย เรียกว่า วาจจอุภยพยติเรก เช่น พระพุทธเจ้า กับ มหาสมุทรม มีความยิ่งใหญ่และลุ่มลึกเช่นกัน แต่ว่าพระสรีระของพระพุทธเจ้า สวยงามกว่า มหาสมุทรม มีรูปแบบไม่สวยเลย เป็น วาจจเอกพยติเรกะ.

- วิ. สทิสานํ ภาโว สทิสตํ ความเหมือนกัน,
 วิ. ปกาเรน เกพนํ ปเกพนํ การจำแนก,
 วิ. พุยติเรกวจนํ พุยติเรโก การจำแนก,
 วิ. เอโก จ อุภโย จาติ เอโกภยา เอกพยติเรกะและอุภยพยติเรกะ,
 วิ. เอโกภยีสํ เกโท เอโกภยเกโท ประเภทแห่งเอกพยติเรกะและ
 อุภยพยติเรกะ.

๘.๑ อ. วาจจเอกพยติเรกลงการ

๒๔๕. คมภีรตต มหตดาทิ- คุณา ชลธินา ชิน,

ตุโลย ตวมลฺลิตฺติ เกโท ตฺ สรีเรนฺทิสเน เต.

ชินเข้าแต่พระชินเจ้าตฺวอ. พระองค์ตุโลย เป็นผู้ทรงเหมือนกัน
 ชลธินา ด้วยมหาสมุทร อลฺลิตฺติ ย่อมเป็น คมภีรตตมหตดาทิคุณา
 เพราะคุณมีความลุ่มลึกและความใหญ่หลวงเป็นต้น ตฺ แต่ว่า เกโท
 อ. ความแตกต่างกัน อีทิสเน สรีเรน ด้วยพระวรกายมีสภาพเช่นนี้
 เต ของพระองค์.

พระพุทฺธเจ้า เหมือนกับ มหาสมุทร สองวัดนี้เหมือนกัน เราจะได้
 โดยตรง(โดยศัพท์) เป็น วาจจ เพราะมีคุณคือความลุ่มลึกมาก คุณของ
 พระพุทฺธเจ้าก็ลุ่มลึกเหมือนกัน เรายังไม่ถึง มหาสมุทรใหญ่มาก และ
 คุณของพระพุทฺธเจ้าก็ใหญ่มาก.

ความแตกต่างกัน พระวรกายของพระพุทฺธเจ้า สวยงามมาก เราดู
 ไม่อ้อม มหาสมุทรแบนไม่สวยเลย ดังนั้นจึงแตกต่างกัน บอกความเหมือนกัน
 แล้วบอกความต่างกันทีหลัง ชื่อว่า พยติเรกคุณ บทว่า สรีเรนทิสเน เต
 และต้องบอกอย่างเดียว ถ้าบอกสองอย่างเป็น อุภยพยติเรกะ.

- วิ. คมภีรสูส ภาโว คมภีรตตฺ ความลุ่มลึก,
 วิ. มหนตสูส ภาโว มหตตฺ ความยิ่งใหญ่,
 วิ. คมภีรตตฺ จ มหตตฺ จ คมภีรตตมหตตฺ ความลุ่มลึกและยิ่งใหญ่
 วิ. คมภีรตตมหตตฺ อาทิ ยสฺสาติ คมภีรตตมหตตาทิ ความลุ่มลึก
 และความยิ่งใหญ่เป็นต้น,
 วิ. คมภีรตตมหตตาทิ จ โส คุโณ จาติ คมภีรตตมหตตาทิคุโณ
 คุณมีความลุ่มลึกและความยิ่งใหญ่เป็นต้น.

๘.๒ อุ. วาจจอุภยพฺยติเรกอลงฺการ

๒๔๖. มหาสตฺตา'ติคมภีรา สาคโร สฺคุโต ปิ จ,
 สาคโร'ณฺชนสงฺกาโส ชิโน จามิกรชฺชฺติ.

สาคโร อ.มหาสมุทรด้วย สฺคุโตปิ จ แม้ อ.พระสุคตเจ้าด้วย
 มหาสตฺตา ชื่อว่าสัตว์ใหญ่ อติคมภีรา ชื่อว่าลุ่มลึกยิ่ง, สาคโร
 อ.มหาสมุทร อยณฺชนสงฺกาโส มีสีเขียวเหมือนยาหยอดตา, ชิโน
 อ.พระชินเจ้า จามิกรชฺชฺติ มีรัศมีเหมือนสีแห่งทองคำจามีกระ
 (ทองสวยงามมาก)

...คานานี้แสดงความเหมือนกันระหว่างสาคร และพระสุคตเจ้าว่า
 เหมือนกันด้วยเหตุที่ได้รับนามว่า มหาสตฺต และมีสภาพลุ่มลึกยิ่ง ทั้งยัง
 แสดงความแตกต่างแห่งสาครและพระสุคตเจ้าว่า สาครมีสีเขียว(ดำ)
 เหมือนกับน้ำยาหยอดตา, พระชินเจ้ามีสีเหมือนสีทองคำจามีกระโดยแสดง
 ความแตกต่างทั้งสองด้านเฉพาะศัพท์ ดังนั้นจึงเป็น วาจจอุภยพฺยติเรกะ.

หมายเหตุ คานานี้แม้ไม่ประกอบด้วยอุปมาโชตคศัพท์ เช่น ตฺลฺย อิว
 วยี เป็นต้นก็ตาม แต่การกล่าวว่ สาครและพระชินเจ้านามว่ามหาสตฺต

นัยน์ตาของเนื้อกำจัดกิเลสไม่ได้และให้ผลที่ปรารถนาไม่ได้แต่คู่แห่งพระเนตรของพระจอมมุนีสามารถกำจัดกิเลสและให้ผลที่บุคคลปรารถนาได้ จึงอนุมานได้ว่า นัยน์ตาแห่งเนื้อและคู่แห่งพระเนตรต่างกันโดยคุณ แต่เหมือนกันโดยลักษณะความงาม นอกจากนั้นยังแสดงความแตกต่างระหว่างวัตถุเหล่านั้น โดยแสดงความต่างกันแห่งคู่พระเนตรเพียงด้านเดียว ดังนั้นจึงเป็น คัมมเอกพยติเรกะ.

วิ. สนฺดาปํ อปฺหนตฺติ สนฺดาปหํ นัยน์ตาแห่งเนื้ออันกำจัดกิเลส,

วิ. อิจฺฉิตฺตํ ททาตฺติ อิจฺฉิตฺตํ นัยน์ตาแห่งเนื้ออันให้ซึ่งประโยชน์อันบุคคลปรารถนาแล้ว, วิ. เต จ เต คุณา จาติ ตคฺคฺคุณา คุณเหล่านั้น,

วิ. ตคฺคฺคุณเมหิ ภูสิตํ ตคฺคฺคุณภูสิตํ คู่แห่งพระเนตรอันประดับด้วยคุณเหล่านั้น.

๘.๔ อ.คัมมอุภยติเรกอลงการ

๒๔๘. มุนินฺทานนํ มมุโพช- 'เมสํ นานตฺต'มิตฺสํ

สฺสูตฺตามตสนฺทายิ วทนํ เน'ทิสํ มุพฺพชฺ.

นานตฺตํ อ.ความต่างกัน เอสํ แห่งวัตถุ ท. เหล่านี้ อิติ คือ มุนินฺทานนํ อ.พระพักตร์ของพระจอมมุนีด้วย อมฺ.โพชํ อ.ดอกบัว ด้วย อีทิสํ เช่นนี้ วทนํ อ.พระพักตร์ สฺสูตฺตามตสนฺทายิ มีปกติให้ซึ่งอมตะคือพระธรรมอันพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว อมฺ.พฺพชฺ อ.ดอกบัว อีทิสํ เป็นเช่นนี้ น โหติ ย่อมไม่เป็น.

คานานี้แสดงความเหมือนกันระหว่างพระพักตร์ของพระจอมมุนี และดอกบัวโดยอ้อมว่า ต่างกันเพียงคุณคือการให้พระนิพพาน จึง

สามารถอนุมาณถึงรูปร่างสัณฐานความงามได้ ทั้งยังกล่าวความแตกต่าง
กันระหว่างทั้งสองสิ่งเหล่านั้นทั้งสองฝ่ายโดยกล่าวว่า พระพักตร์ของ
พระจอมมุนีสามารถให้พระนิพพานได้ ส่วนดอกบัวไม่สามารถให้พระนิพพาน
ดังกล่าว ดังนั้น จึงเป็นคัมภอยพยติเรกะ.

๘. พยติเรกอลงการ จบ

๙. วิภาวนาอลงการ มี ๒

๒๔๙. ปสิทฺธ การณ์ ยตถ นิวตเตตฺวา'ณฺณการณํ,

สาภาวิกิตฺต'มถฺวา วิภาพฺยํ สา วิภาวนา.

อณฺณการณํ อ.เหตุอื่น กวินา อันนํกวี นิวตเตตฺวา ห้ามแล้ว
การณํ ซึ่งเหตุ ปสิทฺธ อันปรากฏ(ในโลก) วิภาพฺยํ ฟังแสดง ยตถ
อลงกตฺยํ ในอสังการะใด อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง สาภาวิกิตฺต' อ.ความ
เป็นแห่งสิ่งที่เกิดขึ้นโดยสภาพของตน กวินา อันนํกวี วิภาพฺยํ
ฟังแสดง ยตถ อลงกตฺยํ ในอสังการะใด สา อลงกตฺยํ อ.อสังการะ
นั้น วิภาวนา ชื่อว่า วิภาวนา.

วิภาวนาอลงการะหมายถึงอสังการะที่แสดงเหตุอื่นโดยอ้อมหลังจาก
ที่ปฏิเสธเหตุอันปรากฏในโลกแล้ว หรือหมายถึงอสังการะที่แสดงสภาพ
ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ดังนั้น วิภาวนาอลงการะจึงมี ๒ ประการ คือ

๑. การณนฺตรวิภาวนา หมายถึงอสังการะที่แสดงเหตุอื่นโดย
อ้อม หลังจากปฏิเสธเหตุอันปรากฏในโลก.

๒. สาภาวิกิตฺตวิภาวนา หมายถึงอสังการะที่แสดงสภาพของตน
เพราะเป็นเหตุที่ไม่ปรากฏในโลก.

วิ. อญฺญํ การณ์ อญฺญการณ์ เหตุอื่น, วิ. สสุส ภาวโ สภาโว
สภาพของตน,

วิ. สภาเวณ สมภูตํ สภาวสมภูตํ สิ่งที่เกิดขึ้นตามสภาพของตน,

วิ. สภาวิกสุส ภาวโ สภาวิกตุดํ ความเป็นแห่งวัตถุอันเกิดขึ้น
ตามสภาพของตน,

วิ. วิภาวียติ เอตถย เอตติสสนฺติ วา วิภาวนา วิภาวนาลังการะ
อันเป็นที่ เป็นเครื่อง(เหตุอื่น) หรือ สภาพเดิมของตน.

๙.๑ อ.การณนฺตรวิภาวนาลงการ

๒๕๐. อนนฺนชิตา'สิตํ เนตฺตํ อธโร'รณฺนชิตา'รฺุโณ
สมานตา ภมฺม จา'ยํ ชินา'นาวนฺนชิตา ตว.

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า เนตฺตํ อ.พระเนตร ตว ของพระองค์
อนนฺนชิตํ อันพระองค์ไม่ทาแล้ว (ด้วยน้ำยาทาตา) อลิตํ เป็นสีคล้ำ
โหด ย่อมเป็น อธโร อ.พระโอษฐ์ อรณฺนชิตอ อันพระองค์ไม่ยอมแล้ว
อรฺุโณ เป็นสีแดงระเรื่อ โหด ย่อมเป็น จ อนึ่ง อยํ ภมฺม อ.พระขนง
นี้ อนาวนฺนชิตา อันพระองค์ไม่เขียน สมานตา โกงงอแล้วด้วยดี.

การณนฺตรวิภาวนา หมายถึงอลังการะที่แสดงเหตุอื่นโดยอ้อม ใน
คานานี้ พระคันถรจนางจารย์ได้ปฏิเสธเหตุที่ปรากฏ คือ การทาขอบตา
ด้วยยาทาตา การยอมริมฝีปากและการเขียนคิ้ว ด้วยบทว่า อนนฺนชิตํ
อรณฺนชิตอ และอนาวนฺนชิตา ทั้งยังแสดงเหตุอื่นโดยอ้อมว่า การที่พระเนตร
มีสีคล้ำ พระโอษฐ์มีสีแดงระเรื่อ พระขนงโกงงอด้วยดีตามธรรมชาติ เกิดขึ้น
เพราะกุศลกรรมที่ทรงบำเพ็ญไว้ในภพก่อนดังนั้นจึงเป็นการณนฺตรวิภาวนา.

ชาวอินเดียถือว่าชอบตาต้องมีสีคล้ำจึงจะสวยงามจึงมักใช้น้ำยาทาตา
ทาที่ขอบตา เพื่อประดับดวงตา แต่ขอบพระเนตรของพระองค์ไม่ได้รับ
การทาด้วยน้ำยาดังกล่าวก็มีสีคล้ำงดงาม ดังนั้นจึงกล่าวว่า อนุชิต์.

เขาไม่ได้บอกเหตุอื่น แต่แสดงผลก็รู้ว่า พระพุทธเจ้ามีบุญมาก
จึงจะเป็นได้เช่นนั้น, แสดงผล แต่รู้ได้ถึงเหตุ เป็น ผลุจาระ:

- วิ. น อนุชิต์ อนุชิต์ พระเนตรที่ไม่ได้ทาด้วยน้ำยาทาตา,
- วิ. น รณชิตโต อรณชิตโต พระโอรุที่มิได้รับการย้อมสี,
- วิ. น อวณชิตโต อนวณชิตโต พระชนงที่ไม่ได้เขียนขึ้น,
- วิ. ส อานตา สมานตา พระชนงที่โค้งงอแล้วด้วยดี.

๙.๒ อ.สภาวิกัตตวิภาวนาลงการ

๒๕๑.น โหติ ขลฺุ ทุชฺชนฺย- 'มปิ ทุชฺชนฺสงฺคเม,
สภาวนิมฺมลตเร สาธฺชนฺดูน เจตสิ.

ทุชฺชนฺสงฺคเม ครั้นเมื่อการสมาคมด้วยทรชน สติ อปิ แม
มีอยู่ ทุชฺชนฺย อ.ความเป็นแห่งทรชน น โหติ ย่อมไม่มี ขลฺุ โดยแท้
เจตสิ ในจิต สภาวนิมฺมลตเร อันปราศจากมลทินอย่างยิ่ง
โดยสภาพ สาธฺชนฺดูน แห่งสัตบุรุษ ท.

สภาวิกัตตวิภาวนา คืออสังการะที่แสดงสภาพเดิมของตนซึ่งชาว
โลก สำคัญกันเช่นนั้น ในคานานี้บ่ทว่า สภาวนิมฺมลตเร เจตสิ เป็นบพที่
แสดงสภาวิกัตตวิภาวนาเพราะกล่าวว่าจิตของสัตบุรุษเป็นจิตที่ปราศจาก
มลทินอย่างยิ่งโดยสภาพ โดยแสดงความเป็นสิ่งทีปราศจากมลทิน
ตามธรรมชาติ ดังนั้นจึงเป็น สภาวิกัตตวิภาวนา อันที่จริงมูลเหตุที่จิต

ปราศจากมลทินนั้นคือโยนิโสมนสิการและโยนิโสมนสิการนั้นมีสาเหตุต่างๆ คือ ปุพเพกตปุญญาตา,ปฏิรูปเทสวาสะ,สัปปุริสุณิสสยะ,สัทธัมมัสสวนะ,และอิตตสัมมาปณิธิ แต่ชาวโลกสำคัญว่า จิตของสัตว์บุรุษปราศจากมลทินตามธรรมชาติ เพราะเหตุนี้จึงกล่าวขึ้นตามไวยาหารที่ปรากฏในโลก.

วิ. ทุชชานัน ภาวโ ทุชชนุญ ความเป็นแห่งทรชน,

วิ. สสุส ภาวโ สภาโว สภาพของตน, อติสเยน นิมมลํ นิมมลตรํ,
สภาเวน นิมมลตรํ สภวานิมมลตรํ

หมายเหตุ เจต คัพพทในที่นี้ เป็น นปุสกลิงค์.

๙.วิภาวนาอลงการ จบ

๑๐ เหตุอลงการ มี ๕

๒๕๖.ชนโก ญาปโก เจติ ทูริธา เหตุโว สियุํ,
ปฏิสงฺขรณํ เตสํ อลงการตโยทิตํ.

เหตุโว อ.เหตุ ท. ทูริธา มี ๒ ประการ สियุํ ฟิงมี อิติ คือ ชนโก จ อ.ชนกเหตุด้วย ญาปโก จ อ.ญาปกเหตุด้วย ปฏิสงฺขรณํ อ.การปรุงแต่ง เตสํ เหตุนี้ ซึ่งเหตุ ท. เหล่านี้ อุกิตํ ปรากฏแล้ว อลงการตาย โดยความเป็นอลังการะ.

การปรุงแต่งเหตุ ชื่อว่า เหตุอลังการะ ไม่ใช่ฆมตอย่างเดียว

เหตุ มี ๒ ประการ

๑. ชนกเหตุ(พ่อ) เหตุที่ทำให้เกิดผลขึ้น เช่น พิชโต องฺกุโร ชายดิ หน่อเกิดจากเมล็ด คัพพทว่า พิชโต ชื่อว่า ชนกเหตุเพราะเป็นเหตุให้เกิดหน่อ.

๒. ฌापกเหตุ(ลูก) เหตุที่ทำให้อนุমানรู้สิ่งอื่นต่อไปได้ เช่น ฐูมาย
อคคิ อตถิติ ฌายติ บุคคลยอุมทราบได้ว่า ไฟมีอยู่เพราะควัน ในที่นี้บทว่า
ฐูมาย เป็น ฌापกเหตุ เพราะทำให้อนุমানรู้ว่าไฟมีอยู่.

เหตุทั้ง ๒ ประการดังกล่าว ถ้าไม่ได้รับการปรุงแต่งไม่เรียกว่า เป็น
เหตุอลังการะ ต้องได้รับการปรุงแต่งเสียก่อนจึงจะเรียกว่า เหตุอลังการะได้.

อลงการตโยทิต์ อลงการตยา+อุทิต์ เพื่อรักษาฉันท์ลักษณะ จึง
เปลี่ยนจาก ตาย เป็น ตยา.

วิ. อลงการสุส ภาโว อลงการตา ความเป็นแห่งอลังการะ.

ประเภทแห่งเหตุและปฏิญญา

๒๕๓. ภาวาภาวกิจจวสา จิตตเหตุวสาปิ จ

ภทานนุดา อิหิ เตสั มุขมตตนิทสุสนั.

ภททา อ.ประเภท ท. เตสั เหตุณั แห่งเหตุ ท. เหล่านั้น
อนนุดาหาที่สุดมิได้ภาวาภาวกิจจวสาจโดยประเภทแห่งภาวากิจจ
และอภาวากิจจ ด้วย จิตตเหตุวสาปิ จ โดยประเภทแห่งเหตุ
อันวิจิตรด้วย อิหิ วุขมานาวจณั อ.คำพูดอันเราจะกล่าวนี้
มุขมตตนิทสุสนั เป็นการแสดงซึ่งเหตุสักว่าอุทาทธณั เตสั เหตุณั
แห่งเหตุ ท. เหล่านั้น.

เหตุอลงการ มี ๕ ประการ

๑. ภาวากิจจการกเหตุ เหตุที่กระทำสิ่งที่ไม่ให้มีขึ้น

๒. อภาวากิจจการกเหตุ เหตุที่กระทำสิ่งที่มีให้ไม่มี

๓. ภาวกิจจณาปกเหตุ ตัวผลเป็นเหตุให้รู้สิ่งไม่เคยมีแล้วมีขึ้น
 ๔. อยุตตการิจิตตเหตุ เหตุที่วิจิตรน่าอัศจรรย์และไม่ควร
 ๕. ษุตตการิจิตตเหตุ เหตุที่น่าอัศจรรย์และสมควร

นอกจากนั้นเหตุยังมีมากมายแต่คันถรจนอาจารย์แสดงเพียงอุทาหรณ์เล็กน้อยของเหตุเหล่านั้น

วิ. ภาวตติ ภาวโ ความเป็น, ภาวโ กิจจํ เอดีสุสชาติ ภาวกิจจโ เหตุที่มีการกระทำให้มีขึ้น,

วิ. น ภาวตติ อภาวโ, อภาวโ กิจจํ เอดีสุสชาติ อภาวกิจจโ เหตุที่มีการกระทำให้มี,

วิ. ภาวโ จ อภาวโ จาติ ภาวาภาวา ภาวากิจและอภาวากิจ,

วิ. ภาวาภาวาเยว กิจจา ภาวาภาวากิจจา ภาวากิจและอภาวากิจ,

วิ. ภาวาภาวากิจจานํ วโส ภาวาภาวากิจจวโส ประเภทแห่งภาวากิจและอภาวากิจ,

วิ. จิตฺตา จ เต เหตุโ จาติ จิตตเหตุโ เหตุอันวิจิตร,

วิ. จิตตเหตุนํ วโส จิตตเหตุวโส ประเภทแห่งเหตุอันวิจิตร,

วิ. मुखเมว มุขมตฺตํ สักว่าอุทาหรณ์, หรือ มุขํ จ ตํ มตฺตํ จาติ มุขมตฺตํ อุทาหรณ์ทั่วไป,

วิ. มุขมตฺตสฺส นิตฺสสนํ มุขมตฺตนิทฺสสนํ การแสดงสักว่าอุทาหรณ์หรือการแสดงซึ่งอุทาหรณ์ทั่วไป.

๑๐.๑ อ.ภาวกิจจการกเหตุ

๒๕๔.ปรมตฺถปกาสก- รสา สพฺพมโนหฺรา,

มฺุโน เทสฺนา'ยํ เม กามํ โตเสติ มาณสํ.

อัย เทสฺนา อ.เทสฺนา นี้ มฺุโน ของพระจอมมุนี ปรมตฺถ-

ปกาสเกราสา อันมีกิจอย่างเดียวกันกล่าวคือการแสดงเนื้อความอัน
ประเสริฐ สพฺพมโนหรธา อันจูงซึ่งดวงจิตของชนทั้งปวง มานสํ
ยังจิต เม ของเรา โดเสติ ย่อมให้ยินดี กามํ แนนท์.

อัย เหตุ อ.เหตุนี้ การกเหตุ ชื่อว่า การกเหตุ (ชนกเหตุ) ภาวกิจโจ
อันกระทำการที่ไม่ให้มีขึ้น.

คาถานี้กล่าวว่า เทสนาของพระจอมมุนียังปิดที่ไม่เคยเกิดให้เกิดขึ้น
จึงเป็นภาวกิจที่กระทำการที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นยังเป็นเหตุอันทำให้เกิดผล
โดยตรงคือปิดนั่นเอง นอกจากนั้นยังแสดงวิเสสนะสองบท คือ ปรมตฺถ-
ปกาสเกราสา และ สพฺพมโนหรธา ที่ขยาย เทสนาบทให้กระจ่างขึ้น
เพราะเหตุนี้จึงเป็นภาวกิจจการกเหตุ.

วิ. เอโก จ โส รโส จาติ เอกรโส กิจอย่างเดียวกัน, รส คัพพินทนี
กล่าวอรรถกถา, หน้า ๓

วิ. ปกาสนํ ปกาโส การแสดง, วิ. ปรมตฺถสฺส ปกาโส ปรมตฺถปกาสโ
การแสดงซึ่งเนื้อความอันประเสริฐ

วิ. ปรมตฺถปกาสเวย เอกรโส เอติสฺสชาติ ปรมตฺถปกาสเกราโส
พระเทศนาอันมีกิจอย่างเดียวกันคือการแสดงเนื้อความอันประเสริฐ องค์ธรรม
ของ โดเสติ คัพพคือ ปิด นั่นเอง ดังนั้นจึงเป็นการแสดงว่าสิ่งที่ไม่เคยเกิด
ให้เกิดขึ้นในขณะที่ได้สดับพระธรรมเทศนาโดยมีความพึงพอใจ ใน
พระสุรเสียงและเนื้อความแห่งพระธรรมเทศนานั้น.

๑๐.๒ อ.อภาวกิจจการกเหตุ

๒๕๕.ธิเรหิ สห สํวาสา สทฺธมฺมสฺสา'ภิโยคโต

นิจฺคเหนิ'นทฺริยานญจ ทฺกฺขสฺส'ปสโม สिया.

อุปสโม อ.ความดับ ทฺกฺขสฺส แห่งทฺกฺข' สिया พิงมี สํวาสา

เพราะการอยู่ร่วม อธิเรทิส หกับด้วยธีรชน ท. จ ด้วย สทุมมสสุส
อภิโยคโต เพราะการพากเพียรซึ่งพระสัทธรรม จ ด้วย อินทุริยานัน
นินคฺคเหน เพราะการข่มอินทริย์ ท. จ ด้วย.

คาคานี้แสดงถึงการกระทำความทุกขซึ่งมีอยู่แล้วให้ดับสูญลง จึง
เรียกว่า อภาวกิจ (กระทำสิ่งที่มีให้ไม่มี) ทั้งยังก่อให้เกิดผลคือความดับทุกข
โดยตรง ดังนั้น คาคานี้จึงเป็น อภาวกิจจการกเหตุ.

วิ. อภาโว กิจจุมสสุสชาติ อภาวกิจฺโจ เหตุอันกระทำสิ่งที่มีให้ไม่มี,

วิ. การโก จ โส เหตุ จาติ การกเหตุ เหตุที่กระทำให้เกิดผลขึ้น.

อนึ่ง เหตุบพทั้ง ๓ ประการคือ การอยู่ร่วมกับสัตบุรุษ การพากเพียร
ศึกษาพระธรรม และการฝึกข่มอินทริย์ เป็นเหตุต่อเนื่องซึ่งกันและกัน
เพราะการสมาคมกับธีรชนเป็นเหตุให้ศึกษาพระธรรมและการศึกษาเล่าเรียน
พระธรรมนั้นเป็นเหตุให้ฝึกฝนอินทริย์ได้ตามที่ได้ศึกษาเล่าเรียนเพราะเหตุอัน
คาคานี้จึงไม่ได้เหตุสามัญแต่เป็นเหตุอลงการะ.

๑๐.๓ อ.ภาวกิจจญาปกเหตุ

๒๕๖. มุนินฺท จนฺทสวาทิ- กนฺตภาโวปโสภินา

มุเชเนว สุโพธึ เต มนํ ปาปาภินิสฺสญฺญํ.

มุนินท ข้าแต่พระจอมมุนี มนํ อ.ดวงจิต เต ของพระองค์
สุโพธึ อันบุคคลรู้ได้โดยง่าย ปาปาภินิสฺสญฺญํ ว่าหลุดพ้นแล้วจาก
อกุศลธรรม มุเชเนว เพราะพระพักตร์นั้นเกี่ยว จนฺทสวาทิกนฺต-
ภาโวปโสภินา อันมีความงามอันเหมือนกับดวงจันทร์

อัย เหตุ อ.เหตุนี้ ญาปกเหตุ ชื่อว่า ญาปกเหตุ ภาวกิจฺโจ
อันมีกิจที่ทำให้เกิดขึ้น.

คาถานี้แสดงให้เห็นถึงความรู่ว่าดวงจิตของพระจอมมุนีหลุดพ้นจากบาปซึ่งยังไม่เคยรู้มาก่อนจึงเป็น ภาวกิจจ ทั้งยังให้รู้ผลกล่าวคือ การหลุดพ้นจากอกุศลธรรมนั้นโดยอ้อม โดยการคาดคะเนจากพระพักตร์ที่ส่องใสประดุจดวงจันทร์ จึงเป็น ฌापกเหตุ เพราะเหตุนี้ คาถานี้จึงเป็นภาวกิจจการกเหตุ.

รูปธรรมของวิญญานวัตถุ เกิดจากเหตุ ๔ ประการ คือ กรรม, จิต, อุด, และอาหาร, บรรดาเหตุเหล่านั้น จิตเป็นเหตุอันสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งทำให้รูปแตกต่างกันออกไป ดังนั้น จิตตชรูป จึงมีลักษณะแตกต่างกันตามจิตของบุคคลนั้น ๆ เช่น บุคคลผู้ประกอบด้วยโลภะ ใบหน้ามักมีสีดำนคล้ำ บุคคลผู้ประกอบด้วยโทสะมักมีใบหน้าสีแดงคล้ำ บุคคลที่ประกอบด้วยโมหะ ใบหน้ามักมีสีดำ แต่พระพักตร์ของพระจอมมุนีนั้นส่องใสประดุจดวงจันทร์จึงสามารถคาดคะเนได้ว่าจิตของพระองค์หลุดพ้นจากกิเลสได้แล้ว.

วิ. จนุเทน ส่วาที่ จนุทส่วาที่ ความงามอันเหมือนกับดวงจันทร์ (ส่วาที่ ศัพท์กล่าวอรรถว่า เหมือนกัน)

วิ. จนุทส่วาที่ จ สៃ กนุตภาโว จาติ จนุทส่วาที่กนุตภาโว ความงามอันเหมือนกับดวงจันทร์

วิ. จนุทส่วาที่กนุตภาเวน อูปสៃถึ จนุทส่วาที่กนุตภาโวปสៃถึ หมายถึงพระพักตร์อันมีความงามด้วยความงามอันเหมือนกับดวงจันทร์

วิ. ปาเปหิ อภินิสสฐั หมายถึงดวงจิตอันหลุดพ้นจากอกุศลธรรม.

๑๐.๔ อ.อยุตตุการิจิตตเหตุ

๒๕๗.สาธหตุถารวินุทานิ

สงุโกจยติ เต ถถ

มุนินุท จรณทวนุท-

ราคพาลาตไป ผุสั.

มุนินท ข้ำแต่พระจอมมณี จรณทวนทรากพาลาดไป อ.แสง
แห่งดวงอาทิตย์แรกเริ่มอันแดงระเรื่อกล่าวคือคู่แห่งพระบาท เด
ของพระองค์ ผุสั กระทบอยู่ สารุหตุถารวินุทานิ ซึ่งดอกบัว
กล่าวคือกระพุ่มมือแห่งสาธุชน ท. สงุโกจยติ ย่อมให้ตุ้มได้ ถลั
อย่างไรเล่า.

ปกติแล้วดอกบัวเมื่อมีแสงแดดมากกระทบก็จะแย้มบาน แต่ในที่นี้
ท่านเปรียบมือของสาธุชนเป็นดอกบัวเมื่อกระทบกับรัศมีที่ฝ่าพระบาท
ของพระพุทธเจ้าแล้วกับหุบ หรือ ตุม จึงเป็นเหตุอันไม่สมควร, รัศมีที่
พระบาทจึงเป็นเหตุอันวิจิตร การตุมเป็น อยู่ตุดการี (ดอกบัวเมื่อ
กระทบแสงแดดแล้วก็บาน แต่ในที่นี้บอกว่ากระทบแล้วกลับหุบ จึงไม่
สมควรด้วย เพราะกระทบแล้วต้องบานกลับไม่บาน ปกติเราต้องจับ
มันหุบแต่ไม่ต้องจับ มันหุบเอง จึง วิจิตร หรืออัศจรรย์)

อรวิทุท ศัพทักกล่าวอรรถ คือ ดอกบัว, สงุโกจ เป็นไปในความบาน.

วิ. อยู่ตุด ักโรตติ อยู่ตุดการี เหตุกระทำคามไม่เหมาะสม,

วิ. จิตุด จ ตั เหตุ จาติ จิตุดเหตุ เหตุอันวิจิตร(อันนำอัศจรรย์).

๑๐.๕ อ.อยู่ตุดการีจิตุดเหตุ

๒๕๘.สงุโกจยนุติ ชนุตุนั ปาณิปงเกรุทานิ'ห

มุนินทจรณทวนท- นขจนุทาน'มัสโว.

อัสโว อ.พระรัศมี ท. มุนินทจรณทวนทวนขจนุทานั แห่ง
ดวงจันทร์กล่าวคือพระนขาที่คู่แห่งพระบาทของพระจอมมณี
ปาณิปงเกรุทานิ ยังดอกบัวกล่าวคือกระพุ่มมือ ท. ชนุตุนั ของ
สัตว์ ท. อิห ในโลกนี้ สงุโกจยนุติ ย่อมให้ตุ้ม.

อัย เหตุ อ.เหตุนี้ จิตตเหตุ ชื่อว่าเหตุอันวิจิตร ยุตตการี
อันกระทำซึ่งความเหมาะสม.

แสงจันทร์มีปกติให้ดอกบัวตูม ดังนั้น ในคานานี้กล่าวว่า
แสงจันทร์กล่าวคือพระนขาที่พระบาทของพระจอมมุนีให้ดอกบัว
กล่าวคือกระพุ่มมือของสาธุชนตูมได้ ซึ่งเป็นคำที่เหมาะสม (รัศมีที่เปล่ง
ออกจากพระนขา(เล็บ)ของพระพุทธเจ้ายังสามารถทำกระพุ่มมือของ
สาธุชนให้ตูมได้) ดังนั้น จึงเป็น ยุตตการี ทั้งยังเป็นเหตุที่วิจิตรอัศจรรย์
ดังนั้นคานานี้จึงเป็น ยุตตการีจิตตเหตุ.

ปงฺเกรห คัพทักกล่าวอรรถคือ ดอกบัว.

วิ. ปาณโย จ เต ปงฺเกรหานิ จาติ ปาณิปงฺเกรหานิ ดอกบัวกล่าว
คือกระพุ่มมือ.

วิ. มุนินุทสฺส จรณทวนุท มุนินุทจรณทวนุท คู่แห่งพระบาทของ
พระจอมมุนี,

วิ. มุนินุทจรณทวนุท นขานิ มุนินุทจรณทวนุทนขานิ พระนขา
ที่คู่แห่งพระบาทของพระจอมมุนี,

วิ. มุนินุทจรณทวนุทนขานิเยว จนุทา มุนินุทจรณทวนุทนขาจनुทา
ดวงจันทร์กล่าวคือพระนขาที่คู่แห่งพระบาทของพระจอมมุนี.

๑๐. เหตุอลงการ จบ

๑๑. กมอลงการ

๒๕๙. อุทฺทิจฺจฺจานํ ปทตฺถานํ อนุทฺทเทโส ยถากุภมํ

“สงฺขยาน”มิตฺติ นิตฺทิจฺจฺจํ ยถาสงฺขยํ กโมปิ จ.

อนุทฺทเทโส อ. การแสดงในภายหลัง ยถากุภมํ ตามลำดับ

ปทตถานํ ซึ่งเนื้อความแห่งบทและอรรถ ท. อุทฺทิกฺขจฺจํ อันท่านแสดงแล้วก่อน กวีทฺธิ อํนํนํกวี ท. นิทฺทิกฺขจฺจํ แสดงแล้ว สงฺขยฺยานํ อิติ จ ว่าเป็น สังขยานอลังการะด้วย ยถาสงฺขยํ อิติ จ ว่าเป็น ยถาสังขยอลังการะด้วย กโม อิติ อปิ จ ว่าเป็น กมอลังการะ ด้วย.

เนื้อความที่กล่าวเป็นเบื้องต้นแรกชื่อว่า อุทฺทิกฺข ส่วนเนื้อความที่กล่าวในภายหลัง เรียกว่า อนุทฺทิกฺข การแสดงเนื้อความในภายหลังเรียกว่า อนุทฺทเทส ดังนั้น กมอลังการะ จึงหมายถึงการแสดงเนื้อความที่เคยแสดงมาก่อนตามลำดับ อนึ่ง กมอลังการะ ยังมีชื่ออื่นอีกว่า สังขยานอลังการะและยถาสังขยอลังการะ.

วิ. ปรมํ ทสฺสียิตฺถุนฺติ อุทฺทิกฺขจฺจา เนื้อความแห่งบทอันท่านแสดงแล้วก่อน,

วิ. ปจฺจฺจา ทิสฺสนํ อนุทฺทเทโส การแสดงในภายหลัง,

วิ. นิทฺทิสฺสียิตฺถาติ นิทฺทิกฺขจฺจํ การแสดง, วิ. กมนนฺตฺกฺกมฺม ยถากฺกมํ ตามลำดับ,

วิ. สงฺขยฺยายมนนฺตฺกฺกโม ยถาสงฺขยํ อลังการะที่ตามลำดับสังขยา.

อุ.กมอลงฺการ

๒๖๐. อาลาป หาส ลีลาหิ มุณินฺท วิชยา ตว

โกกิลา กุมฺทานิ โว- ปเสวนฺเต วนํ ชลํ.

มุณินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี โกกิลา จ อ.นกกการเวก ท. ด้วย กุมฺทานิ จ อ.ตอกโกมุท ท.ด้วย อุปเสวนฺเต อิว เห็นจะหลบเข้าไป วนํ จ สู่ป่าด้วย ชลํ จ สู่หน้าด้วย วิชยา เพราะความพ่ายแพ้

อาลาปหาสลีลาหิ ด้วยความไพเราะแห่งพระสุรเสียงและความ
พริ้มพราย ท. ตว ของพระองค์.

ลีลา ศัพท์ต้องสัมพันธ์ทั้งสองศัพท์ อุทฺทฺธิฏฺจ มีสอง และอนฺทฺทฺธิฏฺจ
ก็มีสองบท ตามลำดับ เสียงของพระพุทฺธเจ้า ดีกว่าเสียงของนกการเวก ๆ
แพ้แล้วหลบเข้าป่า, ความงามแห่งพระหรรษา(ดีกว่า)สวยกว่าดอกบัว ๆ
แพ้หลบลงไปใต้น้ำ เป็น กมอลังการะ.

วิ. อาลาโป จ หาโส จาติ อาลาปหาสา พระสุรเสียงและพระหรรษา,

วิ. อาลาปหาสานํ ลีลาโย อาลาปหาสลีลาโย ลีลา (ความไพเราะ,
ความงาม) แห่งพระสุรเสียงและพระหรรษา, อาลาป ศัพท์ กล่าวอรรถคือ
เสียง กุมุทานิโวปเสวนเต กุมุทานิ+อิว+อุปเสวนเต. อิวิ ศัพท์เป็นนิบาต
กล่าวอรรถปริกัปปัตถะ (นิบาตที่กล่าวอรรถคือจินตนาการของนักกวี)
ดังนั้น จึงแปลว่า เห็นจะ เพราะฎีกาขยายว่า มณฺเณ.

กมอลงการ

๑. อุทฺทฺธิฏฺจบท บทที่กล่าวไว้ก่อน
๒. อนฺทฺทฺธิฏฺจบท บทที่กล่าวแล้วในภายหลัง ต้องตามลำดับ

อุทฺทฺธิฏฺจบท	อนฺทฺทฺธิฏฺจบท	
อาลาปลีลา	โกกิลานกการเวก	วน(ป่า)
หาสลีลา	กุมุทานิ(ดอกโกมุท)	ชล(น้ำ)

๑๑.กมอลงการ จบ

๑๒. ปิยตรอลงการ

๒๖๑. ลียา ปิยตรํ นาม อตุลรูปสฺส กสฺสจฺจ

ปิยสฺสาดิสฺเสเนตฺตํ ยํ โหติ ปฏิปาหนํ.

ยํ ปฏิปาหนํ อ. การกล่าวใด อตุลรูปสฺส ซึ่งสภาพแห่งเนื้อความ กสฺสจฺจ อย่างไม่อย่างหนึ่ง ปิยสฺส อันเป็นที่ยินดี อติสฺเสน โดยยิ่ง โหติ ย่อมมี เอตํ ปฏิปาหนํ อ. การกล่าวนั้น ปิยตรํ นาม ชื่อว่า ปิยตราลังการะ ลียา ย่อมมี.

อลังการะที่แสดงความรักยิ่ง มีสภาพแห่งอรรถอันใดอันหนึ่ง แสดงโดยความรักยิ่ง เรียกว่า ปิยตราลังการะ.

วิ. อติสฺเสน ปิยํ ปิยตรํ อลังการะอันเป็นที่ยินดียิ่ง, อตุโล เอว รูปํ อตุลรูปํ สภาพคือเนื้อความ.

ปฏิปาหน ศัพท์ วิ. ปฏิปาทียเตติ ปฏิปาหนํ การให้สำเร็จ ในที่นี้ แปลว่า การกล่าว โดยแปลตาม อธิปายัตตะ (อรรถที่ประสงค์) เพราะ ในฎีกาขยายไว้ว่า ปฏิปาหนํ ถนํ โหติ.

อุ. ปิยตรอลงการ

๒๖๒. ปีติ ยา เม สมฺบุปฺปนา สนฺต สนฺทสฺสนา ตว

กาเลนา'ยํ ภเว ปีติ ตเวว ปฺน ทสฺสนา.

สนฺต ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้ทรงสงบระงับแล้ว ยา ปีติ อ. ปีติใด สมฺบุปฺปนาเกิดขึ้นแล้วด้วยดี เม แก่ข้าพระองค์ สนฺทสฺสนา

เพราะการประสพพบ ตว ซึ่งพระองค์ อย่ ปิติ อ.ปิตินี้ ภเว
 พึงมี ทสฺสนา เพราะการประสพพบ ตเวว ซึ่งพระองค์นั้นเกี่ยว
 ปุณ อิก กาเลน ในเวลาอันสมควร.

คานานี้ แสดงความศรัทธาในพระพุทธเจ้าอย่างยิ่งโดยกล่าวว่า
 เกิดปิติอย่างยิ่ง ในขณะที่พบเห็นพระองค์เท่านั้น แต่ในขณะที่พบเห็นผู้อื่น
 จะไม่เกิดปิติดังกล่าวเลย ดังนั้น จึงเป็น ปิยตราลังการะที่แสดงความ
 เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระพุทธเจ้าอันเป็นที่พึงพอใจ และเลื่อมใสของตน.

๑๒. ปิยตรอลงการ จบ

๑๓. สมาสวุตติอลงการ มี ๒

๒๖๓. วนฺณิเตโน'ปมานเนน วุตฺยา'ธิปฺเปตวตฺตฺถุโน

สมาสวุตฺติ นามายํ อตฺถสงฺเขปรูปโต.

อย่ อลงฺกติ อ.อลังการะนี้ สมาสวุตฺติ ชื่อว่า สมาสวุตฺติ
 อตฺถสงฺเขปรูปโต เพราะสภาพอันย่อซึ่งเนื้อความ วุตฺยา โดยการ
 กล่าว ธิปฺเปตวตฺตฺถุโน ซึ่ง (อุปเมยยะ) วัตถุอันท่านปรารภมาแล้ว
 อุปมานเนน ด้วยอุปมานวัตถุ วนฺณิเตน อันท่านยกย่องแล้ว.

สมาสวุตติอลังการะ เป็นอลังการะที่ย่ออุปเมยยวัตถุ โดยซ้อนเร้น
 อุปเมยยวัตถุไว้ในภายในแต่แสดงเพียงอุปมานวัตถุเท่านั้นไม่เหมือนกับ
 อุปมาลึงการะ หรือ รูปกาลังการะ ที่แสดงทั้งอุปมานะและอุปเมยยะ
 ทั้งสองประการ ดังนั้น จึงชื่อว่า สมาสวุตติอลังการะ

อนึ่งการแสดงอุปมานัตถุในอสังการะนี้เป็นการกล่าวอย่างบริบูรณ์ โดยกล่าวให้มีความสามารถพิเศษ จึงทำให้คาดคะเนถึง อุปเมยยัตถุได้.

วิ. อธิปุเปตัง ตัง วตถุ จาติ อธิปุเปตวตถุ อุปเมยยัตถุที่ประสงค์,

วิ. สมาสเน วุตติ สมาสวุตติ การกล่าวโดยสังเขป,

วิ. สงฺเขโปเยว รูปํ สงฺเขปรูปํ สภาพยอ,

วิ. อตฺถสฺส สงฺเขปรูปํ อตฺถสงฺเขปรูปํ สภาพอันยอซึ่งเนื้อความ.

ประเภทของ สมาสวุตติ ๒ ประการ

๒๖๔.สา'ยํ วิเสสยมตฺเตน ภินฺนา'ภินฺนวิเสสนา

อตฺถเ'ว อปฺรา ปยตฺถิ ภินฺนาภินฺนวิเสสนา.

สา อยํ สมาสวุตติ อ.สมาสวุตติอสังการะนั้น ภินฺนา แดกต่างกัน วิเสสยมตฺเตน โดยวิเสสยบทเท่านั้น หุตฺวา เป็น อภินฺนวิเสสนา มีวิเสสนะอันไม่แตกต่างกัน อตฺถิ เอว ย่อมมี นั้นเทียว อปฺรา อปิ สมาสวุตติ อ.สมาสวุตติอื่น ภินฺนาภินฺนวิเสสนา อปิ แม้มีวิเสสนะที่ต่างกันและไม่ต่างกัน อตฺถเ'ว มีอยู่นั้นเทียว.

การกล่าวด้วย อุปมานัตถุ แต่มุ่งถึง อุปเมยยัตถุ เช่น เมื่อเห็น หญิงสาวเดินผ่านมากล่าวว่า ดอกไม้นี้สวยดี น่าดม เช่นนี้ หญิง เป็น อุปเมยยัตถุ ดอกไม้ เป็น อุปมานัตถุ กล่าวเพียงฝ่ายเดียว แต่สามารถ ให้รู้ความประสงค์ได้ จึงเรียกว่า สมาสวุตติอสังการะ.

สมาสวุตติอสังการ มี ๒ ประการ

๑. อภินฺนวิเสสนสมาสวุตติ บทอุปมานะ และ อุปเมยยะ ใช้บทวิเสสนะบทเดียวกัน

๒. ภินฺนาภินฺนวิเสสนสมาสวุตติ บทอุปมานะ และ อุปเมยยะ
ใช้บทวิเสสนะบทเดียวกันก็มี ต่างกันก็มี.

หมายเหตุ สมาสวุตติ ทั้ง ๒ ประการนั้น เหมือนกันที่มีวิเสสยะ
ต่างกัน ต่างกันที่ประเภทแรกมีวิเสสนะเหมือนกัน, ส่วนประเภทที่ ๒ มี
วิเสสนะที่เหมือนกันและแตกต่างกัน.

๑๓.๑ อ.อภินฺนวิเสสนสมาสวุตติ

๒๖๕. วิสุทฺฐามตสนฺทายี ปสฺตถฺรตนาโลโย

คฺมภีโร จาย'มฺมโพิธิ ปุณฺณนา'ปาทีโด มยา.

อัย อมฺโพิธิ อ.มหาสมุทฺร นี้ วิสุทฺฐามตสนฺทายี จ อันมี
ปกติให้ซึ่งน้ำอมฤตอันบริสุทธิ์โดยพิเศษด้วย ปสฺตถฺรตนาโลโย จ
อันเป็นที่ตั้งแห่งรัตนอันประเสริฐด้วย คฺมภีโร จ อันลุ่มลึกด้วย
มยา อันเรา อาปาทีโด ถึงแล้ว ปุณฺณน เพราะกุศลกรรม.

ในคาถานี้ วิเสสยบทคือ อัย อมฺโพิธิ ส่วนบทเหล่านี้ คือ
วิสุทฺฐามตสนฺทายี, ปสฺตถฺรตนาโลโย, คฺมภีโร เป็นวิเสสนบทที่แสดงคุณ
ของมหาสมุทฺร เนื้อความอุปมานะที่กล่าวไว้โดยตรงในคาถานี้คือมหาสมุทฺร
ส่วนเนื้อความอุปเมยยะที่เป็นจินตนาการของนักกวี คือ พระสัทธรรม
ดังนั้น วิเสสยบทคือ อมฺโพิธิ จึงหมายถึงเนื้อความ ๒ ประการคือ
เนื้อความอันเป็นอุปมานะอันได้แก่ มหาสมุทฺร, อุปเมยยะ อันได้แก่
พระสัทธรรม ดังนั้นในคาถาแรกจึงกล่าวว่า มีความแตกต่างกันโดย
วิเสสยะเท่านั้น (วิเสสยมตฺเตน ภินฺนา)

อนึ่ง วิเสสณะทั้ง ๓ บทเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับมหาสมุทรและพระสังฆธรรมเพราะมหาสมุทรสามารถให้น้ำอมฤตได้เป็นที่ตั้งแห่งรัตนะอันประเสริฐ และลุ่มลึก ส่วนพระสังฆธรรมสามารถให้พระนิพพาน เป็นที่ตั้งแห่งคุณธรรมประจวบัตนะอันประเสริฐและลึกซึ้ง ดังนั้น จึงเรียกว่า อภินนวิเสสณะ (มีวิเสสณะเหมือนกันแต่มีวิเสสยะต่างกัน) ทั้งยังกล่าวโดยย่อ โดยไม่แสดงเนื้อความแห่งพระสังฆธรรมโดยตรงซึ่งเป็นอุปเมยยะไว้ ดังนั้น จึงเป็น สมာสวุตติอสังการะ.

๑๓.๒ อุ.ภินุนาภินุ นวิเสส สมาสวุตติ

๒๖๖. อิจฺฉิตฺตฺตฺถปโ ทฺ สาโร ผลปฺปุโฝปฺโสภิตฺโต

สจฺจายโย'ย'มปฺพุโพ'ว กปฺปรุกฺโข สมฺภูจฺฉิตฺโต.

อัย กปฺปรุกฺโข อ.ตันกัลปพฤกษ์นี้ อิจฺฉิตฺตฺตฺถปโ อันให้ซึ่งประโยชน์อันบุคคลปรารถนาแล้ว สาโร อันประเสริฐ ผลปฺปุโฝปฺโสภิตฺโตอันงดงามด้วยผลและดอกสจฺจายโยอันเป็นไปกับด้วยร่มเงาอุปฺพุโพ เอว อันไม่เคยมีนั้นเทียว สมฺภูจฺฉิตฺโต เกิดขึ้นแล้ว.

ในคาถานี้ บทว่า กปฺปรุกฺโข เป็นวิเสสยะ ในวิเสสยบทนั้นมีเนื้อความ ๒ ประการคือ อรรถอุปมานะที่กล่าวขึ้นโดยตรงได้แก่ ตันกัลปพฤกษ์ และอรรถอุปเมยยะที่เป็นจินตนาการได้แก่พระชินเจ้า ดังนั้น จึงมีเนื้อความแห่งวิเสสยะแตกต่างกันดังที่กล่าวว่า วิเสสยมตฺเตน ภินุนาบรรดาวิเสสยบททั้ง ๔ บทเหล่านั้น วิเสสยบทคือ ผลปฺปุโฝปฺโสภิตฺโต ไม่เกี่ยวเนื่องกับวิเสสยบทคือพระชินเจ้า แต่เกี่ยวกับวิเสสยบทคือกัลปพฤกษ์เท่านั้น ส่วนวิเสสยบทอีก ๓ บทที่เหลือเกี่ยวข้องกับตันกัลปพฤกษ์และพระชินเจ้า เพราะทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น สามารถให้

คาถานี้ เป็นคาถาอธิบายสองคาถาแรกทีกล่าวมาแล้ว ในคาถาแรก
 คันถรจนารจารย์ระบุถึงพระสังฆธรรมว่าเป็นมหาสมุทร ส่วนในคาถาที่สอง
 ระบุถึงพระชินเจ้าว่า เป็นต้นกัลปพฤกษ์ โดยความเป็นจินตนาการ
 ของนักกวี.(คาถานี้เป็นคำชี้แจง ๒ คาถาที่แล้ว) ดิณฺณํ สมุโห ติยํ.

๑๓.สมาสวุตติอลงการ จบ

๑๔. ปริกุปฺปนาลงการ มี ๔

๒๖๘. วตฺถุโน ญฺณปฺปการเณ จิตฺตา วุตฺติ ตฺพญฺณเถา
 ปริกฺกปิยเต ยตฺถ สา โหติ ปริกฺกุปฺปนา.

วุตฺติ อ.ความเป็นไป วตฺถุโน แห่งวตฺถุ (อย่างใดอย่างหนึ่ง)
 จิตฺตา ดำรงอยู่แล้ว ญฺณปฺปการเณ โดยประการอื่น (จากจินตนาการ)
 วตฺถุจิติ อ.ความดำรงอยู่แห่งวตฺถุ กวินา อันนักกวี ปริกฺกปิยเต
 ย่อมจินตนาการ ตพฺพญฺณเถา โดยประการอื่น (จากอาการที่ดำรงอยู่)
 นั้น ยตฺถ อลงฺกติยํ ในอลังการะใด สา อลงฺกติ อ.อลังการะนั้น
 ปริกฺกุปฺปนา ชื่อว่า ปริกฺกุปฺปนาลังการะ โหติ ย่อมเป็น.

มีความจริงอย่างหนึ่ง บอกอีกอย่างหนึ่ง คือ คิดอย่างหนึ่ง แต่
 พูดอย่างหนึ่ง.

- ๑. ให้ศัพท์บ่งบอก
- ๒. ไม่มีศัพท์บ่งบอก.

วิ. ปริกฺกปิยเต วตฺถุจิติ เอติสุสฺนติ ปริกฺกุปฺปนา ปริกฺกุปฺปนาลังการะ
 อันเป็นที่ดำรงของวตฺถุอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ประเภทของปริกัปปนาและปฏิญญา

๒๖๙. อุปมาพจนตรุดเดน

กิริยาทิวเสน จ

เกมโน'ทาหริสสามิ

วิวิธา ปริกัปปนา.

อหิ อ.เรา อุทาหริสสามิ จักนำมา(ออก) ปริกัปปนา
ซึ่งปริกัปปนา ท. วิวิธา อันมีประการต่าง ๆ เกมเน ตามลำดับ
อุปมาพจนตรุดเดน จ โดยความมีอุปมาในภายในด้วย กิริยาทิว
วเสน จ โดยประเภทแห่งปริกัปปนาอันมีกิริยาเป็นต้นด้วย.

บทว่า เกมโนทาหริสสามิ แสดงคำรับรองว่าจะแสดงปริกัปปนา-
อสังการะดังกล่าว ส่วนบทอื่นจากนี้แสดงประเภทของปริกัปปนาอสังการะ
ว่ามี ๔ ประการ คือ

๑. อุปมาพจนตรปริกัปปนา คือปริกัปปนาอันมีอุปมาในภายใน
๒. กิริยาปริกัปปนา คือปริกัปปนาที่จินตนาการกิริยาบท
๓. คุณปริกัปปนา คือปริกัปปนาที่จินตนาการบทคุณ
๔. คมัมปริกัปปนา คือปริกัปปนาที่จินตนาการโดย
อนุমানรู้ถึงเนื้อความอย่างไรโดยหนึ่ง.

วิ. อุปมา อพจนตเร อสสชาติ อุปมาพจนตรธา ปริกัปปนาอันมี
อุปมาอยู่ในภายใน,

วิ. อุปมาพจนตรราย ภาโว อุปมาพจนตรตุดิ ความมีอุปมาในภายใน,

วิ. อเนเก วิธา ยสสชาติ อเกวิธา ปริกัปปนาที่มีประการอันมากมาย.

๑๔.๑ อ.อุปมาพจนตรปrikปนาอลงการ

๒๗๐. อิจฺฉาภฺยคาตุรา'สีนา ตาตินิจฺฉล'มจฺฉรา
 วสฺ ฺเนนตี'ว ฺธีรํ ตํ ตทา โยคาภิโยโคโต.

ตา อจฺฉรา อ.นางอัปสร ท.(ธิดามาร)เหล่านั้น อิจฺฉาภฺยคาตุรา ผู้เป็นทุกข์เพราะความพินาศแห่งความประสงค์ อาสีนา นั่งแล้ว อตินิจฺฉล' ไม่ไหวติง เนนตี อิว เห็นจะนำไปอยู่ ฺธีรํ ซึ่งพระธีรเจ้า ตํ พระองค์นั้น วสฺ สู่อ่านาจ อตฺตโน ของตน โยคาภิโยโคโต เพราะความเพียรซึ่งการร้ายมนต์ ตทา ในกาลนั้น.

ธิดามารเมื่อย้วยวนพระธีรพุทธเจ้าแต่ไม่ประสบผลสำเร็จจึงกลับไปสู่สถานที่อยู่เดิมของตนแล้วนั่งซิมไม่ไหวติง อาการนั่งซิมไม่ไหวติง ของธิดามารเหล่านั้น นักกวีได้จินตนาการว่า เหมือนกับกำลังร้ายมนต์ เพื่อเอาชนะพระชินเจ้าให้ได้ ถึงกระนั้นก็ตามคันถรจนอาจารย์ไม่ได้กล่าว อุปมาไว้โดยตรงว่า การนั่งนิ่งไม่ไหวติงนั้น เหมือนกับการร้ายมนต์ แต่กล่าวโดยอ้อมว่า เหมือนกับจะนำพระพุทธเจ้าไปสู่อำนาจของตน ดังนั้นจึงเป็นอุปมาอลังการะ โดยมีการด้ารูปมาในภายในไม่กล่าว อุปมาไว้อย่างชัดเจน. (นั่งนิ่ง = อุปมานะ, นั่งร้ายมนต์ = อุปเมยยะ)

วิ. อิจฺฉาย ภฺยโค อิจฺฉาภฺยโค ความพินาศแห่งความปรารถนา (ความผิดหวัง),

วิ. อิจฺฉาภฺยเคน อาตุรา อิจฺฉาภฺยคาตุรา ธิดามารผู้เป็นทุกข์ เพราะความผิดหวัง,

วิ. นิคฺคตํ จลฺล อสฺมาติ นิจฺฉลฺ การนั่งปราศจากความหวั่นไหว,

วิ. อติเยน นิจฺฉลฺ อตินิจฺฉลฺ การนั่งอันไม่ไหวติง,

วิ. โยเค อภิโยโค โยคาภิโยโค ความเพียรในการร้ายมนต์ โยค ศัพท์ในฎีกากล่าวว่า มนต์ชุปน จึงแปลว่า การร้ายมนต์.

๑๔.๒ อุ.กิริยาปริกัปปนาอลงการ

๒๗๑.คชฺ มาโร สมารุหุโห ยุกุธาย'จจนต'มฺนุนต'
มคฺค'มเนวสติ นฺน ชินภีโต ปลายิตฺตุ.

มาโร อ.พญามาร สมารุหุโห ผู้ขึ้นแล้ว คชฺ สู้ข้าง(ศิริเมขลา)
อฺนุนตฺ อันสูง อจจนตฺ อย่างยิ่ง ยุกุธาย เพื่อรบพุ่ง ชินภีโต เป็น
ผู้หวาดหวั่นจากพระชินเจ้า หุตฺวา เป็น อเนวสติ นฺน เห็นจะ
แสวงหาอยู่ มคฺคฺ ซึ่งหนทาง ปลายิตฺตุ เพื่อหลบหนี.

ความจริงพญามารขึ้นสู้ข้างศิริเมขลาตัวใหญ่จะมารบกับพระพุทธเจ้า
เป็น กิริยา แต่คนเขาคิดว่า พญามารกลัวแล้วหาทางหลบหนีไป อเนวสติ
เป็น กิริยาปริกัปปนา.

๑๔.๓ อุ.คุณปริกัปปนาอลงการ

๒๗๒.มฺนินฺนท ปาททฺวนฺนท เต จารฺรฺชาชีวสุทฺนฺนท

มณฺเณ ปาปาภิสฺมมฺทฺท- ชาตโสณฺณ โสณฺนิมา.

มฺนินฺนท ข้าแต่พระจอมมุนี โสณฺนิมา อ.สีแดง ปาททฺวนฺนท
ที่คู่แห่งพระบาท จารฺรฺชาชีวสุทฺนฺนท อันงามประดุจดั่งดอกบัวอันงดงาม
เต ของพระองค์ ชาโต มณฺเณ เห็นจะเกิดแล้ว ปาปาภิสฺมมฺทฺทชาต-
โสณฺณ เพราะเลือดอันเกิดแล้วเพราะการย้ายซึ่งอกุศลธรรม.

คุณปริกัปปนา หมายถึง การจินตนาการด้วยคุณบท คือ สภาพ
อันมีสีแดงที่พระบาทของพระจอมมุนีซึ่งเกิดขึ้นเพราะกุศลธรรมว่า
ประดุจดั่งเกิดขึ้นเพราะการย้ายซึ่งอกุศลธรรม ดังนั้นจึงเป็นคุณปริกัปปนา
อลังการะ.

- วิ. จารุ จ ต์ ราชีวี จาติ จารุราชีวี ดอกบัวอังกดงาม,
 วิ. ปาปานํ อภิสสมมทุโท ปาปาภิสสมมทุโท การย้ายอิภุศลธรรม,
 วิ. ปาปาภิสสมมทุทชาตํ จ ตํ โสณํ จาติ ปาปาภิสสมมทุทชาตํโสณํ
 โลหิตอันเกิดขึ้นเพราะการย้ายซึ่งอิภุศลธรรม,
 วิ. โสณสุส ภาโว โสณิมา ความเป็นสี่แดงสภาพแดง ลง อิม
 ปัจจัยในอรรถภาวะ.

แสดงประเภทของปริกปัปนาอลงการ

๒๗๓.มณฺเณ สงฺเก ธฺวํ ฐุน- มิวัมิจฺเจวมาทิตฺติ

สาयํ พุญฺญชียเต กุวาปี กุวาปี วากุเยน คมฺยเต.

กุวาปี ในบางแห่ง สา อัยํ ปริกปัปนา อ.ปริกปัปนานัน
 กวินา อันนักรกวี พุญญชียเต ย่อมแสดง มณฺเณ สงฺเก ธฺวํ ฐุนมิวั
 มิจฺเจวมาทิตฺติ ด้วยศัพท์ ท. อันมีอาทಿಯังนี้ว่า มณฺเณ ศัพท์ สงฺเก
 ศัพท์ ธฺวํ ศัพท์ ฐุน ศัพท์ และ อิว ศัพท์ กุวาปี ในบางแห่ง สาयํ
 ปริกปัปนา อ.ปริกปัปนานัน คมฺยเต อันท่านย่อมอนุমানรู้
 วากุเยน โดยประโยค.

คาถานี้ แสดงประเภทของปริกปัปนา ๒ ประการ คือ

๑. สทฺทปริกปัปนา คือปริกปัปนาอลงการที่ประกอบด้วยศัพท์
 โดยตรงอันแสดงอุปมา เช่น มณฺเณ สงฺเก ธฺวํ ฐุน อิว เป็นต้น (อาทิตฺติ ศัพท์
 หมายถึง กปฺเปมิ, ปริกปัเปมิ, จินตยามิ, ยถา ฯลฯ).

๒. คมฺมปริกปัปนา คือปริกปัปนาอลงการที่สามารถ
 อนุমানรู้ได้โดยไม่ประกอบด้วยศัพท์เหล่านั้น โดยอนุমানรู้ได้จาก
 เนื้อความของประโยค.

๑๔.๔ อ.คัมภปริกัปปนาลงการ

๒๗๔. ทयाสญจารสรสา เทหา นิกขนตกนติโย

ปีเณนตา ชิน เต สาธุ- ชนั สรสตํ นยฺ.

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า นิกขนตกนติโย อ.รัคมีอันชานออกแล้ว เทหา จากพระวรกาย ทयाสญจารสรสา อันเป็นไปกับด้วย พระเมตตาธรรมอันเกิดขึ้นเนื่อง ๆ เพราะพระมหากรุณาธิคุณ สาธุชนั ยังสาธุชน ปีเณนตา ให้อิมเอบอยุ่ นยฺ นำไปแล้ว สรสตํ สู่ความเป็นผู้เป็นไปกับด้วยเมตตา.

คัมภปริกัปปนา หมายถึง ปริกัปปนาอาการที่ผู้อ่านสามารถ อนุমানรู้ได้จากเนื้อความของประโยคโดยไม่ประกอบด้วยศัพท์อย่างใด อย่างหนึ่ง เช่น มนุเณ สงเก เป็นต้น ในคานานี้ก็กล่าวถึงพระรัคมี อันชานออกจากพระวรกายของพระชินเจ้าซึ่งประกอบด้วยพระเมตตาธรรม สามารถก่อให้เกิดสติบุรุษบังเกิดเมตตาธรรมขึ้นได้ ดังนั้น จินตนาการดังกล่าวจึงเป็นคัมภปริกัปปนา เพราะไม่ประกอบด้วยศัพท์อันมีเนื้อความ ปริกัปปัตถอย่างใดอย่างหนึ่ง (รัคมีออกจากพระวรกายเป็นความจริง แต่บอก(คิด)ว่ารัคมีเหล่านั้น สามารถนำสาธุชนให้ไปเป็นคนมีเมตตาได้ ความจริง นำไปไม่ได้).

วิ. ปุนปฺปุน จาโร สญจาโร หมายถึงความเป็นไปบ่อย ๆ.

วิ. ทยาย สญจาโร ทयाสญจาโร ความเป็นไปเนื่องนิตย์ เพราะ พระมหากรุณาธิคุณ

วิ. สห รเสน วตตมาโน สรโส พระวรกายอันเป็นไปกับด้วย พระเมตตาธรรม

- วิ. ทยาสญจาเรน สรโส ทยาสญจารสรโส พระวรกายอันเป็นไป
 กับด้วยพระเมตตาธรรมอันเป็นไปเนื่องนิตย์ เพราะพระเมตตาธรรม,
 วิ. นิกุขนฺตา กนฺติโย นิกุขนฺตกนฺติโย พระรัศมีอันชานออก,
 วิ. สาธู จ โส ชโน จาติ สาธูชโน สาธูชน,
 วิ. สรสสุส ภาโว สรสดํ ความเป็นผู้มีเมตตาธรรม.

๑๔. ปริกปฺปนาลงการ จบ

๑๕. สมาหิตอลงการ

๒๗๕. อารพฺภนฺตสฺส ยํ กิณฺจิ กตฺตุํ ปุณฺณวสา ปุณ
 สาธนนฺตรลาโภ โย ตํ วทนฺติ สมาหิตํ.

โย สาธนนฺตรลาโภ อ. การได้ซึ่งเหตุอื่นใด อตฺถิ มีอยู่ ปุณ อีก
 ปุณฺณวสา ด้วยอำนาจแห่งกุศล อารพฺภนฺตสฺส บุคคลสฺส แห่ง
 บุคคลผู้พยายามอยู่ กตฺตุํ เพื่อกระทำ ยํ กิณฺจิ ซึ่งผลอย่างไร
 อย่างหนึ่ง กวิโน อ. นักกวี ท. วทนฺติ ย่อมกล่าว ตํ สาธนนฺตรลาภํ
 ซึ่งการได้ซึ่งเหตุอื่นนั้น สมาหิตํ ว่าเป็น สมาหิตอลงการะ.

สมาหิตอลงการะ คืออลงการะที่แสดงเหตุอื่นจากเหตุที่แท้จริง
 อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมของบุคคลผู้จะกระทำกิจอย่างใด
 อย่างหนึ่งเหตุดังกล่าวนั้นไม่ใช่เหตุที่แท้จริง เป็นเหตุที่นักกวีจินตนาการขึ้น.

- วิ. สาธยเต สาธियมเนนาติ สาธนํ หมายถึงเหตุ,
 วิ. สาธนยํ จ ตํ อนฺตรํ จาติ สาธนนฺตรํ เหตุอื่น,

- วิ. สาธนนตรสส ลาโก สาธนนตรลาโก การได้ซึ่งเหตุอื่น,
 วิ.สามทานน์สมานิต์การดำรงการตั้งไว้(ซึ่งเหตุอื่นจากเหตุที่แท้จริง).

อุ.สมานิต์ดอลงการ

๒๗๖.มาราริงคาภิมุข- มนโส ตสส สตุโน
 มหามหี มหาราวุ รวี'ยมุปการิกา.

อัย มหามหี อ.แผ่นดินใหญ่นี้ อุปการิกา เป็นอุปการะ
 สตุโน แต่พระศาสดา ตสส พระองค์นั้น มาราริงคาภิมุขมนโส
 ผู้มีพระทัยอันมุ่งตรงในการกำจัดศัตรูคือพญามาร รวี คำรามแล้ว
 มหาราวุ ซึ่งเสียงอันกึกก้อง.

พระพุทธเจ้าย้ายพญามารได้ เพราะบุญกุศลที่ทรงบำเพ็ญมานาน
 แต่ไม่กล่าวหรือยังไม่ปรากฏ แต่ไปกล่าวว่าเพราะแผ่นดินร้องเสียงดัง
 (เป็นเหตุ)ช่วยให้พญามารกลัวแล้วหนีไป อันเป็นเหตุอื่นจากเหตุที่เป็นจริง
 เหตุที่กล่าวในภายหลังเป็นตัวสนับสนุนเหตุก่อนให้ปรากฏ หมายความว่า
 ถ้าแผ่นดินยังไม่ร้อง พญามารก็ยังไม่หนี ถึงแผ่นดินไม่ร้อง พระพุทธเจ้า
 ก็ชนะได้ แผ่นดินจึงช่วย(ร้อง) เพราะพระองค์มีบุญกุศลมาก(เป็นเหตุที่
 ไม่ปรากฏ) ถ้าไม่มีบุญ แผ่นดินก็ไม่ร้อง.

แสดงเหตุ ๒ ประการ เหตุแรกไม่ปรากฏ ดังนั้นจึงบอกอีกเหตุหนึ่ง.
 ทำไมแผ่นดินจึงร้อง เพราะบุญบารมีของพระพุทธเจ้า.

วิ. มารเอา อริ มาราริ ศัตรูคือมาร, มาราริโน ภงโค มาราริงโค
 การกำจัดศัตรูคือพญามาร,

วิ. มาราริงเค อภิมุข มนั ยสสาติ มาราริงคาภิมุขมน โผู้มี
 พระหฤทัยมุ่งตรงในการกำจัดศัตรูคือพญามาร,

วิ. มหนตติ จ สา มหี จาติ มหามหี หมายถึง แผ่นดินใหญ่.

๑๖. ปริยายวุตติอลงการ

๒๗๗. อวตฺวา'ภิมตํ ตสฺส สิทฺธิยา ทสฺสน'ณฺณตา

วทฺนติ ตํ ปริยาย- วุตฺตี'ติ สฺจิปุทฺโธโย.

อภิมตํ อตถํ อวตฺวา ตสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิยา อณฺณตา ยํ ทสฺสนํ
 อ. การไม่กล่าวซึ่งเนื้อความอันตนปรารถนาแล้วแสดงโดยประการอื่น
 เพื่อความสำเร็จแห่งเนื้อความนั้นใด อตถิ มีอยู่, สฺจิปุทฺโธโย
 อ. บัณฑิตผู้มีความรู้อันบริสุทธิ์ ท. วทฺนติ ย่อมกล่าว ตํ ทสฺสนํ
 ซึ่งการแสดงนั้น ปริยายวุตติ ว่าเป็น ปริยายวุตติอลงการะ.

การกล่าวโดยอ้อม ชื่อว่า ปริยายวุตติ ไม่ได้บอกเนื้อความที่ต้องการ
 บอกอย่างอื่น เพื่อให้รู้เนื้อความที่ต้องการ (ปริยายวุตติ คือการพูดโดยอ้อม
 หลบเลี่ยง ปรารถนาอยู่ แต่ไม่พูดโดยตรง).

วิ. วจฺนํ วุตฺติ การกล่าว,

วิ. ปริยายเณว วุตฺติ ปริยายวุตติ การกล่าวโดยอ้อม,

วิ. สฺจิปุทฺโธ โย เยสฺนุติ สฺจิปุทฺโธโย บัณฑิตผู้มีความรู้อันบริสุทธิ์.

๑๗. ปริยายวุตติอลงการ

๒๗๘. วิวญฺจคณฺนิกฺขิตฺตํ ธน'มารุทฺทชฺชิตฺตํ

ธนฺกาม ยถากามํ ตูวํ คจฺจ ยทิจฺฉสิ.

ธนํ อ. ทรัพย์ วิวญฺจคณฺนิกฺขิตฺตํ อันบุคคลวางไว้แล้วในที่แจ้ง
 อารุทฺทชฺชิตฺตํ อันบุคคลผู้รักษาวินแล้ว ธนฺกาม ณะบุคคลผู้
 ปรารถนาซึ่งทรัพย์ ยทิจฺฉสิ หากว่า ตูวํ อ. ท่าน อิจฺฉสิ ย่อมปรารถนา

ไซร์ เอวี่ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่ ตูว์ อ.ท่าน คจจุฉ
จงไป ยถากามิ ตามความปรารถนา.

ผู้กล่าวประสงค์จะกล่าวว่าท่านจงไปโมยทรัพย์แต่ไม่กล่าวโดยตรง
เพียงกล่าวโดยอ้อมว่าถ้าปรารถนาทรัพย์ก็อาจไปเอาได้ตามความประสงค์
ของตน ดังนั้นจึงเป็นปริยายวุตติอลังการะ.

วิ. วิวภู จ ตัง อญคณิ วิวภูจคณิ สถานที่แจ้ง

วิ. วิวภูจคณิ นิภูชิตตัง วิวภูจคณินิภูชิตตัง ทรัพย์ที่เขาวางไว้ในที่แจ้ง

วิ. อารกขณ วชชิตัง อารกขณวชชิตัง ทรัพย์อันบุคคลผู้รักษาไว้แล้ว

วิ. ธนัง กามเตตตี ธนกาโม ผู้ปรารถนาทรัพย์

วิ. กามิ อนตติกุมมาติ ยถากามิ ตามความปรารถนา.

๑๖. ปริยายวุตติอลังการ จบ

๑๗. พยาชวณฺณนอลงฺการ

๒๗๙. ฤตี กโรติ นิทฺทนุโต วิย ตัง พยาชวณฺณน

โทสาภาสา คุณา เอว ยนฺติ สนฺนิธิมฺตร หิ.

กวิ อ.นักกวิ นิทฺทนุโต วิย ราวกะตำหนิอยู่ กโรติ ย่อมกระทำ
ยั ฤตี ซึ่งการยกย่อง โด, ตัง ฤติกรรม อ.การกระทำซึ่งการยกย่องนั้น
พยาชวณฺณน ชื่อว่า พยาชวณฺณนอลงฺการะ หิ จจริงอยู่ อตร
พยาชวณฺณเน ในพยาชวณฺณนอลงฺการะนี้ คุณา เอว อ.คุณ ท.
นั้นเกี่ยว โทสาภาสา ปราบกฏประดุจดังโทษ ยนฺติ ย่อมถึง สนฺนิธิ
ซึ่งการประชุม.

การสรรเสริญโดยอ้อมเหมือนกับติเตียน แต่ว่าเป็นการสรรเสริญ เรียกว่า พยาชวณณนา เป็นคุณเหมือนกับโทษ.

ติเตียนเหมือนการสรรเสริญ ๑, สรรเสริญเหมือนการติเตียน ๑ พยาชวณณนาทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า เป็นการสรรเสริญโดยอ้อม ๑.

วิ. พุยาเซน วณฺณนํ พุยาชวณฺณนํ การยกย่องโดยอ้อม,

วิ. โทสาว อาภาสนฺตฺติ โทสภาสา คุณอันปรากฏประดุจดังโทษ.

อุ. พยาชวณณนอลงการ

๒๘๐. สญจาเลตุ'มลฺ ติวฺลิตฺติ

ภุสฺสํ กุลลยาชิลํ

วิเสสํ ดาวตฺตา นาถ

คุณานํ เต วทาม กิ.

นาถ ข้าแต่พระนาถเจ้า ติวฺ อ. พระองค์ อลฺ สามารถ อชิลํ กุลลยํ ภุสฺสํ สญจาเลตุ เพื่อยังกอบัวเขียว (หรือ ปฐพี) ทั้งปวง ให้ห้วนไหวอย่างยิ่ง อสิ ย่อมเป็น มยํ อ. ข้าพระองค์ ท. วทาม จะกล่าว วิเสสํ ซึ่งความพิเศษ คุณานํ แห่งคุณ ท. เต ของพระองค์ ดาวตฺตา โดยเหตุเพียงเท่านั้น ก็ อยากรู้เล่า น วทาม เอว จะกล่าว ไม่ได้นั่นเทียว.

ในกาลานี้ กุลลยํ ศัพท์กล่าวอรรถ ๒ ประการคือ กอบัวเขียว หรือ พื้นปฐพี โดยลิลลสนฺย (นัยที่แนบชิดกันอันแสดงอรรถได้ ๒ ประการ) ใน บรรดาอรรถเหล่านั้น การกล่าวว่า ทรงสามารถยังกอบัวเขียวให้ห้วนไหวได้ เป็นเหมือนคำหิอันภาพของพระพุทธองค์ แต่การกล่าวว่า สามารถยัง พื้นปฐพีทั้งปวงให้ห้วนไหวได้กลับเป็นการยกย่องความสามารถของพระองค์ เพราะเหตุที่ กุลลย ศัพท์ สามารถกล่าวอรรถได้ ๒ ประการ โดยอรรถแรก เป็นการติเตียน อรรถที่สอง เป็นการสรรเสริญ ดังนั้น จึงเป็น พยาชวณณนาลังการะ ที่ยกย่องประดุจดังตำหนิ.

หมายเหตุ ลีเลสคุณ เป็นคุณแห่งศัพท์ที่มีคุณ ๒ ประการ แต่เนื้อความเหล่านั้นไม่มีสภาพดำหนิ หรือยกย่องในประโยค แต่พยาชวณณาลังการะ ประกอบด้วยศัพท์ที่มีอรรถ ๒ ประการเหมือน ลีเลสคุณแต่มีสภาพดำหนิและยกย่องด้วยเพราะเหตุนี้จึงมีชื่อเรียกพิเศษว่า พยาชวณณา (กล่าวยกย่องโดยอ้อม).

๑๗. พยาชวณณอลงการ จบ

๑๘. วิเสสวุตตอลงการ มี ๔

๒๘๑. วิเสสิจุฉายํ ทพพสุส กุริยาชาติคุณสุส จ

เวกกุลทสสนํ ยตฺร วิเสโส นาม'ยํ ภเว.

วิเสสิจุฉายํ ครั้นเมื่อความปรารถนาในผลอันพิเศษ สติ มีอยู่ เวกกุลทสสนํ อ. การแสดงซึ่งความบกพร่อง ทพพสุส จ แห่งทัฬพะ ด้วย กุริยาชาติคุณสุส จ แห่งกุริยา, ชาติ และคุณ ด้วย โหติ ย่อมมี ยตฺร อลงกาเร ในอสังการะใด อยํ อลงกาโร อ. อสังการะนี้ วิเสโส นาม ชื่อว่า วิเสสอลังการะ ภเว ย่อมเป็น.

วิเสสวุตตอลังการะ หมายถึง อสังการะที่กล่าวความพิเศษอย่างใด อย่างหนึ่ง โดยแสดงความบกพร่องแห่งทัฬพะ กุริยา ชาติ และคุณ ดังนี้

วิเสสวุตตอลงการ มี ๔ ประการ

๑. ทพพวิเสสวุตติ กล่าวความพิเศษโดยแสดงความบกพร่องของทัฬพะ.

๒. **กิริยวิเสสวุตติ** กล่าวความพิเศษโดยแสดงความบกพร่องของกิริยา.

๓. **ชาติวิเสสวุตติ** กล่าวความพิเศษโดยแสดงความบกพร่องแห่งชาติ.

๔. **คุณวิเสสวุตติ** กล่าวความพิเศษโดยแสดงความบกพร่องแห่งคุณ.

วิ. **วิกัลลสฺส ภาโว เวกฺลลํ** ความบกพร่อง,

วิ. **เวกฺลลสฺส ทสฺสนํ เวกฺลลทสฺสนํ** การแสดงความบกพร่อง.

หมายเหตุ วิเสสจฉาย วิเสส+อิจฉาย ในคานานี้ ลบ วุตติ ศัพท์ ดังนั้นจึงกล่าวว่า วิเสโส นามยํ ภเว อันทันที่จริงอลังการะนี้มีชื่อว่า วิเสสวุตติ.

๑๘:๑ อ.ทพฺพวิเสสวุตติอลังการ

๒๘๒. **น รถา น จ มาตงฺคา** **น หยา น ปทาดโย**

ชิตโต มาราริ มุนินา **สมฺภาราวชฺชเนน หิ.**

รถา อ.รถ ท. น โหนฺติ ย่อมไม่มี จ ด้วย, มาตงฺคา อ.พลข้าง ท. น โหนฺติ ย่อมไม่มี จ ด้วย, หยา อ.พลม้า ท. น โหนฺติ ย่อมไม่มี จ ด้วย, ปทาดโย อ.พลทหารราบ ท. น โหนฺติ ย่อมไม่มี จ ด้วย, มาราริ อ.ศัตรูคือพญามาร มุนินา อันพระจอมมุนี ชิตโต ทรงชนะแล้ว สมฺภาราวชฺชเนน หิ โดยการไคร้ครวญซึ่งพระบารมีธรรมนั้นเกี่ยว.

ต้องการบอกบทว่า สมฺภาราวชฺชเนน เป็นพิเศษ พระพุทธเจ้าทรงชนะมารโดยไม่มีรถ ข้าง ม้า ทหารบก ทั้ง ๔ เป็นทัพพะ พระพุทธเจ้า บกพร่อง รถ ข้าง ม้า ทหารบก แต่ก็สามารถเอาชนะพญามารได้ ชนะเพราะบุญบารมี เป็น ทัพพิวิเสสวุตติอลังการะ (ปฏิเสธแล้ว จึงกล่าวคุณพิเศษที่หลัง).

วิ. ทพพัสส ปฏิเสธ ทพพ์ ปฏิเสธทัฬพะ,

วิ. ทพเพน วิเสสวุตติ ทพพิวเสสวุตติ กล่าวความพิเศษโดย
ปฏิเสธทัฬพะ.

หมายเหตุ หิ ศัพท์ ในบทว่า สมภารวชฺชเนน หิ กล่าวอรรถ
อวธารณะ ดั่งนั้นจึงแปลว่า นั้นเทียว.

๑๘.๒ อุ.กิริยาวิเสสวุตติอลงการ

๒๘๓.น พทฐา ภูกฺกฺกึ เนว ฌุริโต ทสนจฺจโท

มาราริภฺงคฺญ'จาลิ มฺนิวิโร วโร สยํ.

ภูกฺกฺกึ อ.การขมวดซึ่งพระชนง มฺนิเวเรน อันพระจอมมุนีผู้
แกลัวกล้า น พทฐา ไม่ผูกแล้ว ทสนจฺจโท อ.พระโอบุษฐ์ มฺนิเวเรน
อันพระจอมมุนีผู้แกลัวกล้า เนว ฌุริโต ไม่ทรงให้ห้วนไหวแล้ว, จ
ถึงอย่างนั้น มฺนิวิโร อ.พระจอมมุนีผู้แกลัวกล้า วโร ผู้ประเสริฐ
อกาลิ ได้ทรงกระทำแล้ว มาราริภฺงคฺญ' ซึ่งการกำจัดซึ่งศัตรูคือ
พญามาร สยํ โดยพระองค์เอง.

โดยปกติบุคคลผู้เผชิญหน้ากับศัตรูมักขมวดคิ้วหรือมีริมฝีปากที่
สั้นระริก เพราะความโกรธ แต่พระจอมมุนีผู้แกลัวกล้าไม่แสดงอาการ
ขมวดพระชนง หรือสั้นพระโอบุษฐ์แต่ประการใดไม่ แต่ทรงสามารถชนะ
พญามารด้วยความกล้าหาญของพระองค์ คาถานี้ได้แสดงการปฏิเสธ
กิริยาการขมวดพระชนงและกิริยาการเคลื่อนไหวพระโอบุษฐ์ ทั้งยังแสดง
ความพิเศษอันได้แก่ความสามารถในการชนะพญามารด้วยความสามารถ
ของพระองค์ จึงเป็น กิริยาวิเสสวุตติอลงการะ.

วิ. ภูณ ภูฎิ ภูฎิ การขมวดแห่งพระชนง, วิ. มารโ เอว อริ มาราริ
 หมายถึง ศัตรูคือพญามาร, วิ. ภณชนั ภงโค การกำจัด,

วิ. มารารินั ภงโค มาราริภงโค การกำจัดศัตรูคือพญามาร.

หมายเหตุ จ ศัพท์ มีอรรถเหมือน ตถาปี เป็น อนุคหตถุชตก
 สองถึงเนื้อความอนุเคราะห์.

๑๘.๓ อุ.ชาติวิเสสวุตติอลงการ

๒๘๔.น ทิสาสุ พยตดา รสิ น'าโลโก โลกปตฺถุ
 ตถาปยุ'นุตมหรื ปรี สาธุสุภาสิต.

รสิ อ.รัศมี พยตดา อันแผ่ไป ทิสาสุ ในทิศ ท. น โหติ
 ย่อมไม่มี, อาโลโก อ.แสงสว่าง โลกปตฺถุ อันแผ่ไปในโลกน. โหติ
 ย่อมไม่มี, ตถาปี ถึงอย่างนั้น สาธุสุภาสิต อ.ถ้อยคำอันเป็นสุภายิต
 ของสาธุชน อนุตมหรื กำจัดได้ซึ่งความมืดคือโมหะ ปรี อย่างยิง.

อัย อลงกาโร อ.อลังการะนี้ ชาติวิเสสวุตติ ชื่อว่า ชาติวิเสส
 วุตติอลังการะ.

คาถานี้อธิบายว่า ธรรมตาแสงในโลกนี้มีแสงอาทิตย์และแสงจันทร์
 เป็นต้น สามารถทำลายความมืดได้ แต่แสงเหล่านั้นไม่แผ่ไปในทิศทั้งสิบ
 พระสัทธรรมถึงจะไม่มีรัศมีแผ่ไปในทิศทั้งสิบในโลกทั้งสิ้นก็จริง แต่ก็สามารถ
 ทำลายความมืดคือโมหะได้ (ธรรมตาของแสง จะเป็นของดวงอาทิตย์ก็ดี
 ของดวงจันทร์ก็ดี ของพระพุทธรเจ้าก็ดี มีสภาพเหมือนกันคือทำลาย
 ความมืด นี้เรียกว่า ชาติ ไม่มีตัวตน แต่ตั้งอยู่ในทััพพะ และมากล่าว
 พระธรรมทีหลังว่าพระธรรมไม่มีแสง แต่ทำให้ความมืดคือโมหะ หายไปได้
 เป็นความพิเศษ)

วิ. โลก ปตฺถงฺ โลกปตฺถงฺ แสงสว่างอันแผ่ไปในโลก.

วิ. อนุเรตฺติอนุโรโมหะ, อนุโรเอวตโม อนุธตโม ความมืดคือโมหะ,

วิ. อนุธตมฺ ฺหฺรตฺติ อนุธตมฺหฺรฺ คำสุภาสิตของสาธุชนอันกำจัด
ความมืดคือโมหะได้,

วิ. สาธุณฺ สุภาสิตํ สาธุสุภาสิตํ คำสุภาสิตของสาธุชน.

๑๘.๔ อ.คุณวิเสสวุตติอลงการ

๒๘๕.น ขรํ น หิ วา ฤทฺธํ มุณินฺหา วจฺนํ ตว

ตถาปิ คาฬหํ ขนฺติ นิมฺมุลํ ขนฺตามทํ.

มุณินฺหา ข้าแต่พระจอมมุนี วจฺนํ อ.พระดำรัส ตว ของพระองค์
น ขรํ วา ไม่หยาบคายด้วย น หิ ฤทฺธํ วา ไม่แข็งกระด้างด้วย
ตถาปิ ถึงอย่างนั้น ขนฺติ ย่อมขุด ขนฺตามทํ ซึ่งความมัวเมาของหมู่ชน
คาฬหํ อย่างยิ่ง กตฺวา กระทำ นิมฺมุลํ ให้ปราศจากรากเหง้า.

อโย อลงกาโร อ.อลังการนี้ คุณวิเสสวุตติ ชื่อว่า คุณวิเสส
วุตติอลงการะ.

โดยปกติแล้วสิ่งที่สามารถขุดวัตถุต่าง ๆ ขึ้นจากแผ่นดินได้นั้น
ต้องประกอบด้วยสภาพคือแข็งกระด้าง เช่น จอบ เสียม เป็นต้น แต่
พระดำรัสของพระจอมมุนีปราศจากสภาพแข็งกระด้างแต่สามารถขุด(กำจัด)
ความมัวเมาของมหาชนได้โดยขุดทั้งรากเหง้าแห่งความมัวเมาเหล่านั้น
ตั้งนั้นในคานานี้จึงปฏิเสธความไม่มีแห่งสภาพความกระด้างของพระดำรัส
ทั้งยังแสดงความพิเศษแห่งพระดำรัสว่า สามารถกำจัดความมัวเมา
ของมหาชนได้ (ความแข็ง เป็นคุณชนิดหนึ่ง) ขร, ฤทฺธ เป็นคุณบกพร่อง

การปฏิเสธคุณมีความแข็งกระด้างเป็นต้นเช่นนี้ จึงเรียกว่า คุณวิเสส-
วุตติอสังการะ.

วิ. นตฺถิ มฺลํ อสฺสชาติ นิมฺมฺลํ การขุดอันปราศจากรากเหง้า,

วิ. ชนानํ สมฺโห ชนตา มฺมุชฺช, วิ. ชนตตาย มโห ชนตามโห ความ
มัวเมาของมหาชน.

หมายเหตุว่า ศัพท์ในคาถานี้กล่าวอรรถ สมฺมุจฺจยะ (รวบรวม) แปลว่า
ด้วย เหมือน จ ศัพท์.

๑๘. วิเสสวุตติอสังการ จป

๑๙. รุฬุหาหังการอลงการ (กล่าวยกตน)

๒๘๖. ทสฺสียเต'ตฺริตฺตํ ตุ สุรวีรตฺตํ ยหิ

วทนต์ วิญญ วจัน รุฬุหาหังการ'มิตฺถิ.

ตุ ส่วนว่า สุรวีรตฺตํ อ. ความเป็นผู้แก่กล้าและพากเพียร
อตฺริตฺตํ อย่างยิ่ง กวินา อ้นนักกี ทสฺสียเต ย่อมแสดง ยหิ วจเน
ในคำใด วิญญ อ. วิญญชน ท. วทนต์ ย่อมกล่าว วจัน ซึ่งคำ อีทิสฺ
เช่นนี้ รุฬุหาหังการ ว่าเป็น รุฬุหาหังการาลังการะ.

รุฬุหาหังการาลังการะ คืออสังการะที่แสดงการโอ้อวดตัวเองโดย
ประกอบด้วยคุณคือ ความอาจหาญ หรือความพากเพียรอย่างใดอย่างหนึ่ง
(ต้องมีคุณเช่นนั้นจริง ๆ เป็นวิสัยของบัณฑิต).

วิ. สุโร จ วีโร จาติ สุรวีโร บุคคลผู้แก่กล้าและอาจหาญ,

- วิ. สุรวีรานัน ภาโว สุรวีรตฺตนิ ความเป็นแห่งบุคคลผู้แก่ล้าและ
 อาจหาญ,
 วิ. รุฬโห อหฺงกาโร เอตฺถาติ รุฬฺหาหฺงกาโร อลฺงการะที่มือหังการ
 คือการโ้่อวดตน.

อุ.รุฬฺหาหฺงการอลงการ

๒๘๗.ทเม นนุโทปนฺนุทสฺส ก็ เม พฺยาปารทสฺสนา

ปุตฺตาเม ปาทสมฺภตฺตา สชฺชา สนฺเดวฺว ตาทิสฺเส.

ก็ ปโยชนํ อ.ประโยชน์อะไร เม แก่เรา พฺยาปารทสฺสนา
 ด้วยการแสดงซึ่งการชวนชวาย ทเม ในการปราบ นนุโทปนฺนุทสฺส
 ซึ่งนั้นโทปนันทนาคราช ปุตฺตา อ.พุทฺธบุตฺร ท. (อันมีพระโมคคัล
 ลานเถระเป็นต้น) ปาทสมฺภตฺตา ผู้ปรนนิบัติใกล้พระบาท เม
 ของเรา (ตถาคต) สชฺชา ผู้เตรียมแล้ว ตาทิสฺเส กิจเจ ในกิจ
 เช่นนั้น สนฺติ เหว มีอยู่นั้นเกี่ยว.

ในคานานี้ก็ก็ได้แสดงบทประพันธ์ประดุจดั่งจะแสดง อหังการ
 ของพระตถาคตเจ้าซึ่งประกอบด้วยความแก่ล้าอย่างยิ่งโดยกล่าวว่า
 ในการปราบนั้นโทปนันทนาคราชนั้นเราตถาคตไม่จำเป็นต้องชวนชวายเลย
 เพราะวาบุตรของเรามีโมคคัลลานะเป็นต้นมีอยู่มากมายที่เตรียมใน
 การปราบพญานาคอยู่แล้ว การกล่าวยกตัวเช่นนี้ จึงเป็น รุฬฺหาหฺงการา-
 ลงการะ.

วิ. พฺยาปารสฺส ทสฺสนํ พฺยาปารทสฺสนํ การแสดงซึ่งการชวนชวาย

วิ. ปาทสฺส สมภตฺตา ปาทสมภตฺตา พุทฺธบุตฺรผู้ปรนนิบัติใกล้พระบาท

๑๘.รุฬฺหาหฺงการอลงการ จบ

๒๐. สิวลลอลงการ มี ๓

๒๘๘. สิวลลอส วจนานเนกา- ภิวเยเยกปทายุด
 อภินนปทวากุยาทิ- วสา เตธา'ย'มิริโต.

วจน อ.ศัพท อเนกาภิวเยย อันมีเนือความอันมากมาย
 เอกปทายุด อันประกอบด้วยบทเดียว สิวลลอส ชื่อว่าสิวลลอลงการะ
 อย สิวลลอส อ.สิวลลอลงการะนี้ กวินา อนนกกี อิริโต กล่าวแล้ว
 เตธา ว่ามี ๓ ประการ อภินนปทวากุยาทิ วสา โดยประเภท
 แห่งสิวลลอลงการะอันมีอภินนปทวากุยาทิเป็นต้น.

สิวลลอลงการะ หมายถึง อลงการะที่มีเนือความแนบชิดโดย
 ประกอบด้วยบทเดียวแต่มีอรรถมากมายเหมือนกับวัตถุ ๒ สิ่งที่แนบชิดกัน
 จนไม่อาจแยกได้ว่าเป็นวัตถุ ๒ สิ่งได้ ดังนั้น ศัพทที่แปลได้สองอย่าง
 ในบทเดียวกัน จึงชื่อว่า สิวลลอลงการะ.

สิวลลอลงการ มี ๓ ประการ

๑. อภินนปทวากุยสิวลลอส หมายถึงสิวลลอลงการะที่มีบทอันมี
 วิเคราะห์เหมือนกันในประโยค.

๒. ภินนปทวากุยสิวลลอส หมายถึงสิวลลอลงการะที่มีบทอันมี
 วิเคราะห์ต่างกัน.

๓. ภินนปทวากุยสิวลลอส หมายถึงสิวลลอลงการะที่มีบทอันมี
 วิเคราะห์ต่างกัก็มี เหมือนกันก็มี.

วิ. อเนกมภิวเยย สุตติ อเนกมภิวเยย ศัพทที่มีเนือความมากมาย,
 วิ. เอก จ ต ปท จาติ เอกปท บทเดียว, วิ. เอกปเทน อายุด
 เอกปทายุด ศัพทที่ประกอบด้วยบทเดียว,

วิ. อภินฺนานิ ปทานิ ยสฺมินฺติ อภินฺนปทํ ปรโยคทีมีบพเหมือนกัน,

วิ. อภินฺนปทํ จ ตํ วากุญฺ จาติ อภินฺนปทวากุญฺ ปรโยคอันมีบพเหมือนกัน, วิ. อภินฺนปทวากุญฺ อาที เยสนฺติ อภินฺนปทวากุยาทโย สิลเสอลังการะอันมีอภินฺนปทวากยะเป็นต้น,

วิ. อภินฺนปทวากุยาทีนํ วโส อภินฺนปทวากุยาทีวโส ปรเภทแห่ง สิลเสอลังการะอันมีอภินฺนปทวากยะเป็นต้น,

วิ. สิลิสฺติ อตฺถุ เอตฺถาติ สิลโส สิลเสอลังการะอันเป็นที่แนบชิด แห่งเนื้อความ(มีเนื้อความแนบชิดกัน) หลายประการในบทเดียว.

๒๐.๑ อ.อภินฺนปทวากุยฺสิลเสอลงการ

๒๘๙.อนุทธมโหโร หารี สมารุหุโ มโหทยํ

ราชเต รสิมาลี'ยํ ภควา โพรยํ ชเน.

อัย ภควา อ.ดวงอาทิตย์อันมีสิริมงคล นี้ สมารุหุโ ขึ้นแล้ว ด้วยดี มโหทยํ สุกฺขาทางทิศตะวันออกอันสูงใหญ่ อนุทธมโหโร อันกำจัดได้ซึ่งความมืด หารี อันเป็นที่นำยินดี รสิมาลี อันมีลำดับ แห่งรัศมี ชเน ยังชน ท. โพรยํ ให้ตื่นอยู่ (จากการหลับไหล) ราชเต ย่อมรุ่งโรจน์.

อีกนัยหนึ่ง ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีภคธรรม ๖ ประการ อัย พระองค์นี้ สมารุหุโ ทรงบรรลุแล้ว มโหทยํ ซึ่งความเจริญ อันยิ่งใหญ่(กล่าวคือพระสัพพัญญุตญาณ) อนุทธมโหโร ผู้ทรงกำจัดได้ซึ่ง ความมืดกล่าวคือโมหะ หารี ผู้เป็นที่นำยินดี รสิมาลี ผู้ทรงมีลำดับแห่งรัศมี (กล่าวคือพระสัทธรรม) ชเน ยังชน ท. โพรยํ ให้ตื่นอยู่ (จากการหลับไหล กล่าวคือกิเลส) ราชเต ย่อมรุ่งโรจน์.

อภัย อลงกาโร อ.อลังการะนี อภินนปทวากยสิเลโส ชื่อว่า
อภินนปทวากยสิเลโสอลังการะ.

บทต่าง ๆ ในคานานี้แปลได้ ๒ ประการ โดยหมายถึงดวงอาทิตย์
อันเป็นอุปมาและหมายถึงฝ่ายพระผู้มีพระภาคอันเป็นอุปไมยทั้งยัง
ประกอบด้วยบทที่มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันในรูปวิเคราะห์ ดังนั้น จึงเป็น
อภินนปทวากยสิเลสะ.

รูปวิเคราะห์เป็นได้ ๒ นัยคือ

นัยแรก วิ. ภโค อสฺส อตฺถิติ ภควา ดวงอาทิตย์, วิ. มหฺนฺโต จ โส
อุทโย จาติ มโหทยโย ภูเขาทางทิศตะวันออกอันสูงใหญ่,

วิ. อนุโร จ โส ตโม จาติ อนุธตโม ความมืด, วิ. อนุธตมฺ หรตฺติ
อนุธตมฺโร ดวงอาทิตย์อันกำจัดความมืด,

วิ. จิตฺตํ หรตฺติ หารี ดวงอาทิตย์, วิ. สมฺมา อารุหตฺติ สมารุหุโ
ดวงอาทิตย์ที่ขึ้นไปแล้วด้วยดี,

วิ. รสีนํ มาลา รสีมาลา ลำดับแห่งรัศมี, วิ. รสีมาลา อสฺส อตฺถิติ
รสีมาลี ดวงอาทิตย์อันมีลำดับแห่งรัศมี, วิ. โพรเธตฺติ โพรธยํ ดวงอาทิตย์
ขึ้นมากให้สัตว์ตื่น(โพรธยํ มีอรรถว่า ชาคร).

นัยที่สอง วิ. ภคา อสฺส สนฺตฺติ ภควา พระผู้มีพระภาคผู้มีบุญกุศล,
วิ. มหฺนฺโต จ โส อุทโย จาติ มโหทยโย ความเจริญอันใหญ่หลวงกล่าว
คือพระสัมพัญญตญาณ,

วิ. อนุโร จ โส ตโม จาติ อนุธตโม ความมืดกล่าวคือโมหะ,

วิ. อนุธตมฺ หรตฺติ อนุธตมฺโร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงกำจัดความมืด
กล่าวคือโมหะ,

วิ. จิตฺตํ หรตฺติ หารี พระผู้มีพระภาคที่จงใจได้(เป็นที่นายนิต),

วิ. สมฺมา อารุหตฺติ สมารุหุโ พระผู้มีพระภาคผู้อุบัติขึ้นแล้วด้วยดี,

- วิ. รสีน มาลา รสีมาลา ลำดับแห่งรัศมีกล่าวคือพระสัทธรรม,
 วิ. รสีมาลา อสุส อตุถิติ รสีมาลี พระผู้มีพระภาคผู้มีลำดับแห่ง
 รัศมีกล่าวคือพระสัทธรรม
 วิ. โโพเธตติ โพรยั พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอุบัติขึ้นมากให้สัตว์ตื่น
 จากกิเลส.

๒๐.๒ อ.ภินนปทวากุยสิเลสลองการ

๒๙๐.สารทวมลกาภาโส สมานิตปริกขโย
 กุมุทาการสมโพโธ ปีณติ ชนตฺ สุธิ.

สุธิ อ.ดวงจันทร์อันมีน้ำอมฤต สารโท อันเกิดในฤดูสุทธระ
 อมลกาภาโส อันมีแสงสว่างอันปราศจากมลทิน สมานิตปริกขโย
 อันมีความเสื่อมอันตนนำมาแล้วด้วยดี กุมุทาการสมโพโธ อันยัง
 กอแห่งบัวตองให้แย้มบานได้ ชนตฺ ยังหมู่ชน ปีณติ ย่อมให้ยินดี.

อีกอย่างหนึ่ง สุธิ อ.พระพุทเจ้าผู้ทรงมีปัญญาดี สารโท ผู้ทรง
 ประทานซึ่งสาะคือพระนิพพาน อมลกาภาโส (ผู้ทรงมีญะยธรรม
 อันรุ่งเรืองเฉพาะพระองค์) ผู้ทรงมีพระเกตุมาลาอันปราศจากมลทิน
 สมานิตปริกขโย ผู้ทรงมีความสิ้นกิเลสคือสัตว์ อันถูกนำไป
 สู่พระนิพพานด้วยดี กุมุทาการสมโพโธ ผู้ทรงรู้สัจธรรมทั้ง ๔
 อันกระทำความยินดีแก่สัตว์ผู้อยู่บนแผ่นดิน ชนตฺ ยังหมู่ชน ปีณติ
 ย่อมให้อิ่มเอิบ.

อัย อลงการโ อ.อลังการะนี้ ภินนปทวากุยสิเลโส ชื่อว่า
 ภินนปทวากุยสิเลสลองการะ.

บทต่าง ๆ ในคานานี้แปลได้ ๒ ประการ โดยหมายถึงดวงจันทร์
ในฝ่ายอุปมาและหมายถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าในฝ่ายอุปไมย ทั้งยังมี
วิเคราะห์ต่างกันทั้งหมด จึงเป็นภินนปทวากยะสिलेसः.

รูปวิเคราะห์เป็นได้ ๒ นัยคือ

นัยแรก. วิ. สุธา(อมต) อสุส อตถิติ สุธิ ดวงจันทร์อันมีน้ำอมฤต,
วิ. สรเท ชาโต สารโท ดวงจันทร์อันเกิดขึ้นในฤดูสรท,
วิ. นตฺถิ มลฺ อสุสาดิ อมลโก แสงสว่างอันปราศจากมลทิน,
วิ. อมลโก อาภาโส อสุสาดิ อมลกภาโส ดวงจันทร์อันมีรัศมีที่
ปราศจากมลทิน,

วิ. สฺกุจฺจฺ อานีโต ปริกฺขโย เยนาดิ สมานีตปริกฺขโย ดวงจันทร์อันมี
ความเสื่อม(ข้างแรม)ที่ตนนำไปด้วยดี(ตามลำดับ),

วิ. กุมฺทานํ อากโร กุมฺทากโร กอดอกบัว, กุมฺทากโร สมฺโพเธตฺติ
กุมฺทากโรสมฺโพโร ดวงจันทร์อันยังกอบัวต้องให้แย้มบานได้.

นัยที่สอง. วิ. โสภนา ธิ ยสุสาดิ สุธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมี
พระปรีชาอันงดงาม,

วิ. สารํ ททตฺติติ สารโท พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงประทาน
พระนิพพานอันประเสริฐ,

วิ. กมฺหิ อาภาโส กภาโส รัศมีที่พระเศียร, อมโล กภาโส ยสุสาดิ
อมลกภาโส พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีพระรัศมีที่พระเศียรอันปราศจาก
มลทิน,

หมายเหตุ ในนัยแรก ก ศัพท์ใน อมลก เป็น ก อาคมที่ลงด้วยสูตร
กวจิ สมานนตคตตามการนโต ส่วนนัยที่สอง ก ศัพท์กล่าวอรรถ คือ พระเศียร,

วิ. สมํ อานีโต ปริกฺขโย เยนาดิ สมานีตปริกฺขโย ความเสื่อม
แห่งกิเลสอันพระองค์ทรงนำไปสู่พระนิพพาน,

หมายเหตุ ในนัยแรก สมานีต มาจาก ส+อา+นี+ต ส่วนนัยที่สอง
มาจาก สม+อา+นีต สม ศัพท์กล่าวอรรถคือพระนิพพานอันสงบจากกิเลส,

วิ. มุทํ กโรตตี มุทากโร การตรัสรู้อันกระทำซึ่งความยินดี,

วิ. กุยา มุทากโร กุมุทากโร การตรัสรู้อันกระทำซึ่งความยินดี
แก่เหล่าสัตว์,

วิ. กุมุทากโร สมโพธ ยสฺสาติ กุมุทากรสมโพธ พระผู้มีพระภาค
ผู้ทรงมีการตรัสรู้ริยสัง ๔ อันกระทำซึ่งความยินดีแก่เหล่าสัตว์.

หมายเหตุ ในนัยแรก กุมุท ศัพท์ กล่าวอรรถคือบัวตอง, อากร
กล่าวอรรถคือกอ, สมโพธ มาจาก ส+พฺธ+ณ+ณ พฺธ ธาตุกล่าวอรรถคือ
แย้มบาน เป็นกริยาตนโตคตปท(บทที่มีการติดปัจจัยอยู่ภายใน) ส่วนนัยที่สอง
ก+มุทา+กร+สมโพธ กุ ศัพท์กล่าวอรรถคือแผ่นดิน ในที่นี้เป็นฐานุปจาร
จึงหมายถึงบุคคลผู้อาศัยบนแผ่นดิน, มุทา ศัพท์กล่าวอรรถคือความยินดี
มาจาก มุท+อ+อา, สมโพธ มาจาก ส+พฺธ+ณ กล่าวอรรถคือการ
ตรัสรู้(พฺชฺณ).

๒๐.๓ อ.ภินฺนาภินฺนปทวากุยสิเลสลงฺการ

๒๔๑.สมาหิตตฺตวินโย อหีน มท มทฺทโน

สุคโต วิสทํ ปาตุ ปาณินํ โส วินายโก.

โส วินายโก อ.ครุฑผู้เป็นใหญ่แห่งหมู่สุกุนานัน สมาหิตตต-
วินโย ผู้มีการนำไปซึ่งอรรถาพอันตนตั้งไว้ดีแล้ว อหีนมทมทฺทโน
ผู้มีการกำจัดซึ่งความมัวเมาแห่งนาค สุคโต ผู้มีการไปอันงดงาม
ปาตุ ขอจงรักษา ปาณินํ ซึ่งสัตว์(นาค) ท. วิสทํ ผู้ให้ซึ่งพิษ.

อีกนัยหนึ่ง วินายโก อ.พระพุทเจ้าผู้ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ โส
พระองค์นั้น สมहितตตวินโย ผู้ทรงมีการฝึกซึ่งจิตอันพระองค์ตั้งไว้ดีแล้ว
อหีนมทมทุกโน ผู้มีการกำจัดซึ่งความมัวเมาแห่งบุคคลผู้ประเสริฐ
สุโคโต ผู้มีการเสด็จไปอังกงงาม ปาตุ ของจรักษา ปาณินิ ซึ่งเหล่าสัตว์
วิสท ด้วยดี.

บทต่าง ๆ ในคาถานี้มีอรรถต่างกันและมีรูปวิเคราะห์ที่เหมือน
กันและต่างกันเช่นบทว่า อหีนมทมทุกโน วิสท วินายโก, มีรูปวิเคราะห์
ต่างกัน ส่วนบทว่า สมहितตตวินโย และ สุโคโต มีรูปวิเคราะห์ เหมือนกัน
ดังนั้น จึงเป็นภินนาภินนปทวากยลิลลอสองประการ.

รูปวิเคราะห์เป็นได้ ๒ นัยคือ

นัยแรก. วิ. วินิ ปกขินิ นายโก วินายโก ครุฑตัวเป็นใหญ่แห่งหมู่
สกุณา(เป็นสมาสบท),

วิ. สมहिโต อตตสุส สรริสุส วินโย อสุสาติ สมहितตตวินโย
ครุฑตัวมีการนำไปซึ่งอตภาพอันตนตั้งไว้ดีแล้ว,

วิ. อหินิ อโน อหิโน ผู้เป็นใหญ่แห่ง, วิ. อหีนานิ มโท อหีนมโท
ความมัวเมาแห่งนาค,

วิ. อหีนมท มททตติ อหีนมทมทุกโน ตัวกำจัดความมัวเมา
แห่งนาค, วิ. สุนทรํ คตฺ ยสุสาติ สุโคโต ครุฑผู้มีการเสด็จไปอังกงงาม,

วิ. วิสท ททาตติ วิสโท สัตว์ผู้ให้ซึ่งพิษ(นาค).

นัยที่สอง. วิ. วินตติ วินายโก พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงสั่งสอน
เวไนยสัตว์,

วิ. สมहिโต อตตสุส จิตตสุส วินโย ยสุสาติ สมहितตตวินโย

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงฝึกซึ่งจิตอันพระองค์ตั้งไว้ดีแล้ว แม้จะมีรูปวิเคราะห์ เหมือนกับนัยแรกก็ตาม แต่ อตต ศัพท์ในนัยแรกกล่าวอรรถคือสรีระร่างกาย ส่วนในนัยที่สองกล่าวอรรถคือจิต, วินย ศัพท์ในนัยแรกกล่าวอรรถคือการนำไป, ส่วนในนัยที่สองกล่าวอรรถคือการฝึก,

วิ. น หินา อหินา ผู้ไม่ทราวม(ประเสริฐ), วิ. อหินานัม มโห อหินมโห ความมัวเมาแห่งบุคคลผู้ประเสริฐ,

วิ. อหินมทํ มทุทตติ อหินมทมทุทโน พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงกำจัดซึ่งความมัวเมาแห่งบุคคลผู้ประเสริฐ,

วิ. สุนทรํ คตํ ยสุสชาติ สุกโต พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีการเสด็จไป อันดงามตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์เหมือนกับนัยแรก,

วิ. วิคตํ สทํ วิสทํ การปราศจากความขุ่นมัว.

ประเภทของ สิลลอสองการ อีก ๘ อย่าง

๒๙๒. วิรุทธาวิรุทธาภินน- กมฺมา นิยมวา ปโร

 นิยมกฺเขปวจโน อวิโรธิ วิโรธยปิ.

๒๙๓. โอจิตฺตยสมฺโปสกาทิ- สิลโลโส ปทชาทิติ

 เอสํ นิตฺสสเนเสว รูปมาวิภาวิสฺสติ.

วิรุทธาวิรุทธาภินนกกมฺมา จ อ. วิรุทธกัมมสิลลสะ อวิรุทธ-
กัมมสิลลสะ และอภินนกกัมมสิลลอสองการะ ท. ด้วย นิยมวา จ
อ. นิยมวันตฺตสิลลอสองการะด้วย ปโร นิยมกฺเขปวจโน จ อ. นิยมัก-
เขปวจนสิลลอสองการะอื่นด้วย อวิโรธิ จ อ. อวิโรธิสิลลอสองการะด้วย
วิโรธยปิ จ อ. วิโรธิสิลลอสองการะด้วย.

โอจิตยสมุโปสกาทิสเลโสปี อ.ลิสเลสลังการะอันมีโอจิตยสัมโปสกะ
เป็นต้น ปทชาติ อันมีลิสเลสลันเกิดขึ้นเพราะบทเป็นต้นด้วย รูป อ.สภาพ
เอส ลิสลานํ แห่งลิสเลสลังการะ ท. เหล่านั้น อาวิวิสุสติ จักมีปรากฏ
นิทสฺสนสุ เอว ในอุทาหรณ์ ท. นั้นเทียว.

คาถานี้สภาพแห่งลิสเลสลังการะอื่นจาก ๓ ประเภทดังกล่าวโดย
กล่าวว่ามีอีก ๘ ประการ

๑. วิรุทธกมฺมลิสเลสลังการ - ลิสเลสลังการะที่มีกิริยาอันตรงกันข้ามกัน.
๒. อวิรุทธกมฺมลิสเลสล - ลิสเลสลังการะที่มีกิริยาที่ไม่ตรงกันข้ามกัน
๓. อภินฺนํกมฺมลิสเลสล - ลิสเลสลังการะอันมีกิริยาอันไม่ต่างกัน.
๔. นิยมสนฺตฺลิสเลสล - ลิสเลสลังการะอันมี เอว ศัพท์ที่กล่าว
อรรถกำหนด.
๕. นิยมขฺเขปจวนลิสเลสล - ลิสเลสลังการะอันมีศัพท์อันห้ามอวัศัพท์.
๖. อวิโรธลิสเลสล - ลิสเลสลังการะที่มีเนื้อความอันไม่
ตรงกันข้ามกัน.
๗. วิโรธลิสเลสล - ลิสเลสลังการะที่มีเนื้อความอันตรง
กันข้ามกัน.

๘. โอจิตยสมุโปสกาปทลิสเลสล - ลิสเลสลังการะอันประกอบ ด้วยบท
ที่ยังความไม่เหมาะสมให้เจริญขึ้น.

เมื่อรวมกับลิสเลสลังการะ ๓ ประการที่กล่าวในเบื้องต้นแรกเป็น
ลิสเลสลังการะ ๑๑ ประเภทในคัมภีร์อสังการะนี้.

วิ. ตฺลุยเต กมฺมํ หมายถึงกิริยา, วิรุทธเมว กมฺมํ เอตฺตฺสชาติ
วิรุทธกมฺโม ลิสเลสลังการะที่มีกิริยาอันตรงกันข้ามกัน.

อุ. วิรุทธกัมมสิเลสลองการ ที่ ๑

๒๙๔. สวเส วุตตย โลกั อขิลั กลลวิคฺคโห
 ปรากวติ มาราริ ธมฺมราชา วิชฺฌมเต.

มาราริ อ. คัฏฐคือพญามาร กลลวิคฺคโห ผู้มีการรพุงอันเป็นที่
 ยินดี(ผู้ชื่นชมการวิวาท) โลกั ยังสัตว์โลก อลฺลขิ ทั้งสิ้น วุตตย
 ให้เป็นไปอยู่ สวเส ในอำนาจของตน ปรากวติ ย่อมพ่ายแพ้
 (จากพระธรรมราชา)

ธมฺมราชา อ. พระธรรมราชา กลลวิคฺคโห ผู้มีพระวรกายอัน
 หนาวขบใจ โลกั ยังสัตว์โลก อลฺลขิ ทั้งสิ้น วุตตย ให้เป็นไปอยู่ สวเส
 ในอำนาจของพระองค์ วิชฺฌมเต ย่อมมงดงาม ด้วยเสียงแห่ง
 ชัยชนะอันแผ่ไปในโลกทั้ง ๓.

ในคาถานี้ประกอบด้วยกิริยา ๒ บทคือการพ่ายแพ้ และการประสพ
 ชัยชนะซึ่งตรงกันข้ามซึ่งกันและกัน ทั้งยังประกอบด้วยบทที่แปลเข้าคือ
 สวเส วุตตย โลกั อขิลั และกลลวิคฺคโห, มาราริ มี กิริยา คือ ปรากวติ,
 ธมฺมราชา มี กิริยา วิชฺฌมเต, กิริยาทั้งสองนี้ ตรงกันข้ามคือ แพ้ และ
 ชนะ ฉะนั้น จึงเป็นวิรุทธกัมมสิเลสลองการะ.

วิ. สสส วโส สวโส อำนาจของตน, วิ. กลโล วิคฺคโห ยสฺสาติ
 กลลวิคฺคโห คัฏฐคือพญามารผู้มีการรพุงอันเป็นที่ยินดี(หรือหมายถึง
 พระธรรมราชาผู้มีพระวรกายอันเป็นที่น่ายินดี) ในนัยแรก วิคฺคห ศัพท์กล่าว
 อรรถคือการรพุง(วิวาท) ส่วนในนัยที่สองกล่าวอรรถคือพระวรกาย.

อุ.อวิรุทธกัมมสิเลสลอกลงการ ที่ ๒

๒๙๕.สภามธูร์ ปุณฺณ- วิเสโสทยสมภว

สุนฺนติ วาจํ มุณีโน ชนา ปสฺสนฺติ จามตํ.

ชนา อ.สัตว์ ท. สุนฺนติ ฟังอยู่ วาจํ ซึ่งพระดำรัส มุณีโน ของ พระจอมมุณี สภามธูร์ อันไพเราะโดยสภาพ ปุณฺณวิเสโสทยสมภว อันมีการเกิดขึ้นด้วยดีเพราะบุญอันพิเศษ จ ด้วย, ปสฺสนฺติ ย่อมเห็น อมตํ ซึ่งพระนิพพาน สภามธูร์ อันประเสริฐโดยสภาพ ปุณฺณวิเสโสทยสมภว อันมีการเกิดขึ้นด้วยดี เพราะความเจริญ แห่งบุญอันพิเศษจ ด้วย.

ในคาถานี้ประกอบด้วย กิริยาบท ๒ บท คือ สุนฺนติ ฟังอยู่, และ ปสฺสนฺติ เห็นอยู่, ซึ่งไม่ตรงกันข้ามซึ่งกันและกัน ทั้งประกอบด้วย วิเสสนบท ๒ บท คือ สภามธูร์ และ ปุณฺณวิเสโสทยสมภว ที่แปล ๒ ครั้ง โดยเป็นวิเสสนะของ วาจํ และอมตํ ฉะนั้นจึงเป็นอวิรุทธกัมมสิเลสลอกลงการ.

วิ. สสฺส ภาโว สภาโว สภาพของตน, วิ. สภาวเน มธฺธา สภามธฺธา พระดำรัสอันอ่อนหวานโดยสภาพ,

วิ. ปุณฺณเมว วิเสโส ปุณฺณวิเสโส บุญพิเศษ,

วิ. ปุณฺณวิเสสสฺส อุทโย ปุณฺณวิเสโสทยโย ความเจริญแห่งบุญอัน พิเศษ,

วิ. ปุณฺณวิเสโสทยเนน สมภโว ยสฺสาติ ปุณฺณวิเสโสทยสมภว พระดำรัสหรือพระนิพพานอันมีการเกิดขึ้นโดยดี เพราะความเจริญแห่ง บุญอันพิเศษ.

อุ.อภิชนกมฺมลีเลสลองการ ที่ ๓

๒๔๖. อนุธการาปหาราย สภามธฺรราย จ

มโน ปิณฺเฑติ ชนฺตุนํ ชิโน วาจา ย ภา ย จ.

ชิโน อ.พระชินเจ้า มโน ยังใจ ชนฺตุนํ ของสัตว์ ท. ปิณฺเฑติ
ยอมให้เอิบอิม วาจา เพราะวาจา อนุธการาปหาราย อันนำออก
ซึ่งความมีดีคือโมหะด้วย สภามธฺรราย จ อันไฟเราะโดยสภาพด้วย,

ชิโน อ.พระชินเจ้า มโน ยังใจ ชนฺตุนํ ของสัตว์ ท. ปิณฺเฑติ
ยอมให้เอิบอิม ภา ย จ เพราะรัศมีด้วย อนุธการาปหาราย จ อันนำออก
ซึ่งความมีดีคือโมหะด้วย สภามธฺรราย จ อันงดงามโดยสภาพด้วย.

ในคาถานี้ประกอบด้วยกิริยาบทที่ไม่ต่างกันเพียงบทเดียวคือ
ปิณฺเฑติ ทั้งทว่า อนุธการาปหาราย และ สภามธฺรราย แปล ๒ ครั้ง โดย
สัมพันธ์กับทว่าวาจา และภา ย จึงเป็นอภิชนกมฺมลีเลสลองการะ.

วิ. อปหารตีติ อนุธการา ปหารา พระดำรัสและพระรัศมีมีอัน
กำจัดความมีดี (พระดำรัสกำจัดความมีดีกล่าวคือโมหะ พระรัศมีกำจัด
ความมีดีโดยปกติ)

วิ. สภาเวน มธฺรธา สภามธฺรธา พระดำรัสอันอ่อนหวานโดยสภาพ
(หรือ หมายถึงพระรัศมีอันงดงามโดยสภาพ).

อุ.นิยมนวตฺตูลีเลสลองการ ที่ ๔

๒๔๗. เกสฺสฺกฺชินฺนํ ภูณฺหตฺตํ ภมฺมฺนึเยว วฺจกฺตา

ปาณิปาหารานํ มฺนินฺทสฺสาติรตฺตดา.

กณฺหตุตฺ อ.ความดำ เกสกุขีนี ว แห่งพระเกศาและพระเนตร ท. นั้นเทียว มุณินฺนุทสฺส แห่งพระจอมมุณี โหติ ย่อมมี, กณฺหตุตฺ อ.ความเป็นแห่งอกุศลธรรม จิตฺเต ในพระหฤทัย น โหติ ย่อมไม่มี, วงฺกตา อ.ความโค้ง ฆมฺมุนเวยว แห่งพระขนง ท. นั้นเทียว โหติ ย่อมมี, วงฺกตา อ.ความกลอกกลิ้ง อชฺฌมาสเย ในพระอัยยาศัย น โหติ ย่อมไม่มี, อติรตุตฺตา อ.ความแดงยิ่ง ปาณิปาทาธาณํ ว แห่งพระหัตถ์พระบาทและพระโอษฐ์ ท. นั้นเทียว โหติ ย่อมมี, อติรตุตฺตา อ.ความเป็นผู้กำหนดยิ่งจิตฺเต ในพระหฤทัย น โหติ ย่อมไม่มี.

ในคถานีเภาว คัพฺพหํม พระเนตรและพระเกศาเท่านั้นดำแต่จิตไม่ดำ ห้ามในจิต และ เภาว คัพฺพ ในพระคถานี กล่าวอรรถ นิยม (กำหนด) จึงทำให้ต้องโยกนิวตฺเตตฺตฺต (อรรถตัดสิน) ของเภาว คัพฺพว่า จิตฺเต กณฺหตุตฺ น โหติ ในบาทแรก, โยกว่า อชฺฌมาสเย วงฺกตา น โหติ ในบาทที่สอง, โยกว่า จิตฺเต อติรตุตฺตา น โหติ ในบาทที่สาม นอกจากนั้น, กณฺหตุต คัพฺพ แปลได้ ๒ ประการคือ ความดำ และ ความเป็นอกุศลธรรม, วงฺกตา ก็มีอรรถ ๒ ประการคือ ความโค้ง และ ความกลอกกลิ้ง, ความคต อติรตุตฺตา ก็มีอรรถ ๒ ประการคือ ความเป็นสีแดง และ ความเป็นผู้กำหนดยิ่ง ดังนั้น จึงเป็น นิยมวันตฺติเลสอลังการะ.

วิ. เกสา จ อฺกฺขินี จาติ เกสกุขินี พระเกศา และ พระเนตร,

วิ. กณฺหสฺส ภาโว กณฺหตุตฺ ความดำ หรือ ความเป็นอกุศลธรรม,

วิ. วงฺกสฺส ภาโว วงฺกตา ความโค้ง หรือ ความกลอกกลิ้ง, ความคต

วิ. ปาณเอย จ ปาทา จา อธาณิ จาติ ปาณิปาทาธาณิ พระหัตถ์พระบาทและพระโอษฐ์,

วิ. อติรรตตสุส ภาโว อติรรตตดา ความเป็นสี่แดงย้ง หรือ ความเป็นผู้กำหนดย้ง.

อุ. นียมกมุเขปสิเลสลองการ ที่ ๕

๒๙๘. ปาณิปาทธเรเสว สาราโค ตว ทิสฺสติ

ทิสฺสเต โส'ย'มถวา นาท สาธุคุณฺสว'ปิ.

นาค ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ สาราโค อ. สี่แดง อังดงาม ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ ปาณิปาทธเรสุ เอว ที่พระหัตถ์ พระบาทและพระโอษฐ์ ท. นั่นเทียว ตว ของพระองค์, สาราโค อ. ความกำหนดย้ง น ทิสฺสติ ย่อมไม่ปรากฏ จิตฺเต ในพระหฤทัย, ถถวา นอกจากนั้น โส'ย'ม สาราโค อ. ความปรารถนาอันดีงามนั้น ทิสฺสเต ย่อมปรากฏ สาธุคุณฺสว' อปิ แม้ ในคุณ(มีศีลเป็นต้น) แห่งสาธุชน ท.

ในคาถานี้ ประกอบด้วยศัพท์ที่ปฏิเสธ เอว ศัพท์ที่กล่าวอรรถนียม คือ นอกจากนั้น, ทั้ง สาราโค ศัพท์แปลได้ ๓ ประการ คือ สี่แดงอังดงาม ความกำหนดย้ง และ ความปรารถนาอันดีงาม ดังนั้นจึงเป็น นียมกมุเขป-สิเลสลองการะ.

เอว ศัพท์ มีอยู่เท่านั้น ห้ามว่า ไม่มีอยู่เท่านั้น เท่านั้น อย่างอื่นก็ยังมีอยู่(เอว ศัพท์ห้าม) เป็น นียมกมุเขปสิเลสลองการะ.

อุ. อวิโรธิสิเลสลองการ ที่ ๖

๒๙๙. สลกฺขโณ'ติสฺสโก เตชสฺสี นียโตทโย

โลกโส ชิตสฺเกลโส วิภาติ สมณิสฺสโร.

จนโท อ.ดวงจันทร์ สลกขโณ อันเป็นไปกับด้วยลอยกระด่าย
 อดิสฺสุโค อันมีความงามยิ่ง หรือ มุณินฺโท อ.พระจอมมุนี สลกขโณ
 ผู้เป็นไปกับด้วยพระลักษณะ(น้อยใหญ่) อดิสฺสุโค ทรงมีภคธรรม
 อั้งดงามยิ่ง

สุริโย อ.ดวงอาทิตย์ เดชสฺสี ผู้มีเดช นียโตทโย มีการขึ้นไป
 (สู่ท้องฟ้า) อันแน่นอน (หรือ) มุณินฺโท อ.พระจอมมุนี เดชสฺสี
 ผู้มีเดชานุภาพ นียโตทโย ทรงมีพระสัพพัญญุตญาณอันมั่นคง

พรหฺมา อ.พระพรหม โลเกโส ผู้ปกครองซึ่งสัตว์โลก
 ชิดสงฺเกโส มีความเร่าร้อน (แห่งกายและจิต) อันदनชนะแล้ว
 (ด้วยอำนาจแห่งฌาน) (หรือ) มุณินฺโท อ.พระจอมมุนี โลเกโส
 ผู้ปกครองซึ่งหมู่สัตว์ ชิดสงฺเกโส ผู้มีกิเลสอันพระองค์ชนะแล้ว
 (หรือ) มุณินฺโท อ.พระจอมมุนี โลเกโส ผู้เป็นใหญ่กว่าเหล่าสัตว์
 ชิดสงฺเกโส ผู้มีกิเลสอันพระองค์ชนะแล้ว(ด้วยอรรถตมคคญาณ)

สมณิสฺสุโร อ.แก้วมณีอันประเสริฐกว่าแก้วมณีสระนั้น วิภาติ
 ย่อมรุ่งโรจน์ (หรือ) มุณินฺโท อ.พระจอมมุนี สมณิสฺสุโร ผู้เป็นใหญ่
 กว่าพระสมณะ วิภาติ ย่อมรุ่งโรจน์.

ในคาถานี้ คุณบทต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์
 แก้วมณีและพระผู้มีพระภาค ไม่มีเนื้อความตรงกันข้ามกันทั้งยังแปล ๒ ครั้ง
 โดยเกี่ยวข้องกับดวงจันทร์เป็นต้นดังนั้นจึงเป็น อวีโรธิลีสลอลังการะ.

ในคาถานี้ บาทแรก แสดงคุณบทของดวงจันทร์และพระจอมมุนี,
 บาทที่สอง แสดงคุณบทของดวงอาทิตย์และพระจอมมุนี, บาทที่สาม
 แสดงคุณบทของพระพรหมและพระจอมมุนี, บาทที่สี่ แสดงคุณบทของ
 แก้วมณีอันประเสริฐและพระจอมมุนี.

วิ. สห ลกฺขณฺณ วตฺตมาโนติ สลกฺขโณ ตววจันทรฺที่ เป็นไปกับด้วย
รอยกระต่าย หรือ พระจอมมุนีผู้เป็นไปกับด้วยพระลักษณะน้อย
ใหญ่(พระลักษณะใหญ่ ๓๒ ประการ พระลักษณะน้อย ๘๐ ประการ),

วิ. อติโสภโน ภโค อสฺส อตฺถิติ อติสฺสโก พระจอมมุนีผู้มีภคธรรม
อันงดงามยิ่ง,

วิ. เตโช อสฺส อตฺถิติ เตชวา ตววจาทิทยฺและพระจอมมุนีผู้มีเดช,

วิ. นียโตทโย อสฺสชาติ นียโตทโย ตววจาทิทยฺผู้มีการขึ้นไปสู่
ท้องฟ้าอันเที่ยงตรง หรือ หมายถึงพระจอมมุนีผู้มีพระสัพพัญญุตญาณ
อันมั่นคงแน่นอน,

วิ. โลกสฺส อีส โลกโส พระพรหมผู้ปกครองซึ่งสัตว์โลก หรือ
พระจอมมุนีผู้เป็นใหญ่กว่าสัตว์โลก,

วิ. ชิโต สงฺกฺลโส เยนาคิ ชิตสงฺกฺลโส พระพรหมผู้กำจัดความ
เร่าร้อนแห่งกายและจิตได้ด้วยอำนาจฉาน หรือ หมายถึงพระจอมมุนี
ผู้ทรงชนะกิเลสด้วยอรหัตมคฺคญาณ,

วิ. มณฺเษโร อสฺสโร มณฺเษโร แก้วมณีอันประเสริฐ, วิ. สมณฺณ อสฺสโร
สมณฺเษโร พระจอมมุนีผู้เป็นใหญ่กว่าพระสมณะ.

สมณฺเษโร แก้วมณี โส+มณฺเษโร. สมณฺเษโร พระพุทธเจ้า
สมณ+อัสสโร.

อุ. วิโรธิสฺสอสงฺการ ที่ ๗

๓๐๐. อสโมปิ สโม โลก โลกโสปิ นรุตฺตโม

สทโย ปฺยทโย ปาเป จิตฺดา'ยฺ มุนิโน คติ.

บุคฺคโล อ. บุคฺคล อสโมปิ แม่หาผู้เปรียบปานมิได้ สโม
เป็นผู้เปรียบปาน โลกในโลก (หรือ) ภควา อ. พระผู้มีพระภาคเจ้า

อสโมปี แม้หาผู้เปรียบปานมิได้ สโม ทรงสม่ำเสมอ โลก
ในชาวโลก.

บุคคล โลกโสปี แม้เป็นพรหมปกครองซึ่งโลก
นรุตโตโม เป็นชนผู้ประเสริฐ (หรือ) ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้า
โลกโสปี แม้ทรงเป็นใหญ่กว่าสัตว์ นรุตโตโม ทรงเป็นชนผู้ประเสริฐ.

บุคคล อ.บุคคล สทโย แม้เป็นไปกับด้วยการบริจาค(กรุณา)
อทโย ไม่มีการบริจาค(กรุณา) ปาเป ชน ในชนผู้เลวทราม (หรือ)
ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้า สทโยปี แม้ทรงเป็นไปกับด้วย
พระมหากรุณาธิคุณ อทโย ทรงไม่มีพระกรุณา ปาเป ในอกุศลธรรม

คติ อ.ความเป็นไป อัย นี้ มุนิโน ของพระจอมมุนี จิตตา
เป็นของวิจิตรน่าอัศจรรย์ โหติ ย่อมเป็น.

ในคานานี้ กล่าวว่ บุคคลเช่นพระราชาแม้หาผู้เปรียบปานมิได้ก็
ยังมีบุคคลผู้เสมอเหมือนกับตนเองในโลกได้ บุคคลผู้มีการบริจาค
กลับปราศจากการให้ในทรชน ในการเปลี่ยนยแรกมีเนื้อความซึ่งตรงกันข้าม
ซึ่งกันและกัน ดังนั้น จึงเป็น วิโรธิตีเลสลังการะ.

ส่วนในนัยที่สอง นักประพันธ์กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้
ทรงหาผู้เปรียบปานมิได้แต่ทรงมีพระหฤทัยเสมอเหมือนกัน โดยปราศจาก
ความรักและความชิงในชาวโลก แม้เป็นผู้ประเสริฐกว่าชาวโลกก็เป็นมนุษย์
ผู้ประเสริฐ แม้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ก็ทรงปราศจาก
พระกรุณาในอกุศลธรรมอันเลวทราม ในนัยที่สองไม่มีเนื้อความตรงกันข้าม
เป็นเนื้อความที่นักวิประสงค์.

บทเหล่านี้กล่าวถึงพระราชาเป็นต้น และพระผู้มีพระภาคเจ้า,

พรหมและพระผู้มีพระภาคเจ้า, บุคคลและพระผู้มีพระภาคเจ้า เนื่องจากกล่าวเนื้อความทั้ง ๒ อย่างเหล่านั้น จึงเป็น ลีเลสคุณ ทั้งยังมีเนื้อความซึ่งตรงกันข้ามในนัยแรก จึงเรียกว่า วิโรธลีเลสอสังการะ.

วิ. นตฺถิ สโม อสฺสชาติ อสโม บุคคล หรือ พระพุทธเจ้าหาผู้เสมอมิได้,

วิ. นโร จ โส อุตฺตโม จาติ นรุตฺตโม ชนผู้ประเสริฐ,

วิ. สห เทยฺน วตฺตติติ สทโย บุคคลผู้มีการบริจาต,

วิ. สห ทยาย วตฺตติติ สทโย พระพุทธเจ้าผู้มีพระมหากษัตริย์คุณ,

วิ. นตฺถิ ทโย อสฺสชาติ อทโย บุคคลผู้ไม่มีการบริจาต,

วิ. นตฺถิ ทยา อสฺสชาติ อทโย พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีพระกรุณา

(ในอภิสลธรรมอันเลวทราม).

อุ. โอจิตฺตยฺยตฺตติสมฺไปสฺกปทชฺชลีเลสอลงฺการ ที่ ๘

๓๐๑. สํสารทฺกุโขปฺหตา วนฺดา ชนฺดา ตฺวยิ

สุข'มิจฺจิต'มจฺจนฺตํ อมตฺนทฺท วินฺทติ.

อมตฺนทฺท ข้าแต่เทพเจ้าผู้ทรงประทานซึ่งน้ำอมฤต ชนฺดา

อ. หมู่ชน สํสารทฺกุโขปฺหตา ผู้อันความทุกขในวิภูฏสงสารเบียดเบียนแล้ว อวนฺดา นอบน้อมแล้ว ตฺวยิ ในท่าน วินฺทติ ย่อมได้ สุขซึ่งความสุข อิจฺจิตต์ อันน่าปรารถนา อจฺจนฺตํ เหลือเกิน.

(หรือ) อมตฺนทฺท ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้ทรงประทานซึ่งพระนิพพาน

ชนฺดา อ. หมู่ชน สํสารทฺกุโขปฺหตา ผู้อันความทุกขในวิภูฏสงสารเบียดเบียนแล้ว อวนฺดา นอบน้อมแล้ว ตฺวยิ ในพระองค์ วินฺทติ ย่อมได้ สุขซึ่งความสุขคือพระนิพพาน อิจฺจิตต์ อันน่าปรารถนา อจฺจนฺตํ เหลือเกิน.

ในคานานี้ บทว่า อมตฺนทท กล่าวอรรถ ๒ ประการคือ เทพเจ้าผู้ให้น้ำอมฤต และพระพุทธรูปผู้ทรงประทานซึ่งพระนิพพาน, อรรถทั้ง ๒ ประการดังกล่าวเหมาะสมกับเนื้อความในประโยคนี เพราะเทพเจ้าผู้ให้น้ำอมฤต หรือ พระพุทธรูปผู้ทรงประทานซึ่งพระนิพพาน ย่อมสามารถกระทำบุคคลผู้ประสพความทุกข์ได้รับความสุขได้ ดังนั้น คานานี้จึงเป็นโอจิตยยุตติสัมปโตสกปทขลิเลสลังการะ ที่มีคำแปล ๒ ประการ ทั้งยังประกอบด้วยความเหมาะสมตามเนื้อความในคานา.

วิ. สัสราโรเวหฺว ทุกฺขํ สัสสารทุกฺขํ ความทุกข์คือสังสารวัฏฏ์,

วิ. สัสสารทุกฺเขน อุปฺพทา สัสสารทุกฺโขปฺพทา มหาชนผู้นั้นความทุกข์ในวัฏฏสงสารเบียดเบียนแล้ว,

วิ. อมตํ สฺุทฺธํ ททาตติ อมตฺนทโท เทพเจ้าผู้ให้น้ำอมฤต,

หรือ วิ. อมตํ นิพฺพานํ ททาตติ อมตฺนทโท พระพุทธรูปผู้ทรงประทานซึ่งพระนิพพาน.

๑๙. ลีเลสลังการ จบ

๒๑. ตุลฺยโยคิตาอลงการ

๓๐๒. คุณฺยุตฺเตหิ วตฺถุหิ สมนํ กตฺวาน กสฺสจฺจิ

สํกิตฺตณํ ภวติ ยํ สา มตา ตุลฺยโยคิตา.

ยํ สํกิตฺตณํ อ.การกล่าวใด (ถุตินินฺทถถ์ เพื่อสรรเสริญและการนินทา) กสฺสจฺจิ ซึ่งบุคคลใดบุคคลหนึ่ง สมนํ กตฺวาน กระทำให้

เสมอกันแล้ว วตฺถุหิ กับด้วยวตฺถุ ท. คุณยตุเดหิ อันประกอบด้วย คุณอันดีและไม่ดี ภวติ ย่อมมี, สฺถา สกิตฺตนา อ.การกล่าวนั้น มตา อันนักศึกษาทราบแล้ว ตฺลยโยคิตา ว่าเป็นตฺลยโยคิตาลังการะ.

ตฺลยโยคิตา มีลึงการะตามรูปศัพท์มีความว่า อลึงการะที่มีการ ประกอบด้วยความเสมอเหมือนกันเป็นการกล่าวยกย่อง หรือตำหนิบุคคลใด บุคคลหนึ่ง หลังจากที่กระทำให้เสมอเหมือนกับวตฺถุ ซึ่งมีคุณอันดีงามหรือ ไม่ดีงามก็ตาม หมายความว่า ในฐานะที่ประสงค์จะยกย่องหรือตำหนิ บุคคลใดบุคคลหนึ่งไม่จำแนกโดยความเป็นอุปมาอุปไมยว่าบุคคลนี้เหมือนกับสิ่งนี้ แต่เป็นการกล่าวยกย่องหรือตำหนิโดยควบคู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง.

อุ.ตฺลยโยคิตาลังการ

๓๐๓. สมฺปตฺตสมฺมุเท โลโก สมฺปตฺตาโลกสมฺปโท

อุโภหิ รัสมาลี จ ภควา จ ตโมนุโท.

รัสมาลี จ แม้ อ.พระอาทิตย์ ตโมนุโท สามารถจัดความมีดี ธรรมดา, ภควา จ แม้ อ.พระผู้มีพระภาคเจ้า ตโมนุโท สามารถ จัดความมีดีกล่าวคือโมหะ, โลโก อ.สัตว์โลก สมฺปตฺตสมฺมุเท มีความยินดีอันตนได้แล้ว สมฺปตฺตาโลกสมฺปโท มีความบริบูรณ์ดี วยวิเศษอันได้แล้ว อุโภหิ เพราะพระอาทิตย์และพระพุทฺธเจ้า ท. ทั้งสอง.

คาถานี้ กล่าวว่ ชาวโลกได้รับความเบิกบานใจและได้รับแสงสว่าง เพราะวตฺถุ ๒ ประการ คือ ดวงอาทิตย์ที่ประกอบด้วยคุณกล่าวคือ การก่อ ให้เกิดปิติ และการสามารถให้แสงสว่างแก่ชาวโลกได้เหมือนกันกับ พระพุทฺธเจ้า, พระพุทฺธเจ้าก็เหมือนพระอาทิตย์ มีคุณอันเดียวกัน,

พระอาทิตย์ทำลายความมืด, พระพุทธเจ้าทำลายความมืดคืออวิชชา(โมหะ) พระพุทธเจ้า และพระอาทิตย์ มีคุณเท่ากัน ๒ อย่าง บอกเปรียบเทียบ ต่างกับอุปมาอภิงคาระ ไม่บอกว่า ไม่มี อุปมาน ศัพท์ แต่วัตถุ ๒ อย่าง รวมกันแล้วมีสภาพเหมือนกัน ฉะนั้น จึงเป็น ฤดีตุลยโยคิตา

ใช้เป็น นินทาตุลยโยคิตาก็ได้เท่ากับทำปาณาติบาตและอกินนาทาน ดกนรกรเหมือนกันเป็นต้น.

วิ. สมฺปตฺโต สมฺมโท เยนาคิ สมฺปตฺตสมฺมโท ชาวโลกผู้มีความ เบิกบานใจอันตนได้แล้ว,

วิ. อโลกสฺส สมฺปทา อโลกสมฺปทา ความบริบูรณ์แห่งแสงสว่าง

วิ. อโลกสมฺปทา เยนาคิ สมฺปตฺตาโลกสมฺปทา ชาวโลกผู้มีความ บริบูรณ์แห่งแสงสว่างอันตนได้แล้ว,

วิ. ตมฺ ฺนุทตฺติ ตโมฺนุโท ดวงอาทิตย์ที่กำจัดความมืด หรือ หมายถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงกำจัดความมืดกล่าวคือโมหะ.

๒๑. ตุลยโยคิตาอลงฺการ จบ

๒๒. นิทฺสฺสนอลงฺการ มี ๒

๓๐๔. อตฺถนฺตรํ สาธยตา กิณฺจิจิ ตํ สทิสํ ผลํ

ทสฺสียเต อสนฺตํ วา สนฺตํ วา ตํ นิทฺสฺสนํ.

กิณฺจิจิ ผลํ อ. ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ตํ สทิสํ อันเหมือนกับผล นั้น สาธยตา ด้วยวัตถุอย่างหนึ่งให้สำเร็จ อตฺถนฺตรํ ซึ่งผลอื่น อสนฺตํ วา อันไม่นำปรารณาก็ดี สนฺตํ วา อันนำปรารณาก็ดี ทสฺสียเต ย่อมถูกแสดง ยตฺถ ในอลงฺการะใด ตํ อ. อลงฺการะนั้น นิทฺสฺสนํ ชื่อว่า นิทฺสฺสนอลงฺการะ.

การแสดงประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง มีเหตุอันเดียว มีประโยชน์อันหนึ่ง และประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง(บอกอย่างเดียว แต่ได้ ๒ อย่าง)

สาธยดา เป็นเหตุ อุดถนุดร และ ต่ สทิส ผล เป็นผล ๒ อัน.

นิทสนอลงการ มี ๒ ประการ

๑. อสนุดผลนิทสน คืออลงการที่แสดงผลอันไม่ดิงาม.
๒. สนุดผลนิทสน คืออลงการที่แสดงผลอันดิงาม.
- วิ. อตุโถ จ โส อนุดโร จาติ อุดถนุดโร เนื้อความอื่น,
- วิ. เคน สทิส ต่สทิส ผลอันเหมือนกับผลอื่นนั้น,
- วิ. นิทสสัยเตติ นิทสนัน นิทสนอลงการะ.

๒๒.๑ อ.อสนุดผลนิทสนอลงการ

๓๐๕. อุทยา สมณินทสส ยนฺติ ปาปา ปราภว
ธมฺมราชวิรุฑธานํ สุจยนฺดา ทฺรฺนุดตํ.

ปาปา อ.บาป ท. สุจยนฺดา แสดงอยู่ ทฺรฺนุดตํ ซึ่งความเลื่อม
ธมฺมราชวิรุฑธานํ แห่งชน ท. ผู้ตรงกันข้ามกับพระพุทเจ้า ยนฺติ ย่อมถึง
ปฺราภว ซึ่งความเลื่อม อุทยา เพราะการขึ้นมา สมณินทสส แห่ง
พระพุทเจ้าผู้เป็นใหญ่แห่งสมณะ.

ในกาลานี้ การอุบัติขึ้นแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นเหตุ เพราะเหตุ
ดังกล่าวจึงเกิดความพินาศแห่งอกุศลธรรมขึ้น ดังนั้นความพินาศแห่ง
อกุศลธรรมจึงเป็นผลเบื้องต้น หลังจากนั้นยังเกิดความพินาศแห่งบุคคล
ผู้เป็นปฏิปักษ์กับพระองค์โดยความประพัตติของบุคคลเหล่านั้น ความพินาศ
ดังกล่าวเป็นผลเหมือนกับผลแรก และผลที่เป็นความพินาศของบุคคล
เหล่านั้นเป็นผลที่ไม่น่าปรารถนา ดังนั้นจึงเป็น อสนุดผลนิทสนอลงการะ.

วิ. สมณานัน อธิโท สมณินโท พระผู้เป็นจอมแห่งสมณะ,
 วิ. ธรรมเมท ยุตโต ราชชา ธรรมราชา หรือ ธรรมเมส ราชชา ธรรมราชา
 พระธรรมราชา,

วิ. ธรรมราชเสน (ธรรมรณณา) นิรุทธา ธรรมราชนิรุทธา บุคคลผู้
 เป็นปฏิปักษ์กับพระธรรมราชา,

วิ. ทฎโจ อนโต เยสนติ ทุรนต์ตา บุคคลผู้ที่มีที่สุดอันไม่ตั้งงาม
 (ผู้ประสพความพินาศ) วิ. ทุรนต์ตานัน ภาโว ทุรนต์ตา ความพินาศ.

๒๒.๒ อ. สันตผลนิทสสนอลงการ

๓๐๖. สิโรนิกขิตตจโรณ- จุจริยาน'มพุชาน'ยั
 ปรมพุกุตต โลเก วิญญาเปต'ตตโน ชิโน.

ชิโน อ. พระชินเจ้า อัย พระองค์นี้ สิโรนิกขิตตจโรณ ทรงมี
 พระบาทอันพระองค์ประทับแล้วที่ปลายอมพุชานัน แห่งดอกบัวท.
 อจจริยานัน อันน่าอัศจรรย์ มหาชนน ยิงมหาชน วิญญาเปต
 ย่อมให้รู้ อตตโน ปรมพุกุตต ซึ่งความที่แห่งพระองค์เป็นผู้อัศจรรย์ยิ่ง
 โลกในโลก.

ในคานานี้ พระชินเจ้าซึ่งประกอบด้วยความอัศจรรย์คือทรงมีดอกบัว
 รองรับพระบาทขณะเสด็จไปบนพื้นปฐพีเป็นเหตุ เพราะเหตุคือพระชินเจ้า
 พระองค์นั้น การที่ดอกบัวผุดเกิดขึ้นจากพื้นปฐพีอย่างน่าอัศจรรย์เป็นผล
 โดยตรง ส่วนการยังบุคคลให้ทราบเรื่องที่พระองค์เป็นผู้ที่อัศจรรย์ยิ่งนัก
 เป็นผลต่อมาอันเหมือนกับผลเดิม ทั้งยังเป็นผลที่น่าปรารถนาดังนั้น
 คานานี้จึงเป็น สันตผลนิทสสนอลงการะ.

วิ. สิริสิ นิกุขิตตานิ จรณานิ เยนาคิ สิโรนิกุขิตตจโรณ พระชินเจ้า
ผู้มีพระบาทอันพระองค์ประทับแล้วที่ปลาย,

วิ. อจจรี อรหุตติ อจจริยา ดอกบัวอันควรค่าซึ่งการดีดนิ้ว
(นำอัศจรรย์)

วิ. ปรมุ อพุกโต อสุสชาติ ปรมพุกโต พระชินเจ้าผู้ทรงนำอัศจรรย์ยิ่งนัก

วิ. ปรมพุกตสุสภาโว ปรมพุกตดา ความเป็นผู้นำอัศจรรย์ยิ่งนัก.

๒๒. นิตสสนอลงการ จบ

๒๓. มหนตตุดอลงการ มี ๒

๓๐๗. วิภูติยา มหนตตุด์ อธิปายสสุ วา ลียา
ปรมุกกัสต์ ยาด์ ต์ มหนตตุด์มีริตต์.

ยี่ มหนตตุด์ อ.ความใหญ่โตได้ ยาด์ อันถึง ปรมุกกัสต์
ซึ่งความเป็นสภาพยิ่งเกินอย่างยิ่ง วิภูติยา วา แห่งสมบัติ หรือ
อธิปายสสุ วา หรือว่า แห่งความประสงค์ ลียา ฟังมี ต์ มหนตตุด์
อ.ความยิ่งใหญ่ นั้น กวินา อันนักกวี อิริตต์ กล่าวแล้ว มหนตตุด์
ว่าเป็น มหันตตุดอลงการะ.

แสดงทรัพย์สินสมบัติมาก แสดงความเป็นใหญ่แห่งอัยยาศัย อย่าง
อุกฤษฏ์ เรียกว่า มหันตตุดอลงการะ.

มหนตตุดอลงการ มี ๒ ประการ

๑. วิภูติมหนตตุดอลงการ คือมหันตตุดอลงการะที่แสดง
ความยิ่งใหญ่แห่งทรัพย์สินสมบัติ.

๒. อธิปายมหนดตตอลงการ คือมหันตตตอลงการะที่แสดงความยิ่งใหญ่แห่งความประสงค์(อธยาศัย).

หมายเหตุอลงการะที่แสดงสภาพโดยปกติชื่อว่าสภาวะวุทธิอลงการะ อลงการะที่แสดงสภาพอันยิ่งกว่าสภาพเดิม ชื่อว่า อติสยวุทธิอลงการะ ส่วนอลงการะที่แสดงสภาพอันน่าอัศจรรย์ประกอบด้วยความยิ่งใหญ่ชื่อว่า มหันตตตอลงการะ.

วิ. มหโต ภาโว มหนดตต ุ ความยิ่งใหญ่,

วิ. ปรว โกโส ยสุสาดิ ปมุโกโส สภาพอันยิ่งเกิดอย่างยิ่ง,

วิ. ปรมุกกัสมสส ภาโว ปรมุกกัสมดา ความเป็นสภาพยิ่งเกินอย่างยิ่ง.

๒๓.๑ อ. วิภูติมหนตตอลงการ

๓๐๘. กิริฎรตนจฉายา- นุริทฐาตปวารโณ

ปุรา ปรี สิริ วินทิ โพิธสโต'ภินิกขมา.

โพิธสโต อ.พระโพธิสัตว์ กิริฎรตนจฉายานุริทฐาตปวารโณ ผู้ทรงมีเศวตฉัตรอันล้อมด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่มิ่งกุฎกระทับแล้ว ปุรา ในกาลก่อน อภินิกขมา แต่กาลเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ วินทิ ทรงได้แล้ว สิริ ซึ่งสมบัติ ปรี อันยิ่ง.

แสดงความออกอุษฏอย่างยิ่งแห่งสมบัติ คือกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ ก่อนจะเสด็จออกบวชนั้นได้เสวยสิริสมบัติอย่างยิ่ง ทรงได้รับเศวตฉัตร และทรงสวมมงกุฎ เป็นการแสดงความยิ่งใหญ่ ของพระโพธิสัตว์ที่ได้รับ ทรัพย์สมบัติมา ดังนั้นจึงเป็น วิภูติมหนตตอลงการะ.

- วิ. กิริเฐ รตนานิ กิริฐรตนานิ รัตนะทิมงกุฏ,
 วิ. กิริฐรตนานัน ฉายาโย กิริฐรตนฉายาโย รัศมีแห่งรัตนะทิมงกุฏ,
 วิ. กิริฐรตนฉายาหิ อนุวิทุโธ อาตปวารโณ ยสุสชาติ กิริฐรตน-
 ฉายาอนุวิทุธาดปวารโณ พระโพธิสัตว์ผู้มีพระฉัตรอันรัศมีแห่งรัตนะทิมงกุฏกระทบแล้ว, วิ. อาตปุปิ วาเรตีติ อาตปปวารโณ พระฉัตร.

๒๓.๒ อธิบายมหนดตอลงการ

๓๐๙. สตุโต สมุโพธิยั โโพธิ- สตุโต สตุตหิตาย โส
 หิตฺวา เสนุหฺรสาพนุธ- มปิ ราหุลมาตริ.

โพธิสตุโต อ.พระโพธิสัตว์ โส พระองค์นั้น หิตฺวา ทรงสละแล้ว
 ราหุลมาตริ อปิ แม่ซึ่งพระนางยโสธรา เสนุหฺรสาพนุธ อันพระองค์
 ผูกพันแล้วด้วยความรักอันเกิดขึ้น เพราะความเยื่อใย สตุโต
 ทรงซ้องแล้ว สมุโพธิยั ในพระสัพพัญญุตญาณ สตุตหิตาย
 เพื่อประโยชน์แก่เหล่าสัตว์

คำถานี้แสดงความยิ่งใหญ่แห่งอัยยาศัยของพระโพธิสัตว์อันยาวดยิ่ง
 ในด้านเสียสละ ทรงมุ่งต่อพระสัพพัญญุตญาณเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก
 ดังนั้นจึงเป็น อธิบายมหนดตอลงการะ.

- วิ. สมฺมา พุชฺฌติ เอตฺถายาติ สมุโพธิ พระสัพพัญญุตญาณ,
 วิ. โพธิยั สตุโต โโพธิสตุโต บุคคลผู้ซ้องในพระสัพพัญญุตญาณ,
 วิ. สตุตานัน หิตฺ สตุตหิตฺ ปรโยชนแกฺเหล่าสัตว์,
 วิ. เสนุหฺน ชาโต รโส เสนุหฺรโส ความรักอันเกิดเพราะความเยื่อใย

วิ. เสนุทธเสน อาพนุธา เสนุทธสาพนุธา นางยโสธราผู้อัน
พระองค์ทรงผูกพันแล้วด้วยความรักอันเกิดเพราะความเยื่อใย.

๒๓. มหนตตอลงการ จบ

๒๔. วรรณอลงการ มี ๒

อลงการที่ลวงผู้อ่าน

๓๑๐. โคเปตฺวา วรรณนียํ ยํ กิณฺจิทฺทสฺสียเต ปรี

อสมํ วา สมนํ ตสฺส ยทิ สา วรรณนา มตา.

ยทิ หากว่า ปรี อ. วัตถุอย่างอื่น โคเปตฺวา ซ่อนไว้แล้ว กิณฺจิทฺทสฺสียเต
ซึ่งวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง วรรณนียํ อันนำสรรเสริญ อสมํ วา
อันไม่เหมือนกันก็ดี สมนํ วา อันเหมือนกันก็ดี ตสฺส กับวัตถุที่น่า
สรรเสริญนั้น ทสฺสียเต ย่อมถูกแสดง ยตฺถ ในอลงการะใด สา
อ.อลงการะนั้น มตา อันนักศึกษ่าพึงทราบ วรรณนา ว่าเป็น
วรรณอลงการะ.

นักกวีไม่แสดงสิ่งที่ตนปรารถนายกย่องโดยตรงแต่กลับซ่อนไว้สิ่งนั้น
ทั้งยังแสดงสิ่งอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเสมอเหมือนหรือไม่เสมอ
เหมือนกับสิ่งที่ตนเองประสงค์จะยกย่อง ดังนั้น จึงชื่อว่า วรรณอลงการะ

วรรณอลงการ มี ๒ ประการ

๑. อสมวรรณอลงการ คืออลงการที่ซ่อนไว้สิ่งที่ตนเองประสงค์
จะยกย่องและแสดงสิ่งที่ไม่เหมือนกับสิ่งที่ตนเองประสงค์จะยกย่องนั้น.

๒. สมวณฺจนาลงฺการ คืออสังการะที่ซ่อนเร้นสิ่งทีตนเองประสงค์ จะยกย่องทั้งยังแสดงสิ่งทีเหมือนกับสิ่งทีตนเองประสงค์จะยกย่องนั้น.

วิ. วณฺเจติ เอตยาติ วณฺจนา วัญจนาลงฺการะ อันเป็นเครื่องลวง สิ่งทีนักประพันธ์ประสงค์จะยกย่อง.

๒๔.๑ อ.อสมวณฺจนาลงฺการ

๓๑๑. ปุโรโต น สหสฺเสสุ น ปณฺเจสุ จ ตาทิโน

มาโร ปเรสุ ตสฺเสสํ สหสฺสํ ทสวทุตฺติตํ.

มาโร อ.พญามาร สหสฺเสสุ เป็นผู้มีลูกศรพันดอก (ปุโรโต ในทีเฉพาะพระพักตร์ ตาทิโน แห่งพระมุนีผู้ประกอบด้วยตาทิคุณ) น โหติ ย่อมไม่เป็น จ ด้วย, ปณฺเจสุ เป็นผู้มีลูกศรห้าดอก ปุโรโต ในทีเฉพาะพระพักตร์ ตาทิโน แห่งพระมุนีผู้ประกอบด้วยตาทิคุณ น โหติ ย่อมไม่เป็น จ ด้วย (ตถาปิ แม้ถึงอย่างนั้น) สหสฺสํ อ.หนึ่งพัน ทสวทุตฺติตํ อันบุคคลคุณแล้วด้วยสิบ เอสํอิสนํ แห่งลูกศร ท. เหล่านั้น ตสฺส มารสฺส ของพญามารนั้น โหติ ย่อมมี ปเรสุ ชนฺเส ในชน ท. เหล่าอื่น.

จากเนื้อความในคาถานี้ ทำให้สำคัญว่าเป็นคาถาทีนับจำนวนลูกศร ของพญามารอันทีจริงไม่ใช่คาถาทีนับจำนวนลูกศร แต่เป็นการยกย่อง พญามารโดยกล่าวถึงความสามารถของพญามารว่า แม้จะไม่สามารถยิงลูกศร ให้ถูกพระชินเจ้าได้ก็ตาม แต่สามารถยิงลูกศรได้ถึงหนึ่งพันดอก ในเมื่อ เฉเชิญกับบุคคลอื่นจากพระชินเจ้า ดังนั้น เมื่อเป็นคาถาทีปิดบังซ่อนเร้น พญามารทีประสงค์จะยกย่อง แต่แสดงจำนวนลูกศรหนึ่งพันดอก

ทั้งพญามารและลูกศรมีสภาพต่างกันโดยสัณฐาน ดังนั้น จึงเป็น
อสมัญญาอลังการะ.

หมายเหตุลูกศร ๕ ดอกนั้น ฟังทราบตามนัยของคัมภีร์อมรโกศว่า
ลูกศรของพญามาร มี ๕ ดอก คือ

๑. สมุโหมหนา	ลูกศรที่ทำให้ลุ่มหลง.
๒. อุมมารนา	ลูกศรที่ทำให้บ้าคลั่ง.
๓. โสสนา	ลูกศรที่ทำให้เหี่ยวแห้ง(เหี่ยวเฉา).
๔. ดาปนา	ลูกศรที่ทำให้เร่าร้อน.
๕. ถมภนา	ลูกศรที่ทำให้แข็งทื่อ.

หมายเหตุ สหสเสสุ สหสส+อิสฺ (อิสฺ ศัพท์กล่าวอรรถคือ ลูกศร)

- วิ. สหสฺสํ อิสฺโว อสฺสาติ สหสฺเสสุ พญามารผู้มีลูกศรพันดอก,
- วิ. ปญฺจ อีสฺโว อสฺสาติ ปญฺเจสุ พญามารผู้มีลูกศร ๕ ดอก,
- วิ. ทสฺ วิยฺ ทิตฺํ ทสฺวทิตฺํ พันอันบุคคลคุณด้วยสิบ.(น่าจะเป็น
ทสฺหิ วทฺตฺติตฺํ ทสฺวทฺตฺติตฺํ ดีกว่า).

๒๔.๒ อ.สมวณฺจนาลงฺการ

๓๑๒. วิวาทํ มนุญฺญชฺชฺโชโต มุณินฺทวทนิทฺทนา
สมปฺปญฺโญ จนฺทิมมา นายํ จตฺต'เมตฺ มโนญฺโณ.

อภัย วตฺถุชาโต อ.สิ่งนี้ อนุญฺญชฺชฺโชโต อันชวนชวายอยู่ วิวาทํ
ซึ่งการแข่งขัน มุณินฺทวทนิทฺทนา กับดวงจันทร์คือพระพักตร์
ของพระจอมมุนี จนฺทิมมา เป็นดวงจันทร์ สมปฺปญฺโญ อันเต็มดวง

โหติ ย่อมเป็น น หามิได้, เอตํ วตฺถุ อ.วัตถุนี จตฺตํ เป็นฉัตร
มโนภูโน ของพญามาร.

กาลานี้ กล่าวว่่า สิ่งทีแ่่งขันกับพระพัคฺคร์ของพระจอมมุนีนั้ัน
เป็นเหมือนกับพระจันทรเต็มดวง ไม่ใช่พระจันทรทีแ่ก่จรง แต่เป็นฉัตร
ของพญามาร ในทีนี้คันกรณาจารย์ได้ประสงค้จะยกย่องพระจันทรเพ็ญ
แต่กลับซ่อนเร้นพระจันทรเพ็ญนั้ันไว้ด้วยค้่าว่า น จนฺทิมมา ไม่ใช่พระจันทร
ทังยังแ่สงวตฺถุอื่นอันเหมือนกับพระจันทรเพ็ญ คีอ ฉัตรของพญามาร
ดั่งนั้ัน จึงเป็น สมวัณฺณาอลงการะ.

วิ. มุนินฺ อินฺโท มุนินฺโท พระจอมมุนี,

วิ. มุนินฺทสฺส วจันฺ มุนินฺทวทฺนํ พระพัคฺคร์ของพระจอมมุนี,

วิ. อินฺทฺ สทิสฺ อินฺทฺ ฉัตรอันเหมือนกับดวงจันทร,

วิ. มุนินฺทวทฺนเมว อินฺทฺ มุนินฺทวทฺนินฺทฺ ฉัตรของพญามารอันเหมือน
กับดวงจันทรคีอพระพัคฺคร์ของพระจอมมุนี,

วิ. สมนฺตโต ปุณฺโณ สมนฺโณ ความบริบูรณโดยรอบ,

วิ. มนสิ ภูโต มโนภู หมายถึง พญามาร.

๒๔. วณฺณาอลงการ จบ

๒๕. อปฺปกตตฺถุติอลงการ

๓๑๓. ปราณฺวตฺตนาทีหิ นิพฺพินฺเทนนิห ยา กตา

ถุติ รุปฺปกเต สายํ ลียา อปฺปกตตฺถุติ.

ยา ถุติ อ.การยกย่อง ไต ปุคฺคฺเลน อันบุคคล นิพฺพินฺเทน
ผู้เบื้องหน้ายอยู่ การเลหิ เพราะเหตุ ท. ปราณฺวตฺตนาทีหิ อันมี

การคล้อยตามซึ่งบุคคลอื่นเป็นต้น กตา กระทำแล้ว อิห กิสมิณฺจิวตฺตุมฺหิ ในวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ อปฺปกเต อันตนกระทำไม่ได้แล้ว อดฺธิ มียฺยฺ, สฺยา อยฺ ฤติ อ.การยกย่องนั้น อปฺปกตฺตฤติ ชื่อว่า อปฺปกตฺตฤติอสังการะ สียา พึงเป็น.

อปฺปกตฺตฤติ สรรเสริญวัตถุที่ตนกระทำไม่ได้ เพราะเพื่อหน่ายในการเป็นไปในอำนาจของบุคคลอื่น ฉะนั้นการยกย่องดังกล่าว จึงชื่อว่า อปฺปกตฺตฤติอสังการะ (อสังการะที่ยกย่องสิ่งที่ตนไม่สามารถทำได้).

บุคคลผู้เพื่อหน่ายทอดยดั่งกล่าวอาจเป็นราชบุรุษที่ต้องคล้อยตามความประสงค์ของพระราชา หรือศิษย์ซึ่งคล้อยตามความประสงค์ของอาจารย์ หรือ ภรรยาที่ถูกลูกสามีบีบบังคับ ดังนั้นจึงเกิดความเพื่อหน่ายในภาวะที่ตนประสบอยู่ได้ยกย่องสิ่งที่ตนเองไม่สามารถกระทำขึ้นได้.

วิ. ปเรสฺ อานุวตฺตณฺ ปรานุวตฺตณฺ การคล้อยตามบุคคลอื่น,

วิ. ปรานุวตฺตณฺ อาทิ เยสนฺติ ปรานุวตฺตนาทโย เหตุอันมีการคล้อยตามบุคคลอื่นเป็นต้น, (อาทิ ศัพท์หมายถึงการถูกบุคคลอื่นบีบบังคับ)

วิ. น ปกโต อปฺปกโต สิ่งที่ตนเองกระทำไม่ได้,

วิ. อปฺปกเต กตา ฤติ อปฺปกตฺตฤติ การยกย่องที่กระทำในสิ่งที่ตนทำไม่ได้.

อ.อปฺปกตฺตฤติอสังการ

๓๑๔. สฺขิ ชีวนฺติ หริณา วเนสฺวปรเสวิโน

อนายาโสปลาเกหิ ชลทพฺพงฺกุราทิกิ.

หริณา อ.เนื้อ ท. อปรเสวิโน ผู้ไม่มีปกติพึงพาซึ่งบุคคลอื่น

ชีวิตดี ย่อมเป็นอยู่ สุข อย่างสุขสบาย วัตถุดี ด้วยวัตถุ ท.
ชลทพุงกุราทิกิ อันมีน้ำและยอดแห่งหญ้าคาเป็นต้น อนายาโส-
ปลาเภทิกิ อันตนได้อย่างไม่ลำบาก วนเส ในป่า ท.

คำพูดนี้เป็นคำยกย่องภาวะความเป็นอยู่ของเนื้อที่ไม่อาศัยบุคคลอื่น
แต่สามารถอยู่อย่างสุขสบายในป่า ไม่เหมือนกับผู้กล่าวที่ต้องคล้อยตาม
ความประสงค์ของบุคคลอื่น เพราะตนเองทำไม่ได้ ดังนั้นจึงเป็น
อัปภตตฤตติอลังการะ.

วิ. ปรี น เสนุนติ สีเลนาคิ อปรเสวิโน หมายถึงเนื้อผู้ไม่มีปกติ
พึงพาบุคคลอื่น,

วิ. อภาโว อนาสุสชาติ อนายสั ความไม่ลำบาก,

วิ. อนายเสน อุลลภิตพุโพติ อนายาโสปลาโก หรือ อนายเสน
อุลลภิตพุพาดิ อนายาโสปลาภา วัตถุต่าง ๆ เช่น น้ำซึ่งได้โดยไม่ลำบาก,

วิ. ทพพาน์ องกุรานิ ทพุงกุรานิ ยอดของหญ้าคา, วิ. ชลญจ
ทพุงกุรานิ จาคิ ชลทพุงกุรานิ หญ้าและยอดหญ้าคา,

วิ. ชลทพุงกุรานิ อาทิกิ เยสนุนติ ชลทพุงกุราทิกิ วัตถุต่าง ๆ
เช่น หญ้าและยอดหญ้าคา(อาทิกิ ศัพท์หมายถึง ใบไม้อ่อนเป็นต้น).

๒๕. อปภตตฤตติอลังการ จบ

๒๖. เอกาวลิลอลังการ มี ๒

๓๑๕. อุดตุร์ อุดตุร์ ยดถ ปุพพุพพุพิเสสนิ
สิยา เอกาวลี สายั ทวีธา วิธินิเสธโต.

ปทอ.บพ อุดุดร้อุดุดร้อันเป็นเบื้องหลัง ๆ ปุพพปุพพวิเสสนัน
เป็นบพขยายซึ่งบพหน้า ๆ โหติ ย่อมเป็น ยตุถ อลงกตिय
ในอลังการะใด, สา อลงกตติ อ.อลังการะนั้น เอกาวลิตี ชื่อว่า เอกาวลิตี
อลังการะ ลิตยา ย่อมเป็น อัย เอกาวลิตี อ.เอกาวลิตอลังการะนี้ ทูริธา
มี ๒ ประการ วิธินิสเธโต โดย วิธิเอกาวลิตี และ นิสเธเอกาวลิตี.

เอกาวลิตอลังการะ หมายถึงอลังการะที่ประกอบด้วยบพหลังอัน
ขยายบพหน้าของตัวเอง เอกาวลิตี มาจาก เอก+อวลิตี หมายถึง
อลังการะที่มีลำดับเดียวกัน เพราะมีลำดับที่บพหลังขยายบพหน้าต่อ ๆ
กันมา.

เอกาวลิตอลังการ มี ๒ ประการ

๑. วิธิเอกาวลิตี หมายถึงเอกาวลิตอลังการะที่มีบพหลังขยาย
บพหน้าไม่ประกอบด้วยอรรถปฏิเสธ.

๒. นิสเธเอกาวลิตี หมายถึงเอกาวลิตอลังการะที่บพหลังขยาย
บพหน้าทั้งประกอบด้วยอรรถปฏิเสธ.

๒๖.๑ อ.วิธิเอกาวลิตอลังการ

๓๑๖. ปาทา นขาลิรุจิรา นขาลี รสิภาสุธา

รสิ ตโมปหานก- รสา โสภนติ สตุถโน.

ปาทา อ.พระบาท ท. สตุถโน ของพระศาสดา นขาลิรุจิรา
ดงงามด้วยลำดับแห่งพระนขา นขาลี อ.ลำดับแห่งพระนขา ท.
รสิภาสุธา รุ่งโรจน์ด้วยพระรัศมี รสิ อ.พระรัศมี ท. ตโมปหา-
เนกรสา มีกิจเดียวคือการกำจัดซึ่งความมืด โสภนติ ย่อมดงงาม.

คาถานี้ เป็นเหมือนกับพวงมาลา มีบทตามมาและบทหลัง ๆ ต้องเป็นวิเสสนะ ปาทา เป็นวิเสสยะ มี นขาลิรุจิรา เป็นวิเสสนะ, นขาลี เป็นวิเสสยะ มี รัสสิภาสุรา เป็นวิเสสนะ, รัสสิ เป็นวิเสสยะ มี ตโม-รสา เป็นวิเสสนะ ดังนั้นจึงเป็น วิธีกวอลองการะ ที่มีบทหลังขยายบทหน้า ทั้งไม่ประกอบด้วยอรรดปฏิบัติแต่อย่างใด.

วิ. นขานัน อาลี นขาลี ลำดับแห่งพระนขา, วิ. นขาลีหิ รุจิรา นขาลิรุจิรา พระบาทอันงดงามด้วยลำดับแห่งพระนขา,

วิ. รัสสิหิ ภาสุรา รัสสิภาสุรา ลำดับแห่งพระนขาที่รุ่งโรจน์ด้วยพระรัศมี,

วิ. อปพรณํ อปหาโร การกำจัด,

วิ. ตมโส อปหาโร ตโมปหาโร การกำจัดความมืด,

วิ. ตโมปหาโร เอโก รโส เอตาสนฺติ ตโมปหาเรกรโส พระรัศมี อันมีกิจเดียวคือการกำจัดความมืด.

๒๖.๒ อ.นิเสธเอกาวลอลงการ

๓๑๗. อสนตุฎฺฐโจ ยติ เนว สนฺโตโส นา'ลยาหโต

นา'ลโย โย ส ชนฺตุนํ นา'นนตพฺยสนาวโห.

อสนตุฎฺฐโจ อ.ผู้ไม่สันโดษ ยติ เป็นพระภิกษุ เนว โหติ ย่อมเป็นหามิได้นั้นเทียว สนฺโตโส อ.ความสันโดษ อาลยาหโต อันตันทหาครอบงำแล้วสนฺโตโสเป็นความสันโดษ(ที่แท้จริง) น โหติ ย่อมเป็นหามิได้ โย ธมฺโม อ.ธรรมใด น อนนตพฺยสนาวโห ไม่นำมาซึ่งความพินาศอันหาที่สุดไม่ได้ ชนฺตุนํ แก่สัตว์ ท. โส ธมฺโม อ.ธรรมนั้น อาลโย เป็นตันทหา น โหติ ย่อมเป็นหามิได้.

ในกาลานี้ บทหลังคือ ยติ เนว โหติ ขยายบทหน้าว่า ผู้ไม่สันโดษ
หาใช้ภิกษุไม่ ส่วนบทต่อมาก็คือ สนฺโตโส นาลยาหโต ขยายสภาพความ
สันโดษว่าความสันโดษที่ถูกตัดหาครอบงำหาใช่ความสันโดษที่แท้จริงไม่
ส่วนประโยคท้ายว่า นาลโย โย ส ชนฺตุนํ นานนฺตพฺยสนาวโห ขยาย
สภาพของตัณหาว่า ธรรมที่ไม่ทำลายหมู่สัตว์ไม่ชื่อว่า ตัณหา ดังนั้นจึงเป็น
นิเสธเอกาวลี เพราะบทหลังขยายบทหน้าทำนประกอบด้วยอรรณปฏิเสธ.

วิ. สนฺตฺสฺสตีติ สนฺตฺฏฺโจ ผู้สันโดษ,

วิ. น สนฺตฺฏฺโจ อสนฺตฺฏฺโจ ผู้ไม่สันโดษ,

วิ. อาลเยน อาหโต อาลยาหโต ความสันโดษอันตัณหาครอบงำ,

วิ. นตฺถิ อนฺโต เอเตสฺสตีติ อนนฺตานิ ความพินาศอันหาที่สุดมิได้,

วิ. อนนฺตานิ จ ตานิ พฺยสนานิ จาติ อนนฺตพฺยสนานิ ความพินาศ
อันหาที่สุดมิได้, วิ. อนนฺตพฺยสนานิ อาวหตีติ อนนฺตพฺยสนาวโห
ธรรมอันนำมาซึ่งความพินาศอันหาที่สุดมิได้.

๒๖. เอกาวลิลองการ จบ

๒๗ อญฺญมญฺญวิภูสฺนอลงฺการ

๓๑๘. ยหิ ภูตฺถิย ภูสฺตฺตํ อญฺญมญฺญํ ตฺ วตฺตุนํ

วินาํว สทิสฺตฺตํ ตํ อญฺญมญฺญวิภูสฺนํ.

ภูตฺถิยภูสฺตฺตํ อ.ความเป็นแห่งวัตถุอันบุคคลพึงประดับและ
เครื่องประดับ อญฺญมญฺญํ ซึ่งกันและกัน วตฺตุนํ แห่งวัตถุ ท.

วินา เอว เว้นันเทียว สทิสตต์ ซึ่งความเหมือนกัน อตฺถิ มีอยู่
ยหิ อลงกาเร ในอลงการะไต ตํ อลงการตฺตํ อ.อลงการะนั้น
อญฺญมญฺญวิภูสนํ ชื่อว่า อัญญมัญญวิภูสนอลงการะ.

ในคาถานี้ หมายถึงอลงการะที่ระดับซึ่งกันและกัน โดยแสดง
ความเป็นสิ่งที่ควรระดับและเครื่องระดับทั้งไม่แสดงความเหมือนกัน
แห่งสิ่งเหล่านั้น ถ้าแสดงความเหมือนกันของสิ่งเหล่านั้นนับว่าเป็น
อัญญมัญญูปมา แต่อลงการะนี้เป็นการแสดงสภาพที่วัตถุ ๒ สิ่ง เป็นสิ่ง
ที่ระดับซึ่งกันและกันเท่านั้น ไม่มีสภาพอุปมาแต่อย่างใด.

หมายเหตุ ตฺ คัพท์ที่เป็นสัททาลังการะ (ระดับบทให้ไพเราะ)

อุ.อญฺญมญฺญวิภูสนอลงการ

๓๑๙. พุยามํสุมณฑลํ เตน มุนินา โลกพนฺธุนา
มหนฺตึ วินฺทตี กนฺตี โสปี เตเนวฺ ตาทิสึ.

พุยามํสุมณฑลํ อ.มณฑลแห่งพระรัศมีอันแผ่ไปวาหนึ่ง
วินฺทตี ย่อมได้ กนฺตี ซึ่งความมั่งงาม มหนฺตึ อันใหญ่หลวง เตน
มุนินา เพราะพระมุนีพระองค์นั้น โลกพนฺธุนา ผู้เป็นพระสหาย
ของชาวโลก โสปี มุนิ แม้ อ.พระมุนีพระองค์นั้น วินฺทตี ย่อมได้
ตาทิสึ กนฺตี ซึ่งความมั่งงาม อันเช่นนั้น เตเนว พุยามํสุมณฑลเลน
เพราะมณฑลแห่งรัศมีวาหนึ่งนั้นนั่นแล.

ในคาถานี้แสดงการระดับซึ่งกันและกัน โดยกล่าวว่า มณฑล
แห่งพระรัศมีวาหนึ่งได้รับความงามอันใหญ่หลวงเพราะพระมุนีดังนั้นจึงเป็น

อัญญมัญญวิภูสโนลังการะ ที่ประดับซึ่งกันและกัน ในที่นี้ ในประโยคแรก พระมุนีประดับบรมิ ส่วนประโยคต่อมารคมีเป็นเครื่องประดับพระมุนี.

วิ. อสูณั มณุทลั อสูมณุทลั มณทลแห่งพระรัคมี,

วิ. พุยามั เอว อสูมณุทลั พุยามัสูมณุทลั มณทลแห่งพระรัคมีภาหนึ่ง

วิ. โลโก พนุธุ อสูสาดิ โลกพนุธุ พระมุนีผู้มีเผ่าพันธุ์คือชาวโลก(ผู้เป็นพระสหายของชาวโลก),

วิ. สาวิย ทิสสูตติ ตาทิสี อังงตงามเช่นนั้น.

๒๗. อญมณญวิภูสโนลุงการ จบ

๒๘. สหวุตติอลุงการ มี ๒

๓๒๐. กณั สหภาวสูส กุริยาย จ คุณสูส จ

สหวุตติ'ติ วิญญะยั ตทุทาหรณั ยถา.

กณั อ.การกล่าว สหภาวสูส ซึ่งความเป็นพร้อมกัน กุริยาย จ แห่งกิริยา ด้วย คุณสูส จ แห่งคุณด้วย โสตุชเนน อันนัคคึษา วิญญะยั พึงทราบ สหวุตติติ ว่าเป็นสหวุตติอลุงการะ ตทุทาหรณั อ.อุทาหรณัแห่งสหวุตติอลุงการะนั้น ยถา เป็นไฉน.

สหวุตติอลุงการะ หมายถึงอลุงการะที่กล่าวความเป็นไปพร้อมแห่งกิริยา หรือ คุณแห่งวัตถุ ๒ ประการ มี ๒ ประเภทคือ

๑. กิริยาสหวุตติอลุงการ แสดงความเป็นไปพร้อมกันแห่งกิริยา.

๒. คุณสหวุตติอลุงการ แสดงความเป็นไปพร้อมกันแห่งคุณ.

วิ. ตสูส อุทาหรณั ตทุทาหรณั อุทาหรณัแห่งสหวุตติอลุงการะนั้น.

๒๘.๑ อุ.กิริยาสหุตตอลังการ

๓๒๑. ชลนติ จนุทริสีหิ สมิ สตุถุ นขส์โว

วิชมภติ จ จนุเทน สมิ ตมมุขจุนทิมา

นขส์โว อ.พระรัศมีแห่งพระนขา ท. สตุถุ แห่งพระศาสดา
ชลนติ ย่อมรุ่งโรจน์ สมิ เสมอเหมือนกับ จนุทริสีหิ ด้วยรัศมี
แห่งดวงจันทร์ ท. จ ด้วย, ตมมุขจุนทิมา อ.ดวงจันทร์คือ
พระพักตร์แห่งพระศาสดานั้น วิชมภติ ย่อมมงดงาม สมิ เสมอ
เหมือนกับ จนุเทน ด้วยดวงจันทร์ตามปกติ จ ด้วย.

ในคาถานี้ กิ่งคาถาแรก แสดงความเป็นไปร่วมกันแห่งกิริยา
ความรุ่งโรจน์ระหว่างพระรัศมีที่พระนขาและแสงจันทร์(พระรัศมีที่พระนขา
ก็รุ่งโรจน์, แสงจันทร์ก็รุ่งโรจน์เหมือนกัน), ส่วนกิ่งคาถาหลัง แสดงความ
เป็นไปร่วมกันแห่งกิริยาความมงดงามระหว่างดวงจันทร์และพระพักตร์
ของพระศาสดา(ดวงจันทร์ก็มงดงาม, พระพักตร์ของพระศาสดาก็มงดงาม
เหมือนกัน) ดังนั้นจึงเป็น กิริยาสหุตตอลังการะ, อุทาหรณ์อีกอย่าง คือ
พระไปบิดนขาตกับสามเณร, พระก็ไป สามเณรก็ไปเหมือนกัน.

วิ. จนุทสุส รัลโย จนุทริลโย รัศมีแห่งดวงจันทร์,

วิ. นขาน อัสโว นขส์โว พระรัศมีที่พระนขา,

วิ. ตสุส มุขิ ตมมุขิ พระพักตร์แห่งพระศาสดาพระองค์นั้น,

วิ. ตมมุขเมว จุนทิมา ตมมุขจุนทิมา ดวงจันทร์กล่าวคือ
พระพักตร์แห่งพระศาสดาพระองค์นั้น.

๒๘.๒ อ.คุณสหวุดดีอลงการ

๓๒๒. ชินทเยน มลินี สห ทุชชนเจตสา

ปาปึ ทิสสา สุวิมลา สห สชชชนเจตสา.

ปาปึ อ.อกุศลธรรม มลินี เป็นสภาพเศร้าหมอง โทติ
 ย่อมเป็น สห ทุชชนเจตสา พร้อมกับด้วยจิตของทรชน
 ชินทเยน เพราะการเสด็จอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า ทิสสา อ.ทศ ท.
 สุวิมลา ปราศจากมลทินอย่างยิ่ง สห สชชชนเจตสา พร้อมกับด้วยจิต
 ของสัตบุรุษ.

ในคาถานี้ กิ่งคณาแรกแสดงความเป็นไปร่วมกันแห่งสภาพ
 ความเป็นไปพร้อมแห่งคุณคือความเศร้าหมองระหว่างอกุศลและ
 จิตของทรชน เพราะการเสด็จอุบัติขึ้นของพระศาสดา, ส่วนกิ่งคณาหลัง
 แสดงความเป็นไปพร้อมแห่งคุณคือความบริสุทธิ์อย่างยิ่งระหว่างทศ
 และจิตของสัตบุรุษ ดังนั้น จึงเป็น คุณสหวุดดีอลงการะ.

อีกอย่างหนึ่งคือ ภิกษุ และสามเณร มีศีลดี เป็นคุณ.

วิ. ชินสสุ อุกุโย ชินทโย การอุบัติขึ้นแห่งพระชินเจ้า,

วิ. ทุชชนานัน เจโต ทุชชนเจโต จิตแห่งทรชน,

วิ. วิคตฺ มลฺ เอตาทิ วิมลา ทิคอนันปราศจากมลทิน,

วิ. สุตติสเยน วิมลา สุวิมลา ทิคอนันปราศจากมลทินอย่างยิ่ง,

วิ. สนฺโด จ เต ชนา จาติ สชชชนา สัตบุรุษ,

วิ. สชชชชานัน เจโต สชชชชเจโต จิตแห่งสัตบุรุษ.

๒๙. วิโรธิตาลังการ

๓๒๓. วิโรธินิ ปทตถานิ ยตถ สัสคคทสฺสนิ
สมุกฺกัสาภิธานตถํ มตา สา'ยํ วิโรธิตา.

สัสคคทสฺสนิ อ.การแสดงซึ่งการระคนกัน ปทตถานิ แห่ง
เนื้อความของบท ท. มีกิริยาและคุณเป็นต้น วิโรธินิ อันมีความ
ตรงกันข้าม โหติ ย่อมมี สมุกฺกัสาภิธานตถํ เพื่อการกล่าวซึ่งความ
ยิ่งเกิน ยตถ อลงกตยิ ในอสังการะใด สา อลงกตติ ออสังการะนั้น
กวีหิ อันนักกวี ท. มตา ทราบแล้ว วิโรธิตา ว่าเป็น วิโรธิตาลังการะ.

วิโรธิตาลังการะ หมายถึงอสังการะที่แสดงความระคนกัน
ระหว่างเนื้อความของบทซึ่งตรงกันข้ามซึ่งกันและกัน อันเป็นการแสดงดังกล่าว
มีประโยชน์ต่อการกล่าวถึงคุณพิเศษคือความยิ่งเกิน(ความประเสริฐ
แห่งสิ่งที่นักกวีประสงค์จะยกย่อง).

วิ. วิโรโธ เอเตสํ อตถิติ วิโรธี อสังการะอันมีความตรงกันข้ามแห่งคุณ
วิ. วิโรธี เอว วิโรธิตา วิโรธิตาลังการะ,

๓. วิโรธิตาลังการ

๓๒๔. คุณมา สภาวมธฺรธา อปิ โลเกกพนฺธุโน
เสวิตา ปาปเสวินิ สมฺปทฺฐเสนฺติ มาณสี.

คุณมา อ.พระคุณ ท. พุทฺธสฺส แห่งพระพุทฺธเจ้า โลเกกพนฺธุโน
ผู้เป็นพระญาติพระองค์เดียวของชาวโลก สภาวมธฺรธาปิ แม้อ่อนหวาน

โดยสภาพ ปาปเสวีนฺ ชนนานํ อ้นชน ท. ผู้มีปกติเสพซึ่งอกุศลธรรม
เสวิตา เสพแล้ว สมฺปทฺฐุเสนฺติ ย่อมประทุษร้ายเหลือเกิน มานสํ
ซึ่งจิต ปาปเสวีนฺ ของบุคคลผู้มีปกติเสพ ซึ่งอกุศลธรรม.

ในกาลานี้ นักประพันธ์ได้แสดงความระคนกันระหว่างคุณคือ
ความอ่อนหวานโดยสภาพ(สภามธฺรฺ)และกิจการทำลาย(สมฺปทฺฐุเสนฺติ)
เพื่อแสดงความยิ่งเกิน(ประเสริฐสุดคุณของพระผู้มีพระภาคโดยกล่าวว่า
คุณของพระองค์แม้อ่อนหวานโดยสภาพก็ตาม แต่สำหรับบุคคลผู้มี
ปกติเสพอกุศลธรรมจะทำลายจิตของบุคคลเหล่านั้น เพราะบุคคล
เหล่านั้นประกอบด้วยความอิจจาริษา) ดังนั้นจึงเป็นวิโรธิตาลงการะ.

วิ. สภาวเณ มธฺรฺ สภามธฺรฺฯ พระคุณอันอ่อนหวานโดยสภาพ,

วิ. เอโก จ โส พนฺธุ จาติ เอกพนฺธุฯ พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระญาติ
พระองค์เดียว,

วิ. โลกสฺส เอกพนฺธุ โลกกพนฺธุฯ พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระญาติ
พระองค์เดียวของชาวโลก,

วิ. ปาปํ เสวนฺติ สีเสนฺติ ปาปเสวีนฺ ชนผู้มีปกติเสพอกุศลธรรม.

๒๙. วิโรธิตาลงการ จบ

๓๐. ปริวุตติอลงการ

๓๒๕. ยสฺส กสฺสจฺจิ ทาเนน ยสฺส กสฺสจฺจิ วตฺถุโน

วิสิฏฺฐสฺส ยมาทานํ ปริวุตฺติตี สา มตา.

ยํ อาทานํ อ.การถือเอาได้ วิสิฏฺฐสฺส วตฺถุโน ซึ่งวัตถุอัน
ประเสริฐ ทาเนน ด้วยการให้ วตฺถุโน ซึ่งวัตถุ ยสฺส กสฺสจฺจิ อย่างไร

อย่างหนึ่ง อตฺถิ มีอยู่ ยสฺส กสฺสจฺจि แก่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง สา
อาทานชาติ อ.การถือเอานั้น กวีทิว อ้นนักกวี ท. มตา ทราบแล้ว
ปริวุดตีติ ว่าเป็น ปริวุดติอลังการะ.

ปริวุดติอลังการะ หมายถึงอลังการะที่แลกเปลี่ยนโดยได้รับสิ่งใด
สิ่งหนึ่งซึ่งประเสริฐกว่าสิ่งที่ตนเองได้บริจาคไป.

อุ.ปริวุดติอลงการ

๓๒๖. ปุรา ปเรสํ ทตฺวาน มนุญฺญํ นยนาทิกํ

มุนินา สมนุบุปฺตฺตา ทานิ สพฺพญฺญตฺตาสีรี.

สพฺพญฺญตฺตาสีรี อ.ศิริมงคลกล่าวคือพระสัพพัญญุตญาณ
มุนินา อ้นพระมุนี ทตฺวาน บริจาคแล้ว วตฺถุ ซึ่งวัตถุ นยนาทิกํ
มีพระเนตรเป็นต้น มนุญฺญํ เป็นที่ยินดี ปเรสํ ชนานํ แห่งชน ท.
เหล่าอื่น สมนุบุปฺตฺตา ได้แล้วด้วยดี อิทานิ ในกาลนี้.

ในคาถานี้ ได้แสดงการได้รับพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ
หลังจากที่บริจาควัตถุต่าง ๆ เช่น ดวงตา เป็นต้น. ให้วัตถุเท่ากันก็ได้,
ให้ลูกสาวแล้วได้ลูกเขย และได้หลานด้วย เป็นอลังการะได้.

วิ. นยนาทินิ อาทินิ ยสฺสชาติ นยนาทิกํ วัตถุมีพระเนตรเป็นต้น,

วิ. สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญํ ผู้รู้ธรรมทั้งปวง,

วิ. สพฺพญฺญโน ภาโว สพฺพญฺญตฺตา พระสัพพัญญุตญาณ.

๓๐. ปริวุดติอลงการ จบ

๓๑. ภมาลงการ

๓๒๗. กิณฺจิ ทิสฺวาน วิณฺณาตา ปฏิปชฺชติ ตํ สมํ

สํสยาปคตํ วตฺถุํ ยตฺถ โสยํ ภโม มโต.

บุคคลใด อ.บุคคล วิณฺณาตา ผู้รู้ดียงสา ทิสฺวาน เห็นแล้ว กิณฺจิ วตฺถุํ ซึ่งวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ปฏิปชฺชติ ย่อมรู้ วตฺถุํ ซึ่งวัตถุ อยุณฺ์ อื่น ตํสมํ อันเหมือนกับวัตถุ(ที่ตนเคยเห็น) นั้น กตฺวา กระทำแล้ว สํสยาปคตํ ให้ปราศจากความสงสัย ยตฺถ อลงกาเร ในอลงการะใด โสยํ อลงกาโร อ.อลงการะนั้น กวีหิ อ้นนักกวี ท. มโต ทราบแล้ว ภโม ว่าเป็น ภมาลงการะ.

ภมาลงการะ หมายถึงอลงการะที่สำคัญผิดโดยสำคัญว่าเป็นสิ่งที่ ตนเองเคยประสบมาก่อน ในวัตถุที่มีสัณฐานเหมือนกับสิ่งที่เคยพบ มาก่อนนั้น เช่น ในเงามืดพบเห็นสัตว์เดรัจฉานที่วิ่งไปคิดว่าเป็นผีหลอก ตัวเอง หรือคนเห็นพยับแดด คิดว่าเป็นน้ำ ดังนั้น จึงเป็น ภมาลงการะ.

วิ. เดน สมํ ตํสมํ วัตถุที่เหมือนกับวัตถุที่เคยเห็นนั้น,

วิ. สํสโย อปคโต เอตฺสุมติ สํสยาปคตํ สิ่งทีปราศจาก ความสงสัย, วิ. ภมณํ ภโม ความสำคัญผิด (หลอกตา).

๓๒. ภมาลงการ

๓๒๘. สมํ ทิสาสฺ'ชฺชลาสุ ชินปาทนชฺชสุนา

ปฺสฺสนฺดา อภินนฺทนฺติ จนฺทาทปมนา ชนา.

ทิสาสฺ ควันเมื่อทศ ท. อชฺชลาสุ เป็นสภาพรุ่งโรจน์ สนฺเตสุ

เป็นอยู่ สม์ เสมอ ชินปาทนขัสุณา กับพระรัศมีแห่งพระนขา
ที่พระบาทของพระชินเจ้า ชนา อ.ชน ท. ปสฺสนุดา ผู้เห็นอยู่
จนทาดปมณา มีจิตอันสำคัญว่า เป็นแสงแห่งดวงจันทร์
อภิณหนทติ ย่อมยินดียิ่ง.

ในคานานี้ มหาชนเห็นรัศมีของดวงจันทร์ที่ส่องสว่างในทิศทั้งหลาย
ซึ่งเกิดขึ้น ต่อไปเขาเห็นพระรัศมีของพระชินเจ้า เขาดีใจคิดว่า
เป็นแสงจันทร์ ที่จริงเป็นพระรัศมี อันแผ่ชานออกจากพระนขาของพระชินเจ้า
ดังนั้น จึงเป็น ภมาลงการะ เข้าใจผิด, หรือการเห็น อสุภะ แต่คิดว่าเป็น
สุภะ (มีถึง พระโสดาบัน)

ยเถว มตสรีริ

ชีวมปิ อสุภํ ตถา

อาคนตุกาลงกาเรน

จนนตฺตา ตํ น ปากฺกํ.

สรีระที่ตายแล้ว เป็นฉันใด แม้ชีวิต ก็เป็นอสุภะ ฉันนั้น อสุภะนั้น
เป็นสภาพไม่ปรากฏ เพราะถูกปกปิดด้วยเครื่องประดับที่ใส่เข้ามา.

วิ. จนทาดไป อิติ มโน เยสนฺติ จนทาดปมณา ชนผู้มีจิตสำคัญ
ว่าเป็นแสงจันทร์.

๓๑. ภมาลงการ จบ

๓๒. ภาวอลงการ

๓๒๙. ปวฺจฺจเต ยํ นามาทิ

กวีณํ ภาวโพนํ

เยน เกนจิ วณฺณน

ภาโว นามา'ย'วีโรโต.

นามาทิ อ.นามบทเป็นต้น

ยํ ไต ภาวโพนํ อันยังบุคคล

ให้รู้ซึ่งความประสงค์ กวีนิ แห่งนักกวี ท. กวีหิ อันนักกวี ท. ปรากฏเต ย่อมกล่าว วัฒนุณณ ด้วยอาการ เยน เกณจิ อย่างใด อย่างหนึ่ง อัย นามาทีโก อ.บ.ทอันมีนามบทเป็นต้นนี้ กวีนิ อันนักกวี ท. อิริโต กล่าวแล้ว ภาโว นาม ชื่อว่าเป็น ภาวอลังการะ.

ภาวอลังการะ คืออลังการะที่แสดงความประสงค์ของนักกวี เช่น ความรัก ความตกลงขบขัน ความสงสาร ความโกรธเคือง ซึ่งพระคณฺจ รจนอาจารย์จะกล่าวในปริจเฉทที่ ๕ ต่อไป.

อุ.ภาวอลังการ

๓๓๐. นนุ เตเยว สนฺดาโน สาครา น กุลาจลา

มนมฺปิ มรียาทำ เย สํวญฺญปิ ชหฺนติ โน.

สํวญฺญ ในเวลากัปปิพินาศ เย สาครา อ.สาคร ท.เหล่าใด น วิชหฺนติ ย่อมไม่ละ มรียาทำ ซึ่งชอบเขต (คือการไม่ล่วงฝั่งของตน) เต สาครา อ.สาคร ท. เหล่านั้น โน สาครา หาใช่สาคร(ที่แท้จริง)ไม่, เย กุลาจลา อ.ภูเขาบริวารของภูเขาสิเนรุ ท. เหล่าใด วิชหฺนติ ย่อมละ มรียาทำ ซึ่งชอบเขต (กล่าวคือการไม่หว่านไหวของตน) เต กุลาจลา อ.ภูเขาบริวารของภูเขาสิเนรุ ท. เหล่านั้น น กุลาจลา หาใช่ภูเขาบริวาร(ที่แท้จริง)ไม่, เย สาธโว อ.สาธฺชน ท. เหล่าใด โน วิชหฺนติ ย่อมไม่ละ มรียาทำ ซึ่งชอบเขต(กล่าวคือข้อประพฤติ ของตน) สํวญฺญปิ แม้ในเวลากัปปิพินาศ มนมฺปิ แม้เล็กน้อย เต สาธโว อ.สาธฺชน ท. เหล่านั้น สนฺดา เอว เป็นสัตบุรุษนั้นเทียว สาครา เป็นสาคร กุลาจลา เป็นภูเขาบริวารของภูเขาสิเนรุ นนุ โดยแท้.

ในที่นี้แสดงสภาพของมหาสมุทรและตระกูลของภูเขาอันยิ่งใหญ่ไม่หวั่นไหวแต่ยังไม่เท่าคุณของบัณฑิต เพราะเมื่อสิ้นกับปีมหาสมุทรก็แห้งไปภูเขาก็พังทะลายไป แต่บัณฑิตไม่ประพติดอกุศลธรรม เช่นนี้แสดงให้เห็นถึงอหยาตย์อันมั่นคงของบัณฑิต ดังนั้น จึงเป็น ภาวอลังการะ.

สาคร ที่ได้รับนามเช่นนั้น เพราะเหตุที่ไม่ล้นฝั่ง แต่ในเวลาทับปีพินาศโดยเฉพาะขณะที่เกิดอุทกภัยจากน้ำ สาครได้ล้นฝั่งท่วมทะเลขึ้นบนพื้นปฐพีจนถึงพรหมโลก ดังนั้นจึงไม่ชื่อว่า สาคร ที่แท้จริง, ในขณะนั้นแม้ภูเขาบริวารของภูเขาสิเนรุ ได้ชื่อว่า ภูเขา เพราะเหตุที่ไม่หวั่นไหว แต่ในเวลาทับปีพินาศไปภูเขาเหล่านั้น ต้องพังพินาศไปในเพราะภัยพิบัติต่าง ๆ คือ น้ำ ไฟ ลม ดังนั้น จึงไม่ชื่อว่า ภูเขา ที่แท้จริง, แต่สาธุชนผู้ไม่ยอมละข้อปฏิบัติของสัตบุรุษ ชื่อว่าเป็นสาคร ที่แท้จริง เพราะไม่ล้นฝั่งกล่าวคือ ข้อประพติดอกุศลของสัตบุรุษ แม้เมื่อสังวัฏฏ์ทับปีจะพินาศไปก็ไม่ล่วงอกุศล, ชื่อว่าภูเขา ที่แท้จริง เพราะการดำรงมั่นไม่หวั่นไหวในข้อปฏิบัติของสัตบุรุษ แต่ตระกูลภูเขายังหวั่นไหว เพราะไม่ใช่ตระกูลภูเขาจริง ๆ.

หมายเหตุ มนั คัพท์ เป็นนิบาต กล่าวอรรถคือเล็กน้อยดังที่ฎีกากล่าวว่า มนชนิดิ อุปปาลาจากสงขฺย อปี คัพท์ ในมนมปิ เป็นสัมภาวนา อปีติ สมภาวเน (ฎีกาใหม่).

๓๒. ภาวอลังการ จบ

๓๓. มิสฺสอลังการ มี ๒

๓๓๑. องคฺงคิภาวา สทิส-

สํสคฺโค'ลฺงกฺตึนํ โย

พลภาวา จ พนฺธเน

ตํ มิสฺส'นฺติ ปวฺจจฺติ.

สัสสุโค อ.การระคนกัน โย ไต อลงกตินิ แห่งอลังการะ ท.
 อดติ มีอยู่ พนุธเน ในบทประพันธ์ องคฺจฺภาวา จ เพราะความ
 เป็นส่วนประกอบด้วยหมู่ด้วย (ประธานด้วย) สทิสพลาภาวา จ
 เพราะความมีกำลังอันสม่ำเสมอกันด้วยดี สัสสุชนํ อ.การระคนกันนั้น
 กิริหิ อันทักกวี ท. ปุจฺจติยอุมกล่าว มิสฺสนฺติว่า เป็นมิสฺสอลังการะ.

มิสฺสอลังการะ ที่ระคนอลังการะที่กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่แล้วมา
 ดังนั้น จึงเป็นการระคนกันระหว่าง สัททาลังการะและอิตฺถาลังการะ.

มิสฺสอลงฺการ มี ๒ ประการ

๑. องคฺจฺภาวามิสฺสอลงฺการ คือมิสฺสอลังการะที่ระคนกัน
 โดยความเป็นส่วนประกอบและประธานโดยประกอบด้วยอลังการะอย่างใด
 อย่างหนึ่งเป็นหลัก และประกอบด้วยอลังการะอย่างอื่นเป็นเพียง
 ส่วนประกอบ.

๒. สทิสพลาภามิสฺสอลงฺการ คือมิสฺสอลังการะที่ระคนกัน
 โดยความมีกำลังสม่ำเสมอกัน เพราะมีเนื้อความเสมอภาคกัน.

หมายเหตุ องคฺ หมายถึง อลังการะที่เป็นเพียงส่วนประกอบ
 ได้แก่กรรมบทเป็นต้นซึ่งไม่ใช่ประธานในประโยค ส่วน องคฺ หมายถึง
 อลังการะที่เป็นหมู่ (ประธาน) อันหมายถึงประธานของกิริยาในบทนั้น.

วิ. องคฺ อสฺส อดฺติติ องคฺ อลังการะที่เป็นหมู่ (ประธาน)

วิ. องคฺญจ องคฺ จ องคฺจฺ หมายถึงส่วนและหมู่,

วิ. สทิสฺ พลฺ เยสนฺติ สทิสฺพลา อลังการะที่มีกำลังสม่ำเสมอกัน,

วิ. สทิสฺพลาญํ ภาโว สทิสฺพลาภาโว ความเป็นแห่งอลังการะที่มี
 กำลังสม่ำเสมอกัน (การไม่มองหาซึ่งกันและกัน)

วิ. มิสฺสนํ มิสฺสํ หมายถึงการระคนกัน.

๓๓.๑ อ.อุ.อังกุคิภาวมิสสอลงการ

๓๓๒.ปสตุถา มุณีโน ปาท- นขรลิมหานที

อโห คาทุหํ นิมุคฺเคปิ สุขยเดยว เต ชเน.

ปาทนขรลิมหานที อ.แม่น้ำใหญ่กล่าวคือพระรัศมีแห่ง
พระนขาที่พระบาท ปสตุถา อันประเสริฐ มุณีโน ของพระจอมมุณี
ชเน ยังชน ท. เต เหล่านั้น นิมุคฺเคปิ แม่น้ำด่าง คาทุหํ อย่างยิ่ง
สุขยติ เอว ย่อมให้เป็นสุขนั้นเทียว อโห นำอัศจรรย์.

ในคาถานี้ บทว่า ปาทนขรลิมหานที (แม่น้ำใหญ่คือพระรัศมี
แห่งพระนขาที่พระบาท) เป็นรูปกาลังการะ ส่วนบทว่า นิมุคฺเค (ด่าง)
เป็นสมาธิคุณอลังการะ ในคาถานี้มีการกระคณระหว่างรูปกาลังการะและ
สมาธิคุณอลังการะ บทว่า ปาทนขรลิมหานที (องคิ)เป็นประธาน ส่วนบท
ว่า นิมุคฺเค(องค) เป็นกรรรมบท ที่เป็นส่วนประกอบเท่านั้น ดังนั้น จึงเป็น
อังกคิภาวมิสสอลังการะ.

วิ. ปาเทสุ นขา ปาทนขา พระนขาที่พระบาท, วิ. ปาทนขานํ รัสสี
ปาทนขรลสิ พระรัศมีแห่งพระนขาที่พระบาท,

วิ. มหตี จ สา นที จาติ มหานที แม่น้ำใหญ่,

วิ. ปาทนขรลสิ เอว มหานที ปาทนขรลิมหานที แม่น้ำใหญ่คือ
พระรัศมีแห่งพระนขาที่พระบาท,

วิ. สุขิเต สุขเข กรโรตติ สุขยติ กิริยาการกระทำให้เป็นสุข.

๓๓.๒ อ.สทิสพลภาวมิสสาลงการ

๓๓๓.เวโส สภาวมธุโร รูปํ เนตฺตรสายนํ

มธุว มุณีโน วาจา น สมปีณฺเติ กํ ชนํ.

เวโส อ.พระสัณฐาน สภามธุโร อันหวนโดยสภาพด้วย
 รูป อ.พระรูป เนตฺตรสายนํ จ อันเป็นยาแห่งดวงตาด้วย วาจา
 อ.พระวาจา มธุ อิว อันเพียงดั่งน้ำผึ้งด้วยมธุโน ของพระจอมมุนี
 กํ ชนํ ยังชนเช่นไร น สมฺปิเณติ ย่อมให้ยินดีไม่ได้เล่า สมฺปิเณติเอว
 ย่อมให้ยินดีนั้นเทียว.

เวโส, รูป, วาจา มีกำลังให้ยินดีเหมือนกันไม่มีอันไหนมากกว่า.

เวโส สภามธุโร สมภาติลฺงการะ(รสธัมมสมภาติ)ไม่ใช่รสหวานจริงๆ.

รูป เนตฺตรสายนํ รูปกอลฺงการะ.

มธุ (อิว) วาจา คำพูดของพระพุทธเจ้าเหมือนน้ำผึ้งอุปมาลฺงการะ.

ในบทประพันธ์นี้ได้ระคนอิลฺงการะทั้ง ๓ ประการดังกล่าว โดยความ
 มีกำลังสม่ำเสมอขึ้น ในการยังกิริยาความยินดีให้เกิดขึ้น จึงชื่อว่า
 สทิสพลภาวมิสสอิลฺงการะ เพราะปราศจากการมองหาซึ่งกันและกัน.

หมายเหตุ รสายน เป็นยาบำรุงสายตา ในที่นี้ได้เปรียบเทียบ
 พระรูปของพระองค์ว่า เหมือนกับยาบำรุงสายตา เพราะบุคคลผู้ชม
 พระวรกายย่อมเกิดความพึงพอใจ ออยากชมอีกต่อไป เหมือนกับ รสายน
 ที่บำรุงสายตาให้ดีขึ้น.

วิ. สภาเวน มธุโร สภามธุโร พระอากัปกิริยาอันอ่อนหวน
 โดยสภาพ, วิ. รสียตฺติ รโส วัตถุที่มีรส,

วิ. รสายนเมว หรือ รสายนํ หมายถึง ยารสายนะ ได้แก่
 พระรูปอันประดุจยารสายนะ,

วิ. เนตฺตานํ รสายนํ เนตฺตรสายนํ ยารสายนะแห่งดวงตา

๓๔. อาสีอลงการ

๓๓๔. อาสี นาม สिया'ตถสฺส อิกฺกุจฺสุส'สีสนํ ยถา
ติโลเกกคฺติ นาโถ ปาตุ โลก'มปายโต.

อาสีสนํ อ.ความปรารภณา อตถสฺส ซึ่งประโยชน์ อิกฺกุจฺสุส
อันตนปรารภณาแล้ว อาสี นาม ชื่อว่า อาสีอลังการะ สिया ย่อมมี
อุทาหรณ์ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นอย่างไร ติโลเกกคฺติ คือ
ติโลเกกเป็นต้น นาโถ อ.พระนาถเจ้า ติโลเกกคคฺติ ผู้ทรงเป็นที่พึ่ง
แห่งชาวโลก ๓ ปาตุ ของจรรักษา โลกํ ซึ่งโลก อปายโต จากอบาย.

อาสีอลังการะ หมายถึงอลังการะที่ปรารภณาประโยชน์ อย่างใด
อย่างหนึ่ง ในที่นี้ได้แสดงความปรารภณาวาขอให้รักษาสัตว์โลกเกิด จึงเป็น
อาสีอลังการะ(คำอวยพร, คำให้พร).

วิ. ดโย โลกา ติโลกํ โลก ๓, วิ. เอโกเยว คคฺติ ต้องแก้เป็น
เอกาเยว คคฺติ เอกคคฺติ สรรณะแห่งเดียว,

วิ. ติโลกสฺส เอกคคฺติ ติโลเกกคคฺติ สรรณะแห่งเดียวของชาวโลก ๓.

๓๕. รสีอลงการ

๓๓๕. รสปปตีติ ชนกํ ชายเต ยํ วิภูสณํ
รสวณฺตฺนฺติ ตํ เถยฺยํ รสวณฺตฺวิธานโต.

ยํ วิภูสณํ อ.อลังการะอย่างใด รสปปตีติ ยังความรู้ซึ่ง
อรรถรสให้เกิดขึ้น ชายเต ย่อมเกิดขึ้น ตํ วิภูสณํ อ.อลังการะนั้น
กวีหิ อันนักกวี ท. เถยฺยํ ฟังทราบ รสวณฺตฺนฺติ ว่าเป็นรสีอลังการะ

รสวนดิวิธานโต เพราะการกระทำซึ่งความมีอรรถรส(ในวรรณกรรม, ในวรรณคดี).

อสังการะที่บริบูรณ์ด้วยรสอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดา รส ๙ ประการ มีสังการรส (แสดงความรักเป็นต้น) ซึ่งจะกล่าวต่อไป ชื่อว่า รสอสังการะ คันถรจนานจารย์จะแสดงสภาพรสเหล่านั้นไว้ในปริจเฉทที่ ๕.

อุ.รสีอสังการ

๓๓๖. รากานตพุกตสโรชมุขิ ธราย

ปาทา ดิโลกครุโน'ธิกพนุธราคา

อาทาย นิจุจ สรเสน กเรน คาหุหิ

สญจุมพยนติ สดดา'หิตสมภเมน.

ปาทา อ.พระบาท (คือบุรุษ) ท. อธิกพนุธราคา ผู้มีความรักอันตนผูกพันแล้วอย่างยิ่ง ดิโลกครุโน ของพระศาสดาผู้เป็นครูแห่งโลก ๓ อาทาย ประคองกอดแล้ว คาหุหิ อย่างยิ่ง กเรน ด้วยมือ นิจุจสรเสน อันเป็นไปด้วยความรักเสมอ สญจุมพยนติ ย่อมจุมพิต รากานตพุกตสโรชมุขิ ซึ่งใบหน้ากล่าวคือดอกบัว อันนำอัศจรรย์อันน้อมมาด้วยความกำหนัด ธราย แห่งปฐพี (กล่าวคือหญิงงาม) อาหิตสมภเมน ด้วยความทนุถนอมอันตนกระทำแล้ว สดดี เสมอ.

ในคานานี้ได้เปรียบเทียบแผ่นดิน อันเป็นที่ย่างพระบาทของพระบรมศาสดาว่า เหมือนกับหญิงงาม เปรียบดอกบัวอันผุดขึ้น

คัมภีร์สุโธธาลังการนิสสยะ

จากพื้นปฐพี ว่าเหมือนกับใบหน้าของหญิงงามนั้น เปรียบพระบาทของพระองค์
ประดุจบุรุษ เปรียบการย่างพระบาทของพระองค์ ลงบนดอกบัวประดุจ
การประคองกอดจุมพิตที่ใบหน้า ดังนั้นจึงแสดงถึงคารรส (รสรัก) ได้อย่างชัดเจน
เพราะเหตุนี้จึงเป็น รสือลังการะ ที่ประกอบด้วย ลิงคารรส.

นิคม

๓๓๗. อิจจา'นุคฺมฺม ปุริมาจิริยานุภาว'
สงฺเขปโต นิคฺทิตโต'ย'มลงฺกตฺตีน'
เกโท'ปฺรุปริ กวีหิ วิกฺปิยานัน'
โก นาม ปสฺสิดุ'มลฺ ชลฺ ตาส'มฺนุดฺ.

เกโท ถ.ประเภท อย นี้ อลงกตตีนี แห่งอลังการะ ท. มยา
อันข้าพเจ้า อนุคฺมฺม อาศัยแล้ว ปุริมาจิริยานุภาว' ซึ่งอานุกภาพ
แห่งอาจารย์อันมีในการก่อน นิคฺทิตโต กล่าวแล้ว สงฺเขปโต
โดยสังเขป อิติ ด้วยนัยอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วนี้ โก นาม อ.ใครเล่า
อลฺ สามารถ ปสฺสิดุ' เพื่อพบเห็น อนนฺตฺ' ซึ่งที่สุด ตาส' อลงกตตีนี
แห่งอลังการะ ท. เหล่านั้น กวีหิ อันนักกวี ท. วิกฺปิยานัน' พึงรจนาขึ้น
อุปฺรุปริต่อ ๆ กันมา.

คาถานี้เป็นคำสรุปของอรรถลึงการะ ที่แสดงมาทั้ง ๓๕ ประเภท
เราอาศัยคัมภีร์อรรถลึงการะของอาจารย์แต่ก่อนไม่ได้รจนาเองและไม่ใช้มีเท่านี้
ยังมีอีกมากในคัมภีร์อรรถลึงการะของอาจารย์ก่อน ๆ หาที่สุดไม่ได้ ที่อาจารย์
ทั้งหลาย แสดงต่อ ๆ กันมา.

วิ. ปุริโม อาจารย์โย ปุริมาจริโย อาจารย์ผู้มีในกาลก่อน,
วิ. ปุริมาจริยสุต อานุกาโว ปุริมาจริยานุกาโว อานุกาพของ
อาจารย์ ผู้มีในกาลก่อน.

อิติ สัมภรภูชิตมหาสามิวิโรจเด สุโพธาลงการ

อดตถาลงการาวโพโธ นาม

จตุตถุ ปริญญะโท

ปริญญะที่ ๔ ชื่อว่า อัดถาลงการาวโพธ

(แถลลองอัดถาลงการะ)

ในคัมภีร์สุโพธาลงการะอันพระสังขรค์ชิตมหาสามิโรจนาไว้

ด้วยประการฉะนี้

ปริญญะที่ ๔ จบ

ปริจเฉทที่ ๕

ภาวาวโพธ-ปญจมปริจเฉท

ภาวรสโพธ แกลงภาวะ และ รส

๓๓๘. ปฏิภาณวตา โลก- โวหารมนุสสารินา
 ตโตจิตยสมมูลลาส- เวทีนา กวินา ปรี.
 ๓๓๙. จายีสมนุธิโน ภาว- วิภาวา สาณูภาวกา
 สมฺปชฺชนติ นิพฺนธา เต รสสุสาทาย สาธุนิ.

(โอจิตยํ นาม ชื่อ อ.ความเหมาะสม วิโยชนียํ เป็นของ
 อันบุคคลพึงให้เว้น พนุโต จากพันธะ น โหติ ย่อมไม่เป็น ยโต
 เพราะเหตุใด) ตโต เพราะเหตุนั้น ภาววิภาวา อ.ภาวะและวิภาวะท.
 เต เหล่า นั้น จายีสมนุธิโน อันมีความสัมพันธ์กับฐายีบท
 สาณูภาวกา อันเป็นไปกับด้วยอนุภาวะกวินา อันนักกวี ปฏิภาณวตา
 ผู้มีปฏิภาณ อนุสสารินา ผู้มีปกติคล้อยตาม โลกโวหารํ ซึ่งโวหาร
 ของชาวโลก โอจิตยสมมูลลาสเวทีนา ผู้รู้ซึ่งความรุ่งโรจน์ (แห่ง
 เนื้อความ) ตามความเหมาะสม นิพฺนธา รจนานํ สมฺปชฺชนติ
 ย่อมเป็นไป รสสุสาทาย เพื่อความยินดีซึ่งอรรถรส สาธุนิ แห่ง
 สาธุน ท. ปรี อย่างยิ่ง

บทประพันธ์ที่ประกอบด้วย ภาววิภาวะ และ อนุภาวะ ย่อมสามารถ
 ก่อให้เกิดอรรถรสแก่บุคคลผู้ชมดูหรือผู้อ่านได้ อนึ่งนักกวีผู้สามารถ
 รจนาบทประพันธ์ให้ประกอบด้วย ภาววิภาวะ และ อนุภาวะ ดังกล่าว
 ต้องประกอบด้วยองค์คุณ ๓ ประการคือ

๑. มีปฏิภาณปัญญาตามสมควรต่อฐานะ(ญาณที่เกิดขึ้นตามเรื่องนั้นๆ)

๒. พิจารณาว่าความเหมาะสมและความไม่เหมาะสมแห่งไวยาหาร

๓. เข้าใจวิถีการใช้ของชาวโลกตามสมควรต่อกาลเทศะ

ในบรรดา ภาวะ เป็นต้นเหล่านั้นคือ

๑. ภาวะ หมายถึง สภาพอารมณ์ของจิตพิเศษเช่นความรักอันเกิดขึ้นแก่นักประพันธ์หรือนักแสดง.

๒. วิภาว หมายถึง เหตุโดยตรงและเหตุบริวารของภาวะนั้น(ได้แก่ เหตุคืออารมณ์)

๓. อนุภาว หมายถึง ทำทางคำพูดเป็นต้นอันเกิดจากภาวะนั้น นักประพันธ์ผู้สามารถแสดงถึงสภาพอารมณ์ของตน เหตุและผลให้บริบูรณ์ได้ จึงจะก่อให้เกิดอรรถรส แก่ผู้ชมหรือผู้อ่านบทประพันธ์ของตนได้ (หมายเอาจิตตสรุป).

๑. ภาว มี ๓ ประการ

๑.๑ จายีภาว สภาพที่ตั้งมั่น

๑.๒ พยุภิจาริกภาว สภาพอารมณ์ที่เปลี่ยนแปลงไม่แน่นอน

๑.๓ สาตติกาภาว สภาพที่มีชนลกชู้หรือเป็นผลจากเหตุทั้ง๕ของตน

๒. วิภาว มี ๒ ประการ

๒.๑ อารมณณวิภาว เหตุอันเป็นอารมณ์โดยตรง (หมายเอาสตีร)

๒.๒ อุททีปนวิภาว เหตุบริวาร(สวย, รวย, เก่ง, มารยาทดี เป็นต้น)

๓. อนุภาว ไม่มีประเภท

คันถรจนอาจารย์จะแสดงประเภท เป็นต้นเหล่านั้นต่อไป.

ภาวาลงการ มี ๓

๓๔๐. จิตตวุดติวิเสนา ตุ ภวายนฺติ รเส ยโต
 รตฺยาทโย ตโต ภาว สทฺเทน ปริกิตฺติตา.

ตุ ส่วนว่า จิตตวุดติวิเสนา อ.ความเป็นไปพิเศษแห่งจิต
 รตฺยาทโย อันมีความรักเป็นต้น รเส ยังรส ท. ภวายนฺติ ย่อมให้เกิด
 ยโต เพราะเหตุใด ตโต เพราะเหตุนั้น เต จิตตวุดติวิเสนา
 อ.ความเป็นไปพิเศษแห่งจิตนั้น กวินา อันนักกวี ปริกิตฺติตา กล่าวแล้ว
 ภาวสทฺเทน ด้วยภาวศัพท์.

ความเป็นไปโดยพิเศษแห่งจิตหมายถึงสภาพอารมณ์ ซึ่งเกิดจากจิต
 เช่น ความรัก ความโกรธ ความตลกขบขัน อันเกิดขึ้นแก่นักแสดง
 หรือนักประพันธ์ ย่อมสามารถก่อให้เกิดรสต่าง ๆ เช่น ความรัก ความโกรธ
 ความตลกขบขันเป็นต้น แก่ผู้ชมหรือผู้อ่านได้ ดังนั้นจึงชื่อว่า ภาวะ.

ในคานานี้ บทว่า รตฺยาทโย แสดงองค์ธรรมของภาวศัพท์ว่า
 หมายถึงสภาพอารมณ์อันพิเศษ เช่น ความรัก, ส่วนบทว่า ภวายนฺติ
 แสดงรูปวิเคราะห์ ภาว ศัพท์ วิ.ว่า รเส ภวายนฺติ ภาวโ (ภู+ณ+ณ)
 (ตั้งอยู่โดยปกติ คือ ภาวะอื่นปิดบังไว้ไม่ได้ เช่น ฉายหนัง เรื่องความโศก
 คนดูหัวเราะ หนังนั้นไม่ดี ไม่มีรส).

๑. จายีภาวอลงการ

๓๔๑. วิโรธินา'ณฺณภาเวน โย ภาวโ น ติโรหิตโ
 สีเลน ติฏฺฐติ'จฺเจ'โส จายีภาวโ'ติ สทฺทิตโ.

ภาโว อ.ภาวะ โย ไค อณฺณภาเวน อั้นภาวอื่น วิโรทินา
ซึ่งตรงกันข้าม น ติโรหิตโต ปกปิดไม่ได้แล้ว ติฏฐติ ดำรงอยู่ สีเสน
โดยปกติ อิติ เพราะเหตุนั้น เอโส ภาโว อ.ภาวะนั้น กวินา
อ้นนักกวี สทฺหิตโต กล่าวแล้ว จายีภาโวติ ว่าเป็น จายีภาวะ.

ฐายีภาวะ หมายถึงภาวะที่มั่นคง เพราะดำรงอยู่โดยสภาวะของตน
ไม่ถูกภาวะอื่นที่ตรงข้ามครอบงำได้ เช่นในขณะเกิด รติฐายีภาวะ
(ความรักเกิดขึ้น) ในขณะนั้น โภธฐายีภาวะ ความโกรธ จะเกิดขึ้นไม่ได้
เพราะความรักมีกำลังแรงกว่าความโกรธ แม้พบเห็นข้อบกพร่องบางอย่าง
ก็สามารถควบคุมตนเองได้.

ประเภทของ จายีภาว มี ๔

๓๔๖. รติหาสา จ โสโก จ โภธสุสาหฺมยํ ปิ จ

ชิตฺตุจฺจา วิมฺหยา เจว สโม จ นว จายีโน.

รติหาสา จ อ.ความรักและความตกลงขบขัน ท.ด้วย โสโก จ
อ.ความเศร้าโศกด้วย โภธสุสาหฺมยํ ปิ จ อ.ความโกรธความ
พากเพียรและความกลัวด้วย ชิตฺตุจฺจา วิมฺหยา จ อ.ความรังเกียจ
ขยະแขยงและความอัศจรรย์ใจ ท. ด้วย สโม จ อ.ความสงบด้วย
จายีโน อ.ฐายีภาวะ ท. นว ๔ ประการ โหนฺติ ย่อมมี อิติ อย่างนี้.

ในคานานี้แสดงประเภทของฐายีภาวะ ๔ ประการคือ

๑. รติจายีภาว ความรัก ความเพลิตเพลิต ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
ซึ่งตนปรารถนา

๒. ภาสจายีภาว ภาวะอารมณ์ที่มั่นคงและตกลงขบขัน เพราะ
ระลึกถึงเรื่องที่น่าขบขันอย่างใดอย่างหนึ่ง.

๓. โสภายีภาว ความเศร้าโศก เพราะประสบกับความพินาศ และเพราะไม่สมความประสงค์เป็นต้น.

๔. โภธายีภาว ความโกรธ เพราะประสบกับวิสภากาธมณ.

๕. อุสุสหาายีภาว ความพยายามในประโยชน์ที่ปรารถนา.

๖. ภยายีภาว ความกลัวอันเกิดขึ้นเพราะประสบกับสิ่งที่หนักกลัว.

๗. ชิดุจจรายีภาว ความรังเกียจขยะแซยง เพราะพบเห็นอารมณ์ ที่ตนเองไม่พึงพอใจ.

๘. วิมูหยาายีภาว ความอัสจรรย์ เพราะพบเห็นสิ่งที่ไม่เคยพบ เห็นมาก่อน.

๙. สมายีภาว ความสงบแห่งจิต.

๒. พุยกิจารีภาว

๓๔๓. ติโรภาววิภาวาทิ- วิเสสนา'ภิมุขยโต

เย เต จรณติ สีเลน เต โหนติ พุยกิจาริโน.

เย เต ภาวา อ.ภาวะ ท. เหล่าใด จรณติ ย่อมเป็นไป สีเลน โดยปกติ อาภิมุขยโต โดยความเป็นเฉพาะหน้า (สู่ฐายีภาวะ) ติโรภาววิภาวาทิวิเสสน โดยความพิเศษอันมีการสาบสูญไป และการปรากฏเกิดขึ้นเป็นต้น อิติ เพราะเหตุนั้น เต ภาวา อ.ภาวะ ท. เหล่านั้น พุยกิจาริโน ชื่อว่า พุยกิจารีภาวะ.

ภาวะซึ่งไม่แน่นอนบางครั้งเกิดขึ้นบางครั้งพินาศสาบสูญไป อันเกิดร่วมกับฐายีภาวะ ชื่อว่า พุยกิจารีภาวะ ในคานานี้ ได้แสดงบทว่า วิเสสน ได้แสดงอรรถของ วิ อุปลัค อาภิมุขยโต แสดงอรรถของ อภิ อุปลัค จรณติ สีเลน แสดงอรรถของ จร ธาตุ และ ณี ปัจจัย.

พยกิจารีภาวะ เป็นสภาพอารมณ์ที่ไม่แน่นอน (ไม่เหมือนกับฐายีภาวะที่มีความมั่นคง ดำรงอยู่โดยสภาพของตนอย่างแน่นอน) เช่น ในขณะที่สวตมนต์บางครั้งเกิดความเบื่อหน่าย เรียกว่า นิพเพทพยกิจารีภาวะ, บางครั้งเกิดความดำริเรื่องอื่นจากสวตมนต์ที่กำลังสวดอยู่เป็นชักกพยกิจารีภาวะ, บางครั้งเกิดความสงสัยในพุทธคุณ เป็นสังกพยกิจารีภาวะ, บางครั้งเกิดความเหน็ดเหนื่อย เพราะการสวด เป็นเวลานาน เป็น สมพยกิจารีภาวะ, บางครั้งเกิดความโง่งงเป็น นิททาพยกิจารีภาวะ, บางครั้งปราศจากความโง่งงเป็น วิโพพยกิจารีภาวะ, บางครั้งนอนหลับไปเป็นสุดตพยกิจารีภาวะเพราะเหตุที่ภาวะเป็นสภาพอารมณ์ที่ไม่แน่นอน, บางครั้งเกิดขึ้น บางครั้งอันตรธานหายไป จึงเรียกว่า พยกิจารีภาวะ.

ประเภทของ พยกิจารีภาวะ มี ๓๓

๓๔๔.

นิพพุทโธ, ดกฺก, สงฺกา, สม, ธิตฺติ, ชฬิตฺตา, ทินฺนุ, คฺคฺคา, 'ลสฺสตุตฺตํ
 สุตฺตํ, ตาโส, คิลานุ, สฺสุก, หริส, สติ, สฺสุสา, วิสาทา, พหิตฺถา,
 จินฺตา, คพฺพา, ปมาโร, มริส, มท, มตฺตุ, มฺมาท, โฆหา, วิโพโร,
 นิทฺทก, เวคา, สพฺพินฺ, มรณ, สจฺปลา, พยาธิ, เตตฺเตสฺสเมเต.

เอเต อ.ภาวะ ท. เหล่านี้ เตตฺเตสฺส ๓๓ อย่าง อิติ คือ

(สพฺพินฺ มรณสจฺปลาพยาธิ = พยาธิรมกับจปลดาและมรณ พร้อมกับบัพพินา)

พยกิจารีภาวะ มี ๓๓ ประการ คือ

๑. นิพพุท	ความเบื่อหน่าย	๒. ดกฺก	ความคิด
๓. สงฺกา	ความสงสัย	๔. สม	ความเหน็ดเหนื่อย

๕. ฉิติ	ความสามัคคี	๖. ชหตา	ความมกขย
๗. ทินดา	ความตักขาก	๘. อุดคา	ความทรรณ
๙. อลลตุด	ความเกียจคร้าน	๑๐. สุตุด	ความหลับ
๑๑. ตาส	ความสะดุ้ง	๑๒. คิลาน	ความอ่อนเพลีย
๑๓. อุตสู	ความพยายาม	๑๔. หริส	ความเบิกบาน
๑๕. สติ	ความระลึกได้	๑๖. อีสสู	ความริษยา
๑๗. วิสทา	ความเหนื่อยใจ	๑๘. อพหิตถา	ความสำรวมกาย
๑๙. จินดา	ความคิด	๒๐. คพพ	ความเย่อหยิ่ง
๒๑. อปมาร	ความแปรปรวนแห่งจิต(ผีเข้า)	๒๒. มริส	ความไม่อดทน
๒๓. มท	ความเมา	๒๔. มติ	ความรู้
๒๕. อุมมทา	ความบ้า	๒๖. โมห	ความหลง
๒๗. วิโพธ	ความตื่น	๒๘. นิททา	ความหลับ
๒๙. เวค	การกระวีกระวาด	๓๐. พหิ	ความละอาย
๓๑. มรณ	ความตาย	๓๒. จปล	ความรวนเร
๓๓. พยาธิ	ความเป็นไข้		

คาถานี้เป็น สทุธราคาถา แต่ละบาทมี ๒๑ คำประพันธ์

๓. สาดุดิกาภาว

๓๔๕. สมหิตตุดปุปภาว สดุดิ เตโน'ปปาทิตา

สาดุดิกาปยุ'นภาวตเต วิสุ' ภาวา ภวนติ เต.

สภาวชาดา อ.สภภาพ สมหิตตุดปุปภาว อันเกิดขึ้นเพราะจิตที่ตั้งมั่น สดุดิ ชื่อว่า สัตตะ สภาวา อ.สภภาพ ท. เดน สดุดเดน

นอกนั้น เสทสูเวปถ อ.แห่งออกน้ำตาไหล และโคลงกายด้วย
 เวณณียัง จ อ.การเปลี่ยนแปลงผิวพรรณด้วย วิสุสรตา จ อ.ความ
 มีเสียงกล้ำด้วย สาตติกา อ.สาตติกาภาวะ ท. เอเด เหล่านั้น
 อฏฐ ๘ ประการ โหนติ ย่อมมี อิติ อย่างนี้.

สาตติกาภาวะ มี ๘ ประการ

๑. ทมฺภ ความแข็งแรงแห่งร่างกายเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง
เช่นกลัว จัก หรือ เบิกบานเป็นต้น
๒. ปลย การนอนหลับ
๓. โรมณฺจ การชูชันแห่งขน
๔. เสท เหงื่อแตก
๕. อสฺสู น้ำตาไหล
๖. เวปถ โคลงกาย (การสั่น)
๗. เวณณีย การเสียผิวพรรณ
๘. วิสุสรตา ความมีเสียงกล้ำ (เสียงเปลี่ยนแปลง)

จายีภาว เป็นพยภิจารีภาวได้

๓๔๗. ยทา รตฺยาทโย ภาวา จิตฺตีสฺสา น โหนติ เจ
 ตทา สพฺเพปิ เต ภาวา ภวนฺติ พฺยภิจาริโน.

เจ หากว่า ยทา ในกาลใด เข ภาวา อ.จายีภาวะ ท. เหล่าใด
 รตฺยาทโย อันมีรติเป็นต้น จิตฺตีสฺสา มีสภาพดำรงอยู่ น โหนติ
 ย่อมไม่เป็น ตทา ในกาลนั้น เต ภาวา อ.จายีภาวะ ท. เหล่านั้น
 สพฺเพปิ แม้ทั้งปวง พฺยภิจาริโน ชื่อว่าพยภิจารีภาวะ ภวนฺติ ย่อมเป็น.

คาถานี้แสดงเรื่อง ที่ฐายีภาวะเปลี่ยนเป็นพยภิจารีภาวะได้ในขณะที่ไม่ดำรงอยู่ในสภาพของตน ฉะนั้น เมื่อรวมพยภิจารีภาวะ ๙ ประการ ที่เปลี่ยนมาจากฐายีภาวะ รวมกับ พยภิจารีภาวะ ๓๓ ประการ จึงมี พยภิจารีภาวะ ๔๒ ประการ

ในขณะที่เจ้าชายนันทะ ได้รับอุปสมบทจากพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ยังหวนระลึกถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่ แต่เมื่อพระพุทธองค์ทรงพาไปยังสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ได้พบกับเทพธิดาแล้วไม่เกิดความรักในนางชนบทกัลยาณีวิธฐายีภาวะ ที่ดำรงอยู่ในนางชนบทกัลยาณีได้เปลี่ยนแปลงไป เป็นชिक्षณาฐายีภาวะ ซึ่งเป็นความรังเกียจโดยคิดว่า เหมือนกับนางสิงลุน นิ่งเจ้าอยู่ขุนตอดะโกที่ถูกไฟไหม้ จึงกลายเป็นพยภิจารีภาวะอันหนึ่งพระนางปภาวดีซึ่งเกิดความรักเกียจในพระเจ้ากุสะ เป็นชिक्षณาฐายีภาวะ ในขณะที่จะถูกพระบิดาของนางประหาร เพราะภษัตริย์ ๗ พระนคร มาล้อมพระนครไว้ได้เปลี่ยนพระทัยเป็นความรักในพระเจ้ากุสะจึงกลายเป็น วิธฐายีภาวะ

วิภาวและอนุภาว

๓๔๘. วิภาโว การณ์ เดสุ- ปุตฺตติยฺหุทีปเน ตถา
โย ลียา โพรโก เดส- มนฺญาโว'ย'มิริโต.

การณ์ อ.เหตุ (โดยตรงและบริวาร) เดสุปุตฺตติยา ในการเกิดขึ้นแห่งภาวะ ๓ ประการ ท. เหล่านั้น ด้วย ตถา นอกจากนั้น เดสฺ อุกุทีปเน ในการแสดงซึ่งภาวะ ท. เหล่านั้นด้วยวิภาโว ชื่อว่า วิภาว โย อากาโร อ.อาการใด โพรโก อันยังบุคคลให้รู้ เดสฺ ภวานํ ซึ่งภาวะ ๓ ประการ ท. เหล่านั้น ลียา ย่อมมี อัย อากาโร อ.อาการนี้ ภวินา อันนักกวี อิริโต กล่าวแล้ว อนุภาโว ว่าเป็น อนุภาวะ.

วิภาวะ เหตุที่ก่อให้เกิดภาวะทั้ง ๓ ประการได้ หรือหมายถึงเหตุ
ที่แสดงภาวะทั้ง ๓ ประการเหล่านั้นให้ปรากฏชัด ดังนั้น จึงมี ๒ ประการ

๑. อารัมมณวิภาวะ เหตุคืออารมณ (รูป, เสียง, กลิ่น, รส ฯ)

๒. อุททีปนวิภาวะ เหตุบริวาร (สวय, รวย, เก่ง, มารยาทดี ฯ)

คันถรจนอาจารย์ ได้แสดงประเภทของอารัมมณวิภาวะ ด้วยบทว่า
เตส อูปุตติยา แสดงอุททีปนวิภาวะ ด้วยบทว่า อุททีปน แสดง
วิภาวะ หมายถึงเหตุด้วยบทว่า วิภาโว การณ์.

ส่วนผลกล่าวคือ อากาทางกาย วาจา เป็นต้นซึ่งเกิดขึ้น
เพราะภาวะทั้ง ๓ ประการเหล่านั้น ชื่อว่า อนุภาวะ, อนุภาวะเป็นผล
ซึ่งทำให้ทราบถึงภาวะทั้ง ๓ ประการเหล่านั้นได้ เช่น นโม ตสฺส ภควโต
อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ในพุทธคุณนี้ มีการจำแนกภาวะวิภาวะและ
อนุภาวะดังต่อไปนี้คือ

เจตนา อันมีมหากุศลจิตเป็นประธาน ประกอบด้วยกุศลจิตชื่อว่า
ธัมมตริฐายีภาวะ, ความสงบ, การเกิดปัญญา ชื่อว่า พยภิจารีภาวะ,
ในบางครั้งเกิดความเบื่อหน่าย (นิพเพทพยภิจารีภาวะ), เกิดความดำริ
ถึงเรื่องอื่น (ตถกพยภิจารีภาวะ), เกิดความสงสัยในพุทธคุณ (สงฺก),
เกิดความเหน็ดเหนื่อย เพราะการสวด (สม), ดังนั้นสภาพเหล่านั้นจึงเป็น
พยภิจารีภาวะ, อากาที่ขุ่นลุกชูชัน เพราะปิตอันเกิดจากการเจริญ
พระพุทฺธคุณเป็น สาตติกาภาวะ; พระคุณของพระพุทฺธเจ้า เป็น
อารัมมณวิภาวะ, เหตุบริวาร คือ โยนิโสมนสิการ สปุปฺริสุปนิสสย
ปุพเพกตปุณฺณตา เป็นต้น เป็น อุททีปนวิภาวะ ผลซึ่งเกิดจากการเจริญ
พระพุทฺธคุณอันมีปิตี ปัสสัทธิ เป็นต้น จนถึงการบรรลุพระนิพพาน
เป็นอนุภาวะ.

คำชี้แนะ

๓๔๙. เนกเหตุ มโนวุดติ วิเสสญจ วิภาวิตุ

ภาว วิภาวานุภาวา วณฺณียา พนฺธเน ผุฏฺฐ.

วิภาวานุภาวา อ.วิภาวะและอนุภาวะ ท. กวินา อันนั๊กกี
 วณฺณียา พิงฺพรณฺนา ผุฏฺฐ ให้ปรากฏ พนฺธเน ในประพັນธ
 วิภาวิตุ เพื่ออันแสดง ภาว ซึ่งภาวะ อนเนกเหตุญจ อันมีเหตุ
 มากมายด้วย มโนวุดติวิเสสญจ อันเป็นไปพิเศษแห่งจิตด้วย.

คานานี้แสดงคำชี้แนะว่านักกีพิงพรณนาให้ปรากฏ วิภาวะ (เหตุทั้ง๒)
 และอนุภาวะ (ผล) ในบทประพັນธของตนเพื่อแสดงภาวะทั้ง๓ประการให้ปรากฏชัด
 เช่น ในคำว่า เขาร้องไห้จนน้ำตานองหน้า เพราะบิดาเสียชีวิต ในประโยคนี้
 ความเศร้าโศก เป็นโคกฐายีภาวะ เหตุคือบิดาที่ล่วงลับเป็นอารัมมณวิภาวะ
 ความผูกพันในบิดา เป็นอุทที่ปนวิภาวะ นำตาเป็นอนุภาวะ(ผล) ดังนั้นประโยคนี้
 เป็นประโยคที่ประกอบด้วยเหตุและผล ซึ่งสามารถแสดงภาวะให้ปรากฏชัดได้.

ชี้แจง

๓๕๐. สวิภาวานุภาเวหิ ภาวา เต เต ยถารหิ

วณฺณนียา ยโลจจิตฺถิ โลกฺรฺพานุคามินา.

ภาวา อ.ภาวะ ท. เต เต เหล่านั้น ๆ กวินา อันนั๊กกี
 โลกฺรฺพานุคามินา ผู้มีปกติคล้อยตามซึ่งสภาพแห่งชาวโลก
 วณฺณนียา พิงฺพรณฺนา ยถารหิ ตามสมควร สวิภาวานุภาเวหิ
 ด้วยอนุภาวะ อันเป็นไปกับด้วยวิภาวะ ท. ยโลจจิตฺถิ ตามสมควร
 ต่อความเหมาะสม.

นักกรวิฬงพรรณนาภาวะต่างๆ คือ

ภาวะ มี ๓ คือ

๑. ฐายีภาวะ ภาวะที่มั่นคง
 ๒. พยภิจารีภาวะ ภาวะที่เปลี่ยนแปลง
 ๓. สาดติกาภาวะ ภาวะที่เกิดจากเอกัคคตา(ความตั้งมั่นของจิต) ให้คล้อยตามความเหมาะสมโดยประกอบด้วยวิภาวะและอนุภาวะดังกล่าว.
- ทั้ง ๓ นี้เป็นสภาพของจิตที่พิเศษ เช่น รัก โกรธ เป็นต้น

วิภาวะ มี ๒ คือ

๑. อารัมมณวิภาวะ เหตุอารมณ์โดยตรง,
 ๒. อุทที่ปนวิภาวะ เหตุแวดล้อม. ทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุให้ภาวะปรากฏ
- อนุภาวะ มี ๑. เป็นผลของวิภาวะ หรือ ฅาปกเหตุ
- สามอย่างเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๖ อย่าง บทประพันธ์ที่ครบบริบูรณ์ ทั้งหกอย่างนี้ดีที่สุด.

สภาวะของ สาดติกาภาว

๓๕๑. จิตตวุดติวิเสสตุดา มานสา สาดติกา'งคโต
พหิ นิสฺสฎฺฐเสทาหิ อนุภาเวหิ วณฺณียา.

สาดติกา อ.สาดติกาภาวะ ท. มานสา อันเกิดขึ้นในจิต จิตต-
วุดติวิเสสตุดา เพราะความมีความเป็นไปพิเศษแห่งจิต วณฺณียา
อันบุคคลพึงพรรณนา พหินิสฺสฎฺฐเสทาหิอนุภาเวหิ ด้วยอนุภาพอันมี
เหนือที่ไหลออก องคโต จากสรีระเป็นต้น ท.

สาดติกาภาวะที่หมายถึงจิตตชรูปประกอบด้วยประเภท ๘ ประการ
ที่กล่าวมา, บรรดาสาดติกา ๘ ประการ มีเห็กรวมอยู่ด้วย, เห็กรันนั้น

เป็นอนุภาวะ ซึ่งเป็นผลของภาวะได้, ดังนั้นจึงจำแนกเห็อดังกล่าวได้ว่า
 เห็อที่เก็ดในสรีระเป็นสาดตติกาภาวะ, ส่วนเห็อที่ไหลหยดออกจากสรีระ
 ซึ่งปรากฏชัดเป็นอนุภาวะ, หรือในประโยคว่า คิษย์ถูกอาจารย์ตี ในประโยคนี
 จิตอันประกอบด้วยความกลัวของคิษย์เป็นภยฐายีภาวะ, อาจารย์ หรือ
 ไม้เล็ยาเป็นอารัมมณวิภาวะ, ความผิดของคิษย์เป็น อุทที่ปนวิภาวะ,
 ความอ่อนเปลี้ยไร้กำลังเป็นคิลาณพยภิจารีภาวะ, เห็อที่เก็ดขึ้นซึ่มในร่างกาย
 เป็นสาดตติกาภาวะ, เห็อที่ไหลหยดออกจากร่างกาย เป็นอนุภาวะ.

ลักษณะของรส

๓๕๒. สามชุกิกาน'มานนุโท โย พนุทธถานุสารินิ
 รสิยตีติ ตณฺญุหิ รโส นามาย'มริโต.

โย อานนุโท อ.สภาพเป็นที่ยินตีโต สามชุกิกานิ แห่งสมชิกท.
 พนุทธถานุสารินิ ผู้มีปกตติคัลล้อยตามซึ่งเนื้อความแห่งประพันธ์ อตติ
 มีอยู่ อัย อานนุโท อ.สภาพอันเป็นที่ยินตีนี้ กวิหิ อันนัักกวิ ตณฺญุหิ
 ผู้รู้ซึ่งรสนั้น อิริโต กล่าวแล้ว รโส นาม ชื่อว่า รส จจนตเถน
 เพราะวิเคราะห์ รสิยตีติ ว่า รสิยติ.

บทว่า อานนุโท แสดงองค์ธรรมของรสว่าหมายถึงสภาวะ
 อันเป็นที่ยินตีของสมชิกผู้อ่านบทประพันธ์

บทว่า รสิยตีติ แสดงรูปวิเคราะห์ของรส เป็น กัมมสาธนะ
 โดยวิเคราะห์ว่า รสิยตีติ รโส หมายถึงสภาพอันเป็นที่ยินตีของผู้ชม
 เช่น ความรัก ความตกลงขบขัน ความสงสาร เป็นต้น.

สภาพของรส

๓๕๓. สวิภวานุภาเวหิ สาตติกาพฺยภิจาริหิ

อสุสาทียตฺต'มานีย- มาโน จายเวย โส รโส.

รโส อ.รส โส นั้น จายเวย เป็นฐายีภวะนันทึยว อาเนี้ยมาโน อันบุคคลนำมาอยู่ อสุสาทียตฺต' สู่ความเป็นสภาพของบุคคลพึงยินดี สวิภวานุภาเวหิ ด้วยอนุภวะอันเป็นไปกับด้วยวิภวะ ท. ด้วย สาตติกาพฺยภิจาริหิ ด้วยสาตติกาภวะและพฺยภิจาริภวะท.ด้วย.

ในคาถานี้บทว่า โส รโส จายเวย แสดงว่าอรรถรสนั้น ได้แก่ ฐายีภวะนันทึยวหาใช้หมายถึงสิ่งอื่นไม่ อนึ่งฐายีภวะที่ได้รับนามว่า รส (สิ่งที่น่ายินดี) ดังกล่าวต้องเป็นสิ่งที่น่ายินดี เพราะประกอบด้วยวิภวะ อนุภวะ สาตติกาภวะ และพฺยภิจาริภวะ จึงจะเป็นสิ่งที่น่ายินดีได้ หากไม่ประกอบด้วยวิภวะเป็นต้นเหล่านั้น จะเป็นเพียงฐายีภวะธรรมดา ไม่ได้รับนามว่า รส เพราะไม่เป็นที่น่ายินดี.

ประเภทของรส ๙ ประการ

๓๕๔. สิงฺคาร หสฺส กรุณา รุทฺท วิร ฆยานกา

พีภจฺฉ'พฺภูต สนฺดา จ รสา จายิน'นุกฺกมา.

สิงฺคารหสฺสกรุณาจ อ.ความรัก ความขบขัน และความสงสารท. ด้วย รุทฺทวิรฆยานกาจ อ.ความโกรธเคืองความพากเพียร (กล้าหาญ) และความหวาดกลัว ท. ด้วย พีภจฺฉ'พฺภูตสนฺดา จ อ.ความรังเกียจ ความอัศจรรย์ และความสงบ ท.ด้วย รสา อ.รส ท. จายิน' แห่ง ฐายีภวะ ท. อิเม เหล่านี้ โหนฺติ ย่อมมี อนุภฺกมา ตามลำดับ อิติอย่างนี้.

อัย อานนุโห อ.ความยินดี นี้ ลียา ฟิงมี รส ในรส กรุณาทิก
อันมีกรุณาเป็นต้น ทุกขรูป อันมีสภาพเป็นทุกข์ กถ์ นุ อย่างไร
หิ ข้าพเจ้าจะตอบ โสโก อ.ความเศร้าโศกอันเกิดขึ้นเพราะความ
พลัดพรากจากพระโอรสและพระชายา เวสสันดรสูส ของพระเวสสันดร
อานนุโห เป็นความยินดี โสตุณ ของชน ท.ผู้ฟังและผู้ดู ลียา ฟิงเป็น.

กรุณาทิก = อาทิ ศัพท์เอา รุท, ภยานก, พิภจจรส ทั้ง ๔ นี้มี
สภาพเป็นทุกข์ จะมีความน่าชอบใจอย่างไร เป็นได้เช่น ความโศกของ
พระเวสสันดรที่แสดงในหนังสือเราชอบใจความโศก เพราะเขาผู้แสดงไม่ได้
โศกจริง ๆ แต่การแสดงของเขาเป็นเหตุให้คนเกิดความโศกเช่นนี้เป็น รุททรส
และตาชุกเบียดเบียนทารุณกัณหา ซาลี การแสดงของผู้แสดงคล้าย
กับเป็นจริงคนชอบมากเช่นนี้เป็น ภยานกรส, พิภจจรส เช่น พุดว่าของ
ที่หว่างขาเราถึงหว่างขาเธอก่อน เธอจึงจะเป็นพระพุทเจ้าได้.

แสดงจายีภาวและรติจายีภาว ที่ ๑

๓๕๖. รम्मเทสกลากาล-

เวสาทิปฏิเสวนา

ยวาน'ณโณณรตตานี ปโมโห รติ รุจเจเต.

ปโมโห อ.ความยินดี ยวาน' แห่งชายหนุ่มและหญิงสาว ท.
อณโณณรตตานี ผู้รักซึ่งกันและกัน รम्मเทสกลากาลเวสาทิ-
ปฏิเสวนา เพราะการเสพซึ่งที่อันนำยินดี มีการพื่อนรำการขับร้อง
และการประโคมเป็นต้นอันนำยินดี และผิวพรรณอันนำยินดี
อุจเจเต ย่อมถูกกล่าว รติ ว่าเป็น รติฐายีภาว.

ในคานานี้บทว่า ปโมโห รติ รุจเจเต เป็นรติฐายีภาว หมายถึง

ความเบิกบาน ได้แก่จิตตูปบาทอันประกอบด้วยปีติโสมนัสเป็นประธาน ส่วนบทว่า **ยฺวานลฺโยณฺณรตฺตานิ** เป็นอาร์มมณวิภาวะ เช่น ชายหนุ่ม เป็นอาร์มมณวิภาวะสำหรับหญิงสาว ๆ เป็นอาร์มมณวิภาวะสำหรับบุรุษ.

ส่วนบทว่า **รम्म-ปฏิเสวนา** เป็นอุทที่ปนวิภาวะ เพราะความรัก จะยิ่งขึ้น เพราะ **เทส =** สถานที่, **กลา =** ดนตรีไพเราะ, **กาล =** เวลา มี กลางคืนเป็นต้น, **เวส =** หญิงแต่งตัวสวยเป็นต้นที่น่ายินดีอันเป็นเหตุให้ยิ่งขึ้น. **รम्म =** น่ายินดี ต้องประกอบทุกบท.

เหตุเกิดและประเภทของ สิ่งคารรส

๓๕๗. **ยฺตุยา ภวานุภาวา เต นิพฺนุธา โปสยฺนฺติ นํ**
โสฺปฺยาโยคฺวิปฺโยค- สมฺโภคานํ วสา ติธา.

เต ภวานุภาวา อ. พยภิจาริภาวะ สาทติกาภาวะ และอนุภาวะท. เหล่านั้น **นิพฺนุธา** อันถูกประพันธ์ **ยฺตุยา** โดยสมควรกับบริตฺฐายิภาวะนั้น **นํ** ยंत्रตฺฐายิภาวนั้น **โปสยฺนฺติ** ย่อมให้เจริญ **เอวํ** อ.บริตฺฐายิภาวะอันถูก ประพันธ์เช่นนี้ **สิงฺคาโร นาม รโส** ชื่อว่า สิ่งคารรส **โหติ** ย่อมเป็น **โสฺปิ** อ. สิ่งคารรสเมื่อนั้น **ติธา** มี ๓ อย่าง **วสา** โดยประเภท **อโยคฺวิปฺโยค- สมฺโภคานํ** แห่งอโยคสิ่งคารรสวิปโยคสิ่งคารรสและสัมโภคสิ่งคารรสท.

กึ่งคาถาแรกแสดง เหตุเกิดสิ่งคารรสว่า **บริตฺฐายิภาวะ** ที่จะเป็น สิ่งคารรสได้ ต้องประกอบด้วย **พยภิจาริภาวะ** (ภาวะที่เปลี่ยนแปลง ภาวะที่แปรปรวน) **สาทติกาภาวะ** และ **อนุภาวะ (ผล)** จึงจะมีเนื้อความชัดเจน สามารถทำให้ผู้ชมหรือผู้อ่านเกิดอรรถรส ในสิ่งที่แสดง หรือประพันธ์ ในอาการของนักแสดงหรือบทประพันธ์ ของนักประพันธ์ได้ ส่วนกึ่ง คาถาหลังแสดงประเภทของสิ่งคารรสว่า มี ๓ ประการ คือ

๑. อโยคสังการรส หมายถึงความรักขณะที่ยังไม่ได้ยุ่งร่วมกัน
 ๒. วิปโยคสังการรส หมายถึงความรักขณะพลัดพรากกัน
 ๓. สัมภุคสังการรส หมายถึงความรักขณะอยู่ร่วมกัน

เช่น ในเรื่องรามเกียรติ์ขณะที่พระรามกับนางสีดามีความรักกัน แต่ยังไม่ได้แต่งงานกัน บทประพันธ์ที่เขียนในขณะนั้นเป็น อโยคสังการรส ขณะที่ทั้งสองได้แต่งงานกัน ตามประเพณี บทประพันธ์ที่เขียนเรื่องเหล่านั้นเป็น สัมภุคสังการรส ส่วนขณะที่ทั้งสองต้องแยกจากกัน เพราะทศกัณฐ์เป็นเหตุ แต่ยังทวละลึกถึงกันอยู่นั้นเป็นวิปโยคสังการรส.

๑. อโยคสังการรส

อจจุรานํ ทสฺสเนน รากคฺคิ อชฺช ทายหฺตึ
 กามปงฺกเ ก สํสีทามิ เหยยฺยํ นตฺถิ มหามฺเณ.

ข้าแต่มหามณี ไฟคือรากะ ย่อมไหม้เราในวันนี้ เพราะการเห็น เหล่านางอัปสร ข้าพเจ้า ย่อมจมลงในเปือกตม คือกาม สมานิ (คือ ความตั้งมั่น) ย่อมไม่มี.

รากคฺคิ และ สํสีทามิ เป็น รติฐายีภาวะ คือ ความรัก, อจจุรานํ เป็น อารัมมณวิภาวะ เหตุให้รัก.

๑. วิปโยคสังการรส

สา ตตฺถ ปรีเทเวสิ ราชปฺตฺตี ยสฺสสินี
 สมฺพุลา อุดมตฺตกฺขา วเน นาทํ อปฺสฺสนฺตี.^{๔๔}

พระราชธิดา สัมพุลานั้น เป็นหญิงมียศ มีนัยน์ตาอันหลง (คือ มีหนำนอนด้วยน้ำตา) ด้วยความโศก เมื่อไม่เห็นที่พึงในป่า ทรงคร่ำครวญแล้ว ในป่านั้น. นาทํ เป็นอารัมมณวิภาวะ (เหตุ), ปรีเทเวสิ เป็น อนุภาวะ (ผล)

อุ.สมโภคสังคารรส

คีตสฺสเรน กทฺธมฺมีย พนฺธํ กรี ว วิวสํ
 ยา มํ ทุกฺกเร นฺนิโยเชลล ลทฺธา เสรฺนทฺตี มยา.

นางอิรันทตีโด ประกอบด้วยเรา ผู้ก่นนำมาในที่ใกล้ ด้วยเสียง
 เพลงขับแล้วจึงผูก (ด้วยเชือกคือกาม) ให้เป็นผู้ไร้ความเพียรในกรรม
 อันทำได้ยาก ดุจช้างตัวถูกคร่ามา แล้วจึงผูกด้วยเชือกทำให้ไร้อำนาจ
 ฉะนั้น นางอิรันทตีนั้น อันเรา ได้แล้ว.

พนฺธํ เป็น รติฐายีภาวะ(ผูก), ทุกฺกเร นฺนิโยเชลล เป็น พยภิจารีภาวะ,
 ลทฺธา มยา เป็น อนุภาวะ, อิรันทตี เป็น เหตุ, คีตสฺสเรน เป็น อุทที่ปนະ.

หาสฐายีภาวะ ที่ ๒

๓๕๘. วิการากติอาทิตฺติ อตฺตโน ๓ ปรสฺส วา
 หาโส นินฺทาทสมาลสฺสย- มุจฺฉาทิพฺพภิจาริกิ
 ปริโปเส ลฺลียา หสฺโส ภฺยโย'ตฺถิปฺภุตฺตีน โส.

หาโส อ.ความขบขัน (หาสฐายีภาวะ) อตฺตโน วา ของตนหรือ อถ
 นอกจากนั้น ปรสฺส วา หรือว่าของบุคคลอื่น การณฺเหติ เพราะเหตุ ท.
 วิการากติอาทิตฺติ อันมีอาการอันแปรปรวนเป็นต้น ปริโปเส ครั้นเมื่อ
 ความเจริญ นินฺทาทสมาลสฺสยมุจฺฉาทิพฺพภิจาริกิ ด้วยพยภิจารีภาวะอันมี
 การรอนหลับ ความเหน็ดเหนื่อยความเกียจคร้าน การสลับสไลเป็นต้น
 สติ มีอยู่ หสฺโส อ.หัสสรส ลฺลียา ฟังเป็น โส อ.หัสสรสนั้น ลฺลียา ฟังมี
 อิตฺถิปฺภุตฺตีน แก่ชน ท. อันมีหญิงเป็นต้น ภฺยโย โดยมาก.

ในคานานี้บทว่า หาโส หสฺโส ลฺลียา แสดงว่า หาสฐายีภาวะ
 คือความขบขันซึ่งประกอบด้วย จิตตูปปาทอันมีปิติโสมนัสเป็นประธาน
 เป็น หัสสรส.

อนึ่ง ความขบขันนั้น อาจเกิดขึ้นกับตนเองหรือบุคคลอื่นได้ เพราะอาการที่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิม ซึ่งขนาดลกขบขัน นอกจากนั้น ยังประกอบด้วยพยางค์วรรคเหล่านี้ คือ ความเหน็ดเหนื่อย ความเกียจคร้าน เป็นต้น จึงจะเป็นบทประพันธ์ที่บริบูรณ์, อนึ่ง หัสสรสนั้น ส่วนมากมักเกิดกับสตรีเพศมากกว่าบุรุษเพศ เช่น เขาหัวเราะจนท้องชดท้องแข็ง และเหน็ดเหนื่อยจนหลับไป หรือเขาหัวเราะจนเหน็ดเหนื่อยจนเบื่อที่จะหัวเราะ หรือ หัวเราะจนสลบไสลไปเป็นบทประพันธ์ที่ประกอบด้วยพยางค์วรรค คือความเหน็ดเหนื่อย เป็นต้น.

อุ.หาสจายีภาว

โย นาคราชา ปุเชติ

มณินา วิธูรํ ฐูรํ

หนตุํ ตํ อิตถิวากเยน

ภตตี อกาลิ โส มยิ.

นาคราชาใด บุชาท่านวิธูรบัณฑิต ผู้เป็นอำมาตย์ใหญ่ ด้วยแก้วมณี นาคราชนั้น ได้ทำแล้วซึ่งความคบหา ในเรา (บุณณกัยกัษ) เพื่อมาวิธูรบัณฑิตนั้น เพราะถ้ายคำแห่งหญิง.

โก นุ วฑฺฒิตภตฺโตว

ปุรหตฺถโถว พฺรหฺมโณ

กหนฺนุ ภิกฺขุ อจริ

กํ สทฺธํ อุปฺสงฺกมิ.^{๕๖}

พระโพธิสัตว์เป็นฤาษีอยู่ในป่า มีลิงตัวหนึ่งทำอาการเหมือนฤาษี คือถือไม้เท้า เดินกระยะย่องกระแยะล้อเลียนฤาษี ต่อมามีเต่าตัวหนึ่ง ลิงได้เอาองคชาติในปากเต่า ๆ จับเอา เลยต้องอุ้มเอาเต่ามาหาฤาษีให้ช่วย ฤาษีก็กล่าววว่า

อ.ใครหนอเหมือนกับพราหมณ์ผู้มีภักต์อันคดแล้ว ผู้มีมือเต็มแล้ว ท่านเที่ยวบิณฑบาตที่ไหนหนอ ท่านเข้าไปหาศรัทธาคนไหน.

^{๕๖} ข.ชา.๒๗/๖๗/๘๓

ลิง เป็น อารัมมณวิภาวะ, กิริยาอาการของลิง เป็น อุททิปนวิภาวะ, ตั้งแต่ กหฺ - อุปสงฺกมิ เป็น อนฺนภาวะคือผล เพราะถ้าไม่เห็นอาการก็ไม่พูด เราจึงได้ว่าเป็น หาสฺตฺรฺยวิภาวะ เพราะมีโสมนัสจิต.

ลักษณะของหาส(การหัวเราะ)

๓๕๙. สิต มหิ วิกาลสินยณํ กิญฺจาลกฺขิยทฺธิํ ตฺ ตํ หลิตํ
มจฺจฺสุสฺสรํ วิหฺลิตํ สํสฺสฺสิโรกมฺปํ ฌปฺหฺลิตํ.

อิห ในหฺสฺสรสนํ วิกาลสินยณํ อ.การยิ้มอันมีดวงตาเบิกบาน สิตํ ชื่อว่า สิต, ยํ กิญฺจาลกฺขิยทฺธิํ อ.การยิ้มใด อันมีฟันปรากฏนิดหน่อย อดฺธิ มีอยู่ ตํ หลิตํ อ.การยิ้มนั้น ชื่อว่า หลิต, มจฺจฺสุสฺสรํ อ.การหัวเราะ อันมีเสียงหวาน วิหฺลิตํ ชื่อว่า วิหฺลิต, สํสฺสฺสิโรกมฺปํ อ.การหัวเราะ อันมีไหล่และหัวห้วนไหว ฌปฺหฺลิตํ ชื่อว่า ฌปฺหฺลิตะ.

สํสฺสฺสิโรกมฺปํ = ส+อัส+สิร+กมฺป (น่าจะแปลว่า อ.การหัวเราะ พร้อมกับไหล่และหัวห้วนไหว).

๓๖๐. ฌปฺหฺลิตํ สฺลชฺลกฺขิ วิกฺขิตฺตฺตฺตฺตํ ภาวตฺยติหลิตํ

เทว เทว หฺสฺสา กฺถิตา เจสํ เขฎฺฐเจ มชฺฌณฺณเมปิ จ กมฺโส.

สฺลชฺลกฺขิ อ.การหัวเราะมีดวงตาเป็นไปกับด้วยน้ำตา ฌปฺหฺลิตํ ชื่อว่า ฌปฺหฺลิต, วิกฺขิตฺตฺตฺตํ อ.การหัวเราะอันมีกายโยกไปมา อดิหลิตํ ชื่อว่า อดิหลิต ภาวติ ย่อมเป็น เอสํ บรรดาการหัวเราะและการยิ้ม ท. เหล่านั้น เทว เทว หฺสฺสา อ.การยิ้ม ท. ๒ ๑ กถิตา ถูกกล่าวแล้ว เขฎฺฐเจ ในบุคคลผู้ประเสริฐ มชฺฌณฺณ ในบุคคลท่ามกลาง อธเม ในบุคคลชั้นต่ำด้วย กมฺโส โดยลำดับ.

ประเภทของการหัวเราะ มี ๖ ประการคือ

คนผู้ประเสริฐ

๑. สิต หมายถึงการยิ้มเพียงมีนัยตาแยมบาน
๒. หสิต หมายถึงเป็นการยิ้มที่มีฟันปรากฏนิดหน่อย

คนผู้ปานกลาง

๓. วิหสิต หมายถึงการหัวเราะที่ออกเสียงเล็กน้อย(มีเสียงหวาน)
๔. อูปหสิต หมายถึงการหัวเราะดังที่ทำให้ศรีษะและไหลโยกโคลงหรือไหวไปมา

คนชั้นต่ำ

๕. อปหสิต หมายถึงการหัวเราะจนน้ำตาไหล
๖. อติหสิต หมายถึงการหัวเราะที่ทำให้ร่างกายทั้งหมดโยกโคลงไหวไปมาทั้งตัวคือการหัวเราะแบบท้องชดท้องแข็งนั่นเอง.

โสภายีภาว ที่ ๓

๓๖๑. โสกรูโป ดุ กรุโณ 'นิฏฐปุตติฏฐนาสโต
 ตตถา'นุกาวา รุทิต- ปลยตถมฏกาทโย
 วิสาทาลสฺยมรณ- จินฺดาที พฺยภิจาริโน.

ดู ส่วนว่า โสกรูโป อ.สภาพแห่งความเศร้าโศก นิฏฐปุตติฏฐนาสโต เพราะการได้รับซึ่งสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาและความพินาศแห่งสิ่งที่ปรารถนา กรุโณ ชื่อว่า กรุณารส ตตถ ในกรุณารสนั้น รุทิตปลยตถมฏกาทโย อ.สภาพ ท. อันมีการร้องไห้การหมดสติ(งง)และความดี้อด้านเป็นต้น อนุกาวา เป็นอนุภาวะ(ผล) วิสาทาลสฺยมรณจินฺดาที อ.สภาพ ท. อันมีความเหน็ดเหนื่อยความเกียจคร้าน การตายและความคิดฟุ้งซ่านเป็นต้น พฺยภิจาริโน เป็นพฺยภิจารีภาวะ.

กรณารส หมายถึงสภาพแห่งความเศร้าโศก ซึ่งได้แก่จิตตูปาทอันประกอบด้วย โทสโทมนัส เป็นประธาน อันเกิดขึ้นเพราะได้รับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาหรือสิ่งที่น่าปรารถนาพินาศไป ผลของกรณารสที่นักประพันธ์สามารถแสดงให้ผู้อ่านรับทราบได้คือการร้องไห้ การหมดสติ ความตื้อตัน และยังสามารถแสดงพหุภิกขารภาวะ เช่นความเหน็ดเหนื่อย ความเกียจคร้าน การตายและความคิดฟุ้งซ่าน ตัวอย่างเช่น เพราะบิดา เสียชีวิต เขาจึงร้องไห้เสียใจ จนเหน็ดเหนื่อย ในบทประพันธ์นี้ จิตตูปาทที่มีโทสโทมนัสเป็นประธาน ที่แสดงออกด้วยอาการการร้องไห้และ การเสียใจ นั้นชื่อว่า โสภจายีภาวกรณารส บิดาที่เสียชีวิตไปเป็นอาร์มณวิภาวะ ความผูกพันความคิดถึงบุญคุณของบิดาเป็นอุทที่ปนวิภาวะ อาการการร้องไห้เป็นอนุภาวะ อาการแห่งความเหน็ดเหนื่อย เป็น พหุภิกขารภาวะ

๑. กรณา คือ สภาพความโศก เพราะความพินาศแห่งการได้ของที่ไม่ชอบ
๒. อนุภาวะ คือ การร้องไห้ ความรยงงเป็นต้น
๓. พหุภิกขารภาวะ คือ ความเหน็ดเหนื่อยความเกียจคร้านฯ

กรณา ๒

๑. อนุอุปปตติ การประสบลสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา
๒. อัญจนาส ความฉิบหายไปแห่งสิ่งที่น่าปรารถนา
- โสภจายีภาว คือ ความโศกที่ปรากฏแล้ว
- พหุภิกขารภาวะ คือ มีความลำบาก, ความเกียจคร้าน, ความน้อยใจ.
- วิภาว คือ บิดาตาย, ภรรยาตาย, ลูกตายเป็นต้น.
- อนุภาวะ คือ มีการร้องไห้ เชื่องซึม กระด้าง เป็นต้น

ดโต เวสสนฺตโร ราชา ทานํ ทตฺวาน ขตฺติโย
 ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา กรุณํ ปริเทวยิ.^{๔๗}
 อาทุ จาปํ คเหตุวาน ขคฺคํ พนฺธิย วามโต
 อาเนสฺสามิ สเก ปฺตฺเต ปฺตฺตานํ ทิ วโร ทฺกุโข.^{๔๘}

ในลำดับนั้น พระเวสสันดร ผู้เป็นกษัตริย์ ทรงถวายทาน คือ พระโอรสและพระราชธิดาทรงเสด็จเข้าไปยังบรรณศาลาแล้วทรงคร่ำครวญถึงด้วยความกรุณา.

ทรงถือธนู และลูกธนู ผูกสอดกระบี่ที่ด้านซ้าย (ทรงพระดำริว่า) เราจักนำโอรสและพระธิดาของเรามา การมาบุตรทั้งหลายเป็นทุกข์.

โกธฐายีภาว ที่ ๔

๓๖๒. โโกธ มจฺจริยาทีหิ โปเส ตาสมทาทีหิ
 นยฺนารุณดาทีหิ รุทฺโท นาม รโส ภเว.

โกธ อ. ความโกรธ (โกธฐายีภาวะ) อุปฺชฺชฺมาโน อันเกิดอยู่ มจฺจริยาทีหิ เพราะวิภาวะ ท. อันมีความตระหนี่เป็นต้น โปเส ครั้นเมื่อ ความเจริญ ตาสมทาทีหิ ด้วยพยุภิจาริภาวะ ท. มีความสะดุ้งและความจงหองเป็นต้นด้วย นยฺนารุณดาทีหิ ด้วยอานุภาพมีความ มีตาแดงเป็นต้น สติ มีอยู่ รโส เป็นรส รุทฺโท นาม ชื่อว่า รุททะ หรือ มีสภาพดุร้าย ภเว ย่อมเป็น.

บทว่า โโกธ รุทฺโท นาม รโส ภเว เป็นใจความในคถานีที่กล่าวว่า ความโกรธชื่อว่า รุททะ ซึ่งความโกรธนั้นเกิดขึ้นเพราะวิภาวะมีความ

^{๔๗} ข. ขา. ๒/๒๕๑๕/๓๕๖

^{๔๘} ข. ขา. ๒/๒๑๕๘/๓๕๗

ตระหนี่เป็นต้น จึงกล่าวว่า มัจฉริยาที่ห้, อนึ่งความโกรธดังกล่าว ถ้าไม่ประกอบด้วย พยภิจาริภาวะ และอนุภาวะ ไม่นับว่าเป็นรุทรส ต้องประกอบด้วยสิ่งเหล่านั้น จึงเป็นรุทรสได้ ดังนั้นคณิศรนาจารย์ จึงกล่าวว่า โปเส ตาสมทาภิ

เขาเกิดความโกรธขึ้น บทประพันธ์นี้ไม่นับว่าเป็น รุทรส เพราะไม่ประกอบด้วย พยภิจาริภาวะ หรือ อนุภาวะ แต่อย่างไร แต่ถ้ากล่าวว่า เขาเกิดความโกรธจนตาแดงแล้วช่มชู้คู่ต่อสู้ของตน การช่มชู้ปฏิบัติของตนเป็น ตาสพยภิจาริภาวะ หรือ เขาเกิดความโกรธจนตาแดงกล้าไม่เกรงกลัวคู่ปฏิบัติของตน ถึงแม้ตัวจะเล็กกว่า ในบทประพันธ์นี้ การไม่เกรงกลัวคู่ปฏิบัติ เป็น มทพยภิจาริภาวะ ฉะนั้นบทประพันธ์ที่ไม่ประกอบด้วย พยภิจาริภาวะ และอนุภาวะ ไม่นับว่าเป็นรสได้.

อุ. โกรธายีภาว รุทรส

น หิ นุนายํ สา ชุชฺชา ลภิ ชิวุหาย เจหนํ
 สุนิสิเตน สตุเถเนน เอวํ ทุพฺพภาสิตํ ภณฺโณ^{๔๔}

เป็นความโกรธของนางปภาวดี เกิดพระเจ้ากุสะ ๑ ใช้หญิงค่อมเป็นแม่สื่อไปบอกนางปภาวดี ๑ โกรธแล้วกล่าวว่า

หญิงค่อมนี้ผู้บอกคำพูดไม่ใช่ออย่างนี้ซึ่งคำทุพฺพภาสิตคงไม่ได้รับการตัดสินด้วยมีดอันคม แน่แท้.

สา ชุชฺชา เป็น อารัมมณวิภาวะ, ทุพฺพภาสิต เป็น อุทที่ปนวิภาวะ, ลภิ - สตุเถเนน เป็น อนุภาวะ. หญิงค่อมไปจับหาให้นางปภาวดีแล้วพูดถึงพระเจ้ากุสะว่า รัก เป็นต้น นางปภาวดีโกรธถลกผ้าวิ่งไล่ตีหญิงค่อม.

^{๔๔} ข.ชา.๒๘/๒๐/๔๑

อุสสาหฐายีภาว ที่ ๕

๓๖๓. ปตาปวิฏกมาทีหุ- 'สุสาโท วีโร'ติ สณฺณโต
 รมทานทยาโยคา วีโร'ยํ ติวโร ภาเว
 เด'วานุกาภาว อิติม- ตยาทโย พุยกิจาริโน.

อุสสาโท อ.อุสสาหฐายีภาวอะ อ.อุชฺชมาโน อันเกิดขึ้นอยู่
 ปตาปวิฏกมาทีหิ เพราะวิภาวะ ท. มีการทำให้ศัตรูลำบากและ
 การเข้าประหารกันเป็นต้น สณฺณโต ถูกสมมุติ วีโรติ ว่า วีรรส, อัย วีโร
 อ.วีรรสนี้ ติวโร มี ๓ อย่าง รมทานทยาโยคา โดยการประกอบด้วย
 กองทัพ การประกอบด้วยการให้และการประกอบด้วยความเอ็นดู ภาเว
 ย่อมเป็น, เดว อ.การประกอบด้วยกองทัพ การให้และความเอ็นดู ท.
 เหล่านั้นแล อนุภาว เป็น อนุภาวอะ อิติมตยาทโย อ.การตั้งมั่นและ
 ความรู้เป็นต้น ท. พุยกิจาริโน เป็นพุยกิจารีกาเว.

ความพยายามที่เกิดขึ้นเพื่อต่อสู้บริจาคุหรือสงครามเพราะเหตุต่าง ๆ
 เช่น การที่บุคคลอื่นเบียดเบียนตัวเอง หรือรุกรานแผ่นดินของตน เป็น วีรรส

วีรรส มี ๓ ประการ คือ

๑. รมวีรรส คือ ความกล้าหาญในการรบพุ่ง
๒. ทานวีรรส คือ ความกล้าหาญในการบริจาคทรัพย์
๓. ทยาวีรรส คือ ความกล้าหาญในความสงสารเอ็นดู (ช่วยเหลือ)

อุสสาหฐายีภาวะ ดังกล่าว ต้องประกอบด้วย อนุภาวะ เช่นการรบพุ่ง
 และพุยกิจารีกาเว เช่น ความตั้งมั่น ความรู้จึงจะเป็นวีรรสได้ เช่นเกิดสงครามโลก
 ครั้งที่ ๒ ขึ้น บทประพันธ์นี้เป็นเพียงอุสสาหฐายีภาวะ ธรรมดาไม่ใช่วีรรส
 เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุและผลอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ในบทประพันธ์ว่า

เนื่องจากทหารญี่ปุ่นได้รุกรานประเทศต่างๆ ทั่วโลกจึงเกิดสงครามโลกขึ้น
ทหารที่ผ่านการรบพุ่งมาแล้ว มีการชานาญและไม้ครั้นคร้ามต่อสนามรบ
แต่อย่างใด ในประโยชน์นี้ความพยายามเพื่อการรบพุ่งเป็นอุสสาหฐายีภาวีวีรธ
การที่ทหารญี่ปุ่นรุกรานประเทศต่างๆ ในโลกเป็นอารัมมณวิภาวะ การที่ญี่ปุ่น
อยากเป็นมหาอำนาจคนเดียวในโลก เป็นอุทที่ปนวิภาวะ การรบพุ่งที่เกิดขึ้น
ทั่วโลกเป็นอนุภาวะ(ผล) การที่ทหาร ผ่านศึก เชี่ยวชาญในการรบเป็น
พยภิจารีภาวะ(มติ) การที่ทหารเหล่านั้น ไม้ครั้นคร้ามต่อสนามรบ เป็น
พยภิจารีภาวะ(ฉิติ) บทประพันธ์ที่ประกอบด้วย ภาวะและอนุภาวะดังกล่าว
จึงจะเป็นบทประพันธ์ที่เป็นวีรธได้.

อุ.รณวีรธ

หตุถิกุขนุธญ อารุห อาริเปตฺวา ปภาวตี
สงฺคามํ โอดริตฺวาน สีหนาทํ นที กุโส.^{๕๐}

พระเจ้ากุสะ ทรงเสด็จประทับบนคอช้าง และทรงยกนางปภาวตีขึ้น
เสด็จลงสู่สงคราม ทรงบรลือสีหนาท(อหํ กุโส). กองทัพทั้ง ๗ เป็น
อารัมมณวิภาวะ, นางปภาวตี เป็น อุทที่ปนวิภาวะ, ไปรบ เป็น อนุภาวะ.

อุ.ทานวีรธ

เอกํ เต ยาจมานสฺส อุขยานิ ททามหํ
ส จกฺขุมา คจฺฉ ชนสฺส เปกฺขโต
ยทิจฺฉเส ตฺวํ ตทเต สมิชฺชตฺ.^{๕๑}

เรา เมื่อท่านขอของสิ่งเดียว ย่อมให้สองสิ่ง ท่านเป็นผู้มีจักขุ
เมื่อชนมองดูอยู่ จงไป ท่านปรารถนาสิ่งใด สิ่งนั้นขอจงสำเร็จแก่ท่าน.
ความกล้าที่จะให้ เป็น ทานฐายีภาวะ, พรพหณํ เป็นอารัมมณวิภาวะ.

^{๕๐}

ข.ชา.๒๘/๗๗/๔๖

^{๕๑}

ข.ชา.๒๗/๕๗/๓๓๔

อุ.ทนายวีรธ

กุลาวกา มาตลิ สิมฺพลิมฺหิ อีสามฺเชน ปวิรัชชยสฺสุ
 กามํ จชาม อสุเรสุ ปาณํ มายิเม ทิชา วิกฺกุลา อหฺลํ^{๕๖}

ณะมาตลิ เราแม้สละอยู่ซึ่งชีวิต ในหมู่อสูร เธอจงเองอนรค
 หลีกจากรังนกครุฑ (เข้าไป) ในป่าไม้จ้าวเกิด เหล่านกครุฑอย่าได้เป็น
 สัตว์ไม่มีรังเลย.

ภยจายีภาว ที่ ๖

๓๖๔. วิการิสนสฺตดาทิ- ภยฺกุกฺโส ภยานโก
 เสทาทยโณภาเว'ตฺถ ดาสาทิ พฺยภิจาริโน.

วิการิสนสฺตดาทิภยฺกุกฺโส อ.ความยิ่งเกินแห่งความกลัว เพราะ
 เสียงอันเปลี่ยนแปลงและเพราะสัตว์มีผีเสื้อน้ำเป็นต้นอันเปลี่ยนแปลง
 เป็นต้น ภยานโกชื่อว่าภยานกรส,เสทาทยโ.หรือเป็นต้นท.อนุภาว
 ชื่อว่า อนุภาวะ, ดาสาทิ อ.ความสะดุ้ง เป็นต้น ท. พฺยภิจาริโน เป็น
 พยภิจารีภาวะเอตฺถ ในภยจายีภาวนั้น.

ภยานกรส นั้น ต้องประกอบด้วย อนุภาวะ และพยภิจารีภาวะ
 จึงจะนับว่าเป็นรสได้ ดังนั้นในบทประพันธ์ว่า เขาเกิดความกลัว เพราะได้ยิน
 เสียงร้องที่โหยหวนในยามราตรี บทประพันธ์นี้ ยังไม่นับว่าเป็น ภยานกรส
 ต้องประกอบด้วยอนุภาวะและพยภิจารีภาวะ จึงจะเป็น ภยานกรสได้ เช่น
 เขาเกิดความกลัว เพราะได้ยินเสียงร้องในยามราตรีจนเหงื่อแตกทั่วร่าง และ
 นอนสะดุ้งตลอดคืนในบทประพันธ์นี้ ความกลัว เป็น พยภิจารีภาวะภยานกรส,

^{๕๖} ข.ชา.๒๗/๓๑/๘

เสียงร้องที่โหยหวน เป็น อารัมมณวิภาวะ, ยามราตรีเป็น อุทที่ปนวิภาวะ,
 เหลือที่แตกทั่วร่างกายเป็นอนุภาวะ, การนอนสะดุ้งกลัวตลอดคืนเป็นพยุภิจาริภาวะ.

อุ.ภยานกรส

ตสฺส ตํ นทโต สุตฺวา สึทฺสเสวิตเร มิกา
 ขตฺติยา วิปฺปลาเยสุ กุสสทฺทภยภูฏิตา.”

สัตว์สี่เท้าคนนี้ ได้ยินเสียงคำรามของราชสีห์ ย่อมหนีไป ฉันทโต
 กษัตริย์ผู้สะดุ้งกลัว เพราะเสียงของพระเจ้ากุสะ พังแล้วซึ่งเสียงคำรามนั้น
 ของพระเจ้ากุสะนั้น ผู้ทรงคำรามว่า(เราคือกุสราชา) หนีไปแล้ว ฉันทัน.

ชิจฺจุฉาฐายีภาว ที่ ๗

๓๖๕. ชิจฺจุฉา รุธิราทีหิ ปุตฺยาทีหิ วิราคโต
 พีภจฺโจ โขภนุ’พฺเพคิ กเมน กรุณายฺโต
 นาสาวิภฺนนาทีหิ สงฺกาทีหิ’สฺส โปสนํ.

ชิจฺจุฉา อ.ชิจฺจุฉาฐายีภาว อ.ปนฺนา อันเกิดขึ้นแล้ว รุธิราทีหิ
 เพราะเลือดเป็นต้น ท. ด้วย ปุตฺยาทีหิ เพราะกลืนนมเป็นต้น ท. ด้วย
 วิราคโต เพราะความคลายกำหนด ด้วย พีภจฺโจ อ.พีภจฺจรส โขภโน
 อันไม่ตั้งมั่น อุพฺเพคิ อันขยະเขยง กรุณายฺโต อันประกอบด้วยกรุณ
 โหติ ย่อมเป็น กเมน โดยลำดับ

โปสนํ อ.ความเจริญ อสฺส แห่งพีภจฺจรสันัน โหติ ย่อมมี
 นาสาวิภฺนนาทีหิ ด้วยอนุภาวะท. มีการย่นจุมูกเป็นต้นด้วย สงฺกาทีหิ
 ด้วยพยุภิจาริภาวะท. มีการสงสยเป็นด้วย.

๑. เห็นเลือด ๒. ได้กลิ่นเหม็น ๓. กายของผู้ไม่มีโรคะ ทั้ง ๓
นี้ เป็น พิกัจฉะ คือ นำเกลียด

๑. เกลียดเพราะเห็นเลือด เป็น โฆภณพิกัจฉรส
๒. เกลียดเพราะได้กลิ่นเหม็น เป็น อุพเพศิพิกัจฉรส
๓. เกลียดเพราะความไม่มีโรคะ เป็น กฤภพพิกัจฉรส

(พระพุทธเจ้าไม่มีโรคะเห็นผู้มีโรคะยังจะต้องทุกข์ต่อไปก็สงสารแสดงธรรม)
ที่ตั้งของเลือด เป็น อารัมมณวิภาวะ, เลือดที่ไหลออกจากศพเป็นต้น
เป็น อุทที่ปนวิภาวะ, อาการทำมุกย่น ปิดปากเป็นต้น เป็น อนุภาวะ
สงกา เช่น ได้กลิ่นเหม็น เกิดความสงสัยว่ามันมาจากไหนเป็นต้น
อาทิ ศัพทเอา โมหะ พยาธิ มรณะ อาจมีได้เพราะกลิ่น.

อุ. โฆภณพิกัจฉรส

ปายั ปายั ตวารินิ โสณินดี ปาณิสมปฏิก
โกณปา สห นจนนติ กพนุเธหุยนตภูสนา.

ผีเสื้อน้ำ ต่อมอยู่ ซึ่งเลือดแห่งศัตรูของพวกท่าน ด้วยกอบมือ
มีลำไส้ใหญ่ เป็นเครื่องประดับ ย่อมพ้อนรำพร้อมกับผีหัวขาด.

อุ. อุพเพศิพิกัจฉรส

อสุจิ ปุติโลเมสิ ทุคนุโธ วายิ สุกร
สเจ ยุชฺฌิตุกาเมสิ ชยิ สมมุ ม ททามิ เต.^{๔๔}

เจ้าหมู เจ้าไม่สะอาด มีขนเหม็น มีกลิ่นเหม็นฟุ้งไปแล้ว เนะสหาย
ผิดว่า เจ้าต้องการต่อสู้ เราก็จะให้ชัยชนะแก่เจ้า.

อุกรรณาพีภจจรส

โตโต เม อาสิ ส่วโค อพุกโต โลมหลโน
 ธีรดฤ รูป อสุจี รมนเด ยดฤ พาลิสา.^{๔๔}

ลำดับนั้น ความสังเวช ความขณลุกชูชัน บังเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า
 หลึงโง่ ท. ย่อมรื่นรมย์ ในรูปใด รูปนั้น ไม่สะอาด น่าติเตียนเหลือเกิน.

วิมหายจายีภาว ที่ ๘

๓๖๖. อติโลกปทเดหิ วิมโหย'ย รัส'พุกโต
 ตสฺสา'นุกาวา เสทสฺสุ- สาธฺวาทาทโย ลียํ
 ๓๖๗. ตาสาเวคธิติปฺปณฺณา โหนฺเด'ดฺฤ พยภิจาริโน.

อยู่ วิมโหย อ.วิมหายจายีภาวะคือความอัศจรรย์นี้ อุปชชมาโน
 อันเกิดขึ้น อติโลกปทเดหิ เพราะเนื้อความของบทอันเกินซึ่งโลก
 อพุกโต เป็นอพุกตรส โหติ ย่อมเป็น เสทสฺสุสาธฺวาทาทโย
 อ.เห็้อแตกการมีน้ำตาและการกล่าวว่สาธฺเป็นต้น ท. อนุภาวา เป็น
 อนุภาวา ตสฺส แห่งวิมหายจายีภาวะนั้น ลียํ ย่อมเป็น ตาสาเวค-
 ธิติปฺปณฺณา อ.ความสะอาด ความรื่บร้อน การตั้งขึ้น และความรู้ ท.
 พยภิจาริโนเป็นพยภิจารีภาวะโหนฺติย่อมเป็นเอตฺถในวิมหายจายีภาวะนี้.

ความอัศจรรย์ใจเกิดขึ้น เพราะเหตุคือการได้ฟังหรือประสบกับสิ่ง
 ที่น่าอัศจรรย์อันล่วงปรากฏการปกติในโลกเป็นอภุตรส อนึ่งอภุตรส
 นั้นประกอบด้วยอนุภาวาต่าง ๆ เช่น เห็้อ น้ำตา การกล่าวสาธฺการ และ

^{๔๔} ข.อ.ป.๓๓/๓๕๒/๓๓๖

พหุกิจาริภาวะ คือความสะดุ้ง ความผลุนผลันการตั้งมั่นและความรู้เช่น
 อนาคตบัณฑิตกเศษฐีเกิดปิติ ขนลุกชูชันจนลืมนสติ เมื่อได้ยินคำว่า พุทฺโธ โลก
 อุปฺชชติ ในบทประพันธ์ความอัศจรรย์ใจ ของอนาคตบัณฑิตกเศษฐี เป็น
 วิมหยจฺญายีภาวะอัพฺภุตรส คำว่า พุทฺโธ โลก อุปฺชชติ เป็นอารัมหมณิกภาวะ
 การที่อนาคตบัณฑิตกเศษฐีไปเที่ยวบ้านเพื่อนของตน การที่เพื่อนของตนได้กล่าว
 คำว่า พุทฺโธ โลก อุปฺชชติ เป็นอุทกที่ปนวิภาวะปิติที่เกิดขึ้นเป็นพหุกิจาริภาวะ
 ส่วนอาการหลงลืมนสติ นั้น เป็น อนุภาวะ ในบทประพันธ์นี้ประกอบด้วยภาวะ
 วิภาวะและอนุภาวะ ดังนั้นจึงประกอบ ด้วยเหตุผลที่บริบูรณ์ทำให้ผู้อ่านเกิด
 อรรถรส คือ อัพฺภุตรสได้.

อ.อ.พฺภุตรส

อจฺเจรํ วต โลกสมฺมึ

อพฺภุตํ โลมหํสนํ

เวสฺสณฺดรสุสฺส เตเชน

สยเมว นตา ทูมา^{๕๖}

นำอัศจรรย์หนอในโลก นำแปลก นำขนลุกชูชัน ที่ต้นไม้ทั้งหลาย
 น้อมลงมาเองนั่นแหละ เพราะเดชของพระเวสสันดร.

สมจายีภาว ที่ ๙

๓๖๗.จายีภาโว สโม เมตตา- ทยาโมทาทิสฺมฺภโว

ภาวาทิหิ ตทุกฺกโส

สนฺโต สนฺตนิเสวีโต.

เมตตาทยาโมทาทิสฺมฺภโว อ.สภาพคือความเป็นไปด้วยดี
 เพราะเมตตา กรุณา และมุกิตาเป็นต้น จายีภาโว สโม ชื่อว่า

^{๕๖} ข.ชา.๒๘/๑๘๗/๔/๓๒๙

ฐายีภาวะคือความสงบเย็นแห่งกายและใจ ตทกุกัโส อ.รสอันมีความเย็นแห่งสมฐายีภาวะ สนฺโต ชื่อว่า สันตรส สนฺตนิเสวิโต อันเราคนดีเสพแล้ว ภาวาทิหิ ด้วยภาวะเป็นต้น ท.

สภาพที่สงบที่เกิดขึ้นโดยประกอบด้วยภาวะ วิกภาวะ และ อนุภาวะ ชื่อว่าสันตรส เช่น เขาสวตมन्दแผ่มเมตตา ในบทประพันธ์นี้เป็นสมฐายีภาวะ แต่ไม่เป็นสันตรส ส่วนในบทประพันธ์ว่า เขาสวตมन्दแผ่มเมตตาจนเกิดปิดิชนลกฺขุชฺชน้ำตาไหล ในบทประพันธ์ที่จิตตูปาทอันมีพุทฺธคุณอันเป็นอารมณ์หรืออันประกอบด้วยเมตตา เป็นสมภาวสันตรส ในขณะที่เจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน พระพุทฺธคุณเป็นอารมณ์มณวิภาวะ, ในขณะที่แผ่มเมตตาแก่สรรพสัตว์เป็น อารัมมณวิภาวะ, เหตุนี้คือโยนิโสมนสิการ สัมปยุตฺตูปนิสสยะ ปุพเพตตปุณณดา เป็นอุทที่ปนวิภาวะ, ปิดิเป็นพยภิจาริภาวะ, อาการชนลกฺขุชฺชน เป็น สาดติกาภาวะ, ผลที่เกิดขึ้นจากการสวตมन्दแผ่มเมตตาซึ่งมีปิดิปัสสัทธิเป็นต้น อันเป็นผลของการ สวตมन्द แผ่มเมตตานี้ เป็น อนุภาวะ.

อุ.สนฺตรส

ดตฺถ ปธานํ ปทหิ นิสชฺชจฺจนจกฺกเม

อพฺภนฺตรมฺหิ สดฺดาเห อภิญญาพลปาปฺณิ.^{๔๗}

เราพยายามแล้ว ซึ่งกัมมัฏฐาน (ด้วยอิริยาบถ ๓) คือ นั่ง, ยืน, เดิน ที่ภูเขาดัมมิกนันทบรรลุมานาจแห่งอภิญญาแล้ว ภายใน ๗ วัน.

ปริจเฉโท ปญฺจโม. อ.ปริจเฉทที่ ๕ รสภาวาวโพโธ นาม ชื่อว่า

^{๔๗}

ข. พุทฺธ. ๓๗/๓๓/๔๕๐

๔๒๘ _____ คัมภีร์สุโธธาลังการนิสสยะ _____

รสภาพาวโพธเพราะเป็นเครื่องให้รู้ซึ่งรส สุโธธาลงกาเร ในคัมภีร์
สุโธธาลังการะ สัมรภูขิตมหาสามิวิริจิต อันพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ
จรรยาแล้ว อิติ จบแล้ว

สุโธธาลงกาโร อ.คัมภีร์สุโธธาลังการะ สมตฺโต จบแล้ว.

จบคัมภีร์.

ปเห็

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

วิคคห

ปหิยฺยติ คฺยฺหตีติ ปเห็. = ป + หิ (หาวกรณ ในการทำหัง) + อี
ปัจจย. ย่อมถูกซ่อนไว้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปเห็ (คำพูดที่ซ่อนเร้น)

ปกาเรน ทิลนฺติ เอตยาติ ปเหลิกา, ปเหลีวา. ป-ทิล หาวกรณ
กระทำให้หลง+ณฺ=อก ย่อมสนุกโดยประการต่างๆ ด้วยคำพูดนั้น เหตุนั้น
คำพูดนั้น ชื่อว่า ปเหลี (ล กับ พ ใช้แทนกันได้)

การใช้ปเห็ มี ๓ อย่าง.

กีฬาโกฏฺฐวิโนทฺส	ตณฺญุหยาภิณฺณมฺนฺตเน
ปรพฺยาโมหเน จาปี	โสปโยคา ปเห็กา.

ปเห็กา อ.ปเห็ โสปโยคา มีประโยชน์อย่างยิ่ง กีฬาโกฏฺฐวิโนทฺส
ในเวลาสนุกสนานในการเล่น ท. ด้วย อากิณฺณมฺนฺตเน
ในเวลาปรึกษาในที่มีคนพลุกพล่าน ตณฺญุหิ ด้วยผู้รู้ปเห็นั้น
ปรพฺยาโมหเนจาปี ในที่ให้บุคคลอื่นงงด้วย.

การใช้ปเห็ มี ๓ อย่าง.

๑. กีฬาโกฏฺฐวิโนท	เวลาสนุกสนาน (เล่นตลก).
๒. อากิณฺณมฺนฺตเน	พูดเรื่องลับในที่ชุมชนผู้รู้ปเห็.
๓. ปรพฺยาโมหเน	ต้องการให้คนอื่นงง.

ปะเหมี ๑๖ อย่าง.

สมาคตา จ วจจิตุ	กุกนตา ปมุสสิตา ปิง
สมานรูป ผรุสา	สงฺขยาตา จ ปกปิตา.
อโถปี นามนฺตลิกา	นิภูตา จ ปเหพิกา
อโถ สมานสทฺทา จ	สมมุสฺสุหา ปาริหาริกิ
เอกจฺจนฺโนภยจฺจนฺนา	สฺกิณฺณาติ จ โสฬส.

ปะเหลี ๑๖ อย่าง

๑. สมาคตาปะเหลี คือปะเหลีที่มีเนื้อความซ่อนเร้น ด้วยการตอบท.
๒. วจจิตาปะเหลี คือปะเหลีที่มีเนื้อความซ่อนเร้นล่อลวงด้วยศัพท์
ทำให้เข้าใจยาก.
๓. อุกุกนตาปะเหลี คือปะเหลีที่สัมพันธ์ไกล
๔. ปมุสสิตาปะเหลี คือปะเหลีที่ใช้ศัพท์อันเขาไม่ค่อยใช้ เป็นศัพท์เก่า
โบราณจนไม่ปรากฏวรรคคือคนไม่รู้จักความหมายแล้ว
๕. สมานรูปาปะเหลี คือปะเหลีที่มีศัพท์มีสภาพเหมือนกัน
๖. ผรุสาปะเหลี คือปะเหลีที่มีเนื้อความให้หน้าคิด โดยการ
ใช้ศัพท์เหมือนกันแต่มีสภาพไม่เหมือนกัน
๗. สงฺขยาตาปะเหลี คือปะเหลีที่ใช้ลงขยาน่าสงสัย นางงวย
๘. ปกปิตาปะเหลี คือปะเหลีที่มีเนื้อความได้ ๒ อย่าง คือคิด
เนื้อความได้ ๒ อย่าง
๙. นามนฺตลิกาปะเหลี คือปะเหลีที่ซ่อนชื่อไว้ หมายความว่า คิดถึง
วรรคต่าง ๆ ของบทนามแล้วประมวลชื่อ อีกอย่างหนึ่ง

๑๐. นึกตาดปะเหฬี คือปะเหฬีที่ซ้อนเร้น เนื้อความที่ปรารภนาไว้ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกัน
๑๑. สมานสหุทปะเหฬี คือปะเหฬีที่ใช้ศัพท์มีอรรถเหมือนกัน มาแทนกัน
๑๒. สมมุทปะเหฬี คือปะเหฬีที่มีเนื้อความที่นางง ถึงจะแสดงไว้ดี ก็นางง
๑๓. ปาลีหริกิปะเหฬี คือปะเหฬีที่มีเนื้อความรู้ได้ยาก โดยการ สัมพันธ์มาก
๑๔. เอกจุณนปะเหฬี คือปะเหฬีที่ซ้อนเร้นที่อาศัย ได้แก่ บอก ถึงวัตถุตัวอาศัยมีบอกที่อาศัยของวัตถุนั้น
๑๕. อุยจุณนปะเหฬี คือปะเหฬีที่ซ้อนเร้น อาธารและอาเธยฺย ทั้ง ๒
๑๖. สัทินนปะเหฬี คือปะเหฬีที่ผสมกันระหว่างปะเหฬีอื่น คือ เอาลักษณะของปะเหฬีทั้งหมดมาปะปนกัน

๑. สมาคตาดปะเหฬี

สมาคตา นาม ลียา. คุฬุหตุถา ปทสนธินา.

คุฬุหตุถา อ.ปะเหฬีอันมีเนื้อความซ้อนเร้น ปทสนธินา ด้วยการ ดิดต่อบท สมาคตา นาม ชื่อว่า สมาคตาดปะเหฬี ลียา ย่อมเป็น.

อ. สมาคตาดปะเหฬี

ปกวานตวิตติณณา ตวาณา มหตี สตี

จิราย ชยดี นาด ปहुตผลสาธนี.

เนื้อความที่ไม่ปรารถนา

นาล ข้าแต่แม่น้ำใหญ่ผู้เป็นที่พึ่ง อาณา อ.อาณาคือสายน้ำ มหตี สตี อันเป็นของใหญ่ นตวิตติณณา อันแผ่ไปด้วยอำนาจการไหลลง ปกวา ปฏุจาย จำเดิมแต่ต้นสาย ตว ของท่าน ปหุตผลสาธนี เป็นของยังประโยชน์อย่างมาก ให้สำเร็จ หุตวา เป็น ชยต์ ของจนะ จิราย ตลอดกาลทั้งปวง

เนื้อความที่ปรารถนา

นาล ข้าแต่พระพุทธเจ้า ปกวา ผู้มีรัศมี อาณา อ.พระธรรมเทศนา มหตี สตี อันเป็นของใหญ่ ตว ของพระองค์ อาณตวิตติณณา แผ่ไปในผู้ นมัสการพระองค์ ปหุตผลสาธนี ยังประโยชน์คือมนุษยสมบัติสวรรค์สมบัติ อย่างมากให้สำเร็จ ชยต์ ของจนะ จิราย ตลอดกาลทั้งปวง.

ปกวานตต = ปกวา + อาณต.

ปกวานตต = ปกวา + นต. เป็นปเหที่ที่มีความซ่อนเร้นเมื่อตัด สนธิผิด ก็ทำให้แปลผิดความหมายและเอาเนื้อความผิด.

อ.สมาคตาปเหพี

อปีสสุ มํ พุรหุเม อนจจริยา คธาโย ปฎีกัส ปุพเพ อสฺตปุพฺพา.^{๔๔}

พุรหุเม ดูก่อนสหมัปปหม คธาโย อ.คธาท. อนจจริยา อันไม่ภัก อัสจรรย(เนื้อความที่ไม่ปรารถนา)หรือ อนจจริยา อันนำอัสจรรยบ้อยๆ อสฺตปุพฺพา อันเรายังไม่เคยได้ยิน ปุพเพ ในกาลที่เรายังไม่เป็นพระพุทธเจ้า อปีสสุ จริงๆ ปฎีกัส ปรากฎแล้วในญาณ มํ ของเรา.

^{๔๔} วิ.มหา.๔/๘/๘.

อนจฺจริยา บทเป็น สมาคตปาเหล่า ที่ถูกต้องตัดบทว่า อนุ+อจฺจริยา ไม่ใช่ อาเทศ น เป็น อน = สเร อนุ เพราะมีเนื้อความซ้อนแย้งด้วยบทสนธิ ถ้าคิดว่าเป็น อน+อจฺจริยา เช่นนี้ก็ผิดไป.

๒. วณฺจิตาปะเหี

วณฺจิตา'ณฺณตฺตฺรฺสุเหฺน ยตฺถ สทฺทฺเทว วณฺจนา

วณฺจนา อ.การล่อลวง สทฺทฺเทว ด้วยศัพท์ อณฺณตฺตฺรฺสุเหฺน อันปรากฏในเนื้อความอย่างอื่น อตฺถิ มีอยู่ ยตฺถ ในปะเหีใด สา อ.ปะเหี นั้น วณฺจิตา ชื่อว่าวณฺจิตาปะเหี.

อ.วณฺจิตาปะเหี

ภทฺทฺเมวโปเสเวยฺย

วิธฺตฺมทกฺกิพฺพิสํ

สมฺปาปะเย ปุริ เขมํ

ส ทนฺโตตฺตฺตฺนนิเสวิตํ.

เนื้อความที่ไม่ปรารธนา

บุคฺคฺโล อ.บุคฺคฺล อฺโปเสเวยฺย พิงฺเสพ ภทฺทฺ เอว ซึ่งข้างตัวประเสริฐ(ดี) วิธฺตฺมทกฺกิพฺพิสํ ตัวมีโทษคือความตกมันอันถูกขจัดแล้วเท่านั้น โส อ.ข้างนั้น ทนฺโต ตัวถูกฝึกแล้ว(สั่งสอน)เสวิตํ ยังบุคฺคฺลผู้เสพอดฺตฺนินิ ในตน สมฺปาปะเย พิงฺให้ถึง เขมํ ปุริ ซึ่งเมืองอันปราศจากภัย.

เนื้อความที่ปรารธนา

บุคฺคฺโล อ.บุคฺคฺล อฺโปเสเวยฺย พิงฺเสพ ภทฺทฺ เอว ซึ่งพระอริยบุคฺคฺล ผู้ประเสริฐ วิธฺตฺมทกฺกิพฺพิสํ ผู้มีโทษคือความมัวเมาอันตนขจัดแล้วเท่านั้น โส อ.พระอริยบุคฺคฺลนั้น ทนฺโต ผู้ฝึก(ชม) อินทรีแล้ว อดฺตฺนนิเสวิตํ ยังบุคฺคฺล คือหมู่ชนผู้เสพตน สมฺปาปะเย สามารถให้ถึง ปุริ พระนิพพานเขมํ อันปราศจากทุกข์ภัย.

ในที่นี้เป็นปเห็ที่ล่อลวงศัพท เช่น ภทฺท ศัพท เนื้อความจริงๆ หมายถึงว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ประเสริฐ ไม่ได้หมายถึงช้างตัวประเสริฐ เพราะบุคคลส่วนมาก เขาเข้าใจว่าเป็นช้าง เพราะ ภทฺท ศัพทปรากฏในศัพทว่าช้างมากกว่า ศัพทว่าพระอรหันต์ ไม่ค่อยมีปรากฏมากนัก เพราะเป็นศัพทที่เก่าแก่ ทำให้เข้าใจได้ยาก ฉะนั้นจึงเป็น วัลจิตาปเห็.

อุ.วัลจิตาปเห็

ติฏฺฐตุ นาโค มา นาคํ ฆฏฺเฐสิ นโม กโรหิ นาคสฺส."

เนื้อความที่ไม่ปรารถนา

นาโค อ.พญานาค ติฏฺฐตุ จงหยุดอยู่ ตูว์ อ.ท่าน มา ฆฏฺเฐสิ อย่างกระทบแล้ว นาคํ ซึ่งนาค กโรหิ จงกระทำ นโม ซึ่งความนอบน้อม นาคสฺส แก่นาค.

เนื้อความที่ปรารถนา

นาโค อ.พระอรหันต์ ติฏฺฐตุ จงหยุดอยู่ ตูว์ อ.ท่าน มา ฆฏฺเฐสิ อย่างกระทบแล้ว นาคํ ซึ่งพระอรหันต์ กโรหิ จงกระทำ นโม ซึ่งการนอบน้อม นาคสฺส แก่พระอรหันต์.

ในที่นี้ นาค ศัพท ซ่อนเร้นในเนื้อความไว้ แปลว่า พระอรหันต์ และพญานาค เป็นต้น แต่ธรรมดาว่าพญานาค ปรากฏมากแต่ความประสงค์ ในที่นี้ หมายถึงพระอรหันต์ ฉะนั้น บทว่า นาค จึงเป็น วัลจิตาปเห็ ไป.

๓.อุกฺกนฺดาปเห็

อุกฺกนฺดาติพฺพวหิตฺตป- ปโยคา โมหหารินิ

โมหกรินิ อ.ปเห็อันกระทำให้หลง อติพฺพวหิตฺตปโยคา เพราะ

ความมือุทาหรณ์อันถูกขึ้นเกินไป อุกกนดา ชื่อว่า อุกกันดาปเหฬี. (คือ ปเหฬีที่มีสัมพันธ์ไกลกัน รูไ้ยาก)

อุกกันดาปเหฬี นี้ ถ้าไมไ้เป็นปเหฬี ก็เป็น พยาภินณโทษ.

อุ.อุกกันดาปเหฬี

พหุคุณ ปรณมดิ ทุชชานัน ปยุ'ยั ชโน
หิดั ปมูทิโต นิจจัน สุกคั สมนุสุสรั.

อัย ชโน อ.หมุชนันี่ สมนุสุสรั ระลึกลงอัย พหุคุณ ซึ่งพระคุณ มีศีลเป็นต้นอันมาก ท. ปมูทิโต รันเร็งแล้ว ปรณมดิ ย่อมน้อบกราบ สุกคั ซึ่งพระพุทเจ้า หิดั ผู้ทรงเป็นมิตร นิจจัน เสมอ ทุชชานันปิ แม้ แก่ทรชน ท.

ในอุทาหรณ์นี้ อัย ชโน ไปสัมพันธ์กับ สมนุสุสรั ที่อยู่ถึงบาทที่สี่ เป็นต้น ในที่นี้ ถ้าไมไ้เป็นปเหฬี ก็เป็นพยาภินณโทษ หากเป็นปเหฬี ก็ไม้เป็นโทษ.

อุ.พระบาลี

๑. นว ปน ภิกุชุนา จีวรั ลาเภณ.^{๖๐} อันภิกุชุนาผู้ไ้แล้วซึ่งจีวรใหม่.

อุกกันดาปเหฬี เป็นปเหฬีที่สัมพันธ์ไกล คือ นว เป็นวิเสสนะ จีวรั แต่ที่นี้มีบทอื่นคั่นคือ ปน ภิกุชุนา แท้จริงแล้ววิเสสนะกับวิเสสยะต้องอัย ไ้ไกลกัน แต่ในในอุทาหรณ์นี้มีบทอื่นคั่นและก็สัมพันธ์ไกลกัน จึงเป็น อุกกันดาปเหฬี (ถึงมี ปน และ ภิกุชุนา คั่นอัย แต่มีอรรคประกอบกัน จึงเป็น สมาส ไ้ (อลตุต).

^{๖๐} วิ.มหา.๒/๓๖๘/๒๘๖

วิ. นวณจ ตํ จีวรณจาดิ นวจีวรํ จีวรใหม่

วิ. นวจีวรํ ลาโภ นวจีวรลาโภ การได้จีวรใหม่.

๒. วรํ เด โมฆปริส อาสีวิสสส โฆรวิสสส มุเข องคชาตํ
ปกฺขิตํ.^{๖๖}

โมฆปริส ตุก่อนบุรุษผู้เปล่าจากมรรคผล ปกฺขิตํ อ.การใส่
องคชาตํ ซึ่งองคชาต เด ของเธอ มุเข ในปาก อาสีวิสสส ของงูตัวมี
พิษร้าย โฆรวิสสส ตัวมีพิษกล้า วรํ ประเสริฐกว่า.

ในที่นี้ วรํ สัมพันธ์ เข้ากับ ปกฺขิตํ

๔. ปมฺสุสติตาปเหฬิ

ลียา ปมฺสุสติตา ยสฺสา ทุพฺโพทตฺถา ปทาวลฺลิ.

ปทาวลฺลิ อ.ลำดับบท ยสฺสา ของปเหฬิโด ทุพฺโพทตฺถา มีเนื้อความ
รู้ได้ยาก สา อ.ปเหฬินั้น ปมฺสุสติตา ชื่อว่าปมฺสุสติตาปเหฬิ ลียา ย่อมเป็น

ปเหฬินี้เป็นปเหฬิที่ใช้ศัพท์ที่เข้าใจไม่ค่อยใช้ เพราะเป็นศัพท์เก่าคำพูดโบราณ
จนไม่ปรากฏอรรถคือคนไม่รู้อความหมายแล้วทำให้ผู้แปลพบเห็นชวนให้หลงได้.

อุ. ปมฺสุสติตาปเหฬิ

มุขมฺลลํ คิงฺคมกํ นิชฺรุคฺคตฺถนฺณณฺณตํ

ปฏฺจจรี วรํ โปโส ภีรฺยา ธารยฺนฺตฺติยา.

โปโส อ.บุรุษ ปฏฺจจรี ผู้นุ่งผ้าเก่า วรํ อันประเสริฐ ภีรฺยา
ธารยฺนฺตฺติยา กว่หาหญิงผู้ทรงไว้ มุขมฺลลํ ซึ่งเครื่องประดับหน้าด้วย

^{๖๖} วิ.มหา. ๑/๓๔/๒๕

คิงคัมภีร์ ซึ่งสร้อยไข่มุก อันมี ๓๒ เส้นด้วย นิยุรี ซึ่งกำไรม้อด้วย
อุคคุดณัน ซึ่งเสื่อยกทรงด้วย อุณณต์ ซึ่งตุ้มหูด้วย.

อธิบาย ในอุทาทรณนี่คือ มุขผลลั, คิงคัมภีร์, นิยุรี, อุคคุดณัน, อุณณต์
ศัพท์เหล่านี้ เป็นศัพท์ไม่ค่อยปรากฏเนื้อความ คือจำความหมายไม่ค่อยได้
เพราะเป็นคำพูดของโบราณ เป็นศัพท์เก่าเกินไป ไม่ทันสมัย.

อุ. พระบาลี สุวรรณหงส์ (สุวรรณหงษ์)

ยี่ น กณจนเทวปิณฺจ อนฺเณ ตมสา คตฺ.^{๖๖}

กณจนเทวปิณฺจ ดูก่อนพญาหงส์ผู้มีปีกทั้งสองมีสีเหมือนกับทองคำ
ยี่ ปาณจขี อ. การสละซึ่งชีวิตได้ ดยา อินทกัน กตฺ กระทำแล้ว การณา
เพราะเหตุ มม แห่งเรา ต่ ปาณจขี อ. การสละซึ่งชีวิตนั้น โหติ ย่อมเป็น
อนฺเณ ตมสา คตฺ น รวากะว่าคนตาบอดไปแล้วในที่มืด.

อธิบาย ความจริง น นิบาตมีอรรถปฏิเสธเป็นส่วนมาก ในที่นี้
น นิบาตมีอรรถเป็น อุปมาไซดก เหมือนกับ วีย ศัพท์ ฉะนั้น
ในอุทาทรณนี่ น นิบาตจึงเป็น ปมุสสิตาปเหฬี.

อรรถกถาแก้วว่า ยี่ นาดิ นกาโร อุปมานเ. อ. น อักษร ในคำว่า
ยี่ น ย่อมเป็นไปใน อุปมา.

๕. สมานรูปาปเหฬี.

สมานรูปามุขยตุถา โรปาหิตปทา ลียา.

ยา อ. ปเหฬีใด อมุขยตุถาโรปาหิตปทา มีเนื้อความอันถูกตั้งไว้
โดยการยกขึ้นซึ่งศัพท์ อันกล่าวเนื้อความโดยตรงในเนื้อความไม่ใช่โดยตรง ส
อ. ปเหฬีนั้น สมานรูปา ชื่อว่าสมานรูปาปเหฬี ลียา ย่อมเป็น

^{๖๖} ข. ชา. ๒๘/๗/๕๗

ปเหฬที่ม่ศัพทม่สภาพเหมือกัน คื่อการเป็รียบเทียบวัตถุอย่างใด
อย่างหนึ่งกับวัตถุอีกอย่างหนึ่ง อันม่จำนวนเป็รดับน้เท่ากัน .

จ. สมานรูปาปเหฬ.

นวกุครตนาณสุมิ

ทิสสนุติ รตนาเกร

ปุริสานเตถ อฏจนุณ

อฏจ สาธารณิ ปรี.

นวกุครตนาณิ อ.รัตนะอันประเสริฐ ท. ๙ ทิสสนุติ ย่อมปรากฏ
อสมิ รตนาเกร ในมหาสมุทธานันเป็รบ่อเกิดแห่งรัตนะนี้ เอตถ บรรดาร์ตนะ ๙
เหล่านี้ อฏจ อ.รัตนะ ๘ อสาธารณานิ ไม้ทัวไป อฏจนุณ กับด้วยบุคคล ท. ๘
อปรี อ.รัตนะอื่น สาธารณิ ทัวไป.

อีกอย่างหนึ่ง

นวกุครตนาณิ อ.รัตนะคื่อโลกุตตรธรรมอันประเสริฐท. ๙
ทิสสนุติ ย่อมปรากฏ อสมิ รตนาเกร ในพระพุทธเจ้าผู้เป็รบ่อเกิด
แห่งโลกุตตรธรรม ๙ นี้ เอตถ บรรดาร์ตนะ ๙ อย่างเหล่านี้. อฏจ
รตนาณิ อ.รัตนะท. ๘ คื่อมรรค ๔ ผล ๔ อสาธารณานิ ไม้ทัวไป
อฏจนุณ กับบุคคลท. ๘ อปรี อ.รัตนะคื่อพระนิพพานอันอื่น สาธารณิ
ทัวไปกับพระอรียบุคคล ๘.

ในที่นี้หมายความว่า มีสภาพเดือยกัน เป็รสนทิสูปจาร บอกเหมือกัน
เช่น สิงห์ยอมร้องเพลง นายสิงห์ยอมร้องเพลง ในศาสนามี โลกุตตรธรรมอยู่ ๙
ประการ ในมหาสมุทธานิรัตนะ(แก้ว)อย่างดืออยู่ ๙ ประการ พระพุทธเจ้า
กับมหาสมุทธานิรัตนะเดือยกันในที่นี้หมายเอาพระพุทธเจ้า.

อุ.พระบาลี จกุกนิบาต.

โศคห รหํ อกทหมํ สพฺพํ เสทมลํ ปวาทย
 คณฺหาหิ นวํ วิเลปนํ ยสฺส คนฺโธ น กทาจิ จิซฺชติ.^{๖๓}

พืหมุสอนน้งหมู

ดูาด พ้อจณตฺตณทิลเอยฺย ตฺวํ อ.เจ้า โศคห จงเข้ามา รหํ
 สู้ห้วงน้ำลึกอกทหมํ อันไม่มีโคลน ปวาทย จงลอยไป สพฺพํ เสทมลํ
 ซึ่งมลทินแห่งเหื่อทั้งปวง คนฺโธ อ.กลืน ยสฺส แห่งเครื่องลูบไล้ได
 น จิซฺชติ ย่อมไม่ขาด กทาจิ ในกาลไหนๆ ตฺวํ อ.เจ้า คณฺหาหิ
 จงถือเอา ตํ วิเลปนํ ซึ่งเครื่องลูบไล้ นั้น นวํ อันใหม่.

ในสมานรูปรูปเห็ คือรูปที่มีสภาพเหมือนกัน คือน้ำลึกหมาย
 ถึงพระธรรม เหื่อเปรียบเหมือนอกุศล หมายความว่า เจ้าจงไปสู่พระธรรม
 จงปฏิบัติธรรม จงลอยอกุศลไปเสีย เครื่องลูบไล้หมายถึงศีล.

รหท น้ำลึก(สระ)	หมายถึง	พระธรรม
เสทมล เหื่อ	หมายถึง	อกุศล
วิเลปน เครื่องลูบไล้	หมายถึง	ศีล

๖. ผรุสาปเห็

ผรุสา ปจฺจยาทีหิ ชาตสทฺทา กถณฺจิปิ.

ยา ชาตสทฺทา อ.ปเห็ได้ มีศัพท์อันเกิดขึ้น ปจฺจยาทีหิ
 เพราะปัจจัยเป็นต้น ท. กถณฺจิปิ โดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง สา อ.ปเห็นั้น
 ผรุสา ชื่อว่า ผรุสาปเห็.

^{๖๓} พ.ชา. ๒๗/๙๐/๑๕๔

ผรุสาปแห่งนี้ มีศัพท์ที่ไม่กล่าวอรรถตามชาวโลกสังเกต(ตาม
ความรู้ของชาวโลก) คือศัพท์ที่ชาวโลกรู้กันว่าแปลว่าอย่างนี้ แต่นำไปแยก
ธาตุ ปัจจัยใหม่ และตั้งวิเคราะห์ใหม่ จึงมีอรรถต่างออกไป.

อุ.ผรุสาปเหฬี

วิณฑุติ เทวคณฺหพฺพา หิมวณฺด มหฺตเล

รสวณฺเด สเร สดฺต น นาคาปิ อุโปสฺธา.

เทวคณฺหพฺพา อ.เทวดาและคณฺหพฺพท. วิณฑุติ ย่อมเสวย
สดฺต สเร ซึ่งสระท. ๗ รสวณฺเด อันมีน้ำ หิมวณฺดมหฺตเล บนยอดแห่ง
ภูเขาหิมาลัย อุโปสฺธา อ.ช้างอุโปสทท. ด้วย นาคาปิ อ.นาคท. ด้วย น
วิณฑุติ ย่อมไม่เสวย. (เป็นเนื้อความที่ไม่ปรารถนา)

เนื้อความที่ปรารถนา

เทวคณฺหพฺพา อ.นักรังผู้เล่นท. วิณฑุติ ย่อมเสวย สดฺต สเร
ซึ่งเสียงพิน ท. ๗ หิมวณฺดมหฺตเล บนพื้นปราสาทอันประกอบด้วย
แสงจันทร์ รสวณฺเด อันมีสิ่งคารรสเป็นต้น นาคาปิ แม้อ.พระอริย ท.
ด้วย อุโปสฺธา อ.ผู้รักษาอุโปสทท. ด้วย น วิณฑุติ ย่อมไม่เสวย.

คือตามความสังเกตของชาวโลกแล้ว จะหมายถึงว่าเป็นเทวดา
คณฺหพฺพ ศัพท์วิเคราะห์ทุกอย่างเหมือนกัน แต่ความหมายไม่เหมือนกัน.

ในที่นี่เทวศัพท์ตามชาวโลกรู้ว่าเทวดา แต่ในที่นี้ตั้งวิเคราะห์ใหม่ว่า
ทิพพนฺดีติ เทวา ได้แก่ ผู้เล่น

วิ. หิมํ ยตฺถ อตฺถิติ หิมวา ได้แก่ปราสาทอันมีแสงจันทร์

วิ. นตฺถิ อาคฺ เอตฺสนฺติ นาคา ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ไม่มีโทษ

วิ. อุโปสฺโส เยสํ อตฺถิติ อุโปสฺธา ได้แก่ ผู้รักษาอุโปสท

๑. พระบารั

อนนุเตวาลัถมัท ฤฤขเว พุรหมจรรยั วุสุสตุ อนาจรยั,
 สนุเตวาลัโก ฤฤขเว ฤฤขุ สาจรยัโก ทุทุขั น ฉาสุ วุหฤตุ,
 อนนุเตวาลัโก ฤฤขเว ฤฤขุ อนาจรยัโก สุขั ฉาสุ วุหฤตุ.^{๖๔}

เน้อความทึไม่ปรารธนา

ตุกัอนฤฤขุ ท. ๑.พหุหมจรรยันี้ ไม่เป็นไปกับด้วยลुकคัษยั ไม่เป็นไปกับด้วยอาจารย์ ย่อมถูกระพฤตุ.

ตุกัอนฤฤขุท.๑.ฤฤขุผู้เป็นไปกับด้วยลुकคัษยัผู้เป็นไปกับด้วยอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นทุทุขัไม่สบาย.

ตุกัอนฤฤขุท. ๑.ฤฤขุผู้ไม่เป็นไปกับด้วยลुकคัษยั ผู้ไม่เป็นไปกับด้วยอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นสุขสบาย.

เน้อความทึปรารธนา

ตุกัอนฤฤขุท. ๑.พหุหมจรรยันี้ อันไม่เป็นไปกับด้วยอฤฤคัลอันมีอยู่ภายใน อันไม่เป็นไปกับด้วยอฤฤคัลอันไม่ไปนัภายในอก ย่อมถูกระพฤตุ.

ตุกัอนฤฤขุท. ๑.ฤฤขุผู้เป็นไปกับด้วยอฤฤคัล อันมีอยู่ในภายใน อันเป็นไปกับด้วยอฤฤคัลอันเป็นไปนัภายในอก ย่อมอยู่เป็นทุทุขัไม่สบาย.

ตุกัอนฤฤขุท. ๑.ฤฤขุผู้ไม่เป็นไปกับด้วยอฤฤคัล อันมีอยู่ในภายใน ไม่มีอฤฤคัล อันเป็นไปนัภายในอก ย่อมอยู่เป็นสุขสบาย.

อนนุเตวาลัถ กับ อาจรยัถ คัพทั เป็นปะเหฬี คึอ วุเคราะหั เหมือนกันหมด แต่ความหมายไปอึถกัอย่างหนึ่ง.

^{๖๔} ส.สหา. ๑๘/๑๕๑/๑๒๖

๑. อนนฺเต วสฺนตฺติ อนนฺเตวาลี ไม่ใช้ลูกศิษย์ หมายถึง อกุลศ
ธรรมอยู่ภายใน.

๒. อนนฺเตวาลีหิ สห ยํ วตฺตตฺติ สนฺเตวาลีกํ ไม่ใช้ลูกศิษย์
หมายถึง อกุลศธรรมอันเป็นไปในภายใน.

๓. อา พหิ น จรตฺติ อจฺริยํ ไม่ใช่อาจารย์ หมายถึง อกุลศ
ที่เป็นไปในภายนอก.

๔. อจฺริเยน สห ยํ วตฺตตฺติ สจฺริยกํ ไม่ใช่อาจารย์ หมายถึง
อกุลศในภายนอก.

วิ. นตฺถิ อนนฺเตวาลี เอตฺตสฺสชาติ อนนฺเตวาลีโก ได้แก่ ภิกษุ.

วิ. นตฺถิ อจฺริยํ เอตฺตสฺสชาติ อนจฺริยโก ได้แก่ ภิกษุ.

วิ. อนนฺเตวาลีหิ สห โย วตฺตตฺติ สนฺเตวาลีโก. อจฺริยํ

วิ. อจฺริเยหิ สห โย วตฺตตฺติ สจฺริยโก. ลูกศิษย์

๗. สงฺขยาตาปเหณี

สงฺขยาตา นาม สงฺขยานํ ยตฺถ พฺยาโมหการณํ.

พฺยาโมหการณํ อเหตุแห่งความหลง สงฺขยานํ แห่งสังขยา ท. โหติ
มีอยู่ ยตฺถ ในปเหณีใด สา อ.ปเหณินัน สงฺขยาตา ชื่อว่า สงฺขยาตาปเหณี.

สงฺขยาตาปเหณี คือ ปเหณี ที่ใช้สังขยา นางงวงวย โดยเขียนสังขยา
นำสงสัย

อ.สงฺขยาตาปเหณี

คิตฺตสทฺเท สฺรา เทว เทว เทว จชฺชณฺณตฺร จสฺสฺรา

ปญฺจจวณฺณํ ยถา จกฺขุ จพฺพณฺณา นาลิกา ตลา.

เนื้อความที่ไม่ปรารภนา

เทว สรา อ.เสียง ท. ๒ โหนฺติ มีอยู่ คีตสทฺเท ในเสียงเพลง เทว เทว อ.เสียง ท. ๒ ๒ อณฺดร จชฺชา เว้น ซึ่งเสียง จชช จสฺสรา อันมี ๖ เสียง โหนฺติ ย่อมเป็น จกฺขุ อ.ดวงตา ปญฺจวณฺณํ มี ๕ สี ยถา จันฺได นาลิกา อ.จมูก จพฺพณฺณา อันมี ๖ สี ตถา จันฺนํ.

เนื้อความที่ปรารภนา

เทว สรา อ.สระ ท. ๒ โหนฺติ มีอยู่ คีตสทฺเท ใน คีต คัพฺท์ (คือ ใน คีต คัพฺท์ มีสระอยู่ ๒ ตัว) เทว เทว อ.คัพฺท์ ท. ๒ ๒ คือ อุสภ, คนฺธร, มชฺฌิม, ปญฺจม, เชาวต, นิสาธ. อณฺดร จชฺชา เว้น ซึ่ง จชช คัพฺท์ จสฺสรา อันมีสระ ๖ ตัว, จกฺขุ อ.จกฺขุ คัพฺท์ ปญฺจวณฺณํ อันมีอักษร ๕ ตัว ยถา จันฺได, นาลิกา อ.นาลิกา คัพฺท์ จพฺพณฺณา อันมีอักษร ๖ ตัว ตถา จันฺนํ. (จกฺขุ = จ-ะ-ก-ข-อุ , นาลิกา = น-า-ส-อิ-ก-า)

อุ. อฏฺฐกถา กงฺขาวิตฺรณิ

ติสฺหสฺสิมหาสฺสสิโลกธาตฺโย อาโลกผรณสมฺมตฺโต มหาพฺรหฺมาปิ สूरียกฺขคฺมณฺกาเล ขชฺโชปนโก วีย อโหสิ.

มหาพฺรหฺมาปิ แม้ อ.มหาพฺรหฺม อาโลกผรณสมฺมตฺโต ผู้สามารถ ในการแผ่ไปซึ่งแสงสว่างของตน ติสฺหสฺสิมหาสฺสสิโลกธาตฺโย สู่จักรวาล แสนโกฏิ ท. ขชฺโชปนโก วีย เป็นราวกะหึ่งห้อย อโหสิ ได้เป็นแล้ว สूरียกฺขคฺมณฺกาเล ในกาลเป็นที่ขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์.

ติสฺหสฺสิมหาสฺสสิ = ไข่สังขยานาง.

ติ = สาม

สฺหสฺส = พัน.

มณฑล = อำมาตย์, อนติ = มีนที่ใกล้, คพณ = เต็ม, ขตุต = กษัตริย์

เนื้อความที่ปรารภนา

ราชา อ.พระจันทร์ สิริมา ผู้มีลักษณะมีเทพธิดา รตนมณฑล ผู้มี
วงกลมในเวลาเต็มดวง สุกกนฺติ-สงคฺยุดโต ผู้ประกอบด้วยหมู่ดาว
พระเคราะห์อันเป็นไปกับด้วยรัศมีแห่งตน สุลกฺขโณ ผู้มีรอยกระต่าย
อันงาม อุทฺติโต ผู้ขึ้นแล้ว ปาตุ ขอจงรักษา ไว ซึ่งท่าน ท.

ส = สห, กนฺติ = รัศมี, คพณฺขตุต = หมู่ดาว, สฺ = ดี, ลกฺขณ = รอยรูป

ถ้าไม่ใช่เป็นปะเหฬี เป็นลีเลสลั้งการะ คือในที่นี้หมายถึงพระจันทร์
ไม่ได้หมายถึงพระราชา

อ. พระบาลี

กาโล ฆสฺติ ภูตานิ สพฺพานเว สหตฺตนา
โย จ กาลมฺโส ภูโต สภูตปจฺฉินิ ปจฺฉิ^{๖๔}

เนื้อความที่ไม่ปรารภนา

กาโล อ.พยามัจจุราช ฆสฺติ ย่อมกิน ภูตานิ ซึ่งสัตว์ ท. สพฺพานิ
ทั้งปวง อดตนา สหเวว พร้อมกับตัวเองนั้นเกี่ยว จ ก็ โย ภูโต
อ.สัตว์ใด กาลมฺโส เป็นผู้กินซึ่งพยามัจจุราช โส อ.สัตว์นั้น ปจฺฉิ ต้มแล้ว
ภูตปจฺฉินิ ซึ่งพยามัจจุราชผู้ต้มซึ่งสัตว์.

เนื้อความที่ปรารภนา

กาโล อ.เวลามี เวลาเช้า เวลาบ่ายเป็นต้น ฆสฺติ ย่อมกิน ภูตานิ
ซึ่งสัตว์ ท. สพฺพานิ ทั้งปวง อดตนา สหเวว พร้อมกับตนนั้นเกี่ยว จ
ก็ โย ภูโต อ.พระอรหันต์ใด กาลมฺโส เป็นผู้กินซึ่งเวลา มีเวลาเช้า
เวลาบ่ายเป็นต้น โส อ.พระอรหันต์นั้น ปจฺฉิ เผาแล้ว ภูตปจฺฉินิ ซึ่งค้นหา
ผู้เผ่าซึ่งสัตว์ (ค้นหาอันยังสัตว์ให้เร่าร้อน).

กาล ศัพท์ คือ กาลเวลา แต่มี มสติ อยู่ด้วย จึงทำให้คิดไปว่า มัจจุราช แต่ในที่นี้ หมายถึง กาลเวลานั่นเอง

๙. นามนตลิกาปเหี

สา นามนตลิกา ยสุสา นามะ นานตลกปุปนา.

นานตลกปุปนา อ.การคิดซึ่งอรรถต่าง ๆ อตติ มีอยู่ นามะ ในชื่อ ยสุสา ของปเหีใด สา อ.ปเหีนั่น นามนตลิกา ชื่อว่านามนตลิกา.

ปเหี มีความดำริถึงอรรถต่าง ๆ โดยการใช้บทนาม หมายความว่า ดำริความหมายต่าง ๆ ของบทนาม แล้วประมวลเป็นชื่อ.

๑. นามนตลิกาปเหี

วูจจตาโท อีสิตุโยโก

สุมนุโต ปการวา

สนาดโน จ น อีสิ

น สขา น สนาดโน.

เอโก อ.บุคคลหนึ่ง วูจจติ ย่อมถูกกล่าว อีสิ อิติ ว่า ฤาษี อาโท ในกาลเบื้องต้น สุมนุโต ใหญ่ยิ่ง ปการวา มีประการต่างๆ สนาดโน เป็นความแน่นอน น อีสิ ไม่ใช่ฤาษี น สขา ไม่ใช่เพื่อน น สนาดโน ไม่ใช่ของเก่า. (เนื้อความที่ไม่ปรารถนา)

เนื้อความที่ปรารถนา

โย เอโก อ.วัตถุแห่งหนึ่งใด สุมนา ใหญ่ยิ่ง วูจจติ ย่อมถูกกล่าว อีสิติ ว่า อีสิ อาโท ในเบื้องต้นของชื่อ วูจจติ ย่อมถูกกล่าว ปการวา ว่ามี ป อักษร อนุโต ในท่ามกลาง โส อ.วัตถุนั้น อตโน ปราศจาก ต อักษร น อักษร โหติ ย่อมเป็น น หามีได้ น อีสิ ไม่ใช่ฤาษี น สขา ไม่ใช่เพื่อน น สนาดโน ไม่ใช่มีอยู่ทุกเวลา.

วัตถุใหญ่มากมี อิลี อยู่ข้างหน้า มี ป อักษรอยู่กลาง (เป็น อีลิป)
 วัตถุนั้นไม่ใช่ไม้ดี และน วัตถุนั้นไม่ใช่ถาฐ ไม่ใช่เพื่อน ไม่ใช่มีอยู่ทุกเวลา
 (เป็น อิลิปตน เป็นชื่อวัด)

อ. พระบาลี โภณฑลคุณเถรคาถา

ทุมวุหยาย อุปุปนุโน ชาโต ปณฺฑรเกตุนา
 เกตุหา เกตุนา เยว มหาเกตุํ ปธฺสดี.^{๖๖}

เนื้อความที่ไม่ปรารถนา

เกตุหา อ.บุคคลผู้ทำลายธง อุปุปนุโน ผู้เกิดแล้ว ทุมวุหยาย ที่
 เมืองอันมีชื่อของต้นไม้ ชาโต เกิดแล้ว ปณฺฑรเกตุนา เพราะธงขาว
 ปธฺสดี ย่อมทำลาย มหาเกตุํ ซึ่งธงใหญ่ เกตุนา ด้วยธง.

เนื้อความที่ปรารถนา

เกตุหา อ.โภณฑลคุณเถระผู้ทำลาย(สละซึ่งมานะ) อุปุปนุโน ผู้
 เกิดขึ้น ทุมวุหยาย ที่เมืองโกสัมพี หรือ ในเมืองอันมีชื่อของต้นไม้ ชาโต
 เกิดเป็นพระภิกษุแล้ว ปณฺฑรเกตุนา เพราะพระพุทธรเจ้าผู้มีปัญญาผ่องใส
 ปธฺสดี ย่อมทำลาย มหาเกตุํ ซึ่งกิเลส เกตุนา ด้วยปัญญา.

ในอุททาหรณ์นี้ ชื่อว่า นามันตลิกาปะเหฬี เพราะช่อนชื่อของเมือง คือ
 โกสัมพี ไว้ ด้วยบทว่า ทุมวุหยาย.

๑๐. นิฎดาปะเหฬี

นิฎดาวภูจิตตญตถา ตุลยตลสฺสดีเหตุโต.

ยา อ.ปะเหฬีได้ อวภูจิตตญตถา อันมีเนื้อความตั้งอยู่ ตุลยตลสฺสดี-
 เหตุโต เพราะการประกอบด้วยศัพท์อันมีเนื้อความเหมือนกัน โหติ มีอยู่
 สา อ.ปะเหฬีนั้น นิฎดา ชื่อว่า นิฎดาปะเหฬี.

^{๖๖} พ.ชา. ๒๖/๖๔/๒๗๔.

นิภูตาปเหสี เป็นปเหสีที่ซ่อนเร้น ด้วยการซ่อนเนื้อความที่
ปรารถนาไว้ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกัน.

อุ.นิภูตาปเหสี

ธาวนุด์ อุทยา อตุลล์ มุหุดตุ้ น นิวตุตติ
น จนุทมนุทลล์ เอตุ้ นาปี อากิจจนุทลล์.

เนื้อความที่ไม่ปรารถนา

ธาวนุด์ อ.วัตถุอันเล่นไปอยู่ อุทยา ตั้งแต่การขึ้น ยาว อตุลล์
ถึงอัสตงคต น นิวตุตติ ย่อมไม่กลับ มุหุดตุ้ สักว่าชั่วครู่ เอตุ้ วัตถุนั้น
จนุทมนุทลล์ เป็นวงแห่งดวงจันทร์ โหติ ย่อมเป็น น หามีได้ อากิจจนุทลล์
แม้เป็นวงแห่งดวงอาทิตย์ โหติ ย่อมเป็น นาปี แม้หามีได้.

เนื้อความที่ปรารถนา

ธาวนุด์ อ.ชีวิตินทรีอันเล่นไป อุทยา ตั้งแต่ปฏิสนธิจิต ยาว อตุลล์
ถึงจุติจิต น นิวตุตติ ย่อมไม่กลับ มุหุดตุ้ สักว่าชั่วครู่เอตุ้ อ.ชีวิตินทรีอัน
จนุทมนุทลล์ เป็นวงแห่งดวงจันทร์ โหติ ย่อมเป็น น หามีได้ อากิจจนุทลล์
แม้เป็นวงแห่งดวงอาทิตย์ โหติ ย่อมเป็น นาปี แม้หามีได้.

ชื่อว่า นิภูตาปเหสี เพราะมีอรรถอื่น มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์
ซึ่งเป็นอรรถที่ไม่ปรารถนา ด้วยเหตุว่า ยังสามารถคิดเป็นอย่างอื่นได้อีก.

อุ. พระบาลี. เสทโฆจนคาถา. (คือคิดจนเหง้อออก)

อุ. ปติ กมุหม์ ปริปุจจนฺโน กุสล่อทุปสัหิต์ (อตุลล์ปสัหิต์)
น ชีวิติ น มโตะ น ปรินิพพุโต กตมัม ตัม วาหนติ พุทฺธา. ^{๖๗}

โย อ.บุคคลใด บริบูรณ์มาโน งามอยู่ กุศล กมฺมํ ซึ่งกรรมอัน
ไม่มีโทษ อทฺตปสฺสิดํ อันประกอบด้วยประโยชน์ อุตฺตํ ย่อมเข้าใกล้
น ชีวิติ ย่อมไม่มีชีวิตุ น มโต ไม่ตาย น ปรินิพฺพุโต ไม่บรินิพพาน
พุทฺธา อ.พระพุทเจ้า ท. วทฺนติ ย่อมกล่าว ตํ ซึ่งบุคคลนั้น กตมํ
ว่าเป็นใคร.

ในที่นี้หมายเอา พระพุทเจ้าเนรมิตร (นิมิตตพุท) ครั้งทีพระองค์
เสด็จลงมาจกดาวดึงส์เทวโลก ก็ได้นิมิตพระพุทเจ้า แทนพระองค์ ไม่มีชีวิต
ไม่ตาย ไมนิพพาน.

๑๑. สมานสทฺททาปเห็.

สมานสทฺททา สา อิกฺขจ- สทฺทปริยาย สาธิตา.

ยา อ.ปเห็ใด อิกฺขจสทฺททาปริยายสาธิตาให้ถูกสำเร็จด้วยวาทน
ของศัพท์ อันมีเนื้อความทีมุ่งหมายถึง สา อ.ปเห็นั้น สมานสทฺท
ชื่อว่าสมานสทฺททาปเห็.

สมานสทฺททาปเห็ คือปเห็ทีใช้ศัพท์ทีมีอรรถเหมือนกันมาแทนกัน
เช่น ปวารณากล่าวถึงศัพท์ว่า ยส แต่ไม่ใช้ศัพท์นี้โดยตรงกับไปใช้ศัพท์
ทีมีอรรถเหมือนกันคือ กิตติ เป็นต้น โดยให้คิดเอาเองว่าหมายเอา ยส
หมายความว่า ใช้ศัพท์ต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน (เหมือนกัน
โดยอรรถต่างกันโดยศัพท์) บางทีก็เรียกว่า ปริยาย ศัพท์.

อุ. สมานสทฺททาปเห็.

เทวี กิตติ-มเห็-นามํ	กพาลตฤหฺยํ ปรี
หิตฺวา น สริ โส อีโร	กโรนฺโตปยุยฺยมวฺหฺยํ.

โส ธีโร อ.พระโพธิสัตว์ชื่อว่าสิทธิธัตถะพระองค์นั้น หิตวา
ทรงละแล้ว เทวี ซึ่งพระเทวี กิตติมหีนามิ ชื่อว่า ยโสธราด้วย บุรี
ซึ่งเมืองหลวงด้วย กษาลดตุลหย์ ชื่อว่า กบิลพัสดุ์ด้วย กโรนโดปิ
แม้กระทำอยู่ อูยุมวหุหย์ ซึ่งการประพฤติทุกกรกิริยา น สรี
ไม่ระลึกถึงแล้ว

ยโส	ใช้	กิตติ	แทน	
ธรา	"	มही	"	= ยโสธรา
กบิล	"	กษาล	"	
วตุ	"	อดตุ	"	= กบิลวตุ

การใช้ศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกัน แต่ว่ามุ่งหมายเอาศัพท์อื่น จาก
ศัพท์ที่ตั้งไว้ เรียกว่า สมานสัททปเหณี เช่น ยส ชื่อเสียง กิตติ ก็
ชื่อเสียงเหมือนกัน, มही แผ่นดิน ธรา ก็แผ่นดิน เป็นต้น.

อุ. พระบาลี.

ชลชุตฺตรนามโก. (พทุธวสฺปาฬิ)

พระพทุธเจ้าทรงพระนามว่า ปทุมุตฺตร.

ชลช = คือต้นไม้ที่เกิดในน้ำ ได้แก่ ปทุม คือดอกบัว

อุตฺตร = อุตฺตม ประเสริฐ ในที่นี้ ชลชุตฺตร จึงแปลว่า
พระพทุธเจ้าพระนามว่าปทุมุตฺตร.

๑๒. สมมุขุหาปเหณี.

สมมุขุหา มุขุหตา เยว นิทฺธิกฺกุชฺชตฺถาปิ สาธุกิ.

ยา อ.ปเหพีได นิทฤฎจตุธาปี แมมีเนื้อความที่ถูกลแสดงแล้ว
 สาธุกั ด้วยดี ภวดี ย่อมเป็น มุหุหตาเยว เพื่อความวงงน้นเทียว
 สา อ.ปเหพีนั้น สมมุหุหหา ชื่อว่า สมมุหุหหาปเหพี.

ปเหพีที่มีเนื้อความน่าง ถึงจะแสดง (พูด) ดีๆ ก็น่าง มีอรรด
 อันแสดงไว้ดี เพื่อความมวง

อุ. สมมุหุหหาปเหพี.

จตุทฐิสามุขา พุทธา จตุตาโร สินธวา สยั
 ปริภุณชนติ นิภุชิตติ์ ดิณั มชฺเฌ ยถาสุขั.

จตุตาโร สินธวา อ.ม้า ท. ๔ จตุทฐิสา ผู้มีหน้าหันไปสูทิศทั้ง๔
 พุทธา ถูกผูกแล้ว ปริภุณชนติ ย่อมกิน ดิณั ซึ่งหญ้า นิภุชิตติ์
 อันถูกวางไว้แล้ว มชฺเฌ ในท่ามกลาง สยั เอง ยถาสุขั ตามสบาย.

ม้าตัวอยู่ที่ศตวันออก ก็หันหน้าไปยังทิศตะวันตกเป็นต้น จึงกิน
 หญ้าได้ (ม้า ๔ ตัวหันหน้าเข้าหากัน)

อุ. พระบาลี. นิทเทสปาฬิ.

มชฺเฌ ยถา สมุททาสุส อุมิ โน ชายติ จิโต โหติ
 เอว จิโต อเนชสสุ อุสสุทัง ภิกขุ น กเรยยภุหิณฺจิ.

อุมิ อ.คลื่น โน ชายติ ย่อมไม่เกิดขึ้น มชฺเฌ ในท่ามกลาง
 สมุททาสุส แห่งมหาสมุทร จิโต ตั้งอยู่ โหติ ย่อมเป็น ยถา ฉนัได

ข. มทานิ. ๒๙/๑๕๕/๒๙๓

ภิกษุขอ.ภิกษุ จิโต ผู้ตั้งอยู่แล้ว เหว อย่างนี้ อเนช พึงเป็นผู้มีความ
ไม่หวั่นไหว อสส พึงเป็น น กระยฺย ไม่พึงกระทำ อุตฺตมฺหิ ซึ่งธรรม
เป็นเครื่องหนาคั้นแห่งกิเลส กุหิณฺจิ ในที่ไหนๆ.

มหาสมุทรลิก	๘๔,๐๐๐	โยชน์
น้ำข้างล่าง	๔๐,๐๐๐	โยชน์ หวั่นไหวเพราะปลาและเต่า
น้ำข้างบน	๔๐,๐๐๐	โยชน์ หวั่นไหวเพราะลม
น้ำในท่ามกลาง	๔,๐๐๐	โยชน์ ไม่หวั่นไหว

ในที่นี้หมายเอาน้ำในท่ามกลาง ๔,๐๐๐ โยชน์ ไม่ได้หมายเอา
กลางมหาสมุทร ที่เรือแล่นไปมา.

๑๓. ปาลิหาริกีปเหฬี.

ยสฺสา สมฺพนฺธพาทฺหุลฺยา นามํ สฺา ปาริหาริกี.

นามํ อ.ชื่อ ยสฺสา ของปเหฬีโต ภเว มีอยู่ สมฺพนฺธพาทฺหุลฺยา
เพราะมีความสัมพันธ์มาก ภเว ย่อมเป็น สฺา อ.ปเหฬีนั้น ปาลิหาริกี
ชื่อว่า ปาลิหาริกีปเหฬี.

ปาลิหาริกีปเหฬี เป็น ปเหฬีที่มีเนื้อความรู้ได้โดยการสัมพันธ์มาก
คือ บทที่เข้าใจได้ยาก. (การเกี่ยวเนื่องกันทางเนื้อความเป็นเรื่องเป็นราว
ติดต่อกัน)

อุ. ปาริหาริกีปเหฬี.

ชโน ชีวนชานนฺท-

สกุโรนฺโตว ปปโปติ

กรพฺนฺธสุสฺส ภาสิตํ

ปฺญฺณสฺริกฺขยโคจเร.

ชวิน อ.ชน สกฺกโรโต ผู้บูชาอยู่ ภาสิต์ ซึ่งพระดำรัส ชวิน-
 ชนนุทกรพฺนุธุสฺส ของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นญาติแห่งพระอาทิตย์
 ผู้กระทำอยู่ซึ่งความยินดีแก่ดอกบัวอันเกิดในน้ำ เอว เท่านั้น ปบุโปติ
 ย่อมบรรลุ (ถึง) ปุณฺณสริกฺขยโคจร ซึ่งมรรคผลอันเป็นอารมณ์แห่ง
 พระนิพพาน เป็นเหตุลื่นไปแห่งอกุศล อันเป็นศัตรูของกุศล.

ในที่นี้ ถ้าไม่ใช่เป็นปเหพีแล้ว ก็ เป็น กิลฺยฺสโทส ถ้ามุ่งหมาย
 เป็นปเหพีแล้วไม่ต้องโทษ เช่น

ชวิน = น้ำ ช = เกิด, ชวินช = เกิดในน้ำคือดอกบัว

อานนุท = ความยินดี, กร = กระทำ อานนุทกร = ผู้กระทำ
 ความยินดีคือพระอาทิตย์ พฺนุธุ = พระพุทธเจ้าผู้เป็นมิตรของพระอาทิตย์
 = ชวินชานนุทกรพฺนุธุ คือ พระพุทธเจ้าผู้เป็นมิตรของพระอาทิตย์ ผู้
 กระทำความยินดีแก่ดอกบัวอันเกิดในน้ำ

ปุณฺณ = บุญ, อริ = ศัตรู, ขย = ลื่น, หมต, โคจร = อารมณ์

ปุณฺณสริกฺขยโคจร = พระนิพพาน เป็นเหตุลื่นไปแห่งอกุศล
 อันเป็นศัตรูของกุศลเป็นอารมณ์

ปาริหารีก็ปเหพีนี้ ในพระบาลีไม่มีใช้.

๑๔. เอกจจนฺนาปเหพี

เอกจจนฺนา ภเว พฺยญฺชา- เรยฺยํ นิสฺสยโคปนา.

นิสฺสยโคปนา อ.การซ่อนเร้นซึ่งที่ตั้ง(ที่อาศัย)พฺยญฺช อาศัยแล้ว
 อาเรยฺยํ ซึ่งวัตถุอันถูกตั้งอยู่ ยสฺสา แห่งปเหพีใด ภเว มีอยู่ สา
 (ปเหลี) อ.ปเหพีนั้น เอกจจนฺนา ชื่อว่าเอกจจนฺนาปเหพี.

เอกัจฉินนาปเหพี ได้แก่ การปกปิด ฐานะ เอกัจฉินนา = บอก
ถึงวัตถุตัวอาศัย แต่ไม่บอกที่อาศัยของวัตถุนั้น(ฐานะ=ที่ตั้ง, ฐานะ=ที่อาศัย)

อุ.เอกัจฉินนาปเหพี

น คณฺหาติ มหฺนฺตมฺปิ สทฺทํ น จ วิภูสฺนํ
จตุปทสฺส กสฺสาปิ กณฺโณยํ น กิลาผโล.

กณฺโณ อ.หฺ กสฺส จตุปทสฺส ของสัตว์ ๔ แท้จะไร้อย นคณฺหาติ
ย่อมไม่รับ มหฺนฺตมฺปิ สทฺทํ ซึ่งเสียงแม้ดั่ง น คณฺหาติ ย่อมไม่รับ
วิภูสฺนํ ซึ่งเครื่องประดับด้วย กิร ได้ยินว่า อยํ กณฺโณ อ.หฺนี้ อผโล
ไม่มีประโยชน์ โหติ ย่อมเป็น น หามีได้.

เอกัจฉินนา = ปกปิดไว้ส่วนหนึ่ง เปิดไว้ส่วนหนึ่ง ในที่นี้ กล่าวถึง
หูของสัตว์ ๔ แท้ แต่ไม่บอกว่าเป็นสัตว์ชนิดใด ไม่ได้ยินเสียง
ไม่มีเครื่องประดับ และไม่ใช่ไม่มีประโยชน์ ธรรมดา หู ของม้า สักว่า
แต่ได้ยินเสียง เสียงดังทำให้ตกใจไม่มี.

อุ.พระบาลี

น จาปี ฌตฺติ น จ ปน กมฺมวาจา
น เจหิ ภิกฺขุติ ชีโน อโวจ
สรณคฺมณฺมปิ น ตสฺส อตฺถิ
อุปสมฺบทา จสฺส อกฺุปฺปา
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.^{๖๔}

ญัตติ และกัมมวาจา ก็ไม่ได้สวด พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงตรัสเรียกว่า เอหิ ภิกขุ แต่ว่า อุปสมบทกรรม ของบุคคลนั้น ไม่เสีย ปัญหานี้ ภิกษุผู้ฉลาดทั้งหลาย ควรคิด?

ในที่นี้บอกผู้อาศัย คือ ผู้บวช ไม่บอกว่าบวชที่ไหน สำนักของใคร ก็เท่ากับปฏิเสธว่า ไม่มีญัตติ กรรมวาจา ไม่เป็น เอหิ ภิกขุ ไม่มีสรณคมน์ แต่การบวชนั้นไม่เสีย สำเร็จแล้ว ปัญหานี้ได้แก่ พระนางมหาปชาบดีโคตมี บวชด้วย ครุธรรม ๘ ประการ.

๑๕. อุภยจจนนาปเหพี

สา ภเว อุภยจจนนา ยสฺส อุภยโคปนา.

อุภยโคปนา อ.การปกปิดซึ่งที่ตั้ง ๒ อย่าง อดฺธิ มีอยู่ ยสฺส ในปเหพีใด สา อ.ปเหพีนั้น อุภยจจนนา ชื่อว่า อุภยจจนนาปเหพี ภเว ย่อมเป็น.

ปิดบัง ๒ อย่าง คือ ปิดบัง ฐานี และฐาน.

อุ.อุภยจจนนาปเหพี

อลงฺกโรนฺโด ภูวนํ สฺสฺสิริโก สเทวกํ
 กสฺมี สณฺชาตสํวทุโธ โโก เกน นุปลิปปติ.

เนื้อความที่ไม่ปรารถนา

โก อ.ใคร สฺสฺสิริโก ผู้มีศิริ อลงฺกโรนฺโด ประดับอยู่ ภูวนํ ซึ่งโลก สเทวกํ พร้อมกับเทวดา สณฺชาตสํวทุโธ เจริญเติบโต กสฺมี ในที่ไหน น อุปลิปปติ (น อุปลิมฺปติ) ย่อมไม่ติด เกน ด้วยวัตถุไหน.

เนื้อความที่ปรารภนา

โก อ.วัตตุอะไร อลงฺกโรไนโต ประดับอยู่ กัม ซึ่งน้ำ ภูมน์
อันเป็นที่เกิดของตน สทา เอว ในกาลทุกเมื่อที่เดียว สสุสิริโก มีลักษณะ
เทพธิดา สณฺษาดสํพฺโฒ เจริญเติบโต กสมฺมี ในน้ำ น ออุปสิปฺปติ
ย่อมไม่เปียก เกน ด้วยน้ำ.

อุภยจจนฺนา ปกปิดอาหาร คือ นิสฺสย, อาเจยฺย คือ นิสฺสิต จึง
ปกปิดทั้งที่และตัวอาศัย, สเทวกํ = สทา+เอว+กัม, บทว่า กัม คือ น้ำ
ถูกปกปิดไว้ด้วยบทว่า สเทวกํ ทำให้หลงได้ ในที่นี้มุ่งหมายเอา ดอกบัว.

อุ.พระบาลี

เดลี มธฺ ฆาณิตถฺจาปิ สปิปี

สามํ คเหตุวา นิกฺขิเปยฺย

อริตีวตฺตเต สตุตาเห

สติ ปจฺจเย ปริภุญฺชนฺตสฺส อาปฺตติ

ปญฺหา เมสา กุสฺเสหิ จินฺติตา.^{๗๐}

บุคคลรับน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำมันนยเองแล้ว ก็เก็บไว้ ยัง
ไม่ทันล่วง ๗ วันเลย เป็นอาบัติ เพราะว่าบริโภคน้ำมันนี้ ภิกษุผู้
ฉลาดต้องคิด.

ปกติแล้ว ภิกษุ รับประเคนเภสัช ๕ แล้ว ฉ้นได้ ๗ วัน แต่ในที่นี้

^{๗๐} วิ.ปริ. ๘/๔๘๐/๔๔๒

๑๖. สกฺกิญญาปเหฬี

สกฺกิญญา นาม สา ยสฺสา นานา ลกฺขณสงฺกโร.

นानา ลกฺขณสงฺกโร อ.การปะปนกันด้วยลักษณะต่าง ๆ
อดฺติ มีอยู่ ยสฺสา ในปเหฬีไค สา อ.ปเหฬีนั้น สกฺกิญญา นาม
ชื่อว่า สกฺกิญญาปเหฬี.

ปเหฬีที่ผสมกับด้วยลักษณะหลายอย่าง คือเอาปเหฬีหลาย ๆ
อย่างมาผสมกัน คือ สมากดา, วญฺจิตา, นามนฺตลิกา.

อ. สกฺกิญญาปเหฬี

อาโท โสเยว โย อนุเต มชฺฌิมสฺสาทิ มชฺฌิมโ
สิทฺถนฺดาทีสุ วตฺตุนฺตํ อสงฺขตปทํ วท.

เนื้อความที่ไม่ปรารภ

โย อ.วัตฺถุใด โหติ ย่อมมี อนุเต ในที่สุด โสเยว อ.วัตฺถุนั้น
นั่นเอง โหติ ย่อมมี อาโท ในเบื้องแรก อาทิ อ.เบื้องแรก มชฺฌิมสฺส
แห่งวัตฺถุก่ามกลาง มชฺฌิมโ ว เป็นวัตฺถุก่ากลางนั้นเทียว โหติ
ย่อมเป็น ตวั อ.ท่าน วท จงกล่าว อสงฺขตปทํ ซึ่งบทคือ อสงฺขต
วตฺตุนฺตํ อันเป็นไปอยู่ ดาทีสุ ในพระอริยะ ท. สิทฺธํ อันสำเร็จแล้ว

เนื้อความที่ปรารภ

โสเยว อ.ส อักษรเท่านั้น โหติ มีอยู่ อาโท ในเบื้องแรก โย เอว
อ. ย อักษรเท่านั้น โหติ มีอยู่ อนุเต ในที่สุด อาทิ อ. ม ตัวแรก

มชฺฉิมสฺส ของมชฺฉิมศัพทฺ มชฺฉิมโฌ เป็นอักษรตัวกลาง โหติ ย่อมเป็น ตฺวํ อ.ท่าน วท จงบอก อสงฺขตปทฺ ซึ่งบทอันเป็นบัญญัติ ไม่ไช่ปรมัตถ์ วตฺตุนฺตํ อันเป็นไปอยู่ สิทฺธุนฺดาทีสุ ในอรรถ ท. มีลัทธิเป็นต้น.

คาถานี้ คำตอบก็คือ = สมย แปลว่า ลัทธิ คือ มีลักษณะ ของปเหพีหลายอย่างรวมกัน โดยบอกว่า มี ส เป็นเบื้องแรก มี ย ในที่สุด มีอักษรตัวแรกของมชฺฉิมศัพทฺคือ ม เป็นท่ามกลาง, บทว่า สิทฺธุนฺดาทีสุ มีลักษณะของ สมากตปเหพี เพราะว่าซ่อนเร้น คือมีบทสนธิที่เข้าใจยาก ไม่ค่อยปรากฏเนื้อความ ยากที่จะเข้าใจว่า สิทฺธํ + ดาทีสุ มีสมา คตปเหพี, และ โย โส อสงฺขตปทฺ เป็น วัลจิตปเหพี เพราะว่า ล่องลงด้วยศัพทฺทำให้งง คือ ศัพทฺที่เป็นไปในเนื้อความอื่น, และยังมี ลักษณะของ นามันตลิกาปเหพี คือ จะบอกชื่อ แต่ไม่บอกโดยตรง โดยบอกตำแหน่งของอักษรตัวนี้อยู่หน้า อยู่หลังเป็นต้น เพราะว่าคิด ซึ่งอรรถได้ยาก คาถานี้จึงชื่อว่าเป็น สังกิลณปเหพี ในพระไตรปิฎก ก็ไม่มีใช้.

จบปเหพี

ขุทฺโฑติ นาติมณเฑยฺย

เอกมปิ ปริโยทาดํ

วิชาควรรักรู้

อย่าหมิ่นศิลปินศาสตร์

รู้จักสิ่งเดียวอาจ

เลี้ยงชีพอยู่ร้อย

วิชชํ วา สิปปมตฺถวา

ชีวิตกบปการณํ.

ฤชาด

ว่าน้อย

มีมั่ง

ชั่วลูกหลานเหลน.

วินา สดถํ น คจฺเจยฺย

ปณฺฑิตฺวทฺธคฺ วณฺชิชฺไซ

โยธาทั้งสาตราสู้

ปราชญ์ละคัมภีร์ความ

เดินหนเพื่อนบ่ตาม

พานิชเสียพวกพ้อง

สุโร สงฺคามิณฺญํ

วิทฺสคนฺโน ตถา.

สงคราม บ่ควร

อย่าพ้อง

อย่าได้ ทางแฮ

ต่างด้าวอย่าไป.